Tyskar i Kalmartrakten

En etnologisk studie av berättelser om historia, identitet och tillhörighet

av

Barbro Johnsson

KALMAR LÄNS MUSEUM
Box 104 SE-391 21 KALMAR
Tfn 0480-45 13 00, Fax 0480-45 13 65

GÅ MED I LÄNSMUSEETS VÄNNER
För medlemsavgiften får Ni gratis inträde på alla utställningar och föredrag, 15% rabatt i museets souvenirshop (gällande ordinarie priser) och årsboken Kalmar län (till fullbetalande vänner)
www. kalmarlansmuseum.se
info@kalmarlansmuseum.se

KALMAR LÄNS HEMBYGDFÖRBUND
Hultsfredsvägen 22
570 82 MÅLILLA
Tfn 0495-202 60, Fax 0495-202 60

Kalmar län 2009.
Meddelande från Kalmar läns Hembygdsförbund och Stiftelsen Kalmar läns Museum. Årg. 93
ISSN 0451-2715
ISBN 978-91-85926-71-8

Etnologiska skrifter: 49
Institutionen för kultur och medievetenskaper/Etnologi
Umeå universitet
ISSN 1103-6516

Diss. Umeå universitet, 2009.

Copyright © Barbro Johnsson

Tryckning: Lenanders Grafiska AB
KALMAR, 33664

Bild på främre pärmen: Katrin började arbetstjänsten den 1 april 1941. Fotografiet är taget då hon var i lantbruket. Ur: Katrins album

Bild på bakre pärmen: Kalmar slott har funnits sedan medeltiden. Det är en symbol för Kalmar som lockar stora mängder besökare årligen, däribland tyska turister. Foto: Rolf Lind. Ur: Kalmar läns museums arkiv

Tyskar i Kalmartrakten

En etnologisk studie av berättelser om historia, identitet och tillhörighet

Förord 6
1. INLEDNING 7
Syfte och frågeställningar 7
Metod och primärmaterial 9
Utskrifterna 12
Levnadsberättelser som forskningsmaterial 13
Narrativitet 21
Diskurspsykologin och jag-presentationerna 23
Minnen 25
Historisk kontext rörande nazismen och kulturanalytisk forskning om tysk 1900-talskultur 28
Inspirationskällor 33
Intervjupersonerna 36
Avhandlingens disposition 38

2. UPPVÄXTEN I TYSKLAND – HEIMAT, OMSORGSPERSONER OCH FOSTRAN 41
Heimatdiskursen 41
De äldres upplevelser av Heimat – informanter födda på 1920-talet berättar 45
Erdnussbutter was ist das? Att leta efter konserver i amerikanarnas sopor 48
De fördrivnas minnen 57
Judisk representation i berättandet 60
Det vetande jaget 62
Att iscensätta det förflutna 65
På ena sidan muren i DDR 70
Omsorgspersonerna som förebilder 75
Förmedling av dygder och normer 90
Skolan och disciplinen 106
Sammanfattning 112

3. UPPLEVELSER AV NATIONALSOCIALISMEN 116
En undvikande attityd 116
Hitler über alles - Hitlermyten 121

Hitlers makt över människorna 124
Dubbelmänniskan och dubbelstaten 127
Medlemskapet i Jungvolk och Hitlerjugend 128
Jungmädelverksamheten 135
Nationalsocialistiska partimärken och judiska stjärnor 136
Möten med koncentrationslägerfångar 139
Husläkare Bibergeil 143
*A*npassning under tvång – exempel på narrativ induktion 145
De tigande jagen 150
De urskuldande jagen 152
De handlande jagen 157
Vardagshjälten och det direkta motståndet - det empatiska jaget 161
Den nazistiska diskursen och det förklarande jaget 164
Sammanfattning 168

4. BERÄTTELSER OM ANDRA VÄRLDSKRIGET 173
De hotade, rädda och förtrycka jagen 173
”Vad skulle ryssarna göra med oss?” 182
De sovjetryska soldaternas stölder 186
Våldtäkter och propaganda 190
Flykten undan ryssarna 200
De allierades bombningar 206
Sammanfattning 215

5. FÖRHÅLLNINGSSÄTT TILL DEN TYSKA OCH SVENSKA SKULDBÖRDAN 220
Ett tyskt ansvar - de erkännande jagen 220
Det lidande jaget under nationalsocialismen 222
För unga för att ha någon skuld - de nekande jagen 225
Svensk alliansfrihet i fredstid och neutralitet i krigstid - det kritiska jaget 229
Sammanfattning 238

6. MÖTEN MED SVERIGE OCH SVENSKARNA 241
”Världens då mest hatade folk” - det frustrerade jaget 243

SS-svin - det besvikna jaget 249
Tyskjävel - det oppositionella respektive resignerade jaget 250
Frågor men inte fördomar - det positiva jaget 256
"Att bli kollad" - de respekterade jagen 257
Friheten i Sverige - det självbestämmande jaget 259
Jag har det så bra här - de nöjda jagen 262
Sammanfattning 265

7. INGA HOPPANDE GRODOR – upplevda olikheter i habitus 269
De disciplinerade jagen 271
Det supertyska jaget 274
Det patriarkaliska jaget 278
De emanciperade jagen 281
Ritualer i jul och midsommarfirandet - de strikta jagen 285
Sött och surt - de experimenterande jagen 289
Korv som gränsmarkör - det krävande jaget 291
Vodkabälte och kontroll - de oförstående jagen 293
Konkurrensen om naturen och fritidshusen - de sökande jagen 297
Sammanfattning 299

8. RESENÄRER OCH MEDLARE MELLAN REGIONALA OCH NATIONELLA TILLHÖRIGHETER 303
Medborgarskapet : förväntningar och krav - de strategiska jagen 314
Gamla och nya Heimat - de ambivalenta jagen 319
Sammanfattning 322

9. AVSLUTNING 325
Zusammenfassung 333
Noter 345
Källor och litteratur 354
Otryckta källor 354
Tryckta källor 355
Artiklar i pressen 355
Litteratur 356

Förord

När detta skrivs är det dags att se tillbaka och tacka de personer som har bidragit till att jag har kommit till den punkt där jag har en skriven text.

Jag blev antagen till forskarutbildningen år 2000 med egen finansiering. Det har inneburit heltidsarbete och halvtidsstudier. Kurt Genrup, min huvudhandledare från C-uppsatsen och framåt har tagit sig tid, lyssnat, läst manus och givit råd oavsett hur mycket han har haft att göra. Hans kunskaper i det tyska språket och tysk historia har varit ovärderliga för mig.

Alf Arvidsson, min bihandledare, har lotsat mig genom narrativitetens snårigheter. Han har också läst manuset mängder med gånger. Det är beundransvärt att han stod ut. Katarzyna Wolanik Boström kom in i bilden som bihandledare mot slutet. Hon har läst texten och kommit med värdefulla synpunkter. Billy Ehn är ämnesföreståndare och en kunnig etnolog. Han har också bidragit med förslag på korrigeringar som har lyft texten. Det har även min f.d. professor från Lundatiden, Nils-Arvid Bringéus gjort. Maria Jönsson har granskat texten ur litteraturvetenskaplig synvinkel. Hon har också lämnat viktiga kommentarer som jag har tagit till mig av.

Ett särskilt tack går till de personer som blev mina informanter. De har delat med sig av sina minnen och berättelser samt i vissa fall även fotografier ur sina privata album som används som illustrationer i boken. Jag har haft pågående dialoger med flera av dem under ett decennium.

Kalmar läns museum har låtit mig använda viss arbetstid, då de första intervjuerna gjordes med informanterna, som kompensation har delar av intervjuutskrifterna använts i utställningen Likt och olikt om Anne Franks liv. Birger Ohlson (KLM) har skannat illustrationerna till boken.

Jag vill även rikta ett stort tack till min far och svärfar, båda avlidna, för de minnen och berättelser om andra världskrigets Europa som de har vidarebefordrat till mig medan de levde.

Min sambo har stått ut med mitt intresse för berättelser om tysk historia under lång tid. Det har varit ett samtalsämne både vid middagsbordet och framför TV:n, då vi tittat på video- och DVD-filmer med anknytning till andra världskriget.

Denna avhandling har utarbetats i nära anslutning till det tvärvetenskapliga projektet Tyskland i Sverige och Sverige i Tyskland vid Umeå universitet.

1. Inledning

- Ja, uppväxten var väl helt normal, men 1932 började det med Hitlerjugend[1] och Jungvolk och allt detta, och när jag var tio år (1942) hade redan kriget brutit ut 1939 och 1942 blev man tvångsintagen i Jungvolk. Det var steget innan Hitlerjugend och där lärde man sig marschera och hälsa.

Så börjar Frithjofs berättelse om hur han upplevde rekryteringen till Jungvolk, där han fick bära svarta byxor, brun skjorta och slips. Frithjof är en av de tio personer med tyskt ursprung som jag har intervjuat för denna studie, som handlar om tyskar i Sverige och hur deras liv har påverkats av nazismen. De äldre var barn och ungdomar under nazitiden. Fyra var med i Hitlerjugend (HJ), där de fick lära sig marschera och sjunga Horst Wesselsången[2] samtidigt som de matades med propaganda[3] mot fienden, ”förbrytare och terrorister” (Dörr, 2007:286). Deras berättelser visar att nazismen har satt djupa spår i dem. Fyra av de intervjuade är födda 1950 och framåt. De har inte några personliga minnen från denna tid, men de har upplevt den indirekt på andra sätt.

SYFTE OCH FRÅGESTÄLLNINGAR

Syftet med avhandlingen är att undersöka hur personer som vuxit upp i Tyskland under och efter nazitiden berättar om denna tid och sina uppväxterfarenheter samt vad mötena med svenskar har betytt för deras sätt att skildra sin uppväxt och sin tillhörighet.

Personerna som ingår i studien bor i Småland och på Öland, närmare bestämt i eller kring Kalmartrakten. Mitt geografiska val beror delvis på att jag själv bor och arbetar där, men också på att detta är ett område som sedan medeltiden har varit ett mål för tysk invandring. Det geografiska avståndet är inte långt mellan Kalmar och Tyskland. Tyska båtturister söker sig ofta till i gästhamnen i Kalmar sommartid. Majoriteten av turisterna från Tyskland torde dock numera vara bilburna. Därutöver finns det tyskar som har valt att bosätta sig permanent i Kalmartrakten. De tillhör en av de största grupperna till antalet av utrikes födda i Kalmar kommun.

Gästhamnen i Kalmar är populär bland båtgäster sommartid. De kommer både från Sverige och länder som Tyskland, Holland, Danmark och England. Foto: Skotte Linde, juli 1988. Ur: Kalmar läns museums arkiv

År 1999 bodde det 513 personer, varav 264 män och 249 kvinnor, med tysk bakgrund av en befolkning på totalt 51.932 personer enligt Statistisk årsbok från Kalmar kommun (2000:24). Därtill kommer grannkommunerna, varför det bör röra sig om flera tusen människor.

Av de 513 personerna med tyskt ursprung var det tio som hörde av sig till mig per telefon och brevledes när jag år 1999 påbörjade en studie av inflyttade tyskars minnen från hemlandet och från livet i Sverige, genom att göra ett upprop i lokaltidningen Barometern.

Jag var främst intresserad av hur åren under nazismen och dess efterspel upplevdes och betraktades av dem som var med på den tiden. Hur var det att vara barn, växa upp och gå i skola i Tyskland 1933-1945? Vad minns de som var med då och vad känner de yngre tyskarna till om detta? Vilken påverkan har upplevelserna från 1930- och 40-talens Tyskland haft på de äldre intervjupersonerna och hur har de förmedlats till de yngre? Vad har

nazismen inneburit för dem? Varför lämnade informanterna Tyskland för Sverige? Vad hände när de kom hit? Hur blev mötet med Sverige och svenskarna? Hur ser de på sin identitet och tillhörighet idag?

Det var många frågor som jag ville ha svar på och en speciell infallsvinkel var att jag ställde dem till personer som genom migrationen till Sverige hade ett inifrån(emic)perspektiv på nazismen och efterkrigstidens Tyskland. Emicperspektivet handlar om informanternas upplevelser utifrån sina synsätt medan jag står för eticperspektivet, vilket då skildrar forskarens hypoteser och jämförelser utifrån sett (Pike 1954, Lett 1996).

METOD OCH PRIMÄRMATERIAL

Jag har använt en narrativ metod, där jag har analyserat både bandinspelade djupintervjuer med sju av de tio huvudpersonerna och tre skriftliga biografier. Gerts biografi finns exempelvis med i boken *Hemma i främmande land* som utgavs i Växjö 2001 av Smålands akademi med Emigrantinstitutet som förlag två år efter det att jag gjorde mina intervjuer. Den boken vill belysa vad det innebär att komma som invandrare och flykting till Sverige. Katrin har skrivit ned sina minnesbilder på papper med en skrivmaskin av äldre modell samt för hand. Birgitta har lämnat datorutskrifter.

Innehållet i informanternas nedtecknade minnen svarade inte mot vad jag ville veta, därför bad jag dem dels om kompletterande samtal och dels att de skulle besvara vissa frågor som jag hade, vilket de gjorde per brev, e-post och telefon samt vid personliga möten. Kommunikationen med informanterna har pågått sedan dess, mer eller mindre regelbundet under ett decennium.

Frithjof försåg mig med tidningsartiklar som handlade om honom själv och hans familj som jag fick kopiera i samband med en intervju som gjordes med honom. Jag har haft kontakter med honom också per telefon och brev fram till hans bortgång 2007. Helga är bosatt i Kalmar och är en flitig museibesökare. Vi har träffats lite då och då i museets café för samtal efter det att den första intervjun gjordes. Hon har läst en del av det som jag har skrivit om henne. Samma sak gäller Erik. Vi har haft mycket e-postkontakt, men även träffats efter det att de första kontakterna togs för kompletterande samtal. Under intervjuerna har informanterna berättat öppenhjärtigt om sina

levnadsöden för mig i egenskap av främling. En anledning kan vara att det enligt informanterna inte har förekommit särskilt ofta i Sverige att någon har frågat dem vad de har varit med om i deras förflutna, med undantag för Katrin. De har, enligt deras berättande, blivit osynliggjorda från svenskt håll och ibland bemötta med negativ tolerans (Ehn 1986:130). Guy Stern använder termen ”invisible-ink person” i artikeln The Americanization of Günther (Stern 2001:6, 8) för en person som osynliggörs.

Minnena och berättandet kring naziåren har väckt olika känslor hos informanterna. Vissa av dem har varit mycket meddelsamma, medan andra har varit tystlåtna. De har ibland glidit med svaren, mest troligt för att det förflutna var svårfångat för dem, såsom Jonas Frykman skriver i artikeln Biografi och kulturanalys (1992:244).

Nazitiden utgör i självbiografiskt perspektiv en mycket svårbemästrad tid, både för dem som var med och för efterkommande generationer. Enligt de yngre intervjupersonerna har deras föräldrar inte alltid berättat om vilka upplevelser de hade då. Barnen har likaledes undvikit att tala om den tiden med föräldrarna. Här har skolan fyllt en viss funktion, men den har inte varit problemfri, så till vida att det fanns lärare som undervisade i efterkrigstidens Tyskland som hade ett belastat förflutet som nazistsympatisörer, enligt Erik. Det är inte bara det plågsamma som förtigs, utan även det vardagliga, det som folk har för vana att göra och inte tänker på eller ifrågasätter (Frykman 1992:250).

Personerna som jag har talat med visar olika sidor av det tyska samhället och sig själva genom sitt berättande. Det har visat sig i efterhand att frågor från min sida har satt igång en process att söka mer information. Helga diskuterar exempelvis uppväxten med sina syskon när hon är på besök i Tyskland. När hon sedan återvänder till Kalmar får jag ta del av kompletterande uppgifter.

När jag påbörjade samtalen var det några av informanterna som frågade vad syftet med undersökningen var. Då jag berättade att jag skulle skriva en avhandling, väckte det inte någon större reaktion hos dem. Tre av dem har själva disputerat och de hade därigenom en viss förförståelse för mitt arbete. En av de yngre informanterna tyckte inte att en avhandling var mycket att yvas över, ”man blir ju ingenting på det”. Men när jag talade om att jag också

hade personliga skäl för att göra intervjuerna – min franske sambos far som är död sedan några år tillbaka for mycket illa som tysk krigsfånge och jag ville veta mer om det som hade hänt honom och varför – reagerade Dieter starkt och visade sympati för hans öde.

Jag hade särskilt intensiva diskussioner med Dieter som böljade fram och tillbaka. Än fick han stå till svars för den tyska politiken under nazitiden och än var det jag som hamnade i försvarsposition när det gällde det svenska förhållningssättet. Tyvärr avled han innan vi hann tala färdigt. Samma sak inträffade med Katrin, som jag också har haft mycket kontakt med. Hon inbjöd mig till sitt hem och ville att vi skulle ut och åka båt i skärgården för att umgås. Några dagar senare, när jag hade tänkt att vi skulle bestämma närmare tidpunkt, fick jag till min förvåning se hennes dödsannons i tidningen. Jag tog kontakt med hennes son som berättade att hon hade fått en svår infektion med ett snabbt händelseförlopp som ledde till döden.

På vårkanten 2007 jag fick jag se Frithjofs dödsannons i tidningen. Det var lika oväntat som när jag fick se Dieters och Katrins. Jag beklagar förlusten av dessa personer som hade så mycket mer att berätta. Det sorgligaste av allt är att de inte fick se sina berättelser i tryck, vilket de hade sett fram emot.

Intervjupersonerna är födda från 1920-talet till slutet av 1960-talet inom områden som har ingått i Tyskland av 1937-års gränser, i DDR samt Västtyskland. De har olika utbildningar, minnen och levnadsöden från livet i Tyskland och Sverige. De har kommit till Sverige oberoende av varandra och har ingen inbördes kontakt utom Birgitta och Gert som är gifta med varandra.

Själv är jag född i mitten på 1950-talet och har läst in mig på andra världskriget, men jag har inte de äldre intervjupersonernas inifrånperspektiv (Lett 1996) från krigsepoken i Tyskland. Ett tecken på mitt utanförskap framkom då flera av de äldre informanterna fortfarande mindes texten till Horst Wessel-sången, medan jag inte hade klart för mig vad den handlade om eller hur den lät. Jag bad någon av dem förtydliga sig och informanten började sjunga sången, men jag fick inte några som helst associationer. Jag ringde till Karen[4], min huvudinformant under arbetet med min C- och D-uppsats i etnologi (Johnsson 1996, 1997). Hon deklamerade sången för mig i telefonen och skickade en sångbok som hon hade sparat från den tiden som jag kunde ko-

piera. Den innehöll flera andra visor som sjöngs då. Horst Wesselsången var den som förekom mest under nazitiden, efter nationalsången ”Deutschland, Deutschland über alles” som informanterna kallar för Tysklandssången[5].

Frithjof använde frekvent uttrycket ”lilla vän” under intervjun. Det kan tolkas på olika sätt. Den ena innebörden har en negativ, patriarkalisk konnotation där jag är en i förhållande till honom yngre kvinna som skall patroniseras. Den andra påminner mig om min pappa som ofta brukade tilltala mig så, utan att vara nedlåtande. För honom var det ett ömhetsbegrepp. Vad Frithjof egentligen menade vet jag inte. Jag har inte frågat honom.

Min könstillhörighet har förmodligen inneburit att de kvinnor som jag har samtalat med har berättat om händelser de måhända inte skulle ha sagt någonting om till en man, medan männen kan ha hållit inne med information som de inte har velat ta upp med mig som kvinna. Det finns också exempel på motsatsen. Frithjof sade att han alltid har haft lätt för att tala med kvinnor.

UTSKRIFTERNA

Utskrifterna av citaten från intervjuerna var understundom svåra att läsa eftersom jag behöll den ordningsföljd av ord i meningar som informanterna använde sig av. Deras tal är tyskinfluerat i både ordval och meningsbyggnad. Genom att skriva ut vad de berättade ordagrant från banden ansåg jag att jag respekterade deras sätt att uttrycka sig. Om jag ändrade på det skulle deras språk och uttryckssätt förändras.

Jag försökte tillämpa Barbro Kleins modell för transkribering av intervjuer (Klein 1990) men ett par av informanterna som läste utskrifterna var mycket noga med att det som de sade skulle förvandlas till skriftspråk. De hade svårigheter att känna igen sig och att de verkligen hade uttryckt sig såsom jag skrev. Magdalena ställde sig frågande när hon läste utskriften av intervjun. ” - Talar jag på detta sätt?”, sa hon och vände sig till sin man, som svarade: ”Ja, visst känner jag igen dig”.

När innehållet är svårt att förstå på grund av felaktig meningsbyggnad på svenska har jag i vissa fall korrigerat detta enligt informanternas önskemål. Jag har fört ihop kortare meningar till längre och har satt ut en asterisk * vid

en längre paus. Ett snedstreck / används när den talade avbryter sig själv eller blir avbruten. Talar någon med hög volym används VERSALER. Står ett ord inom parentes är det ett tillägg från min sida för att förtydliga innehållet. Används så kallade paralingvistiska hjälpmedel (Johansson 2005) som gråt och skratt i intervjuerna har jag skrivit ut det med ord.

LEVNADSBERÄTTELSER SOM FORSKNINGSMATERIAL

Det finns för- och nackdelar med användning av alla metoder för insamling, bearbetning och redovisning av biografiskt material. Sett ur den enskildes perspektiv, vars livs skildras, har en person som nedtecknar sina minnen och låter publicera dem i en skriftlig biografi i jag-form stor kontroll över innehåll och slutprodukt. Den bild som ges är ofta en skildring av personens liv från barndom till ålderdom. Huvudperson och författare är i regel samma individ. Presentationen av huvudpersonen är i överensstämmelse med vad författaren vill att eftervärlden skall få veta om henne eller honom och dennes gärningar. Det som presenteras kan vara en redovisning av de lyckliga stunderna blott, den så kallade solurseffekten, för att åskådliggöra en framgångssaga, men det kan också vara dess motsats, en eländesbeskrivning (den tragiska berättelsen) enligt Johansson 2005:90, 336, Goffman 1983:111, och Roos 1991 beroende på vilket syfte författaren har med beskrivningen av sitt liv. De skriftliga biografierna är författade för en tänkt publik som inte är fysiskt närvarande då de skrivs.

När det är fråga om en analytisk redovisning baserad på levnadshistoriska intervjuer bör man beakta att det sker en interaktion mellan intervjuaren och den intervjuade under intervjuns gång. Berättelserna skapas i samspel mellan de inblandade parterna. De berättas alltid ur ett specifikt syfte av någon eller några för någon eller några. Den som blir intervjuad vill förmedla något, kanske en moralisk poäng. Berättelserna kan även innehålla tveksamheter och rättelser (Johansson 2005, Arvidsson 1998, Wolanik Boström 2005). Anna Johansson skriver om berättelser med hänvisning till Hayden White att:

”En berättelse är inte endast en neutral språklig form som kan användas för att representera verkliga händelser som utvecklingsprocesser. Den innefattar

specifika ideologiska och även politiska implikationer. Därför finns det ett visst intresse hos sociala grupper med makt att kontrollera de dominerande myterna i ett samhälle" (Johansson 2005:63, White 1987).

Det kommer att framgå av informanternas berättande att det existerade både ett antal myter i det nationalsocialistiska samhället och att den nazityska ledningen utövade makt i syfte att kontrollera befolkningen på olika sätt.

Frågorna som ställs av personen som intervjuar kan sätta i gång en process hos den intervjuade att minnas sådant som ägde rum för länge sedan som personen har glömt eller förträngt, i synnerhet om den intervjuade är oförberedd på frågorna. Den intervjuade kan medvetet eller omedvetet förtränga, förvränga och/eller försköna det som de upplever sig ha varit med om. Åke Daun tar upp den s.k. respondenteffekten i *Upp till kamp i Båtskärsnäs* som kan uppstå, då intervjuaren förmedlar den bild av den intervjuade som denne vill få vidarebefordrad (Daun 1974:117, not 9).

Forskarens roll i en forskningsprocess omfattar olika moment såsom att lyssna till en berättelse, översätta berättelsen från tal till skrift, läsa utskriften, författa en skriven text och tolka berättelsens innehåll. Det är intervjuaren/forskaren som bestämmer vad som skall tas med och inte samt hur det sagda presenteras i slutprodukten, den skrivna texten.

Vägen från a till b är ensam och lång. Ofta sträcker den sig över många år. Under tiden sitter forskaren och grubblar över berättelsernas innehåll, vad de förmedlar, hur de har konstituerats, i vilket sammanhang, hur de skall tolkas, vad som är meningen med det som sägs och vad som kan ligga till grund för en analys och inte. Kärnan i en narrativ analys av människors berättande är att tyda andra människors tolkningar av sig själva och sin sociala värld. Det forskaren gör är *att studera andra människors tolkningar av sig själva* (Johansson 2005:27 ff).

Att gräva i händelser som skedde för mer än femtio år sedan har sina sidor. De som har minnesbilder från den tiden börjar bli gamla. Tre av de intervjuade dog under arbetets gång. Följden av det blev att den pågående dialogen bröts och frågor förblev obesvarade. Det kan innebära svårigheter att be människor återkalla minnen från händelser som har skett för länge sedan. Särskilt då det rör mycket svåra frågor och trauman som väcker starka

känslor. Frågan är vad en person väljer att berätta för någon som inte är väl förtrogen med den tiden och vad han eller hon utelämnar medvetet eller omedvetet. Beatriz Lindqvist skriver i avhandlingen *Drömmar och vardag i exil* (1991) att den intervjuade förmedlar en bild av den person som han eller hon vill vara i den aktuella situationen. Två vanliga sätt att göra detta på är överkommunicering och underkommunicering. Det första står för betoning av den information som stöder den utvalda identiteten, den andra dess motsats (Lindqvist 1991:22). Båda förekommer i informanternas berättande.

Berättarförmågan och villigheten att dela med sig av sina minnen har varierat från person till person. Vissa har varit försiktiga och hållit sig på sin kant medan andra har berättat självmant utan frågor från min sida. En tredje kategori har haft ett mycket stort behov av att tala om det som de har burit på länge. Alf Arvidsson menar i *Livet som berättelse* att under en intervju fokuserar informanterna på händelser och samband som är betydelsefulla för livsloppet i sin helhet, vilka kallas life review. Life-script är tankar om hur livet skall levas och då ställningstaganden som gjorts under livet diskuteras förekommer life-scripts som någonting som finns bortom det individuella ansvaret exempelvis då informanterna kan säga ”så gjorde man bara inte” eller ”man tänkte så på den tiden”, (ibid 1998:21), vilket särskilt de äldre använder i berättandet om livet under nazitiden. Den individuella berättelsen befinner sig mellan life-script och life review, vilket förutsätter att intervjupersonerna har en känsla av att livet består av en kedja av händelser som är betydelsefulla och att de har en förmåga att se tillbaka med kontroll över traumatiska upplevelser, så att de inte har avskärmat sig för det förflutna och betraktar sig som levande i nuet eller för framtiden (ibid 1981:21).

Marianne Horsdal skriver i *Livets fortaellinger* att de flesta människor navigerar efter en värdeorienterad horisont som handlar om ”det goda livet” och (1999:78). Drömmen om vad som är ”gott” kan variera och det är inte alltid den kan realiseras heller.

Människor som hamnar i kris efter våldsamma, oväntade händelser som har fått deras värld att falla sönder har behov av att berätta om vad som hänt för att förstå det obegripliga, bearbeta upplevelsen och skapa mening i det som hände. Folk drabbas nästan av ”taldelirium” (Horsdal 1999:35) under sådana omständigheter. I informanternas fall inträffade traumatiska hän-

delser på nationell nivå upprepade gånger under krigsåren som fick implikationer för deras liv på det lokala planet i hembygden (die Heimat[6]) - såsom krigsutbrottet 1939, de allierades bombningar, ryssarnas eller de allierades ockupation av Tyskland och krigsslutet 1945. Några av dessa företeelser fick allvarliga konsekvenser för informanterna och är frekvent förekommande i berättandet.

Albert Lehmann kallar dem för Wendepunktcharakter – (brytpunkter) (Lehmann 1983:16). Sociologen Norman Denzin (1989) definierar vändpunkter som de kriser eller avgörande händelser i en människas liv då allt ställs på sin spets och en individs karaktär avslöjas eller blottläggs. Ett annat namn på berättelser med avgörande vändpunkter är epifanier. De delar in livet i ”före” och ”efter” (Denzin 1989:33). ”När någon berättar om sina egna erfarenheter, så är det också ett sätt att presentera sig själv med egenskaper och karaktärsdrag” (Arvidsson 1993:5). Därför betyder det mycket i vilket sammanhang berättelsen äger rum och vem som utgör publik.

Att identifiera vändpunkter i livshistoriska berättelser har uppmärksammats som ett viktigt analytiskt redskap inom nordisk etnologisk forskning (Lehmann 1983:16, Arvidsson 1998:12-13, Johansson 2005:319-331). Brytpunkter skymtar förbi här och var i berättandet utan att informanterna använder ordet brytpunkt. I stället berättar de om dramatiska oväntade händelser vars förlopp påverkade deras liv och som bröt av mot vardagen såsom den hade varit fram till dess att något hände.

För informanterna och alla andra som har upplevt kriser finns det ett behov av att leta efter mönster i tillvaron och det som har hänt. Ett sätt är att berätta om det. Då uppstår en ny helhet, ”en röd tråd” som en narrativ konfiguration (Horsdal 1999:36), varför berättandet fyller en viktig funktion. De sätt på vilka vi lär oss att berätta om våra liv är någonting som vi får med oss via uppväxten. Vi uppfostras av föräldrar och nära släktingar, vilka lär oss dela våra upplevelser och känslor med varandra samt att bevara dem symboliskt efter det att det ögonblick då något hände sedan länge är över (ibid 1999:52).

Informanterna har blivit påverkade både av den nationalsocialistiska diskursen (metaberättelsen)[7] och de politiska diskurser som varit förhärskande efter kriget i Tyskland och Sverige, vilket framgår av det som säges. Under

arbetets gång har jag vid ett antal tillfällen kommit på mig själv med att föra en inre dialog, då jag har ställt mig frågan om det som informanten har sagt verkligen var så, eller om jag har fått en tillrättalagd bild, därför att personen i fråga har velat framföra något särskilt med sitt berättande eller framstå på ett visst sätt.

Dieters berättelse om svensken som var i tjänst hos Waffen-SS[8] är inte helt och hållet faktamässigt korrekt enligt muntliga uppgifter från Tobias Hübinette som känner till mannens öde. Det behöver inte betyda att Dieter har ljugit. Han kan ha fått berättelsen vinklad av mannen i fråga. Dieter kan också ha glömt detaljer, eftersom det hade gått lång tid mellan det ögonblick då han fick det berättat för sig och då han återberättade det för mig. Det som var viktigt för Dieter var att förmedla andemeningen i berättelsen som visade att svenskar var djupt involverade i den tyska nazismen under andra världskriget och att Sverige inte var neutralt.

Det handlar om mina uttydningar av informanternas tolkningar av sina liv (Johansson 2005:27). Jag har velat bilda mig en uppfattning om hur det var att leva, bo och arbeta i Tyskland från 1933 och framåt. Jag ville veta på vilket sätt nazismen påverkade människorna som levde då och vilken inverkan den har haft på efterföljande generationer och hur de hanterade det. Som så många andra har jag också funderat över varför det blev som det blev och hur det kunde ske.

Varje människa har sina minnen och erfarenheter av det förflutna. Den ena tilldragelsen är inte mer sann än den andra och uppgift står emot uppgift, vilket inte är unikt för informanterna. Vid samtal med de personer som jag intervjuade under arbetet med C- och D-uppsatserna (Johnsson 1996, 1997) framkom att olika medlemmar i en familj mindes olika saker från samma tid. Det uppstod diskussioner mellan dem vem som hade tolkningsföreträde. De handlade då och det handlar nu om vem som får säga vad och när och till vem (Johansson 2005:57-58, 100).

I berättandet figurerar ett antal olika ”jag”-presentationer, då informanterna berättar om sig själva (Horsdal 1999:127,) liksom ”vi” och ”man” (Horsdal 1999:131-132). Det talas även om ”dom”, varvid informanterna kommer in på dikotomiseringsförhållanden, där ”jag”, ”vi” och ”man” kontrasteras mot några ”andra”. Informanterna intar olika positioner i sitt berättande från en

situation till en annan, beroende på vad som har hänt dem och vad de vill förmedla. Det har inte alltid varit enkelt att förstå vad de har syftat på när berättandet har flödat. De äldre informanterna har mestadels tydliga minnen av förlopp och skeenden även i förfluten tid. De har troligtvis berättat några av sina historier för sig själva eller andra innan de berättade dem för mig.

Ett missförstånd inträffade dock när Frithjof började tala om en revolution som skedde under 1960-talet, utan att precisera mer än så. Jag associerade till de stämningar som rådde i flera västerländska samhällen som Frankrike, Tyskland och Sverige med studentupplopp, kårhusockupationer etc. under 1968, eftersom han talade om sin fru som gjorde uppror mot befintliga könsroller. Han syftade dock på någonting helt annat: den revolution som ägde rum i Portugal och som innebar att utlänningar inte längre fick köpa mark, vilket han hade tänkt göra. Hans planer gick därmed i stå och det blev ingen emigration för honom och hans familj. Vid ett annat tillfälle missuppfattade Dieter mig när vi talade om den svenska eftergiftspolitiken under kriget och vilka konsekvenser den fick för de svenska och danskar judar som överlevde på grund av detta.

Jag gjorde en dispositionsplan på avhandlingen i början som har reviderats under arbetets gång. Ambitionsnivån var högt ställd. Jag förberedde en lista på 50 frågor att ha i reserv om berättandet av någon anledning skulle tryta för någon, eller om jag skulle behöva leda in en informant på helt andra spår. Jag har använt några av de svar på frågor som jag ställde som komplettering till berättandet i kapitel 7.

Jag har också gjort ett urval av teman i berättandet som kunde undersökas närmare, enligt de teorier som Anna Johansson tar upp i boken *Narrativ teori och metod*, där hon skriver att en berättelse innehåller en handlingsram, karaktärer och tema (2005:95, 132-134 m.fl.). De teman som jag har gått in djupare på rör ämnen som flera av informanterna har berört i sitt berättande och även skrivit om. Dessa har tonvikt bland annat på Heimat, omsorgspersonernas betydelse och dygdernas inverkan på den uppfostran som informanterna har fått samt vilka dygder som har traderats, hur och av vem. Ett annat avhandlar den nationalsocialistiska diskursen och dess inverkan på vardagslivet; hur informanterna i förekommande fall upplevde Hitlerjugend och vilken bild som de hade av Hitler.

Vid analyser av berättandet måste man reflektera över vilka erfarenheter som är möjliga för folk att göra och vilken moral som samhället i fråga ger sina medborgare. Det är enligt etnologen Birgitta Svensson omöjligt för enskilda individer att ha fristående moraliska ståndpunkter (Svensson 1997:48). Människor är påverkade av de normer, värderingar och attityder som deras omsorgspersoner har förmedlat till dem under uppväxttiden. Omsorgspersonerna utgjordes av informanternas föräldrar, mor- och farföräldrar, mostrar, fastrar, morbröder och farbröder eller andra närstående personer. De i sin tur hade fått med sig olika värderingar från sina omsorgspersoner i Heimat (hemmet) som traderats till dem.

Dessa normer, värderingar och attityder kallar den franske kultursociologen Pierre Bourdieu för habitus. Habitus kan bl.a. tillskrivas grupper, familjer, klasser och yrkesgrupper. Om en person är född i en hantverkarfamilj eller en industriägarfamilj påverkar föräldrarnas värderingar barnen genom fostran. Habitus inverkar således på människors förmåga att utveckla olika strategier för att slå vakt om och göra bruk av de olika kapitalinnehav som de har till sitt förfogande (Bourdieu 1992, Broady 1991:182).

Jag vill visa vilken betydelse de habitus som informanterna har fått med sig från Tyskland har haft för dem då de flyttade till Sverige och mötte befolkningen på de olika orter som de kom till med vilka de har diskuterat och kämpat om tolkningsföreträde i frågor rörande religionen, firandet av högtider och festseder, synen på familjen, könsroller med mera.

Under intervjuerna och vid efterföljande samtal som jag har haft med informanterna har jag blivit överraskad ett antal gånger, då jag har fått information som jag inte hade förväntat mig få höra. Det inträffade exempelvis när de började tala om sina upplevelser av Adolf Hitler. För mig är han är en abstrakt historisk person som visas på TV, då han gestikulerande och med hög stämma håller sina tal. Jag hade inte tänkt tanken att träffa någon som har sett honom på nära håll. Frithjof var så ivrig att han började berättandet om tiden i Hitlerjugend innan jag vare sig hann få igång bandspelaren eller sätta mig på min stol. Jag fick be honom ta om sin berättelse från början. Frithjofs redogörelser från nazitidens Tyskland innehöll därefter den ena överraskningen efter den andra. Ibland upplevde jag mig själv undrande över vad jag givit mig in på och hur jag skulle göra berättandet rättvisa.

Tolkningarna som jag har gjort är i viss mån knutna till mina egna värderingar, attityder och uppfattningar samt vem jag är som person, men även till mina teoretiska ansatser och analytiska redskap.

Genom att låta informanterna framträda via långa citat och samtal ges de en möjlighet att berätta sina versioner av upplevelser och händelser under nazitiden och i efterkrigstidens Sverige. Berättelserna har analyserats utifrån de olika presentationer som informanterna ger av sig själva och sin omgivning. Det har funnits en ambition från deras sida att förklara varför de gjorde som de gjorde och varför de inte gjorde som det i efterhand förväntades av dem att de skulle ha gjort, rörande nazisternas försök till indoktrinering genom propaganda samt nazisternas behandling av politiskt oliktänkande, judar med flera.

I informanternas berättande framkommer dikotomiseringsförhållanden som säger något om hur de kategoriserar sig själva och andra. Jag har jämfört den information som intervjuerna har givit mig med litterära källor som skrevs då, men som publicerades långt efteråt, såsom Haffners bok *En tysk mans historia* och e*n publicerad dagbok* av En anonym kvinna i Berlin. Båda ger tidsbilder från 1930-talet respektive 1940-talets Tyskland. Intervjuerna och berättandet har skett mellan 1999 och 2009. Det innebär att informanterna har påverkats av de politiska diskurser (metaberättelser) som har varit tongivande under deras uppväxt i Tyskland, men även de som har funnits i Sverige fram till vår egen tid. Informanterna flyttade från Tyskland till ett land, där de allierades version av metaberättelsen om andra världskriget har varit förhärskande efter 1945. Den har reglerat vems berättelser och sanningar som får ta plats, synas, höras och bli betrodda. Det i sin tur är relaterat till samhälleliga maktförhållanden (Johansson 2005:101).

Informanternas berättelser ingår i det som Anne Eriksen kallar ”en oppositionell linje” (Eriksen 1995:15) som inte har varit accepterad och släppts fram utanför Tyskland. Historia eller historieskrivning är inte en återgivning av verkligheten utan en berättelse om den. Det är en litterär konstruktion av det som har hänt och innefattar de attityder, normer och värderingar som författaren till varje historieverk har (Johansson, 2005:63) och denna person har också ett syfte med publiceringen av sin bok, vars innehåll kan bekräfta den rådande politiska diskursens innehåll eller gå emot den. Med tanke på

all den information om Tyskland och tyskarna under nazitiden som har spridits efter 1945 lär informanterna vara väl förtrogna med en del av den, vilket innebär att det finns stereotyper från dessa skildringar i informanternas berättande som de har hämtat från andra källor än endast egna upplevelser och minnen. När informanterna, en och en, berättade för mig blev intervjusituationerna till en scen, en performance med två deltagare. Anna Johansson anser att den som framför en berättelse intar en tillfällig auktoritetsposition i samtalet (Johansson 2005:43). Då våra samtal nu har resulterat i en skriven text talar informanterna genom mig till flera personer, då de berättar om sina liv ur sina perspektiv tolkade av mig (Johansson 2005:27).

NARRATIVITET

Avhandlingen baseras på informanternas berättelser (narrativer). Margaret Somers och Gloria Gibson urskiljer fyra dimensioner av narrativitet (berättande): o*ntologiska berättelser, offentliga berättelser, metanarrativer* och *begreppsliga berättelser.* De *ontologiska berättelserna* definierar vilka vi är. Det rör sig om personliga berättelser i vardagen, muntliga livsberättelser förmedlade i forskningsintervjuer eller i självbiografiska texter. *Offentliga berättelser* kan knytas till organisationers berättelser om sig själva. Här handlar det om de föreställningar som finns hos medlemmarna i en organisation som används för att skapa mening, ordning och integration. *Metanarrativer* (storberättelser) är knutna till institutionella, vetenskapliga, politiska och religiösa diskurser eller kunskapsregimer med universella sanningsanspråk som socialism, kristendom och nazism. Via diskursanalyser kan man se hur diskurserna etablerar sanning via vissa typer av uttalanden (exempelvis nazisternas språkbruk i beskrivningen av kommunister och judar som statens fiender) och genom att motarbeta sådana som motsäger diskursens normer (det förföljande som nazisterna ägnade sig åt rörande deras meningsmotståndare). *Begreppsliga berättelser* utgörs av de sociologiska begrepp som finns i sociologisk teori med termer som samhälle, aktör, social handling, orsakssammanhang och social förändring som är skapade inom en historisk specifik berättelse, exempelvis modernitetens narrativ (Somers & Gibson 1994:62-63).

Människor skapar personliga och sociala identiteter genom att berätta. De gör därmed sin tillvaro och sig själva begripliga (Johansson 2005:83-86). Sociologen Erwin Goffman anser att en människas bild av sig själv anpassas till samhällets värderingar i självförsvarssyfte (Goffman 1983:111) eftersom var och en har behov av att visa upp sig på ett speciellt sätt. Vi spelar roller i syfte att de som betraktar oss skall ta intryck av och tro på den person som de ser och att personen i fråga har vissa egenskaper (Goffman 1986:25).

Människor känner, i enlighet med Marianne Horsdals teorier, en trygghet i att vara tillsammans med personer som känner dem och som delar deras tolkningar av tillvaron, därför att de har kollektivtraditionen gemensamt (Horsdal 1999:78-79). Berättelserna blir en del av självförståelsen och tolkningen av tillvaron och kan bidra till att befästa en gemensam identitet och ett grupptillhörighetsförhållande (Horsdal 1999:93, Johansson 2005:23).

En kollektivtradition föds och närs i en grupptillhörighet. Den kan påverkas då en person som tillhör en grupp möter människor från andra grupper. Förhoppningsvis vidgas då individernas förståelsehorisonter i båda grupperna. Förhållandet till andra människor är beroende av hur omfattande berättelsernas ”vi” är. ”Vi” kan beteckna kön, ras, en nation, en klass, en regional eller social grupp eller en familj enligt Horsdal 1999:98.

I berättandet om grupptillhörigheten, då informanterna inkluderar sig själva i ett ”vi”, avgränsar de sig samtidigt mot ”någon annan” eller ”några andra”, det vill säga ”dom” som inte är inkluderade i detta ”vi”. Vilka ”dom” är beror på vem som berättar och vad sammanhanget handlar om.

I berättelserna förekommer att antal ”vi”. Det finns olika former av ”vi” beroende på vilka som åsyftas. Det kan vara en massa eller en flock, en grupp eller en gemenskap (Horsdal 1999:132). ”Vi” är ofta ett subjekt för gemensam intention, gemensamma handlingar eller gemensamma värdeorienteringar. Berättaren kan uttrycka både tillhörighet och avstånd till vi:et och vi:na. Informanterna lever med blandade sociala och nationella identiteter och tillhörigheter. Antropologen Lila Abu-Lughod (1991:137ff) kallar människor med mixade identiteter för ”halfies”. Deras multipla bakgrund kan vara ambivalent och innebära både fördelar nackdelar för dem. Betraktad ur en negativ synvinkel kan det ta lång tid att hitta sin identitet vilket Birgitta berättar om.

DISKURSPSYKOLOGIN OCH JAG-PRESENTATIONERNA

En annan teoretisk inspiration är diskurspsykologin. Här anser man att då människor berättar formar de en självförståelse genom att välja en version av ”jaget” framför alla de andra möjliga versionerna som finns (Winther Jörgensen & Philipps 2000:107). Informanterna berättar utifrån en mängd olika ”jag”-presentationer om sina liv.

Statsvetaren Christian Graf von Krockow använder ordet ”miljö” när han skriver om tyskarnas identitet. Det är olika livsformer, där individen ”alltid känner sig inbäddad och som definierar och stöder honom/henne genom att ge honom/henne en familj, utbildning, bruk, helger, föreningsväsendet, konfessionen, hela tillvaron” (von Krockow 1991:63). Identiteten kan innefatta mycket och varierar starkt på det individuella planet. Den både föds och närs i familjen, skolan, via de institutioner som formar individen i fosterlandet samt i mötet med andra människor, därför bör man tänka på en människa som innehavare av en mängd identiteter (Alsmark 1997) eller som socialantropologen Cohen formulerar det:

”Staten och andra mäktiga samhällsinstitutioner tvingar oss att göra eftergifter rörande vår individualitet i handhavandet med dem genom att klämma in oss i kategorier. Effekten av denna begränsning är att vi tillhör samhället som medlemmar av kollektiva enheter (antingen kategorier eller grupper) snarare än som individer. Ansökningsformulär tvingar mig att framställa mig själv på sådana sätt som jag inte har valt. Det skulle vara en futtig gest att kräva att den som granskar min ansökan för ett pass eller körkort eller ett arbete eller medlemskap i en klubb skulle betrakta – MIG – hela människan. Istället måste jag förvränga mitt medvetande jag till: make, far till tre söner, universitetsprofessor, född i London, boende i Edinburgh, bärare av synliga drag etc.” (Cohen 1994:12, egen översättning).

Ett subjekt bestäms utifrån diskurserna. Det positioneras på flera olika platser av olika diskurser. Det som Cohen ovan har visat att han är bärare av en mängd olika identiteter. Samma sak har gällt informanterna. Det kan förekomma att flera motstridiga diskurser försöker organisera samma sociala rum samtidigt, då blir subjektet interpellerad (ansatt) i olika positioner samtidigt. Överfört till livet i Nazityskland, som de äldre informanterna berättar

om, kunde deras föräldrar och andra nära familjemedlemmar antingen instämma i innehållet i den nazistiska diskursen eller vara emot den, beroende på var och ens politiska övertygelse. Om de exempelvis var emot nazismen kunde subjektet (informanten) bli överdeterminerat och det kunde uppstå konflikter, när informanten inte visste vad han/hon skulle tro eller vem det gick att lita på. Föräldrarna och/eller omsorgspersonerna eller ledarna för Tyskland, vars språkrör fanns i den lokala ledningen för Hitlerjugend som de äldre informanterna var med i. Detta kan spegla sig i berättandet och vara skälet till att en och samma person ibland kan säga emot sig själv från en mening till en annan beroende på hur han eller hon resonerar när personen i fråga berättar och vilken ståndpunkt de intar. Informanterna kan även byta pronomen från ”jag” till ”vi”, ”man” och ”de” (di på småländska) beroende på hur pass berörda de är av det som sägs och om de själva är innefattade i berättelsen eller ej och vad det är som de berättar om.

Människor klarar mestadels av att hantera krav från olika håll samtidigt. De kan ha flera identiteter och roller utan att det skapar problem. Det kan emellertid uppstå kris (antagonism) i de äldre informanternas berättelser från barn- och ungdomstiden. I synnerhet då den nazityska ledningen krävde av dem att de skulle visa solidaritet och identifiera sig med den och dess politiska system, vilket informanterna inte alltid ville göra, samtidigt som de inte vågade opponera sig och den nazityska identiteten fick större genomslagskraft än andra identiteter som de har på grund av tvånget som fanns i den. Under nazitiden tvingades exempelvis de unga pojkarna och männen i krig för att slåss för nationalstaten Tyskland (den nazityska staten), vilket de kanske egentligen inte alls var intresserade av att göra.

De subjektpositioner som inte är i konflikt med andra är resultatet av hegemoniska processer då alternativa möjligheter har minimerats och en bestämd diskurs framstår som den objektivt (ideologiskt) sanna (Winther Jörgensen & Philips 2000:49). Detta förhållande strävade nazisterna efter att uppnå mellan 1933-1945, då de utsatte den tyska befolkningen för ständiga interpellationer rörande innehållet i den nazistiska diskursen, men en diskurs kan emellertid inte etableras totalt. Den befinner sig alltid i konflikt med andra diskurser som ser annorlunda på verkligheten och ger andra riktlinjer för det sociala handlandet enligt Winther Jörgensen & Phi-

lips 2000:54-55. Naturligtvis var inte alla tyskar nazister. Kommunistpartiet hade ett starkt stöd fram till nazisternas övertagande av makten 1933. Likaså fanns en stor mängd socialdemokrater. Deras intressen gick i mångt och mycket emot innehållet i den nazistiska diskursen. Det förekom slagsmål på gatorna i Tyskland mellan representanter för nazisterna och deras politiska motståndare innan motståndet kuvades.

Eftersom nazistpartiet (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, förkortat NSDAP) bildades i Tyskland och hade många medlemmar där, sattes det likhetstecken mellan tysk och nazist i de allierades kollektivtradition under och efter andra världskriget. Det blev lättare att kategorisera fienden då. Informanterna kommer att berätta om den kluvna inställningen som fanns i Tyskland till NSDAP och deras politik och hur det fick dem att tillämpa olika strategier i vardagslivet på lokal nivå för att hantera tillvaron. Vardagslivet förändrades för dem undan för undan allteftersom de nazityska lagarna trädde i kraft. De divergerande jag-bilderna är mina tolkningar av informanternas berättelser.

MINNEN

Samtliga informanter, utom Birgitta, har haft hela sin barn- och ungdomstid i Tyskland. De äldre informanterna födda fram till 1945 har upplevt andra världskrigets fasor som barn och ungdomar. Frågan är hur detta har påverkat vad de kommer ihåg och vad har de glömt respektive förträngt. Den tyska historikern Margarete Dörr behandlar frågan om barns minnen av andra världskrigets Tyskland i inledningen till de två banden *Der Krieg hat uns geprägt : wie Kinder den zweiten Weltkrieg erlebten* som utkom år 2007.

Dörr föddes 1928 och var 11 år när andra världskriget bröt ut. Hon torde därmed ha personliga minnen från den tiden såsom de äldre informanterna också har som jag har talat med. Därtill har hon tagit del av 474 levnadshistoriska minnen från tyskar som växte upp under nazitiden och andra världskriget. I detta material ingår 100 djupintervjuer som hon har gjort själv. Dessutom finns nedtecknade minnen och dagböcker som har ställts till hennes förfogande (Dörr 2007:17). Hon har med andra ord haft ett stort material för analys. I inledningen till böckerna ställer hon sig frågan: Hur säker kan man vara på att en person fortfarande kommer ihåg upplevelser och

händelser som ligger 60 år eller längre tillbaka i tiden? De som då var barn är idag mellan 60 och 75 år gamla. Samma fråga har jag ställt mig själv.

Hon konstaterar att minnesforskningen har funnit att allt som har lagrats i någons långtidsminne förblir lagrat där. Det går sålunda inte förlorat, förutom vid hjärnsjukdomar, men allt kan ändå inte alltid återkallas, i varje fall inte med nuvarande metoder. Mycket kan dock åter aktiveras och genom minnesarbete kan bestämda impulser väckas upp. Det har flera av hennes samtalspartners gjort. Enligt Dörr så kommer krigsminnena tillbaka, talrika och levande, till personer som har upplevt krig, då de arbetar med frågelistor eller då de skriver ned sina minnen. Minnen kan också dyka upp vid samtal, i terapi och analys eller då personer tittar på tv och ser bilder från det senaste kriget. Minnen kan även återkomma då de läser gamla brev eller dagböcker och vid besök i forna hemorter eller andra platser från barndomen.

De personer jag har talat med har haft sin barndom i Tyskland. Informanterna kommer att berätta närmare om sina upplevelser av Heimat, det vill säga olika platser i Tyskland, där de har levt tillsammans med sina familjer i kapitel 2. De äldre informanterna som har upplevt nazitiden och andra världskriget berättar att de kände rädsla i olika situationer under barndomen.

Anne Eriksen menar i *Historie, minne og myte* att en händelse som en gång har skapat rädsla framkallar ett minne (Eriksen 1999:86). Individuella minnen har en social bakgrund och kontext. De existerar nästan aldrig isolerade. Minnen är erinringar om en kontext. De framkallas ofta i gemenskap eller på grund av en gemenskap. Minnen är nära knutna till det sociala, till det som är gemensamt, de framstår ofta som något man delar med andra, som något kollektivt (Eriksen 1999:87). De som exempelvis har upplevt nazitiden och andra världskriget har liknande gemensamma minnen.

Under den tid informanterna levde i Heimat kunde de få med sig olika berättelser som traderades till dem av familjemedlemmar och nära släktingar samt via litteraturen om någon exempelvis läste sagor och andra berättelser för dem.

I boken S*ökandet efter minnet* (1997) skriver psykologen Daniel Schacter att: ”minnen är noteringar om hur vi har upplevt olika händelser. Erfarenheter kodas av nätverk i hjärnan, av förbindelser som redan har formats av

tidigare möten med omvärlden. Denna kunskap inverkar på hur vi inkodar och lagrar nya minnen och bidrar till det vi kommer att minnas av händelser" (Schacter 1997:1-18).

Dörr anser att det: "finns en överensstämmelse i forskningen om minnet att hur djupt ett minne än är inkapslat desto mer emotionellt och betydelsefullt är det för individen. Det stämmer på krigserfarenheten hos det stora flertalet. Det går särskilt ofta igen när det handlar om livet och döden, om existensiellt våld och ångest och om gränssituationer av alla slag"[9] (Dörr 2007:14, egen översättning).

Minnen från andra världskrigets Tyskland utgör innehållet i de äldre informanternas kollektivberättelse från 1939 till 1945 tillsammans med minnen från Nazityskland som omfattar tiden 1933-1945. Nazisterna fanns redan på 1920-talet, men då de inte satt vid makten kunde de inte påverka det tyska samhället i samma omfattning som efter 1933. De yngre informanterna har tagit del av berättelser från 1933 till 1945 via familjemedlemmar och andra släktingar, i den mån dessa har berättat något över huvud taget, samt via skolan eller på andra sätt.

Innehållet i de allierades kollektivberättelse blev tongivande från 1945 och framåt i tiden, så även i Sverige. När informanterna kom till Sverige mötte de den. Innehållet i de äldre informanternas berättelse om Nazityskland och andra världskriget var inte i överensstämmelse med gällande diskurs, varför det framskymtar en besvikelse i intervjuerna att de inte har getts tillräckligt med utrymme i det svenska samhället att få komma till tals med sin version av de minnen som de har från 1933 till 1945. Genom migrationen till Sverige har både de äldre och yngre informanterna fått andra minnen som lagrats till dem som de redan hade sedan tidigare.

Minnena har påverkat informanterna på olika sätt. Hur en person mår själsligt beror mycket på vilka erfarenheter han eller hon har gjort under livet och hur personen har blivit bemött och behandlad av omgivningen under livets gång. Har någon fått positiva erfarenheter från möten med andra människor har denne/denna i regel en bejakande syn på tillvaron och tvärtom. De yngre informanternas minnen från Tyskland är annorlunda än de äldres, eftersom de inte har upplevt kriget eller nazismen, men de har både sett och upplevt följderna på olika sätt, vilket kommer att speglas i berättandet.

Fotografiet är hämtat ur Katrins album. Det visar en del av Tyskland som inte bär några synliga spår av andra världskriget. Hon och de äldre informantena uppehöll sig länge i berättandet kring händelser under kriget. Ur: Katrins album

HISTORISK KONTEXT RÖRANDE NAZISMEN OCH KULTURANALYTISK FORSKNING OM TYSK 1900-TALSKULTUR

De äldre informanterna talar mycket om det upplevda, underliggande hotet från Gestapo[10], vilket också Klaus-Michael Mallman and Gerhard Paul skriver om i artikeln Omniscent, omnipotent, omnipresent? Gestapo, society and resistance (1994). Författarna anser att Gestapo byggde upp en myt om sin existens som var långt mer effektiv än den verksamhet som de bedrev. Frågan som infinner sig är om det tyska folket visste detta då eller om det är en efterkonstruktion. Informanterna säger sig ha upplevt hotet som både levande och skrämmande.

Adolf Hitler var nationalsocialisternas frontfigur. Informanterna kommer att redogöra för hur de betraktade honom. I analysen har jag använt mig av historikern Ian Kershaws teorier om den roll den nazityska propagandan hade för formandet av folkets syn på Hitler utifrån The Hitler myth: image and reality in the third Reich (1994).

I de krig som nazisterna förde tog de krigsfångar. Ulrich Herbert behandlar situationen för de fångar från öster som nazisterna tog till Tyskland och tyskockuperat område i artikeln Labor as spoils of conquest 1933-1945 (1994). Nazisterna klassificerade ryssarna som ”Untermenschen” enligt den

rasmässiga skala som de skapade. Inför offensiven österut byggde nazisterna upp en propaganda som gick ut på att smutskasta både polacker och ryssar för att de tyska soldaterna och det tyska folket inte skulle ha något förbarmande med dem under kriget.

Ett av de länder som nazisterna ockuperade under andra världskriget var Norge. Folkloristikprofessorn Anne Eriksen diskuterar detta i boken *Det var noe annet under krigen : 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon* (1995) och vad ockupationen har betytt för identitetsskapandet hos människor i det efterkrigstida Norge. De som tillhörde motståndarna (jössingarna) utpekades som hjältar (protagonister). De har fått en hög status efter 1945. Det var kring dem som det socialdemokratiska välfärdslandet Norge växte fram, medan de som var medlöpare till nazisterna (quislingarna) utgjorde fienden. De senare var ”de onda” (antagonisterna) som skulle bekämpas och som var/är en marginaliserad grupp, vars historia inte får ta plats och kan betraktas som en oppositionell linje.

Det figurerar en mängd myter som är knutna till historien i de allierades kollektivtradition, som den norska tillhör. Eriksen anser att andra världskriget har blivit en historisk myt i Norge och i västvärlden (ibid 1995:19). Det visar sig i en mängd olika talesätt som beskriver ockupationen såsom en särskild tid; ”det var något annat under kriget”, ”det var ett annat kapitel”, ”det var en annan tid” som inte kan liknas vid förhållandena som rådde före och efter kriget. Andra sådana uttryck är: ”det var en mörk parentes” i Norges historia samt ”de fem mörka åren” (s. 24).

Jag har använt Eriksens resonemang om den nazityska ockupationen av Norge på det nazityska maktövertagandet i Tyskland 1933. Det senare var på sätt och vis också en ockupation. Det var inte alla tyskar som stod bakom Hitler och dennes politik. Socialdemokraterna och kommunisterna i Tyskland delade inte nazisternas ideologi. Deras medlemmar tillhörde de tyskar som skickades till koncentrationsläger av nazisterna.

I *Historie, minne och myte* (1999) beskriver Eriksen historiens roll i människors liv. Historien förklarar hur världen egentligen hänger samman. När den skapas kan man samtidigt lägga in perspektiv och värderingar på vad som har skett. Historien får därmed ett budskap. Olika former av historia kan leva sida vid sida. Ett exempel är naziockupationen av Norge, där

jössingar och quislingar har olika minnen och olika historier från samma tid. I Tyskland har de som var inkluderade i det tyska samhället enligt nazisternas dikotomisering sin historia, medan de som marginaliserades har en annan. Frågan är då vilken historiesyn som dominerar och som får företräde i kollektivtraditionen. Eftersom de allierade vann kriget och nazisterna förlorade är det de allierades historiesyn som är dominerande efter 1945. Detta resonemang har jag applicerat i analysen av informanternas berättelser, vilka speglar deras syn på händelser inifrån Tyskland då innehållet i berättelserna inte är i överensstämmelse med de allierades kollektivberättelser.

Det finns en Heimatdiskurs som den interdisciplinära Cultural studiesforskningen och dess sidogren German Cultural Studies har ägnat sig åt att studera. Den rör frågor kring människors känsla för sin hembygd (Heimat på tyska). I förordet till boken *A user's guide to German cultural studies* (1997) står att det är ett tvärvetenskapligt projekt som har utvecklats ur Tysklandsstudier och har utövats i USA under de senaste 25 åren. De har delvis sina rötter i det i Birmingham skapade CCCS-centrat för samtida kulturella studier och delvis i kontinental kritisk teori (1997:xi).

Det finns en koppling från Cultural Studies till det tyska historische Kulturwissenschaft som också innefattar en kritisk förståelse av tysk kultur, vilket bland annat den tyske sociologen Christian Graf von Krockow har ägnat sig åt att belysa i boken *Ett tyskt århundrade* (1890-1990) (1991). Heimatdiskursen förknippas med kvinnor, barn och äldre personer. Det var i Heimat (hemmet) som informanterna växte upp omgivna av sina familjer och nära släktingar. När andra världskriget var slut och nazisterna hade förlorat kriget delades Tyskland i olika zoner. Den ryskockuperade delen blev till det forna DDR[11]. En av informanterna har växt upp i Östtyskland. En annan har haft sin mormor och andra släktingar på moderns sida som levde där och som hon hälsade på tillsammans med föräldrarna när hon var barn.

Journalisten Hans Axel Holm tillbringade sammanlagt sju veckor i DDR i maj och juni 1967 och mars 1968. Han intervjuade ett 100 tal östtyskar om livet i DDR. Detta material ligger till grund för boken *Rapport från Neustadt, DRR : en exempelsamling* (1969). Jag har funnit att detta är värdefull samtidsdokumentation. Holms informanter redogör även för sina upplevelser från Nazityskland. Deras bild är tämligen samstämmig med mina intervju-

Helga på stranden 1934. Hon var för liten då för att förstå vad det innebar med byte av politisk regim 1933. Bilden på Helga visar hur livet i i den ena delen av den tyska dubbelstaten kunde vara, där människor levde sina vardagsliv i Heimat. Ur: Helgas album

personers. Det är emellertid en motbild mot den kommunistiska diskursen som var förhärskande i DDR, i vilken befolkningen från det forna Sovjetunionen ansågs som ett broderfolk som skulle högaktas. De var pionjärer inom kommunismen som var gällande där sedan 1917. Broderfolk uppför sig dock inte som de sovjetryska soldaterna gjorde när de marscherade in på tyskt territorium. De våldtog och dödade tyska kvinnor, (även fångar från de koncentrationsläger de befriade) oavsett kvinnornas politiska åsikter. De stal tysk egendom, såsom klockor och skor. Det fanns antisemitism bland dem. Holms informanter är öppna med sina åsikter om Nazityskland, Sovjetunionen och DDR, trots den risk som fanns både för övervakning av enskilda medborgare och för angiverisystemet som den östtyska säkerhetstjänsten underblåste.

Christian Graf von Krockow diskuterar vad som hände i Tyskland från slutet av 1800-talet till slutet av 1900-talet med människorna som bodde där i *Ett tyskt århundrade* (1991). Han betonar det preussiska inflytandet på den tyska befolkningens värderingar och attityder i synen på dygder, arbetet, den evangelisk-lutherska religionen med mera. Hans resonemang har ofta varit applicerbart på informanternas berättelser. Han har hämtat teorierna om ”den delade tyska staten” från Fraenkel och Haffners resonemang om situationen i Tyskland mellan 1933-1945. Det var inte bara staten i Tyskland som levde ett dubbelliv mellan 1933 och 1945. Det gjorde människorna som bodde där också (Fraenkel 1984 och Haffner 2002:97).

Den tysk-judiske sociologen och filsofen Norbert Elias har skrivit boken *Tyskarna och civilisationens bräcklighet* (1996), i vilken han lägger an ett långt perspektiv på den tyska historien. Syftet är att förklara varför nazismen fick en sådan genomslagskraft i Tyskland och hur det kom sig att så många tyskar betraktade Hitler som en frälsare som skulle återupprätta den tyska självkänslan efter nederlaget i första världskriget. Elias finner bl. a. orsakerna i den germansktalande, senare tysktalande, folkgruppens situation och utveckling i förhållande till andra språkgrupper i grannskapet och de långa perioderna av nationell försvagning i Tysklands historia.

Den tyska staten drabbades i sin framväxt av fler avbrott i kontinuiteten än andra europeiska stater. Enligt Elias har människors attityder i Tyskland efter 1871 präglats av militära modeller, särskilt i Preussen, (Elias far som var affärsman betecknades av sonen som en ”gammaldags preussisk patriot”). Den tyska borgarklassen har genomsyrats av dessa modeller som spred sig ut i samhället till andra grupper av människor. Förlusten i första världskriget, inflationen och depressionen på 1920-30-talen i Tyskland bidrog till att det tyska folket, enligt Elias, sökte en stark ledare som kunde ta dem ur krisen.

Sociologen Zygmunt Bauman förklarar förintelsen i *Auschwitz och det moderna samhället* med framväxten av moderniteten i det tyska samhället. Nazisterna utnyttjade den moderna industrin, transporterna, vetenskapen, byråkratin och teknologin (Bauman 1994:258) för sina syften. Bauman skriver att det var själva: ”utformningen av judeproblemets lösning som en rationell, byråkatisk-teknisk uppgift som riktades mot en särskild objektkategori av en särskild uppsättning av experter och specialiserade organisationer som

möjliggjorde det" (Bauman 1994:127-158). Nazisterna avhumaniserade det tyska samhället mellan 1933 och 1945. Vissa människor betraktades som Untermenschen och reducerades till ting, som om de vore föremål som skulle skrotas med hjälp av den senaste tekniken. Det fanns människor i det tyska samhället som bidrog med sina kunskaper på olika nivåer för att möjliggöra att det skedde. Att utöva grymhet mot andra personer är möjligt i ett samhälle eller en organisation där en eller några personer ges en fullkomlig och oinskränkt makt över andra (Bauman 1994:231) vilket skedde i Tyskland. Konkurrerande auktoriteter undveks och någon opposition tilläts inte. Därför måste ett samhälle skapa moraliska individer som hyser empati och medkännande med andra för att undvika att det upprepas igen.

INSPIRATIONSKÄLLOR

Att informanterna invandrade till Sverige har sin grund både i pull- och pushfaktorer. Det första står för orsaker som bidrar till att något fungerar som dragningskraft på en person. I detta fall någon som vill ta sig till en viss plats, medan det andra är orsaker som stöter bort en person från exempelvis en plats.

Flera av de äldre informanterna ville lämna det sönderbombade Tyskland och kom som arbetskraftsinvandrare till Sverige. Birgitta anlände som flykting. De yngre informanterna har i regel träffat en svensk man eller kvinna, s.k. anhöriginvandring, då de har varit här som turister eller studenter, vilket bidragit till att de har stannat.

Emigrationen till Sverige har inneburit att de gjort en insats på den svenska arbetsmarknaden, eftersom de i flera fall redan hade en yrkes- och/eller akademisk utbildning med sig från Tyskland som de har kunnat använda sig av här. De har också tagit med sig normer och värderingar från Tyskland och vidarebefordrat dem till sina barn i Sverige inklusive seder och bruk såsom matvanor, firandet av högtider samt religion och dygder. Forskningsfältet rörande olika slags invandring till Sverige har ökat markant under senare årtionden. Jag syftar inte här till någon forskningshistoria utan tar upp några böcker vars innehåll jag har tagit till mig.

Mátyás Szabó har publicerat artikeln Vägen mot medborgarskap i Nordiska museets årsbok *Fataburen* 1981. Den grundar sig på observationer gjorda av samhällsforskare samt egna erfarenheter av umgänge med personer från andra länder. Szabó menar att, för att förstå människor från andra länder, måste man vara medveten om vilka svårigheter som föreligger vid byte av land och anpassningen till ett nytt samhälle.

Hans resonemang om vad det kan innebära att komma som invandrare har jag använt i analysen av informanternas upplevelser av Sverige och svenskarna. Szabó pekar på att anpassningen till ett nytt land är en process som kan ta många år. Hur integrationen blir hänger samman med faktorer som tillgången på arbete och boende, hur invandrarna blir mottagna då de anländer, hur immigrationspolitiken i det land de kommer till fungerar, hur informationen i media är samt vilka egna referensramar de har. Hur informanterna har upplevt detta framkommer i deras berättande i kapitlet 6. Möten med Sverige och svenskarna.

I *Tusen år av invandring : en svensk kulturhistoria*, 2005 av Ingvar Svanberg och Mattias Tydén finns en fyllig, deskriptiv redogörelse för bland annat den tyska invandringen till Sverige från medeltiden och framåt. Boken är viktig ur den synvinkeln att Kalmar har haft tyska invandrare sedan medeltiden. Det har talats tyska på Kalmars gator till och från sedan dess. Befolkningen med tyska rötter har haft stor betydelse för utvecklingen av ekonomi och näringsliv i Kalmar och Kalmar län sedan lång tid tillbaka.

Beatriz Lindqvists avhandling *Drömmar och vardag i exil : om chilenska flyktingars kulturella strategier* utkom 1991. Hon har intervjuat 35 chilenska familjer som flydde till Sverige från Chile efter militärkuppen den 11 september 1973 fram till 1982. Hon har gjort en s.k. kulturanalys av deras liv genom deras berättelser för att förklara hur kultur produceras, vidmakthålls och förändras samt hur den är relaterad till samhällsstrukturen. Jag har använt hennes resonemang om hur chilenarna använde över- respektive under kommunicering i kontakterna med inhemska svenskar.

1997 utkom Ingvar Svanberg & Mattias Tydén med boken *Sverige och förintelsen : debatt och dokument om Europas judar* 1933-1945, vilket är en översikt av politiken gentemot judar i Tyskland och i de ockuperade länderna samt vad som skrevs om detta i den svenska pressen. Författarna diskute-

rar vad man från svenskt håll visste om förintelsepolitiken under nazitiden i Tyskland.

Kurt Genrup har intervjuat ett stort antal svenskar om deras syn på tyskar vilket han redogör för i *Germania och Moder Svea : kulturella möten och gränser* som utgavs 1997. Han har sökt efter likheter och skillnader mellan tyska och svenska seder och bruk samt mellan tysk och svensk mentalitet. Han beskriver svenskarnas syn på tyskar som karakteriseras av beundran, fruktan och avund, vilket har varit möjligt att tillämpa i analysen av informanternas berättelser om de möten som de har haft med svenskar.

Orvar Löfgren har skrivit artikeln Att ta plats : rummets och rörelsens pedagogik i *Skjorta eller själ? : kulturella identiteter i tid och rum* 1997. Den handlar om människor som befinner sig mellan olika tillhörigheter. Löfgren kallar dem personer i transit. Lila Abu-Lughod (ref) benämner dem halfies. Själv använder jag metaforen ”resenärer” mellan olika regionala och nationella tillhörigheter som en vidareutveckling av Baumans teorier om de människor som befolkar det postmoderna samhället. Han använder metaforerna turisten, flanören, vagabonden och spelaren (Bauman 1997). Informanterna passar inte in på någon av dem, varför jag har tagit mig friheten att skapa en ny.

Etnologen Katarzyna Wolanik Boström undersöker i sin avhandling *Berättade liv, berättat Polen : en etnologisk studie av hur högutbildade polacker gestaltar identitet och samhälle* (2005) hur människor i 1990-talets Polen skapar mening i sina erfarenheter av att ha levt och verkat i olika politiska och ekonomiska system. I boken analyseras hur akademiker, lärare, läkare, konstnärer etc. berättar om sina liv med den polska historien som en ständigt närvarande resonansbotten. Det individuella ödet flätas samman med bilderna av samhället och tidsandan och relateras till ideala, exemplariska levnadsbanor under olika tider. Wolanik Boströms analys av “familjehistorier”, bestående av både “deltagande” och “icke-deltagande” berättelser, har inspirerat min analys av informanternas berättelser om fostran och förmedling av dygderna.

INTERVJUPERSONERNA

1. **KATRIN** var disputerad tandläkare. Hon föddes 1922 i norra Tyskland och hann börja skolan under Weimarperioden innan Hitler kom till makten 1933. Hon gick med i den kvinnliga motsvarigheten till Hitlerjugend (Hj) på grund av kamrattryck. År 1951 arbetsinvandrade hon till Sverige. Hon gifte sig med en svensk man och fick en son, när sonen var liten blev hon änka och har så förblivit. Katrin har varit yrkesverksam fram till pensionen. Hon avled hastigt 2005.

2. **GERT** är också disputerad tandläkare. Han föddes 1928 i ett samhälle cirka 10 mil söder om Berlin, i delstaten Brandenburg. Som ung skickades han till ett Hitler Jugend Heim och mot slutet av kriget kallades han in som pojksoldat i Hitlers armé, då kriget i praktiken var förlorat för tysk del. Efter kriget arbetsinvandrade han till Sverige. Han var också verksam som tandläkare fram till sin pension. Han är gift med Birgitta och de har två döttrar.

3. **HELGA** föddes 1932 i Rostock, Mecklenburg. Hon är utbildad förskolelärare. Hennes far var professor i zoologi och SA-man[12]. Han försvann under krigets slutskede vid de allierades invasion. Ingen vet vad som hände med honom. Hon uppfostrades i faderns frånvaro av sin mor, mormor och sina mostrar. När kriget var slut reste Helga på besök till Göteborg, där hon träffade en man från Tyskland som hon gifte sig med. De flyttade till Kalmar och drev en fotoaffär. De fick två barn tillsammans innan de skilde sig.

4. **FRITHJOF** föddes också 1932. Han hade sina rötter i Swinemünde i de östra delarna av Tyskland och var utbildad båtbyggare och snickare. När han var pojke fick han gå med i Jungvolk under tvång, vilket grämde honom. Han hade en svensk anknytning genom sin mormor som var född i Misterhults socken i Kalmar län. Frithjof fick nytta både av sin svenska anknytning och av sina yrkeskunskaper, då han kom till Oskarshamnstrakten efter kriget på semester och beslutade sig för att han ville stanna här. Han har varit gift och är skild. Han fick två söner i sitt äktenskap varav en är död. Mot slutet av sin yrkeskarriär arbetade Frithjof som vakt på fängelset.

5. **BIRGITTA** föddes 1940. Hon växte upp i Alt Karbe, Pommern, öster om Oder-Neisse-linjen. Idag tillhör området Polen. När hon var barn förlorade hon sin morfar i krigets slutskede under den sovjetryska arméns marsch västerut. Hon minns fortfarande de allierades bombningar av Tyskland.

Hon och hennes lillebror skildes från föräldrarna under krigets slutskede. De hamnade på barnhem i Tyskland, där deras svenska mormor fann dem med bistånd från Röda korset. Birgitta och hennes bror kom som flyktingar med de vita bussarna[13] till Landskrona år 1946. Året därpå anlände hennes föräldrar till Sverige via flyktingläger i Danmark. Birgitta är gift med Gert och de har två döttrar som bor och arbetar i Tyskland. Hon är utbildad psykolog och bibliotekarie och har disputerat i pedagogik.

6. **DIETER** föddes också 1940 i en stad i Sudettyskland i gränstrakterna mellan nuvarande Tyskland och Tjeckien. Han hade minnen från de allierades bombningar av Dresden och hur han som barn flydde till västra Tyskland tillsammans med delar av sin familj. Efter utbildningen till servitör i Västtyskland har han bott i Schweiz, Irland och Sverige. Han var gift och skild och hade en dotter. 1980 köpte han en sommarstuga i Hagby, några mil söder om Kalmar. Nio år senare flyttade han dit permanent. Han arbetade på Linjeflyg och avled hastigt i Kalmar en kort tid efter det att vi talades vid.

7. **ERICH** har bytt namn till Erik. Han föddes 1950 i Stuttgart och växte upp i Markgröningen strax norr därom, nästan utan andra omsorgspersoner än föräldrarna, eftersom hans mor förlorade sin familj under de allierades bombningar av Tyskland 1944. Fadern som var soldat i den tyska armén blev krigsfånge i Frankrike. När Erik var barn lekte han bland ruinerna efter de bombade husen som fanns kvar in på 1960-talet. Han är utbildad till drogist och fotograf och har varit gift och har barn i Sverige. Han arbetar som säljare för ett större företag i Kalmar.

8. **MARIANNE** föddes 1951 i Anklam, Neubrandenburg-distriktet i det forna DDR. Hon utbildade sig till textilfackarbeterska. Hon fick kunskap om föräldrarnas erfarenheter av andra världskriget efter det att hon kom till Sverige. Hennes far tjänstgjorde på östfronten och hamnade i rysk fångenskap. Marianne gifte sig ung i DDR och fick en son. Hon skilde sig och träffade senare en svensk byggnadsarbetare i Berlin som hon blev förälskad i. Hon beviljades utresetillstånd till Sverige, när kom hit upphörde dock relationen. Hon är gift, har barn och bor i närheten av Kalmar.

9. **MAGDALENA** föddes 1959 i södra Tyskland. Hon är civilingenjör och driver eget företag. Hennes far var soldat i den tyska armén under andra världskriget. Enligt henne har det inte talats mycket om den tiden i hennes

hem, men desto mer när hon gick i skolan. Hon reste mycket i Sverige som turist, innan hon träffade sin blivande man på vandrarhemmet i Borgholm. De gifte sig 1988 och har en dotter.

10. **SYLVIA** föddes 1969 i Köln. Hon är utbildad läkare liksom sin far. Hennes farfar var professor i Königsberg och aktiv inom det nationalsocialistiska partiet. Han fick inte tillbaka sin tjänst efter kriget, och vad orsaken till det var vet hon inte. År 1993 var hon utbytesstudent i Sverige, då hon auskulterade på ett sjukhus. Där träffade hon sin blivande man som också läste medicin. I slutet av 1990-talet flyttade hon och hennes man till Kalmar.

AVHANDLINGENS DISPOSITION

I kapitel två *Uppväxten i Tyskland – Heimat, omsorgspersoner och fostran* berättar informanter som är födda mellan 1922-1945 utifrån inspelade djupintervjuer och kompletterande samtal (hur det var) att vara barn och ungdom under den nationalsocialistiska perioden. Deras minnesbilder fokuseras särskilt på familjen, omsorgspersonerna, uppfostran, ”Heimat” och de preussiska dygderna. Informanterna tillhörde de s.k. inkluderade personerna i det tyska samhället och var prioriterade av myndigheterna. De berättar även om vilka minnen de har av dem som inte var inkluderade, särskilt judarna.

I kapitel tre *Upplevelser av nationalsocialismen* skildrar de äldre informanterna sina personliga erfarenheter av den politiska regimen i Tyskland. Mycket av berättandet rör livet i det som Sebastian Haffner (2000, 2002) och Christan Graf von Krockow benämner med metaforen ”dubbelstaten”, vilken skapade en ”dubbelmänniska” (1991:169-175). Minnena kretsar kring bilden av Hitler och den propaganda och de budskap som nationalsocialisterna förde ut via radion och pressen, men även om judarnas situation mellan 1933 och 1945. Den politiska makten i samhället byggde på ett angiverisystem som genererade bestående rädsla hos informanterna. De använde olika strategier för att hantera de krav som ställdes på dem och deras familjer. Beskrivna strategier varierade från person till person och det rörde sig ofta om tigande, undvikande attityder, anpassning under tvång till motåtgärder etc.

I kapitel fyra *Berättelser om andra världskriget* behandlas det lidande som informanterna fick utstå på grund av den nazistiska politiken och i samband

med att andra världskriget kom närmare deras Heimat. De upplevde de allierades bombningar och den sovjetryska arméns intåg på tyskt territorium. Medlemmar av den nazityska ledningen reagerade genom att gräva ned sig i en bunker i Berlin samtidigt som civilbefolkningen genom olika strategier försökte överleva. De av informanterna som bodde i de östra delarna av Tyskland flydde västerut, allteftersom den ryska armén tog sig in i på tyskt område. Kvinnorna våldtogs av ryska soldater och den tyska civilbefolkningen från de östra delarna fördrevs och understundom blev de ovälkomna flyktingar i sitt eget land.

I kapitel fem *Förhållningssätt till den tyska och den svenska skuldbördan* berättar först de yngre informanterna som är födda efter 1945 om den information om nazitiden eller brist på densamma som de har fått genom föräldrar, släktingar och skolan. De har i vissa fall, under intervjuerna, intagit en försvarsställning, då diskussionerna om nazismen kom upp. De menar att de inte hade någonting med den tiden att göra, vilket är en indikation på att ämnet är känsligt mer än 60 år efter andra världskrigets slut. Informanterna har intagit olika hållningar till diskussionerna om en kollektiv tysk skuldbörda beroende på personlig bakgrund. Den svenska regeringens agerande under andra världskriget har orsakat debatt bland historiker och andra under senare år. Dieter var förtrogen med frågan. Vi diskuterade varför det blev som det blev. Han var kritisk och ifrågasatte starkt den svenska neutraliteten genom att komma med exempel som han menar bevisade motsatsen, medan jag gick i försvarsposition för det svenska agerandet.

I kapitel sex *Möten med Sverige och Svenskarna* berättar informanterna om orsakerna till varför de lämnade Tyskland för Sverige och vad det har inneburit för dem att komma hit med en tysk bakgrund samt hur de har upplevt möten med svenskarna.

De äldre tyskarna som anlände under slutet av 1940-talet och 1950-talet berättar frekvent om hur de bemöttes med fördomar och stereotyper. Ju längre tiden har gått från andra världskrigets slut, desto mer har dock fördomarna från svenskt håll minskat, liksom de negativa stereotyperna.

De yngre informanterna som är födda från mitten av 1950-talet och framåt förmedlar en betydligt positivare bild av Sverige än sina äldre landsmän. De har till exempel upplevt fördelar med den svenska socialpolitiken så till vida

att de högutbildade kvinnorna har kunnat kombinera arbets- och yrkesliv, vilket de säger sig inte ha kunnat göra i Tyskland.

I kapitel sju *Inga hoppande grodor* skildrar informanterna utifrån ett brett register de av dem upplevda olikheter i seder och bruk mellan Tyskland och Sverige. Berättandet börjar med olikheter i synen på barnuppfostran och könsroller. Därefter diskuteras materiella företeelser som relationen till det svenska matbrödet och maten. Något som vidare har förbryllat dem är svenskars inställning till alkohol som är förknippad både med tabun och förbud. Informanterna berättar också om vilka erfarenheter de har haft/har av att Kalmar län har varit och är ett vanligt semestermål för tyska turister. Sist skildrar de sina upplevelser av de traditioner som finns i Sverige och Tyskland i firandet av jul och midsommar och gör egna jämförelser.

Informanterna tillhörde majoritetsbefolkningen i Tyskland. Genom migrationen till Sverige ingår de i en minoritetsgrupp av invandrare som i mångt och mycket blir dominerad, men då många inslag i just firandet av högtider är importerade från Tyskland har informanterna understundom tillämpat en strategi som går ut på att ”överkommunicera” sin tyska tillhörighet i kontakterna med lokalbefolkningen.

I kapitel åtta *Resenärer och medlare mellan olika regionala och nationella tillhörigheter* beskrivs informanternas upplevelser av att befinna sig i ett mellanläge mellan tyska och svenska seder och bruk samt tyska och svenska attityder och värderingar. I samma kapitel diskuteras även informanternas tillhörighet till regioner och nationer. Jag har använt metaforen ”resenärer” istället för Abu Lughods (1991:137ff) benämning ”halfies” och Victor Turners “betwixt and between” (Turner 1967:97, 110), vilket betyder att de uppvisar en ambivalent identitet till Heimat samt vad det innebär för dem att vara Schwäbe, Preussare, Mecklenburgare, tysk och/eller svensk etc.

2. Uppväxten i Tyskland – Heimat, omsorgspersoner och fostran

När informanterna har berättat om sin uppväxt i Tyskland är det några teman som återkommer – antingen presenterade som annorlunda mot Sverige, typiska för Tyskland, eller särskilda just för den generation som talar om dem. De berättar om sin hembygd, genomgående med begreppet Heimat, vilka personer eller faktorer som har fått dem att lämna respektive återvända till eller hälsa på i Heimat, omsorgspersonernas betydelse för dem under barn- och uppväxttiden, dygdernas inverkan på deras liv, nazismen, andra världskriget och efterkrigstiden.

HEIMATDISKURSEN

”Heimat är inte något historiskt eller rättsligt abstrakt begrepp för von Krockow. Det är inte någon biologisk härstamningsort utan något konkret i minnet, minnet av barndomsorten som präglade upplevelserna i barndomen, orten för de subjektiva betydelserna att förmedla mellan generationerna i berättelser och i litteraturen”. (Laudatio auf Christian Graf von Krockow von Gerhard Kraiker s. 27, egen översättning).

De upplevelser som informanterna har av en eller flera platser är individuella och innefattar ett brett spektrum av känslor som lycka, glädje, sorg, ilska eller förtvivlan beroende på vad som har inträffat i deras liv. Ordet Heimat har en särskild innebörd för dem. I Tyskland finns olika diskurser knutna till det kring vilka det skrivs böcker, görs filmer och TV-serier. Det har gått en sådan tyskproducerad serie i flera delar på svensk TV vid olika tillfällen under årens lopp.

I Heimatdiskursen finns en symbolik som är genusrelaterad. Elizabeth Boa och Rachel Palfreyman menar i *Heimat a German dream : regional loyalties and national identity in German culture 1890-1990* (2000) att den är patriarkalisk, därför att den är baserad på en arvsekonomi. Det är vanligtvis männen som ärver en familjeegendom eller en butik. De gifter sig och skaffar fru och barn, medan kvinnorna i allmänhet inte äger något Heimat (Boa & Pal-

freyman 2000:26) (fast det kan förekomma). Den är även matriarkalisk, då det är kvinnorna som förkroppsligar Heimat för männen, men bara så länge de fyller sin plats i den patriarkaliska ordning som männen härskar över.

Associationerna som finns mellan Heimat och moderskapet är kopplade till den borgerliga sociala konstruktionen av ett nära band mellan mor och barn (ibid 2000:184). När ett barn föds passerar det genom moderns sköte till den domesticerade världen som hon härskar över. Barnet socialiseras in i samhället och får så småningom ett modersmål, s. k. Muttersprache (ibid 2000:184). Chris Barker har ytterligare en tolkning av hemmet som en ”gendered space” som han beskriver i boken *Cultural studies : theory and practice* (2000). Han anser att det socialt konstruerade könet (gender) används för att organisera samhällslivet och att det är relaterat till maktförhållanden.

Platser är exempelvis uppdelade på olika kön, där vissa människor innesluts respektive utesluts beroende på platsens symboliska värde. Västvärldens normer av könsrelaterade utrymmen/platser visas bl. a. i uppdelningen mellan hem och arbetsplats och vad som anses vara privat respektive allmän plats. Hemmet tillhör den privata sfären som förknippas med kvinnor och barn. Det är förenad med obetalt arbete. Det tillskrivs också en sekundär värdering som är förbunden med omsorg, kärlek, ömhet, huslighet och känslor. Platser där betalt arbete äger rum kodas däremot med maskulinitet, vilket sker inom den publika sfären. Dessa platser tillskrivs tuffhet, antingen fysisk eller mental, hårdhet och kamratskap. Synen på manligt och kvinnligt tenderar att ändras, men många kulturella regler förblir oförändrade (Barker 2000:293).

När vi diskuterade informanternas relationer till hemmet/hembygden upplevde jag att de gjorde en distinktion mellan betydelsen av det tyska ordet Heimat och dess svenska motsvarighet hem eller hembygd. Slår man upp ordet Heimat i en tyskspråkig ordbok som exempelvis *Der Sprach-Brock haus* (1959) står att läsa: „Der Ort, wo man zu Hause ist, der Wohnort und seine Umgebung oder der Geburtsort„. (Platsen där man är hemma/bosatt, bostadsorten och dess omgivning eller födelseorten”. Egen översättning). Heimat har en djupare innebörd för informanterna. Det kan bero på att det är ett tyskt ord och att tyska är deras modersmål, varför det har en annan klang i deras öron än det svenska ordet, men det kan också ha sin orsak

Helga var cirka två år gammal 1934 när bilden togs. I bakgrunden syns hennes faster som bodde i byn Hakendorf i Westpreussen som Helga besökte med sin familj. Ur: Helgas album

i att det är förknippat med barndomen som de hade i Tyskland och inte Sverige. De tänker/har tänkt tillbaka på en svunnen tid som aldrig återkommer. Den kan då tillskrivas känslor av nostalgisk karaktär. Nostalgi är enligt Karin Johannisson i *Nostalgia: en känslas historia* (2001) en längtanskänsla. Det handlar om en längtan efter något som gått förlorat, som uttrycker separation och har med det självupplevda att göra (Johannisson 2001:10).

”Hemma betyder inte bara ett land, en bygd, ett hus, en familj, en livsmiljö, en livsform, utan också vanor, känslor, stämningar, sinnliga upplevelser, minnen. Hemma är intensivt symbolmättat och emotionellt laddat. Det berör nästan alltid frågan om identitet, gemenskap och tillhörighet. Att ’hitta hem’ är att hitta sin identitet. Att vara fjärmad från hemma är att vara fjärmad från sitt jag” (Ignatieff 1996:65-86, Johannisson 2001:31).

Frithjof på återbesök i Wollin efter det att han bosatte sig i Sverige. Det saknas uppgifter i hans album vilket år fotografiet är taget. Hans forna Heimat låg då i Polen. Familjen ägde ursprungligen huset som syns i bakgrunden. I samband med andra världskriget övertogs det av andra personer. Ur: Frithjofs album

Enligt *Svensk synonymordbok* (2005) är dess synonym hemlängtan. Då informanterna har lämnat Tyskland för Sverige är det några av dem som berättat om en längtan bort från Tyskland. Ett annat namn för det är apodemialgia eller smärtsam längtan bort från det egna hemmet (Johannisson 2001:20). När de har kommit till Sverige har de understundom även längtat till Heimat. Hur Heimat uppfattas, beskrivs och berättas beror på vilka minnen och relationer informanterna förknippar med den samt vad de kommer ihåg av den och hur. Vad berättar de om sina hem/hembygder? Vad betyder den för dem?

DE ÄLDRES UPPLEVELSER AV HEIMAT – INFORMANTER FÖDDA PÅ 1920-TALET BERÄTTAR

Jag föddes den 29 oktober 1922 i Hamburg. 1923 flyttade vi till Wittenberge som ligger vid Elbe och är den västligaste delen av Mark Brandenburg som tillhör landet Preussen[14]. Vår residensstad var Potsdam.

KATRIN gav en detaljerad geografisk beskrivning av sin hemstad Wittenberge. Hon gör en rangordning av platsens betydelse genom att börja med dess namn och dess placering vid floden Elbe. Hon talar om att både staden och floden ingår i en delstat som i sin tur är belägen inom Preussen. Till platsen knyter hon vissa personer för vilka hon hyste känslor och med vilka hon kände gemenskap. Hon berättar om sin far som först var medarbetare i farfars affär, sedan blev han det hon kallar ”medinnehavare”. Familjen bodde i ett radhus. Hon växte upp och gick i skola i Wittenberge. Efter gymnasiet utbildade hon sig till tandläkare på en annan ort. Under bortavaron närde hon tanken att när hon var klar med sin utbildning skulle hon återvända och öppna en tandläkarpraktik i hemstaden.

Våra fem tandläkare i staden var alla mellan 55 och 66 år, men efter ockupationen av ryssarna 1945 och den följande kommunistiska regimen kunde jag inte stanna kvar. Inte en gång till en diktatur, var Katrins kommentar.

Hon har burit med sig en mängd olika känslor för hemstaden både under den tid då hon fortfarande bodde i Tyskland och när hon levde i Sverige. Staden kom efter andra världskriget att ingå i det forna DDR. Hon hade tidigare upplevt den nazistiska hegemonin mellan 1933 och 1945 och ville därför inte bo i en stat som enligt hennes åsikter styrdes av en totalitär regim en gång till. Av det skälet bosatte hon sig inte i Wittenberge efter avslutad tandläkarutbildning trots att hon beskriver staden som ”meine Heimat!”. Hon använder det tyska begreppet som har en särskild betydelse för henne, i vilket hon inkluderar både känslor för platsen/staden och personerna som levde där. Katrin tillskrev Heimat en stor betydelse. Det var där hon hade sin barn- och ungdomstid tillsammans med sina nära och kära.

I en sociologisk undersökning som publicerades 1956 grundad på intervjuer med 200 flyktingar från öst i Västtyskland fick de besvara ett frågefor-

Katrin tjänstgjorde som tandläkare i den amerikanska armén i Heidelberg 1948. Hon beskriver det som en lärorik tid i sitt liv, eftersom hon var kvinna, tyska och civil. Hon befann sig, enligt hennes egna ord, ”långt nere på rankningsskalan”. Fördelen var att hon förbättrade det engelska språket. Ur: Katrins album

mulär där de skulle definiera vad de tänkte på när de hörde ordet Heimat och vad de saknade mest hemifrån. Hälften svarade livsformen, därnäst kom gemenskapen och sist landskapet/naturen. Barndomen spelade en stor roll i svaren. Den identifierades med ett förlorat tillstånd av trygghet och förtrolighet. Mest saknade de den förlorade gemenskapen se Neff 1958:86-87 och Johannisson 2001:41-42. Bortlängtanskänslan och pushfaktorn i fråga om Wittenberge bestod för Katrins del av stadens tillhörighet till DDR och den kommunistiska diskursen som var förhärskande fram till 1989. Om det inte hade förhållit sig så hade hon kanske flyttat hem igen.

GERT är sex år yngre än Katrin. Han är också född på 1920-talet och har sina rötter i öst. När han skulle beskriva sin hemort skrev han så här.

Jag föddes i februari 1928 tio mil söder om Berlin i en småstad, (garvarestad) med 3000 invånare, tre tandläkare, två läkare och tolv miljonärer. Min far berättade att det var den kallaste vintern sedan mannaminne. När man värmde ryggen vid kakelugnen frös man på framsidan. Vi bodde i min fars föräldrahus. När jag var fyra år flyttade vi till utkanten av byn, där min far hade en sommarstuga med en stor tomt. Där lät han bygga en villa med barnpool. Där upplevde jag min underbara barndom.

Gerts biografi finns publicerad i en antologi. Det innebär att han har haft tid och möjlighet att tänka igenom vad han vill berätta, på vilket sätt han önskar framställa sig själv och vad han inte vill ta upp.

Marianne Horsdal anser att för att en person skall veta vart den är på väg kan personen se sig själv i ljuset av en historia som berättar hur den blev till den som den är (Horsdal 1999:11). Sådana historier kan ske både muntligen och skriftligen. Jag har haft tillgång till både och i mina kontakter med informanterna.

Gert vill inte lämna ut namnet på hemstaden, vilket kan bero på att han inte önskar bli igenkänd eller peka ut den. För honom räcker det med att beskriva den som en mindre stad cirka 10 mil från Berlin som har fått sin prägel av garvare. Det var de som var miljonärer. Han hänvisar till fadern som berättade för Gert att det året han föddes var det en kall vinter. Inte ens värmen från kakelugnen förmådde hålla dem varma.

Enligt Anna Johansson har en berättelse olika funktioner: att undervisa, upplysa och förnöja (Johansson 2005:81). Gerts syfte här är att förnöja och informera hur det var som han har fått det berättat för sig. Han gör en värdering när han skriver att han hade ”en underbar barndom” på denna plats, men inte heller han stannade kvar i östra Tyskland, utan flyttade till västra delen av Tyskland för att utbilda sig. När utbildningen till tandläkare var klar flyttade han till Sverige.

Katrin och Gert är födda på 1920-talet. De har även upplevt Weimartiden. Katrin var 11 år när nazisterna kom till makten, medan Gert bara var fem. Informanterna som föddes mellan 1932 och 1945 hade hela sin barn- och uppväxttid under naziregimen, i vilken de ständigt var utsatta för påverkan från politiskt håll. Vissa av ungdomarna i Tyskland tog till sig innehållet i den nationalsocialistiska diskursen, medan andra inte gjorde det. I det sammanhanget spelar det en viss roll i vilken miljö barnen föddes och vad deras föräldrar och nära släktingar hade för inställning till nazismen. I sitt berättande går Gert, liksom de övriga informanterna, från nutid till dåtid, då han beskriver hur han som en pojke upplevde den tiden. Alf Arvidsson anser att när en berättare gör det vill han/hon lyfta fram och tydliggöra en tid och värld som skilde sig från hans tidigare liv och som skiljer sig från nuet (Arvidsson 1998:25).

ERDNUSSBUTTER WAS IST DAS?
ATT LETA EFTER KONSERVER I AMERIKANARNAS SOPOR

HELGA levde sin barndom under den nazityska hegemonin. Hennes första Heimat låg i östra delen av Tyskland. ”Och det är ju Mecklenburg. Det ligger på andra sidan Sverige”. Hon knyter ett band mellan hemstaden och Sverige när hon säger att Mecklenburg ligger på ”andra sidan Sverige”. Det som förenar och skiljer dem åt är Östersjön, i vilken det går osynliga, men ändå högst påtagliga gränser mellan flera olika länder och städer (se Genrup, 2001:74).

När hon började skolan bodde familjen i Rostock. Hennes far fick då arbete i Danzig (Gdansk på polska) och familjen flyttade dit. De bodde där när kriget bröt ut 1939, vilket de upplevde på nära håll. På grund av faderns arbete, han var zoolog, flyttade familjen mellan olika högskolor och universitet i Tyskland under Helgas barndom. Att byta arbetsplats var enligt henne befrämjande för hans karriär.

Och nästa förflyttning kom -41. För då fick han eller sökte, jag vet inte riktigt, det blev en tjänst i Strassburg. Så då var det dags att flytta ner till Rhenlandet. Och * där hade han sen ett jobb som, ja, som zoolog på universitetet. Och sen bodde vi i Strassburg fram till -44. För då var det ju så att kriget kom närmare från den franska sidan. Och * vi, mina föräldrar, dom tyckte att vi skulle flytta därifrån. Och så blev alltså hemvisten Berlin.

Fadern bodde kvar i Strassburg när de allierades styrkor trängde in i Tyskland. Vad som hände honom då vet ingen. Han försvann i samband med detta. Familjen har gjort efterfrågningar, men inte kommit någonstans i sökandet efter honom. Hon berättade inte särskilt mycket om tiden i Strassburg över huvud taget, däremot uppehöll hon sig länge i berättandet om Berlin som var en annan Heimat.

Berlin blev ju så att säga den tiden utav min uppväxt som jag har mest intryck från på grund av att man var i tonåren. Så jag känner mig som Berlinbo, Berlinare, om det är så när man tänker på Tyskland. Det är ju dom här åren som betydde mycket.

Hon betonar att uppväxten i Berlin omfattade tonåren, d. v. s. en period i hennes liv då hon befann sig mellan barndomen och vuxenvärlden. Albrecht Lehmann anser i *Erzählstruktur und Lebenslauf* att livet är en tidsprocess (Lehmann 1983:13). Livsloppet utgör en enhet bestående av olika delar såsom barndomen, tonåren, vuxenlivet och ålderdomen. Helga beskriver barndomen retrospektivt. Hon var tillräckligt gammal för att ha tydliga minnen av det som hände henne själv och omgivningen mitt under pågående krig.

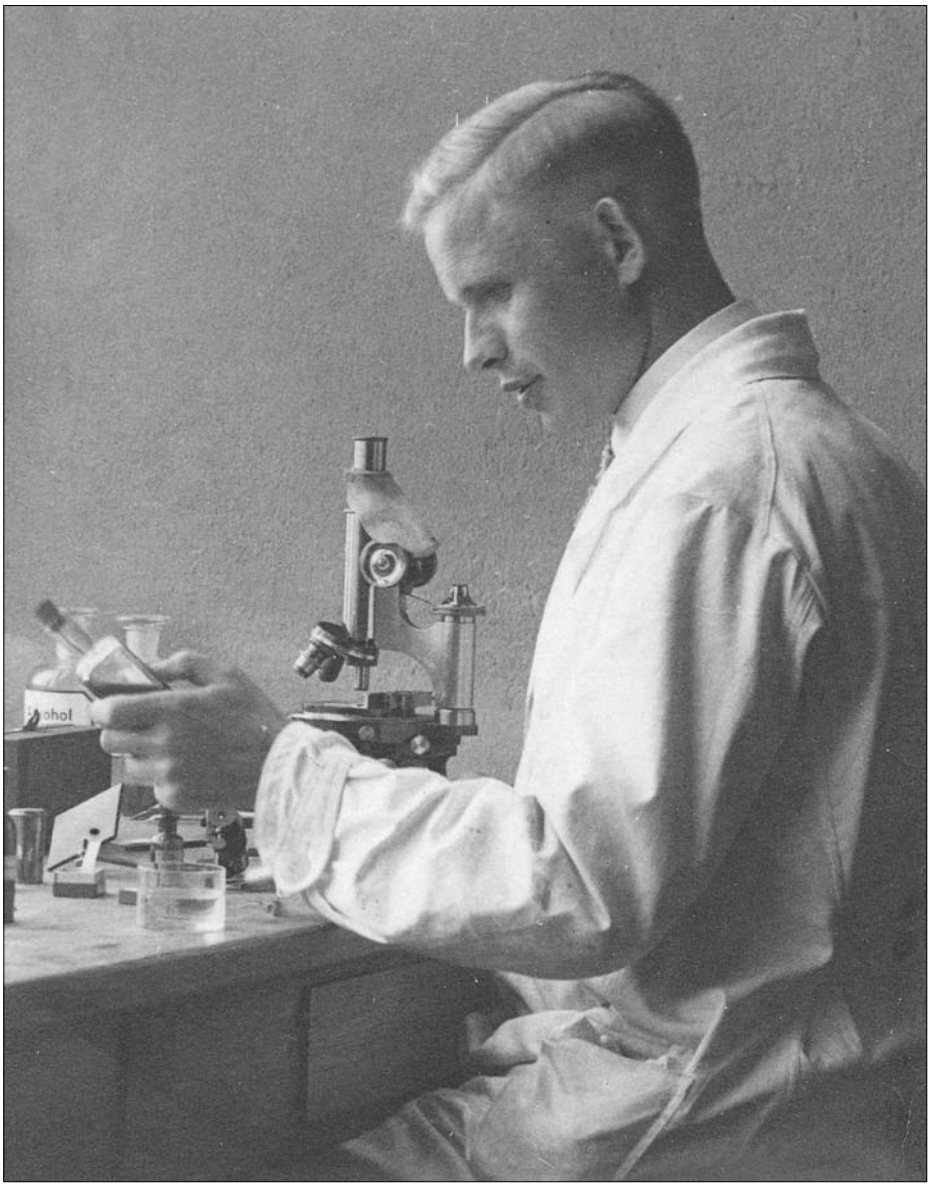
När hon säger att hon känner sig som Berlinbo eller Berlinare använder hon två ord som beskrivning på sin tillhörighet och tillägger ”om det är så när man tänker på Tyskland”. ”Berlinare” är det ord som lokalbefolkningen nyttjar och som John F. Kennedy brukade i sitt tal när han besökte staden den 26 juni 1963 under kalla kriget och sa: ”Ich bin ein Berliner”. Han syftade på föreställningen om Västberlin som stad för människor som levde i en demokrati (Forsgård 2003). Helga bodde i Västberlin i den amerikanska sektorn.

H: Nära vårt hem, hade en gång varit ett SS läger, där dom alltså hade sin förläggning. Och i det här lägret (som) övertogs av amerikanarna, eh* och dom hade alltså mycket, mycket avfall.
Och dom här soporna, dom grävdes ner i en stor grop som var,
du vet när det kom en sådan där stor Bulldozer.
Dom grävde alltså gropar på två meters bredd, och sedan sju meter lång eller så, ungefär, tror jag, och i dom här groparna hamnade en massa konserver, både öppnade och oöppnade och brödrester och bröd över huvudtaget och kött i burkar. Massvis med burkmat som dom slängde och som vi behövde. Alltså gå hundra meter genom ett parkområde och sedan fanns den där gropen. Och det var alltså våra utflykter till gropen.
- Jaha, nu skall du gå till gropen och titta om det finns någonting.
- Jaha och då kommer vi hem med ananas och med aprikoskonserver och brödkanter, som, vet inte om det var plast eller någonting,
så där hade vi fritt tillträde. Det var alltså vårt lekområde egentligen
Och sedan när den ena gropen var full så blev det alltså en ny (skratt).
Jag vet inte hur lång tid det pågick, men det var säkert några veckor eller kanske en månad eller så. Det kommer jag inte ihåg.

B: Vilket överflöd då?

Helgas familj bodde i Strassburg på nedre botten i huset på bilden mellan 1941 och 1944. Hon berättar inte mycket om den tiden i sitt liv, men hon har besökt platsen långt efteråt och passade då på att fotografera huset i fråga. Ur: Helgas album

Helgas far blev doktor i zoologi 1925 och professor 1936. Han var verksam vid zoologiska institutionen vid universitetet i Strassburg 1944 då de allierade invaderade Alsass. Han försvann och ingen vet därefter vad som hände honom. Familjen gjorde efterforskningar via Röda korset, men utan resultat. Helgas mamma tog hans försvinnande hårt, enligt Helga, hon talade inte särskilt ofta med sina barn om deras far. Ur: Helgas album

H: - Ja, ett som många tyskar nog har med mig är att man slänger inte mat. Utan man ser till att man inte handlar så mycket att man måste slänga. Och det alltså, det retar mig fortfarande när folk slänger mat. Det kan jag liksom inte med.

B: Ni har upplevt det från en annan sida då blir man nog mer rädd om maten.

H: Det som man hittar någonstans. Det kan alltid användas till nåt. För det fanns ju efter kriget inte så mycket att köpa som man behövde.

Hon tydliggör i berättandet från början att hon bodde i den amerikanska zonen och inte i den ryska. De sovjetryska soldaterna befann sig på ett visst geografiskt och känslomässigt avstånd från Helga och hennes familj, efter det att de hade haft ett antal möten med ”ryska” soldater i ockupationsarmén som hon kommer att berätta mer om i nästa kapitel.

Det framgår inte om Helga visste då att platsen hon besökte var/hade varit ett SS-läger, eller om hon har fått reda på det efteråt. Hon talar inte heller om vad det innebar, vilket kan bero på att hon tar för givet att folk numera vet vad SS stod för och vad deras verksamhet gick ut på. Det är inte någonting som behöver förklaras, men det kan också vara som så att hon inte vill gå in i diskussioner om det.

Helga gick tillsammans med sina yngre syskon till gropen för att leta efter mat, där de amerikanska soldaterna grävde ned sina sopor. Det vill säga bröd, frukt och konserver, som hon och syskonen kunde ta med hem till familjen.

Hon blev därmed en gränsöverskridare som övertog den roll som traditionellt tillhör en förälder eller omsorgsperson. Detta förhållande var inte ovanligt i Tyskland eller något av de länder som var involverade i kriget. Äldre syskon kunde hjälpa till att passa yngre syskon, vilket Helga också gjorde. Barnen kunde tigga eller smuggla varor för att bidra till försörjningen. De kunde även ta på sig större ansvar i de fall då modern eller någon annan närstående omsorgsperson inte klarade av den press som ålåg dem att sörja för barnens välfärd under pågående krig, medan fäderna var borta. Mödrarna kunde också bli sjuka eller svårt skadade, varför de äldre barnen i en syskonskara fick gå in och ta deras plats i familjen. (Därför kunde ett äldre syskon också fungera som de yngre syskonens omsorgsperson).

Ett sådant ansvar band barnen till familjerna, särskilt mödrarna, långt efter det att de normalt skulle ha gått sina egna vägar (se Stargardt 2005:12).

Att leta efter mat bland det som andra har slängt och klassificerat som sopor kan vara förknippat med känslor av skam. Helga sa dock vid ett telefonsamtal långt senare att det var av underordnad betydelse att det kunde vara förknippat med skam att leta i amerikanarnas sopor. Fick de något tillskott av mat blev de bara glada. Det var välkommet. Amerikanarna kunde slänga en hel låda med apelsiner om det fanns en eller två som var mögliga. ”Man ser och man luktar vad man kan äta. Jag vet inte om soldaterna fick en viss tilldelning och slängde det som de inte tyckte om”, sa Helga.

Gropen syntes från hennes hem. Hon gjorde en jämförelse mellan den och Stadsparken i Kalmar för att jag skulle få en ungefärlig uppfattning om dess storlek. Hon berättade också att hon vid besök i Berlin mer än 50 år senare återvände till platsen där gropen fanns för att se om det syntes något av den, men det gjorde det inte. ”Man har vänner och bekanta och man går förbi platsen då och då”. Huset som hon bodde i finns fortfarande i släktens ägo.

Platsen för gropen har stannat som en positiv minnesbild för henne. Den symboliserade ett välkommet tillskott av något som var en bristvara då - mat. Helga vet vad det innebär att inte ha tillräckligt att äta, därför har hon svårt att förlika sig med människor som slänger mat idag. Minnet av hur det var lever kvar. Hon drar paralleller mellan sig själv och ”många andra tyskar” när hon säger att de troligtvis tänker och agerar som hon. De är sparsamma och slänger inte någonting i onödan. Eftersom Helga har upplevt krig har hon lärt sig att sätta värde på sådant som tas för givet av de generationer som föddes efteråt.

Det är möjligt att de yngre tyskarna som föddes efter 1945 har en annan inställning till den postmoderna konsumtionskulturen som Mike Featherstone beskriver i *Kultur, kropp och konsumtion* (1994). Å andra sidan är återvinning inte helt främmande för dagens människor i Västeuropa heller, fast inte i den bemärkelse hon talar om. Enligt Helga kan det som någon annan betraktar som sopor, vilka de har slängt, ”alltid användas till nåt”.

I hennes berättande finns en ”vi- och dom”-dikotomi. Hon talar inte nedsättande om antagonisterna (amerikanarna som var en av ockupationsmakterna) (se Prince 1987:78, Johansson 2005:133), mer än att hon hade svårt att

förlika sig med deras sätt att hantera mat. Hon berättar att hennes yngre bror blev kommunist som ett resultat av den amerikanska ockupationen. Han tyckte att amerikanarna fick för mycket att säga till om i Tyskland efter kriget. Hon säger sig ha svårt att förstå hans resonemang. Hon tänker troligtvis på den skräck som hon själv kände i samband med den sovjetryska arméns intåg i Tyskland, vars soldater också bestod av antagonister. Brodern var för liten för att minnas det.

Om de allierade inte hade tagit sig till den delen av Berlin där Helga bodde hade den sovjetryska armén troligtvis stannat kvar. Då skulle den delen också ha kunnat falla i ryssarnas händer.

I en livshistorisk intervju sker ett flöde av omväxlande kronologiska och deskriptiva sekvenser samt narrativer. De kronologiska sekvenserna beskrivs i tidsordning. De deskriptiva saknar tidsperspektiv. De består av utsagor såsom ”barndomen” eller ”före kriget” som visar ett idealtillstånd. Berättaren har ett syfte med det som sägs. Han eller hon vill framför något med berättelsen. De vill lyfta fram och tydliggöra en berättad värld som skiljer sig från den som intervjun utspelar sig i.

Narrativer är tydligt avgränsade avsnitt av intervjun. De har en början och ett slut som är uppbyggda kring en intrig med komplikation och upplösning se Arvidsson 1998:25, Johansson 2005:220-221). Syftet med Helgas berättelse är att visa skillnader i livsformer mellan de amerikanska ockupationssoldaterna och den tyska civilbefolkningen under krigets slutskede. De förra hade rikligt med mat, så mycket att de till och med slängde den. Det kan ha varit sådana konserver som hade ett bäst före datum, där datumet hade gått ut, men enligt Helga och hennes familj var maten fullt ätbar. Det kan också ha varit mat som soldaterna inte tyckte om. Hur det än förhöll sig var det inte någonting som amerikanarna delade med sig av.

Marianne Horsdal menar att vi försöker finna den bästa möjliga förförståelsen av det som sker som är nytt och oväntat i relation till tidigare gjorda upplevelser och erfarenheter genom berättelser (Horsdal 1999:11). Upptäckten av gropen som ursprungligen var hennes lekplats och den positiva innebörd som den fick för Helga och hennes familj som en plats för extra mattillförsel var en ny erfarenhet Helga gjorde som lades till dem som hon hade tidigare från kriget och som hon finner värd att berätta.

Helga har berättat om gropen där hon och hennes syskon letade efter mat vid flera tillfällen, då vi har talats vid. Då hon var på besök i Berlin våren 2009 fotograferade hon platsen för att jag skulle få se hur det ser ut idag. Foto: Helga

Kriget bestod annars av många negativa företeelser som förknippades med hot och eller rädsla. Enligt informanterna fick den tyska civilbefolkningen lida som av en följd av den nazityska politiken särskilt mot slutet av kriget, innan nazismen föll. Hur individerna som levde där skildrar förändringen beror på varje enskild persons förmåga att minnas och berätta samt hur de vill framställa sig själva. Det skulle ha kunnat vara en ”eländesbeskrivning” (se Goffman 1983:111, Roos 1991, Johansson 2005:90, 336), men Helga antog inte offrets position i berättelsen. Hon vände det negativa i tillvaron till någonting positivt. Helgas berättelse manar till reflektion om etik, moral och dygder. Det som andra betraktade som skräp fann hon värdefullt. Hon har berättat senare att hon även fann burkar med jordnötssmör i gropen. Jordnötssmör ingick inte i deras kosthåll innan kriget över huvud taget. När Helga kom hem med konservburkarna var etiketterna skrivna på amerikanska.

Det krävdes att någon kunde språket och fick översätta för de andra vad det stod på burkarna. När de hörde ordet Peanutbutter ställde de den retoriska frågan: Erdnussbutter was ist das?

Hon för en inre dialog med sig själv när hon beskriver vad hon gjorde och hur hon tänkte då. ” - Jaha, nu skall du gå till gropen och titta om det finns någonting”. ”- Jaha och då kommer vi hem med ananas och med aprikoskonserver”.

Hennes berättande andas utflykt, förhoppningar och förväntningar, eftersom barnen inte kunde veta på förhand vad de skulle hitta mer än att de skulle komma hem med något. Det blev som en skattjakt. Bilden hon ger av sig själv är det som Anna Johansson beskriver som en handlingskraftig agent som driver skeendet framåt och påverkar sakernas tillstånd (Johansson 2005:201-202). I berättandet redogör Helga för ett sakförhållande i syfte att förklara hur hon upplevde det. Horsdal menar att det är intressant att studera i berättandet vem och vad det är som bestämmer och hur ansvaret läggs. Det går ofta att se ett sammanhang mellan intentionerna, handling och resultat då det gäller berättelser om aktiva handlingar (ibid 1999:121). I Helgas fall renderade hennes utflykter matkonserver som kom samtliga i familjen till godo och bidrog till att hålla dem vid liv.

Enligt Horsdal är det viktigt att undersöka om och hur de berättade begivenheterna värderas av berättaren (ibid, 1999:122). Helga skattade besöken till gropen högt av skäl som angivits ovan. Horsdal hänvisar till Jerome Bruners teorier om det ”dubbla landskapet” (1986). Antingen en händelse berättas som en intentionell handling, medvetet avsiktligt val, eller som ett villkor som man måste finna sig i, kan en episod beskrivas som positiv eller negativ. Man får därmed klart för sig hur berättaren har upplevt handlingen eller händelsen och vad den har betytt. I det dubbla landskapet mellan det som har ägt rum och det känslomässiga skapas förklaringsmodeller av känslorna eller av intentionerna och handlingarna. Förhållandet mellan aktivitet och passivitet spelar en stor roll för självförståelsen (Horsdal 1999:122-123).

Helgas Heimat låg i Västberlin och det har inte inneburit några svårigheter för henne att hälsa på släktingar och vänner efter det att kriget tog slut och hon flyttade till Sverige. I hennes fall har pullfaktorerna (dragningskraften) tillbaka till Tyskland som besökare bestått av syskon och vänner. Alla

hennes syskon bor i Tyskland. Hon åker dit och hälsar på dem och sina tidigare klasskamrater regelbundet. Därmed har hon också kvar en del av banden med det förflutna och med några av de personer som fanns i hennes barndom, även om vissa har avlidit, men både hon, personerna hon kände då, staden och tiderna har ändrats. Hon har emellertid kunnat följa med i förändringens vindar. Även om det arkitektoniska rummet delvis ser annorlunda ut efter återuppbyggnaden vet hon vart hon skall gå och när hon kommer dit minns hon hur det såg ut när hon bodde där. Minnena av gropen där hon letade efter mat och annat finns kvar. Hon söker medvetet efter platsen i fråga. Den har blivit en del av Heimatdiskursen.

DE FÖRDRIVNAS MINNEN

Katrin, Gert, Frithjof, Helga och Birgitta tillhör de tyskar som fördrevs direkt eller indirekt från de platser i öster, där de ursprungligen hade sina Heimat på grund av den rådande politiska situationen. Heimat låg i områden som tillföll Polen eller den ryska zonen i östra Tyskland som blev DDR. Dieter och hans familj fick lämna Sudettyskland 1945, fastän hans släkt hade bott där i flera hundra år.

Birgitta har starka minnen från fördrivningen 1945. När hon skulle födas en kall decemberdag år 1940 hade hennes mor begivit sig från Stolp i Ost-Pommern, numera Slupsk i Polen, till sin fars hemort, Alt Karbe i Neumark, strax öster om Oder-Neisse i de östra delarna av Tyskland. På nyåret 1941 återvände hon till Birgittas far som var läkare i Stolp. Föräldrarna evakuerade Birgitta och hennes bror, som föddes i maj 1943, till deras morfar och hans andra hustru. I januari 1945 flydde de från området på grund av den sovjetryska arméns intåg på tyskt territorium. Det sistnämnda skapade en stor rädsla hos befolkningen som bodde i öster, eftersom den nazityska propagandan hade arbetat in en kommunistskräck hos den tyska befolkningen under lång tid, i vilken ”ryssarna” utpekades som fienden (antagonister) (se Prince 1987:78, Johansson 2005:133).

Birgitta bodde inte särskilt många år i sin hemstad innan hon fick lämna den. Hon blev flykting tillsammans med sin lillebror i västra Tyskland innan hon kom till Sverige. Hennes berättelse bär spår av tragik. En tragisk berät-

telse handlar till skillnad från en framgångsberättelse om ett försök att visa att personen i fråga inte är ansvarig för det som har hänt honom eller henne enligt Goffman 1983 och Johansson 2005:90. Birgitta var ett barn när kriget drabbade henne och det är ur ett barns perspektiv som hon berättar. För henne var det en tragisk händelse då som ägde rum i hennes liv som hon inte var ansvarig för eller kunde påverka. Det som har varit svårt för henne att hantera efteråt är att huset som släkten ägde finns i ett annat land (Polen). Det bebos av andra människor som hon inte har någon relation eller anknytning till eller de till henne. Att det blev så var ett resultat av andra världskriget, då Tyskland förlorade landområden i öster till Polen.

”De första organiserade fördrivningarna av tyska invånare på östra sidan Oder-Neisse började sommaren 1945 och fortsatte i olika vågor under de följande åren. I början av 1950-talet var de flesta tyskarna utrensade från de områden som tillfallit Polen och Sovjetunionen. Hela denna fördrivning gick under den eufemistiska (förskönade) benämningen ’befolkningstransfer’” (Sennerteg 2001:369).

Hon säger att hon inte saknar någonting från Tyskland nu. Den tid som hon minns innefattar inte något att längta efter förutom hennes morfar som dog, men hon har ändå sörjt över att hon inte har kunnat besöka platsen där hon växte upp, varför hon upplevt känslor av hemlängtan (Johannisson 2005) medan hon har bott i Sverige.

Sennerteg skriver att: ”Tyskarna från östra sidan Oder-Neisse förlorade inte bara sina hem i kriget, de miste även sin hembygd och inte sällan sina anhöriga” (Sennerteg 2001:370).

Flyktingen skiljer sig från övriga grupper genom att förflutenheten och möjligheten att återvända tycks bokstavligen avskuren. Det var kriget som orsakade detta. Det medförde tvångsförflyttningar, massutvisningar och fördrivningar (se Johannisson 2001:40-41, Sennerteg 2001:347-368, Fulbrook 1998:199). Flyktingar från öst som fick lämna sina hem hals över huvud kände hemlängtan efteråt. Det som har fungerat som utlösande faktorer för dem i förskingringen i fråga om hemlängtanskänslor är musik, en bild i en tidning, ordet hemma, fester, högtider, ritualer och helger samt sånger, särskilda maträtter, historieberättande och mytiska berättelser från det lämnade landet (se Johannisson 2001:43-44).

Birgitta och hennes mamma utanför morfaderns tryckeri i Stolp nuvarande Slupsk Polen. Morfadern dog när han försvarade den mot de sovjetryska invasionssoldaterna. Ur: Birgittas album

”Flyktingskapet är ett trauma. Det går aldrig att glömma. Upplevelserna går inte ur kroppen” (Sennerteg 2001:369). Hemma (Heimat) innebär förtrogenhet med människor, det vill säga gemenskap (Johannisson 2001:43).

DIETER föddes samma år som Birgitta i Reichenberg i Sudettyskland (Sudetenland på tyska).

Och min släkt hade bott där sedan, ja sedan 1500-talet i alla fall. Min far han bedrev släktforskning[15] och han spårade familjen tillbaka till sekelskiftet 15-16 århundradet. Släkten hade bott där hela tiden. Dom var vävare faktiskt. Men som sagt, det fanns ju många miljoner eller åtskilliga miljoner tyskar där i gränstrakterna.

Hans familj bodde kvar i Reichenberg till 1945, då de i praktiken tvingades bort från hemstaden. Stargardt skriver i *Witnesses of war* att de etniska tyskarna i Tjeckoslovakien blev slagna, rånade och mördade av lokal milis som organiserade pogromer mot dem (ibid 2005:335). Av Dieters berättande att döma var inte hemstaden någon plats som han brukade besöka efter det att familjen lämnade den i samband med kriget och han flyttade till Sverige. Däremot reser han regelbundet på besök till Tyskland för att hälsa på sina nära. Var de bodde hann vi inte tala om innan han dog.

JUDISK REPRESENTATION I BERÄTTANDET

Det bodde även andra kategorier av människor i Heimat som marginaliserades enligt den nationalsocialistiska ideologien, d. v. s. politiska meningsmotståndare, handikappade, homosexuella, romer, judar m. fl.

Judarna tillhörde dem vars levnadsförhållanden allvarligt försämrades genom Nürnberglagarna 1935. När Hitler kom till makten 1933 fanns cirka en halv miljon judar i Tyskland. 173 000 av dem levde i Berlin. Efter kriget och Förintelsen var den judiska befolkningen starkt decimerad.

År 1989, när Berlinmuren föll, hade den judiska församlingen i Berlin mindre än 5000 medlemmar. Därefter har nästan 200 000 judar lämnat det forna Sovjetunionen på grund av ökad antisemitism och bosatt sig i Tyskland (se Hall 2005).

Historikern Omer Bartov diskuterar i artikeln Zeit die Juden weg sind (1997) att det finns en brist på judisk representation i efterkrigstida tysk litteratur hos författare som Heinrich Böll, Günther Grass[16] och Siegfried Lenz. Bartov anser att den judiska frånvaron inte erkänns i efterkrigstida framställningar av det förflutna i Tyskland (Bartov 1997:211).

Under Weimartiden fanns det en överrepresentation av judar inom medicin, juridik, media och i den akademiska världen enligt Bartov 1997:209. Gapet mellan den framstående roll som de hade i det tyska samhället och främlingsfientligheten som rådde samt de marginella platser de har fått efter kriget i litteraturen anser han är slående (ibid 1997:224). Det har enligt Bartov att göra med frågan om skuld och icke skuld, rättvisa och straff, död och överlevnad (ibid 1997:214). Han anser att dygden empati spelar en viss roll i detta sammanhang. Att känna empati för någon innebär ofta att känna antipati med någon annan, d. v. s. den som är fiende till den man sympatiserar med (ibid 1997: 216).

Efterkrigstidens Tyskland har varit upptaget med delar av det förflutna, med frågor kring empati och förståelse både inom historikerkretsar och i den litterära och synliga framställningen. Det har bland annat handlat om förhållandet mellan nationen och individen. Stark empati skapar gränser och distans. När ens eget lidande inte bara är stort utan tragiskt är det svårt att känna eller lägga märke till andras smärta.

Enligt informanternas berättelser upplevde det tyska folket ett stort lidande under kriget i fråga om våldtäkterna på de tyska kvinnorna, flykten från öst, de allierades bombningar och svälten mot slutet av kriget, men även inom det militära.

Bartov har intresserat sig för hur författare som Böll och Grass skriver om det förflutna i Tyskland, vad de väljer att utelämna och hur närvaron och frånvaron av nazismen ter sig i deras skrivande. Det som är anmärkningsvärt i ovan nämnda författares arbeten är inte det faktum att alla tyskar är offer, utan att det inte finns några andra offer än tyskar (ibid 1997: 217). Det är det som han ser som en frånvaro av representation. Bartov menar att alla de tyskar som Böll, Grass och Lenz skriver om som offer mycket väl skulle kunna ersättas av dem som är mest frånvarande, d. v. s. judarna (ibid 1997: 217).

Det finns emellertid en judisk representation i några av de äldre informanternas berättelser från uppväxten i Tyskland. På min fråga om någon av dem noterade hur personer ur den judiska befolkningsgruppen behandlades under naziåren fick jag divergerande svar från informanterna, beroende på person och ålder, var de bodde, vilken miljö de levde i samt hur uppmärksamma de var på det som hände i samhället omkring dem.

KATRIN beskriver hur situationen såg ut när hon gick i skolan på 1930-talet som hon kommer ihåg att det var.

Vi hade två judiska flickor i våran skola, men de emigrerade med sina familjer redan 1934. Det räddade säkert deras liv. Om judarna visste vi inte så mycket. Men 1938 kom pogromen också till våran stad. Deras bostäder förstördes. Men vi som flickor hade inte del i detta.

Hon börjar med ”vi”-form, där hon själv är inkluderad och konstaterar att det fanns judiska flickor i hennes skola. De emigrerade året efter Hitlers makttillträde, vilket Katrin tror, räddade deras liv. Hon fortsätter med: ”Om judarna visste vi inte så mycket”. Analyserar man det kan man tolka ”om judarna” och ”vi” på olika sätt. Lägger man betoningen på ”vi” kan hon mena att hon själv såsom inkluderad i vi:et inte kände till särskilt mycket om judarna över huvud taget, eftersom det inte fanns några i hennes bekantskapskrets. De som hade funnits där hade lämnat landet 1934. Vi:et kan stå för samtliga medlemmar i hennes familj, personer i hennes bekantskapskrets, klass- och skolkamrater, andra tyskar i den stad där hon bodde med flera. Men det innefattar också ett outtalat dem, det vill säga att det fanns andra tyskar som visste mer än vad hon kände till.

Eftersom Katrin dog innan jag hann fråga henne närmare vad hon egentligen syftade på förblir denna viktiga fråga obesvarad. Den skulle ha kunnat ge en indikation på graden av medvetenheten hos personer som Katrin vad som hände i det tyska samhället med exempelvis judarna. Jag tolkar det som att hon inte umgicks med de judiska flickorna eller några andra judar heller. Hon noterade att Kristallnatten mellan den 9 november och 10 november 1938 även nådde hennes stad. Hon beskriver det som att: ”pogromen kom

också till våran stad". Hon är försiktig i sitt uttalande. Hon säger inte någonting om vilka det var som stod för pogromen, om hon kände dessa personer eller inte. Hon noterade att judarnas bostäder förstördes, men hon säger inte på vilket sätt.

Bakom denna handling låg personer som angav judar för Gestapo, slog sönder deras hem, satte synagogor i brand och transporterade judar till koncentrationsläger. Enligt Fischer var orsaken till det hela en olycklig händelse i Paris som gav nazisterna den ursäkt de behövde för att inleda Förintelsen. En statslös jude sköt den tyske sekreteraren von Raht på tyska legationen i Paris. När Hitler fick vetskap om dödsskjutningen gav han order: "Bränn ner, slå sönder, arrestera och skjut all judar…." (Fischer 1995:71).

I den sista meningen försvarar hon sig med att säga: "Vi flickor hade inte del i detta", med "vi flickor" har hon preciserat något mer än i föregående uttalande. Hon kan mena att hon och hennes systrar inte deltog i det eller att hon och hennes kvinnliga klasskamrater/skolkamrater inte ägnade sig åt förföljandet av judarna.

Att det fanns koncentrationsläger hade vi hört. Jag kände bara till Oranienburg[17]. Det gick en kommentar: Att tiga är guld, att tala är Oranienburg… År 1944 gifte sig min bästa kompis, och under middagen berättade hennes svåger att det fanns en plats, Birkenau, där hände fruktansvärda ting. Han kunde inte berätta mer, och han bad oss bestämt att inte tala om det för någon. Auschwitz nämndes inte. Vi visste inte att det var lika med Birkenau.

Hon använder en "vi"-form, utan att precisera vilka som ingår i vi:et. "Att det fanns koncentrationsläger hade vi hört". I den efterföljande meningen är hon mer exakt. Där preciserar hon "jag" kände bara till Oranienburg. Genom att lägga till "bara" vill hon förmedla budskapet att då kände hon endast till ett Kz-läger. Underförstått senare fick hon kunskap om att det fanns fler, men det framgår inte när den informationen nådde henne. Hon tar sedan upp en allmän form. "Det gick en kommentar: Att tiga är guld, att tala är Oranienburg…" utan att ange närmare i vilket sammanhang hon hade hört det eller varifrån det kom. Det kan därmed ha varit fråga om ryktesspridning som gick emot den nazityska diskursen. Själva vetskapen att koncentrationslägren fanns innebar en hotbild, höll de (inklusive hon själv) inte tyst

om det som de (hon) visste, kunde de (hon) hamna där själva. År 1944 blev hon inbjuden att bevista en kamrats bröllop. Där fick hon höra av kamratens svåger att det fanns en plats som hette Birkenau, ”där fruktansvärda ting” hände, utan att han gick närmare in på vad det vad som han syftade på.

Jag blev förvånad att dylika frågor diskuterades under ett bröllop. Sådana tillställningar förknippar jag med glädje och inte dess motsats. Han som berättade hade eventuellt ett behov av att dela med sig av sin information för att göra tillvaron förstålig och göra det oförklarliga förklarligt enligt Horsdals resonemang (2002).

Berättaren litade uppenbarligen på omgivningen, trots att angiverierna var omfattande under nazitiden i Tyskland. Det framgår inte hur mannen kunde veta vad som hände i Birkenau. Det är samtidigt en indikation på att innehållet i den nationalsocialistiska diskursen inte var heltäckande. Katrin går inte heller in i detaljer kring den situationen. Det är ett mer övergripande berättande i ”vi”- och ”jag”-form.

BIRGITTA skrev att hennes föräldrar kände ganska många av judisk härkomst. ”En morbror och en kusin till min mor gifte sig med judinnor och flydde till England vid krigets början. Familjens husläkare var jude”. Hennes släktingar lämnade Tyskland på ett tidigt stadum enligt Birgitta, för att undkomma nazismen. Hur det gick för husläkaren framgår inte.

Birgitta ville även påpeka att det fanns andra människor i det tyska samhället än judar som behandlades illa av nazisterna.

”Även tyskar satt i koncentrationsläger på den tiden (min morfars släkt hörde till dessa), även tyska ’hyggliga Svenssons’ bestraffades, för att inte tala om dem som sympatiserade med kommunismen eller socialdemokratin”.

Jag tolkar det som att hon menar inhemska tyskar som inte var judar. I den undersökning som Lehmann gjorde skriver han:

”Att inte ha vetat någonting om det (att människor försvann) är en vida utbredd formulering för försvar i den socialkulturella verklighet bland hela denna generation hos oss” (Lehmann 1983:109, egen översättning).

Efterkrigsgenerationernas tyskar har också relationer med sin Heimat och de personer som bodde där under deras barndom. De upplevde inte andra världskriget personligen, men de har sett följden av kriget i landskapet runt omkring dem i form av bombade hus, städer och landskap. Efter kriget delades Tyskland och ur delningen uppstod Förbundsrepubliken (Västtyskland) och DDR (Östtyskland) (Fulbrook 1998:194-208).

ERIK växte upp på 1950-talet i det dåvarande Västtyskland. Han upplevde en saknad av förlorade släktmedlemmar som hade dödats under kriget. Hans berättande handlade mycket om hemstadens historiska förflutna.

Hm, jag bodde två mil från Stuttgart, i en mindre stad som heter Markgröningen. En medeltidsstad, med mycket gamla anor som hade 1200 års jubileum 1979. Den var en gång en s.k. fri riksstad[18], jämförbar med Lübeck och många andra gamla städer. I stadsvapnet förekommer en örn och stjärnor.

Han börjar med att placera staden geografiskt i området, liksom de andra informanterna har gjort. Den finns några mil från storstaden Stuttgart. Sensmoralen i berättelsen är att hemstaden har funnits sedan tidig medeltid. Det har bott människor på platsen under mycket lång tid. I nästa mening säger han att den en gång var en fri riksstad[18] och då jämförbar med Lübeck och andra äldre städer. Det framgår inte om det är samma örn som finns i stadsvapnet som i det tyska riksvapnet eller ej.

Staden omnämns redan i manuskript från år 779. Det finns överallt lämningar efter keltiska bosättningar som är 3-4000 år gamla. Germanerna och då Sueverna eller Sueberna bosatte sig sedan i sydvästra Tyskland som kallas idag Schwaben. (…) Markgröningen ligger precis vid gränsen mellan Franken och Schwaben. Frankerna invandrade västerifrån (Frankrike). Dialekterna Schwäbisch och Fränkisch skiljer sig givetvis och detta kan man höra på 4 km avstånd.

Som belägg för stadens ålder hänvisar han till fornlämningar i bygden och folkslag som kelter, germaner och suever som har bosatt sig där under folkvandringstid. Hemstaden ligger på gränsen mellan Franken och Schwaben, vilket innebär att dialekterna skiljer sig åt som följd av att det är olika folkslag som har bosatt sig i olika områden. Det blir en ”vi”- och ”dom” dikotomi,

där Erik har samma ursprung som folket i Schwaben, medan frankerna bor några kilometer bort. Med tanke på de känslor som han har för sin Heimat frågade jag honom om han har vidarebefordrat sina tyska språkkunskaper till barnen när de var små.

Det här med mina fyra barn och tyska är en öm punkt, eftersom jag inte pratade tyska med dom. Vi flyttade t. o. m. till Schweiz 1982 för att de två sönerna skulle lära sig tyska. Mitt problem var, att mitt hemspråk inte var tyska, utan Schwäbisch. Detta språk ville jag inte vidareförmedla. Givetvis pratar jag också högtyska, men då måste jag anstränga mig. Svenska var mycket enklare för mig. Faktum är att son nummer ett hann lära sig, nummer två var för liten, eftersom vi flyttade hem igen efter två år. Anledningen var att vi fick en dotter i Schweiz och vi hade då tre barn. Alla barnen har lärt sig tyska mer eller mindre i skolan. Den sista dottern var jag hemma med första året och då pratade jag bara tyska med henne. Idag är alla fyra barnen mycket intresserade av tyska och två stycken kan tänka sig att bosätta sig där nere. Min hemstads idyll är alla förtjusta i.

Då han sa att han inte ville vidareförmedla sitt språk till barnen undrade jag varför.

Dialekten är väldigt stark i dess ursprungliga form. Generellt sett låter Schwäbisch i mångas öron bonnigt. Sen finns en finare Stuttgart-Schwäbisch där man blandar dialekt och högtyska. Liknar mycket Allemannisch som är schweizertyska.

Anna Johansson anser att språket är en social aktivitet, med vilken vi skapar identiteter och relationer. Det innehåller även värderings- och normsystem (Johansson 2005:18). I detta fall nedvärderar Erik den dialekt av tyska som talas i hans Heimat genom att säga att det låter ”bonnigt”. Han säger sig också uppleva större samhörighet med en schweizare än en annan tysk på grund av deras likartade kulturhistoriska och språkliga bakgrund.

Jonas Frykman skriver i artikeln Hem till Europa : platser för identitet och handling. ”I dagens Europa förstår människor sig genealogiskt. De tolkas av andra i genealogiska termer. Folk förstår sin samtid och dess aktörer genom att se tillbaka” (Frykman,1999:82).

I Eriks hemort arrangeras årligen en hembygdsfestival utifrån ortens medeltida historia.

E: Vi har en festival i Markgröningen som härrör från medeltiden som heter Schäferlauf. Den kretsar kring fåraherden och hela den yrkeskategorin. Under tre dagar så har man 100 000 besökare från hela Tyskland. Det är just sådana högtider som är viktiga för just dom här byarna och städerna.

B: Vad gör man? Vad har man för aktiviteter en sådan här dag?

E: - Ja, aktiviteter finns ju alltså. Det härrör sig alltihop från en gammal saga. Det fanns en, Bartolomeus, som var fåraherde under en greve som hette Eberhardt och greven hade sina krig ute i länderna och den här Bartolomeus han skötte grevens får.
Och när han (greven) var ute på sina småkrig så försökte då grevens kock, hans slaktare och dom som jobbade på slottet, lura till sig får från Bartolomeus utan att betala. Bartolomeus var alltså trogen sin härskare, så att han gick inte med på det, men när han (greven) kom tillbaka så blev han initierad att Bartolomeus,
(det sas att han sålde får på svarta marknaden).
Då ställdes han inför prov av den här greven, när han kom ut förklädd som slaktare så upptäckte han (greven) att han (Bartolomeus) var trogen och det kallas Treuer.
Och kring den här historiska personen, man vet inte om han har funnits eller inte. Så har man då gjort en fest för fåraherden.
Det fanns i den regionen mycket kring får. Sen säger man att sedan 1400-talet har man hållit i det här Schäferlauf varje år.

Bygdefesten som Erik refererar till baserar sig på en saga/sägen om den trogne fåraherden Bartolomeus och dennes relation till den lokale greven Eberhardt som Bartolomeus var anställd hos och gentemot vilken han kände lojalitet. Eberhardt utsatte Bartolomeus för prov för att se om han var pålitlig eller ej. Den medeltida feodala samhällsstrukturen var hierarkiskt uppbyggd och avbildas i form av en pyramid. De grundläggande relationerna mellan parterna kännetecknades av beroendeband. Det fanns ett ansvar både uppåt och nedåt i strukturen. Det krävdes av undersåtarna att de skulle vara lojala och trogna överheten gentemot att den lokale vasallen eller fur-

sten beskyddade dem. Det var en kompensation för en svag statsmakt och släktskapsbaserade relationer som fanns bland folkvandringstidens germaner (se Medeltidens ABC, 2001, feodalism). Kraven på att undersåtar skall vara överheten trogna är ett tema som har använts senare i historien bland annat av nationalstater i syfte att invånarna skulle känna föreställd gemenskap med rådande politisk diskurs. Nationalsocialisterna ställde liknande krav på de tyska medborgarna mellan 1933-1945. Hembygdsfesten kallas ”Schäferlauf”. ”Den är enormt viktig för Markgröningen. En årlig återkommande fest där alla samlas igen. Vi har en egen identitet genom detta och jag besöker hemstaden just under denna tid när tillfälle ges”.

Stadens medeltidshistoria (äkta eller påhittad) används av lokala marknadsförare, mediepersoner och kulturförmedlare enligt Featherstone, 1994:22-23) för att förse den lokalt bofasta befolkningen med en föreställd gemenskap (se Anderson 1991:21) och identitet med sin hembygd.

Evenemanget har blivit en folklig tradition. Det lockar utflyttare som Erik att återvända temporärt på semester till Heimat, om än för en kort period. Begivenheten bidrar dessutom till att få turister från hela Tyskland att resa dit. Platser och traditioner kopplade till undernationella enheter som landskap och region har blivit viktiga byggstenar för identitet i dagens föränderliga Europa (se Gustafsson 2002:43, Frykman 1999). Sagan/sägnen som Erik refererar till kan enligt Johannissons teorier fungera som utlösande faktor för hemlängtanskänslor för människor som befinner sig utanför sina ursprungshem (Johannisson 2001:44). Hembygdsfestivalen har fungerat som en pullfaktor för honom när det gäller återbesök i Heimat.

Schäferlauf det är alltså själva grunden. Och sen finns det då en dans, där jag själv har varit med, den som kallas för Schäfertanz, en historisk dans med 16 par. Det är en formationsdans. Egentligen rör det sig om lätt parvis jogging, där man utför olika figurer. Man kan kalla det för Reigentanz. Det rör sig bara om en enda dans som visas vid Schäferlauf, en hyllningsdans till det nykrönta kungaparet bestående av en Schäferkönig och en Schäferkönigin. Dessa har nyligen vunnit var sitt lopp över en stubbåker efter veteskörden. Den utförs barfota och är 400 steg lång. Runt omkring finns åskådarläktare med mycket prominenta besökare från landsregeringen. Det var så jag kom till Kalmar för resten.

Eriks hemstad Markgröningen. Där arrangeras årligen ett evenemang som kallas Schäferlauf som lockar turister från hela Tyskland, inklusive återvändare som Erik som reser dit för att delta. Foto: Erik

Genom begivenheten med Schäfertanz hänger sig några invånare i staden åt en lek, där en försvunnen värld förankras i deras kroppar (se Gustafsson 2002:39). Dansen är både inkluderande och exkluderande. Genom att delta i Schäfertanz visar de som deltar för åskådarna hur det går till. Kunskapen vidarebefordras från en generation till en annan. Via deltagandet bekräftas idéer, värden och föreställningar genom kroppen. Det som krävs är rutin (se Blehr 2000:24-25). Rutinen får folk, enligt Selberg 2002:21, genom att dansen återupprepas regelbundet. Det har blivit en årlig ritual som skapar delaktighet i samhällets kollektiva minnen.

Dessutom uppförs en teater med Bartel på Bartolomeusdagen den 24 augusti med den trogne fåraherden i centrum. Schäferlauf har instiftats för att hedra ”Bartel”. Det är en historisk fest från 1400-talet och en gillesfest för fåraherdarna i södra Tyskland och Schweiz. Deltagarna är bara invånare i Markgröningen med en ”sportig” bakgrund. Det är jobbigt att jogga 20-25 minuter.

Torunn Selberg skriver i artikeln Tradisjon, kulturarv og minnepolitik. ”I festdagar, festivaler, og spel blir fortiden iscenesatt. I historiske spel blir fortidens hendelser dramatisert i skuespill som oppföres på stedet hvor ’det hendte’ ” (Selberg 2002:23).

Hon anser att upplevelsen av forntiden blir central och att tolkningen av forntidens händelser äger rum genom deltagande och upplevelse (ibid 2002:34), vilket Erik berättar om.

Både kollektiv och individuell identitet mobiliseras genom utvalda minnen. Hembygdsfesten bidrar till att Markgröningen blir en plats för kulturell identifikation – en plats att längta tillbaka till för Erik och andra Markgröningenbor i förskingringen.

Erik knyter ihop sin Heimat med den nya hemorten Kalmar genom att säga att det var på grund av deltagandet i danslaget i Tyskland som gjorde att han först anlände hit. Efter att ha bott på Öland en tid med sin familj, vistats i Schweiz en period för att barnen skulle lära sig tyska, flyttat från Schweiz tillbaka till Öland, så har han återvänt till Kalmar igen. Han säger sig inte vilja bo permanent i Markgröningen, fastän han är den av informanterna som både uttryckt starkast känslor för sin Heimat samtidigt som han längtade bort när han levde där.

PÅ ENA SIDAN MUREN I DDR

”Heimat är ett sånt känslobetonat ord” sa **MARIANNE** när vi talades vid. Hennes iakttagelse stämmer. Det finns mycket känslor med i berättandet när Heimat kommer på tal oavsett var det är och vem av informanterna som berättar.

Hon föddes ”i Anklam, en liten stad i Mecklenburg-Vorpommern som ligger i östra Tyskland” några år efter det att den Tyska Demokratiska Republiken bildades 1949 som en satellitstat till Sovjet. Därigenom nationaliserades produktionen och ett enpartistyre inrättades som stöttades av en stark säkerhetstjänst. Marianne beskriver de tidiga barndomsåren i positiva ordalag.

M: - Ja, när jag växte upp. När jag var liten så tyckte jag det var bra. Det hände hela tiden någonting. Det var positivt, men sen förstår du, när jag blev äldre så gick det bakåt istället.

B: På vad sätt?

M: - Ja, när jag var liten så uppfattade jag att man byggde mycket. Det fanns mycket och köpa på den tiden då va, men sen blev det bara sämre och sämre, istället för bättre och bättre. Vägarna blev sämre. Det lagades inte. Det var mycket hål. Husen blev sämre. Det blev inget underhåll. Jag kommer ihåg att vi hade ett bageri som var privat när jag var liten, om hörnet. Jag gick och handlade frallor varje morgon. Det var väldigt bra, man fick alltid någon liten kaka som barn där. Det försvann.

- Ja, allt som var privat skulle ju förstatligas.

Hon är kritisk till samhällsutvecklingen i DDR i sin berättelse. Den gick bakåt istället för framåt. Som ett exempel på den negativa förändringen berättade hon om det privata bageriet som fanns i närheten av hemmet när hon var barn. Hon brukade gå dit och handla bröd och fick då en kaka i bonus, vilket upphörde när det blev kollektivägt. Hon sade sig inte förorda kommunismen, fastän hon gick med i partiet av pragmatiska skäl när hon levde där, som så många andra gjorde. Hon har en ambivalent inställning till DDR. Det är hon inte ensam om. Christian von Krockow anser att DDR var en medborgarstat med ett motsägelsefullt politiskt system. Den grundades på jämlikhet samtidigt som det var en överhetsstat med monopol på sanning och makt, herravälde och hierarki, och därigenom ojämlikt (von Krockow 1991:245). Det var också ett nischsamhälle med en uppdelning av det offentliga och privata. Människorna levde ett privatliv i hemmen och sedan engagerade de sig i partiet så mycket som krävdes av dem (von Krockow 1991:243). Under de år som Marianne bodde i DDR flyttade hon till olika platser beroende på utbildning och arbete. 1984 sökte hon anställning i Berlin och började vid Bergman Bohrs kombinat. (Kombinat var en koncernliknande grupp av folkägda företag i DDR, enligt Marianne).

Det heter ABB Bergman Bohr idag. Det ligger på östra sidan precis vid gränsen då. Och det var min sista anhalt innan jag kom till Sverige och då jobbade jag som kranförare.

Enligt Marianne krävdes det ett specialtillstånd för att få arbeta på företaget. Hon säger att hon troligtvis blev kontrollerad innan hon fick det. Före-

taget tillverkade gasturbiner till kärnkraftverken i Sovjetunionen. Berlinmuren var påtaglig i hennes dagliga liv då, såtillvida att företaget låg precis vid muren och gränsen till väst, men hon säger att hon och hennes arbetskamrater inte pratade om den. ”Vi brydde oss inte om den. Vi jobbade”. Eftersom de såg den kunde de dock inte ignorera den fullständigt. De kanske inte sa någonting till varandra, men i deras medvetande fanns en föreställning att folket på andra sidan muren hade det bättre än vad de själva hade.

Under ett av våra samtal tänkte Marianne tillbaka på hur hon resonerade när hon bodde i Östberlin om relationerna till väst. Hon sa:

Vi skulle ha velat resa dit som vi själva ville. Myndigheterna i öst hade inte behövt vara så himla rädda av sig. Om vi hade fått se hur det var där är det inte säkert att vi hade velat stanna där i alla fall. Muren kom till för att läkarna och dom intelligenta inte ville bo i DDR. Det var dåliga förhållanden för dem där i förhållande till väst. Propagandan i öst sa att muren kom till för att väst ville invadera öst.

Anna Funder skriver i boken *Stasiland* att det var den östtyske statschefen Walter Ulbricht som ansåg att Östtyskland behövde bygga en ”antifascistisk skyddsvall” mot väst. Natten till den tolfte augusti 1961 lade den östtyska armén ut taggtråd längs gatorna mellan sektorerna. Den lät även postera ut vaktposter. När folk vaknade upp nästa dag hade de blivit avskurna från släkten, arbete och skolan (Funder 2003:172).

De östtyska myndigheterna fann det nödvändigt att försvara sig mot ”svindlare och parasiter och Västs svartabörshajar”. Priserna i öst var lägre än de i väst, men det var också lönerna. Innan muren fanns resonerade folk som så att varför skall jag arbeta i öst när jag kan tjäna mer pengar i väst. Så de tog sig till väst och erbjöd sin arbetskraft där, vilken hade behövts till återuppbyggnaden i öst. På vägen hem växlade de in sina västtyska D-mark mot östtyska mark i en kurs ett till fem. Därtill började tusentals personer fly den östra delen. 1961 lämnade två tusen personer DDR varje dag via Västberlin (ibid 2003:171-172).

Som Marianne säger var det inte bara arbetare utan välutbildade personer som läkare och ingenjörer som valde att ge sig av. Thomas Brussig som är uppväxt i det forna DDR har behandlat murens betydelse ur ett östtyskt perspektiv i romanen *På den kortare sidan av Sonnenallé* (2001).

”Inte heller kunde han vänja sig vid den dagliga förnedringen som bestod i välkomnande hånskratt från utkikstornet på västsidan när han kom ut från huset – hela skolklasser skrek, visslade och ropade. ’Kolla, en äkta östtysk’, eller ’Du där, vinka, vinka så vi kan ta en bild av dej!’ Men alla dessa egendomligheter var ingenting mot vad som hände när hans första kärleksbrev med vinden fördes in på dödssträckan vid Berlinmuren och blev liggande där – innan han hade läst det” (Brussig 2001:8).

Muren var ett hinder för människorna som bodde på var sin sida av gränsen att obehindrat träffa varandra. Vissa familjer splittrades av den. Det finns exempel på att föräldrarna kunde bo i väst och barnen i öst eller tvärt om enligt Holm, 1969:189-190 och Funder, 2003:203-231. Det förekom också att folk från den östra sidan tog sig till den västra och sedan återvände till öst igen (se Holm 1969:162-164).

Det figurerade några uttryck i DDR; ”det gyllene väst” och ”paradiset i öst”, som beskriver hur människor i öst kategoriserade tillvaron. Det första tolkar jag som drömmen om en bättre tillvaro i väst och det senare att det trots allt fanns en viss trygghet för befolkningen i DDR. Det fanns inte någon arbetslöshet där. Det gick också att vistas ute i nattlivet, utan att någonting hände. Brottsligheten var låg. Läkarvården var gratis, liksom tandläkarvården. Enligt Marianne hade arbetarna det förhållandevis bra på den östtyska arbetsmarknaden.

Hon uttrycker dock inte någon ostalgi[19] när hon tänker tillbaka på tiden i DDR, men det innebär inte att hon ville klippa av kontakten med sina anhöriga som bodde kvar, medan muren fortfarande fanns och hon fick tillstånd, efter mycket om och men, att flytta till Sverige. De forna makthavarna i DDR var rigida i förhållandet till dem som lämnat landet. Det var svårt för människor i DDR att ta sig ut därifrån, men det var ännu mer byråkratiskt krångel för den som bodde på den västra sidan muren att få inresetillstånd för att resa tillbaka och hälsa på anhöriga.

Ett exempel på detta förhållande är då medlemmar i Mariannes familj försökte få tillstånd att besöka henne i Sverige och DDR inte ville låta dem åka. Marianne skrev ett brev till den dåvarande svenske statsministern Ingvar Carlsson. Han skulle få besök av den östtyske regeringschefen Erich Honeck-

er. Statsministern hade då möjlighet att ta upp frågan med Honecker. Resultatet blev att föräldrarna fick tillstånd att hälsa på henne en i taget. Risken för att de skulle begära uppehållstillstånd och stanna i Sverige bedömdes som stor om de kom tillsammans. Det blev en gisslansituation om en var kvar i DDR.

När Tyskland återförenades efter murens fall 1989 underlättades resandet mellan länderna. Marianne kunde åka hem när hon ville och familjen i DDR fick möjligheter att hälsa på henne här när de kunde. Numera reser hon regelbundet och hälsar på sina syskon. Befolkningen i det forna DDR har det svårt idag i det enade Tyskland, enligt Marianne. Många är arbetslösa och lever på existensminimum. De får gå till socialen för att få bidrag till sitt uppehälle. Flera har gått i personlig konkurs, då de fick möjlighet att låna pengar och sedan inte kunde betala tillbaka dem. Många har begått självmord.

Hennes syster fick ett löfte att arbeta inom kommunen, under DDR-tiden, mot att hon undertecknade en skriftlig handling där hon bröt kontakten med Marianne. Det vägrade systern göra. Hon fick då ett arbete som städerska i en simhall. Det arbetet hade hon kvar tills för några år sedan, då hon blev arbetslös. Trots allt säger Marianne att hennes syster ser positivt på framtiden. Hon hoppas på att få ett arbete, även om det verkar omöjligt. Systern kan tycka att vissa företeelser var bättre förr i Östtyskland, då det fanns arbete, men hon längtar inte tillbaka till det politiska systemet.

Marianne anser att det har gått bäst för dem som arbetade inom partiet i Östtyskland efter murens fall. De hade insyn i allt då och visste hur de skulle planera för framtiden. Hon tycker att de gamla strukturerna i det forna DDR finns kvar i det nuvarande Tyskland fast i ny regi. Funder skriver i *Stasiland*[20] att detta förhållande även gäller före detta Stasimän. Flera av dem har hittat arbete inom försäkringsbranschen, telefonförsäljning och mäklarfirmor, d. v. s. affärsverksamheter som inte fanns under DDR-tiden. Stasifolket utbildades i att övertala människor att göra saker som inte låg i deras eget intresse och det har de haft nytta av senare (Funder 2003:201). Funder anser att det finns ett uttryck i dagens Tyskland 'Mauer im Kopf' (muren i huvudet). Det innebär att muren och vad den stod för finns kvar i medvetandet både hos offren för Stasis verksamhet och Stasifolket själva. De förra fruktar att den skall komma tillbaka och de andra hoppas på dess återkomst (Funder

2003:231). I Mariannes fall fungerade den kommunistiska diskursen som en pushfaktor bort från det forna DDR, trots att hon var partimedlem och funktionär, medan familj, släkt och vänner har utgjort en pullfaktor och ett skäl att resa dit och hälsa på dem.

OMSORGSPERSONERNA SOM FÖREBILDER

I uppdelningen mellan privat och allmän plats (Barker 2000) tillhör hemmet den privata sfären, där obetalt arbete äger rum som mestadels utförs av kvinnor, d. v. s. hemmafruar (Hausfrauen). I hemmet vistas olika människor som Anthony Giddens benämner ”omsorgspersoner” (1997:51). Peter Berger och Thomas Luckmann kallar dem ”significant others” (betydelsefulla andra) (Berger & Luckmann 1966:87ff, Möller 2003:30). Omsorgspersonerna har haft betydelse för informanterna under deras uppväxttid och bidragit till formandet av deras identiteter. Omsorgspersonerna kan utgöras av föräldrar, syskon, far- och morföräldrar eller andra nära släktingar som barnen är starkt emotionellt bundna till och identifierar sig med. Identifieringen bidrar till att barnen övertar deras ideal, normer, värderingar och attityder som ingår i omsorgspersonernas habitus (trosföreställningar), utifrån vilka barnen sedan bygger en egen identitet (Berger & Luckmann 1966:87 ff, Möller 2003:30).

Omsorgspersonerna fungerar som barnens förebilder. Giddens hävdar att de ger barnen en trygghet under uppväxttiden vilket är grunden i barnens identitet (Giddens 1997:50). Det är väsentligt ett barn kan känna grundläggande tillit till en/flera omsorgspersoner tidigt i livet så att han eller hon lär sig känna trygghet i sig själv och få en skyddshinna (protective cocoon) som finns runt barnet när det kommer i kontakt med verkligheten. I syfte att barnet skall kunna klara av att hantera livet och de händelser det råkar ut för (Giddens 1997:11, 50). Karin Johannisson anser att hemmet (översatt till informanternas värld: Heimat) både utgör en mikrokultur och ett trygghetsprojekt (Johannisson 2001:32, Douglas 1991:287-307). Marianne Horsdal skriver att det känns tryggt och enkelt att vara tillsammans med människor som känner en, och som delar ens värderingar, eftersom man har berättelserna och deras värdeorienteringar gemensamt, men genom människors möten med världen ändras både världen och människorna (Horsdal 1999:78-79).

Informanternas Heimat i Tyskland är inte som den/de var när de levde där på grund av att de har flyttat därifrån och utvecklingen har gått vidare. Omsorgspersonerna som fanns i barndomen kanske inte längre lever, men både Heimat och förebilderna och traderingen av habitus finns kvar i informanternas minnen. I deras tankar om det förflutna är det minnet av hemmet som är kärnan i hemlängtans känslor (Johannisson 2001:34). Informanterna blickar tillbaka i nutid på en dåtid som är borta.

Göran Möller diskuterar omsorgspersonernas betydelse för ett barn i *Moralens nycklar* (2003). Trots att omsorgspersonerna kan vara döda för barnen en sorts inre dialog med sina förebilder så länge de lever. Informanterna utgår i dialogerna från vad omsorgspersonerna förväntar/har förväntat sig av dem, i relation till vilket sorts liv de lever och vilka ideal de har. Informanterna kan också protestera mot de krav som ställts på dem av omsorgspersonerna i denna inre dialog lika gärna som de kan ha uppgörelser med omsorgspersonerna och idealen (Möller 2003:31-32), vilket kommer att framgå av berättandet.

De äldre informanterna som är födda mellan 1920- och 1940-talen inleder berättandet i detta avsnitt. De har levt på någon eller några platser i den civila delen av det nazityska samhället, i det som historikern Peter Aronsson kallar horisontella familjestrukturer bestående av mostrar, fastrar, kusiner och sysslingar samt vertikala med mor- och farföräldrar samt föräldrar (Aronsson 2001:29). Därefter följer de yngre informanternas berättelser om sina förebilder under uppväxten i Tyskland efter kriget.

GERT hade flera omsorgspersoner i sin omedelbara närhet som gav honom trygghet när han växte upp. En av dem var hans mormor.

Min mormor var mycket religiös (och kunde repetera vad prästen hade sagt vid olika tillfällen). Någon gång kollade jag upp det, det stämde, (prästen hade alla sina predikningar i ett kartotek). Dessutom var hon ”en klok gumma”. Hon kunde hela sår som ingen läkare kunde läka och botade sjuka djur. Hon ville att jag skulle ta över efter henne, men hon dog innan jag kunde komma till hennes dödsbädd och hon tog hemligheten med sig i graven.

Han uttrycker en beundran för henne. Hon var religiös och gick i kyrkan och det gjorde han också. Hon var en trovärdig källa för information som han litade på. Hon var verksam som botare och helade människors och djurs krämpor. Det fanns en humanistisk ton i hennes syn på omvärlden och i försöken att hjälpa andra. Hon besatt dygder som empati och medkänsla.

”För att vi skall kunna tillägna oss dygder behöver vi förebilder som själva tillägnat sig och utövar dygderna, och som vi i vår tur försöker efterlikna” (Aronsson 2001:28).

Vid sidan av mormodern hade Gert en morbror som hette Martin. Han fungerade också som förebild för Gert när han var barn. Morbrodern var en stor och stark smed.

Gerts morbror Martin var en av de personer som fungerade som förebilder för Gert under barn- och uppväxttiden i Tyskland. På bilden ser det ut som om Gert håller en slägga med båda sin händer. Han försökte efterlikna sin morbror så mycket han kunde. Ur: Gerts album

När jag var 5-6 år visade han mig hur man gjorde en spik. En gång ville jag lyfta storsläggan och jag kunde inte, då sa han: - Du måste äta ett kilo salt, sedan kan du det. Jag gick till köket, tog en tallrik full med salt och började äta. Tack och lov kom min mormor och såg vad jag hade för mig. Hon gav mig mycket vatten att dricka och sedan fick jag sticka fingret i halsen och kräkas. Morbror Martin hade ju sagt att jag skulle äta ett kilo salt, sedan skulle jag kunna lyfta storsläggan.

Gert tog sin morbror på orden och började äta salt. Han utgick från att det som Martin sa var sant, eftersom denne var hans förebild och som sådan förväntades att han talade sanning. Gerts mormor fick se vad Gert gjorde och hindrade honom från att få i sig saltet. Hon förklarade vad morbror Martin egentligen menade.

Gert demonstrerar här barnets beroende av vuxna och den tillit som han hade till sina ”hjältar” i detta fall hans morbror och mormor. Gert förstod inte att hans morbror använde en metafor. Genom användandet av den visade Martin att det fanns skillnader mellan Gert och honom. Martin var en fullvuxen yrkesutbildad man medan Gert var barn. Det skulle dröja många år innan Gert hade vuxit upp och skaffat sig den styrkan som Martin hade. Sådant tar tid. Det var andemeningen med intagandet av salt. Det är inte ens säkert att de hade samma fysiska förutsättningar för att bli lika starka.

Vid användandet av metaforer kan fenomen karakteriseras i termer av likheter eller skillnad (Johansson 2005:65). Det som Gert betonade i berättandet var skillnaden i styrka och ålder mellan Gert och hans morbror som Gert trodde han kunde överbrygga snabbt genom att äta salt.

HELGA hade en ”idol” när hon växte upp i trakterna kring Berlin under andra världskriget. Det var hennes ena moster. Hushållet bestod av kvinnor och samtliga av dem var Helgas omsorgspersoner, men den ena mosterns agerande värderades högt av Helga. Hon föddes år 1924 och var 12 år äldre än Helga.

- Ja (skratt), man har ju alltid, eller jag hade en idol och det var min ena moster. För hon bodde ju också i huset och hon var Kindergärtnerin. Och i och med att jag hade alla syskon under mig, så visste jag ju precis vad man gör med

Moster Friedel ingick i det matriarkat som fanns runt Helga framför allt efter det att Helgas mamma tog sina barn och flyttade från Strassburg till Berlin. Mostern var Helgas ”idol”. Hon bidrog till att skapa trygghet hos Helga. Ur: Helgas album

barn. Hur man skall handskas med dom, (eftersom jag såg hur hon gjorde). Jag tyckte att hon kunde det så bra. Hon kunde sy och hon kunde sjunga och hon kunde allt möjligt. Och jag tyckte att det som hon kan, det kan jag väl också (skratt). Så jag sökte mig till den här utbildningen och har inte ångrat det alltså.

Helga blev inspirerad av mosterns sätt att vara och hur hon handskades med Helga och hennes syskon, följden blev att Helga utbildade sig till samma yrke som mostern som var förskolelärare. Hon resonerade som så att om mostern kunde så kunde hon också. Detta är en indikation på hur pass viktig Helgas förebild var för Helgas fortsatta liv och traderingen av habitus från en generation till en annan (se Bourdieu 1992), d. v. s. de normer, attityder, värderingar som mostern hade gjorde Helga till sina (Aronsson 2001:30, Möller 2003:16, 30-31). Hon har inte ångrat det beslut hon fattade då att bli förskolelärare.

BIRGITTA har också haft flera omsorgspersoner i sitt liv. När hon var riktigt liten och bodde i östra delen av Tyskland upplevde hon sig ha en viktig relation till sin morfar.

Jag var hans första barnbarn och stod honom mycket nära och jag sörjde honom djupt, trots att hans död inte bekräftades förrän flera år senare. Han tillhörde Volkssturm[21] , d. v. s. de snabbt sammanrafsade gubbarna och 15-åringarna som skulle rädda vad som räddas kunde av det stolta 1000-åriga riket[22] och han stupade på sin post när han försökte rädda sitt lilla tryckeri.

Inte ens under tonåren ville jag tro på att han verkligen var borta. För mig var han under mycket lång tid den ende som någonsin brytt sig om mig, som uppmuntrat mig och som velat mig väl och jag drömde ständigt om att han hade kunnat räddas på något mirakulöst sätt och som äntligen letat rätt på mig och nu ville hjälpa mig. Han hade sett mig, bekräftat mig, insett att jag var en egen individ och inte ett ting som skulle ”tuktas”. Erfarenheter som det skulle dröja många, många år innan jag åter skulle få känna på.

Birgitta har skickat en nedtecknad biografi till mig. Det innebär att hon, precis som Gert gjorde i sin skriftliga biografi, har tänkt över hur hon skall formulera sig, vad hon skall skriva om, hur hon vill presentera sig själv, vad

hon skall ta med och inte, innan hon skickade iväg det hon skrev. Bilden hon ger av morfadern är protagonisten som försvarade sitt tryckeri mot antagonisterna, de sovjetryska soldaterna. Hon är ironisk när hon skriver att han försökte ”rädda det som räddas kunde av det 1000-åriga riket”. Morfadern var en av de civila personer som på grund av sin höga ålder inte kallades in som soldat i den nazityska reguljära armén, men som ändå rekryterades till Volkssturm.

Eftersom det tog tid innan hon fick bekräftat att han verkligen var död hoppades hon innerligt att han hade räddats. Jag tolkar det som att då hon beskriver att hon hoppades att han levde, så berättar hon samtidigt att hon har fått trygghet under de tidiga levnadsåren av sina omsorgspersoner. Tryggheten fungerade som en emotionell vaccination mot existentiell ångest, enligt Giddens teorier. Han anser att det är viktigt för ett barn att få trygghet under barndomen för att det senare i livet skall veta hur det skall kunna hantera svårigheter (Giddens 1997:52).

När hon framför att morfadern hade sett och bekräftat henne pekar hon på två viktiga punkter i förmedlingen av dygder. Morfadern gav henne kärlek vilket Möller anser är en förutsättning för att Birgitta senare i livet själv skulle kunna ge utlopp för känslor som ömhet, empati och kärlek. Har en person inte fått uppleva vad det innebär att känna sig uppskattad som barn blir det svårt för personen i fråga att ge kärlek när hon blir vuxen (Möller 2003:37-38). När Birgitta senare levde i Sverige hade hon två mostrar som var viktiga i hennes liv. Den ena bodde i Sverige och den andra i Kanada.

Den svenska mostern hjälpte mig ofta när jag kom på kant med mina föräldrar under puberteten. Jag upplevde ofta henne (min mor) som mycket orättvis och att hon föredrog min syster framför oss båda äldre (barn). Vid något tillfälle sa hon att hon inte kunde ha samma känslor för oss som för min syster, eftersom hon inte haft oss hela tiden medan vi var små. Det tog mig mycket hårt och jag förstod det inte, men jag såg det ju ur ett barns synvinkel.

Birgitta upplevde, när hon var i puberteten, att relationerna till föräldrarna var mindre goda. Det kompenserades av att hon hade en moster som hon kunde vända sig till med sina bekymmer. Birgittas berättelse accentuerar vikten av att ett barn och en ung människa har fungerande omsorgsperso-

ner runt sig som stöd på vägen under livet. Det är inte alltid tillräckligt med föräldrarna. Birgitta berättar att hon tog illa vid sig då hennes mor sa att hon inte hade samma känslor för Birgitta och hennes bror som hon hade för deras yngre syster beroende på att de varit skilda åt under kriget.

Gert, Helga och Birgitta har i sitt berättande redogjort för vilka omsorgspersoner som fungerade som positiva förebilder för dem under uppväxttiden i Nazityskland, då krig var en del av vardagen. Birgitta har antytt att hon påverkades starkt av händelser i anslutning till den sovjetryska invasionen av Tyskland då morfadern dog, medan han försökte skydda sitt tryckeri. Hon svävade länge i osäkerhet huruvida han var död eller ej.

De yngre informanterna som är födda efter 1945 har haft sin barndoms- och uppväxttid antingen i det forna Västtyskland eller DDR. De var också omgivna av omsorgspersoner som var viktiga för utvecklandet av deras ”jag”. De upplevde inte andra världskriget personligen, men de har ändå på olika sätt erfarit följden av det.

MARIANNE växte upp i det forna DDR som var kommunistiskt till sitt styre, vilket innebar både för- och nackdelar för henne. Hon berättade att hennes föräldrar har varit viktiga i hennes liv.

- Ja, dom har ju betytt väldigt, väldigt mycket, speciellt min pappa. Han var egentligen min idol om man säger så. Han har alltid varit min idol.

Innan hennes far gifte sig var han soldat i den nazityska armén och tjänstgjorde på östfronten. Han blev tillfångatagen av sovjetryska trupper och satt i krigsfångeläger i tre år. Det bidrog, enligt Marianne, till att han därefter ”fick nog av ryssar”. Denna inställning implementerades på Marianne. Hon engagerade sig inte i kommunistpartiet förrän hon blev ensamstående mor till en son. Hon bodde då i en källare, i en liten omodern lägenhet. Hon fick löfte om en bättre bostad under förutsättning att hon gick med i partiet och blev funktionär, vilket hon gjorde. Hennes uppgift var att värva ungdomar till partiet varje dag efter arbetets slut.

Den insideskunskap som hon fick om det som hon kallar ”Kommunismus” och ”Marxismus” gjorde henne kritisk till många företeelser i det östtyska samhället, men det gällde att inte tala högt om det som hon tänkte, för

att hon inte skulle bli angiven för Stasi. Mariannes föräldrar gifte sig tre år efter det att hon föddes, det vill säga 1954. Hennes far flyttade motvilligt till DDR. Den bidragande orsaken torde ha varit Mariannes mor.

Så sen bodde han hemma hos oss då. Vi bodde både min mormor och morfar och min mamma och pappa och jag tillsammans. Han ville ju helst vara på andra sidan för han hade ju varit på den sidan och han, ja och sen var det ju det problemet att, det var ju nästan tvång för honom att gå med i partiet (kommunistpartiet).

Den utvidgade familjen delade på en trerumslägenhet. Marianne säger att pappan ”helst ville vara på andra sidan”, d. v. s. i Västtyskland. Föräldrarna hade upplevt nazismen under 1930- och 40-talen samt andra världskriget med den intensiva propaganda som fördes bland annat mot kommunismen. Han hade även varit soldat i den nazityska armén och suttit i fångläger i Sovjetunionen. Han gjorde jämförelser mellan vissa företeelser i det nazityska systemet med det kommunistiska i DDR och fann likheter, såsom mellan Hitlerjugend och ungpionjärerna samt Gestapo och Stasi. På sätt och vis kännetecknades det östtyska samhället av en liknande dubbelhet som det nazityska (se Fraenkel 1984, von Krockow 1991, Haffner 2000/2002). Att gå från en totalitär stat till en annan hade ett pris och han tvingades mer eller mindre in i kommunistpartiet, enligt Marianne, då han flyttade.

När han var ledig från sitt arbete vid järnvägen sommartid tog han med familjen på turer med motorcykeln som hade sidovagn. Hans fru satt bakom honom, medan Marianne satt i sidovagnen med brodern i sitt knä. De reste ofta till ön Usedom, vid Östersjökusten 45 km från Anklam för att bada. Dessa turer utgör positiva minnen som Marianne har från barndomen i DDR. De skiljer sig från de erfarenheter hon gjorde senare i livet. Enligt Marianne, var det en trygghet för henne att växa upp i den utvidgade familjen bestående av föräldrar och morfar. Hon minns inte sin mormor som dog när Marianne var barn, men morfadern var en viktig omsorgsperson.

Han var möbelsnickare sedan tidigare och hade snickeriet på gården kommer jag ihåg. Vi hade höns och en trädgård bakom hyreshuset där vi bodde. Men han gjorde väldigt mycket med mig, för jag behövde aldrig gå i något dagis. Jag var väldigt mycket hemma. Han visade mycket med djur och livet ute.

Då föräldrarna förvärvsarbetade var det morfadern som såg till sitt barnbarn. Martin Eisemann och Jörg Richter skriver i artikeln Barnuppfostran i Sverige och Tyskland i boken *Förtyskningen av Sverige* (1993) om ett instrument kallat EMBU-formuläret (Egna Minnen Beträffande Uppfostran) som utvecklats i Umeå för att mäta nationella/kulturella skillnader i barnuppfostran. I den deltog 250 tyska och svenska probander (personer som underkastas prov) rörande den fostran som ägde rum under sent 1960-tal och 1970-tal. Av den framgår att det fanns skillnader mellan DDR och Förbundsrepubliken. I Västtyskland var det fadern som förvärvsarbetade medan det i DDR förväntades att båda föräldrarna skulle bidra till försörjningen av familjen, vilket fick följder i familjelivet (1993:38-39).

Eftersom morfadern var hemma och tog hand om sitt barnbarn bidrog han till skapandet av trygghet hos Marianne när hon växte upp. Då hon inte gick på dagis mottog hon inte heller kommunisternas försök till politisk påverkan i unga år, på samma sätt som hennes son gjorde då han var barn och gick på dagis, medan hon arbetade. Kommunisterna försökte överföra innehållet i sin diskurs till barnen på liknande sätt som nazisterna gjorde via skolan. Enligt Charlotte Linde kallas sådana tillvägagångssätt narrativ induktion. Det är en process genom vilken människor tar till sig en existerande berättelsesamling som sin egen. Att minnas något man inte har upplevt själv blir en nyckel till tillägnande av identitet (Linde 2001:613).

Det politiska systemet i DDR använde propaganda, kontroll, övervakning och straff av sin befolkning. Författaren och journalisten Anna Funder besökte Myndigheten för Stasiarkivet i Nürnberg, då hon levde och arbetade i Tyskland, där ”pusslarna” ägnar sig åt att sätta ihop dokument som Stasi försökte förstöra, men inte hann med. En av de anställda berättade för henne att ”Daghemmen fanns, (…) eftersom de (kommunisterna) redan från tidig ålder ville uppfostra barnen till att vara lojala mot staten” (Funder 2003:263).

Marianne fick ta del av morfaderns syn på tillvaron istället. Den utgjorde en motberättelse till kommunismen. Innehållet i den kommunistiska diskursen fick hon ta del av när hon började skolan och som vuxen då hon skulle skolas in i partiet och bli funktionär. I hennes medvetande fanns dock motbilden kvar som morfadern och föräldrarna hade försett henne med. Hon beskriver sig som en mycket realistisk person. Hon var inte blind för

de företeelser i det östtyska samhället som hon ansåg var mindre bra, men hon höll tyst, medan hon var kvar där, för att inte skada familjen. Hon var inte ensam om den strategin. Myndigheterna i DDR tvingade befolkningen att inta positioner; antingen samarbetade de eller betraktades som statens fiender. Med tanke på det utbyggda angiverisystemet tolkar jag det som att förhållandet mellan makten och folket byggde på misstro från de styrandes sida på liknande sätt som i Nazityskland.

ERIK hade sin uppväxttid i Västtyskland på 1950-talet och början av 1960-talet. Den kännetecknades av bristen på flera omsorgspersoner. Nästan hela hans mors familj dog under de allierades bombningar av Tyskland. Han säger inte när det skedde, men enligt Nicholas Stargardt blev Stuttgart praktiskt taget förstört i en eldstorm den 12 september 1944. Den dödade 1 000 personer (Stargardt 2005:265).

Men jag kan inte direkt säga om jag hade någon. Min farfar dog under kriget också. Han hade cancer tror jag. Min farmor dog -56, då var jag bara 6 år gammal. Så jag hade egentligen bara mina föräldrar.

Det resulterade i att föräldrarna blev viktiga som ”significant others” (George Mead utan årtal citerad i Möller 2003:30). Båda var emellertid engagerade i det företag som de drev, ett trädgårdsmästeri, varför de inte hade mycket tid över till Erik och hans syskon när de var barn. Erik fick lära sig klara av vissa göromål tidigt i livet på egen hand.

E: När jag var 4-5 år kunde jag få uppdraget att köpa mig ett par byxor i stan och då gick jag till en affär och tog fram några byxor och kanske tog hem dom och visade hemma och sen fick jag köpa.
B. Dom visade förtroende för dig tidigt då?
E: - Ja, jag köpte skor och jag köpte typ allting, egentligen dom hade så lite tid va. Dom hann inte med. Vi uppfostrades inte av mina föräldrar vi hade barnflicka.

Den jag-bild som Erik ger av sig själv är en trygg pojke som gav sig ut på egen hand för att handla på orten där han bodde. Hans föräldrar och i viss

mån barnflicka hade bidragit till att skapa tillit hos honom såsom Giddens definierar det (1997:50), fastän föräldrarna inte hade så mycket tid att ägna sig åt honom och barnflickans uppgift inte var att fostra, utan att passa honom.

För att våga låta honom handla själv tolkar jag det som att de förlitade sig på att omgivningen var tillräckligt säker samt att han var kapabel att klara av det.

E: Jag tyckte väl inte så mycket om att vi hade trädgårdsmästeri och att vi var bundna på det viset att vi odlade grönsaker då ända fram till mitten av -60 talet och mycket tunga arbeten. Och i och med att barnen engagerades så hade man aldrig en fri stund, och det var påfrestande.
B: Och dom jobbade mycket föräldrarna?
E: -Ja, dom fick ju jobba till sent om nätterna för att förbereda då varorna som skulle då säljas i Stuttgart dagen därpå, på morgonen, ute på auktion redan vid, eller på stormarknaden vi 3-4 tiden, så åkte dom iväg 3 dagar i veckan.

Han saknade upplevelsen av att göra saker tillsammans med sina föräldrar och att vara ledig från arbetet. Han talar om bundenhet till företaget. Även om föräldrarna kanske hade velat kunde de inte lämna trädgårdsmästeriet hur som helst. De arbetade med varor som snabbt skulle avsättas på marknaden, annars blev de förstörda. Enligt Erik kännetecknades hans uppväxt av hårt arbete både från föräldrarnas sida och hans egen. Det förutsattes att han skulle vara dem behjälplig.

MAGDALENA växte också upp i södra Västtyskland, men något senare än Erik, på 1960- och 70-talen. Hennes barndomstid har också kännetecknats av bristen på andra omsorgspersoner än föräldrarna.

Det fanns inga släktingar egentligen. Det vill säga farmor hon bodde 20 mil ifrån och min mor är faktiskt född i gamla Östtyskland, d. v. s. min mormor bodde i Östtyskland, men hon dog 69.

20 mil är inte ett långt avstånd rent geografiskt. Det tar några timmar med bil att färdas den sträckan, men hon talar inte mer om besöken hos sin farmor, vilket jag tolkar som att de inte var vanligt förekommande.

Eriks föräldrahem i Markgröningen, där han växte upp på 1950- och 60-talen. Föräldrarna drev en handelsträdgård, vilket innebar att de fick arbeta hårt för att få verksamheten att gå ihop. Även Erik fick ställa upp och hjälpa till. Foto: Erik

Hennes mormor bodde i DDR. Det var ett annat land fast befolkningen talade tyska även där. Magdalena ansåg att det var ett ologiskt förhållande att passera en gräns och uppleva samma språk på båda sidor gränsen och att familjen var delad på grund av gränsen. När hon reste till DDR med familjen bevittnade hon även byte av politisk diskurs.

Det är föräldrarna som har utgjort Magdalenas närmaste omsorgspersoner. De har alltid funnits till hands för henne. Hennes far tjänstgjorde i den nazityska armén under kriget, liksom Mariannes och Eriks far gjorde.

Dom träffades under kriget, då när min far var soldat. Äh, jag tror dom träffades –44. Och sen kom min far tror jag i fångenskap, men det berättar han aldrig någonting om. Jag har aldrig frågat heller. Jag vet inte. Äh, och dom gifte sig då efter. Han var ju tvungen att skaffa en utbildning då efter kriget. Han var ju

18 år när det började, -38. Han hann väl bli färdig med skolan och sen blev han soldat eller och han gick ju då en utbildning till lärare och sen när han var färdig så gifte dom sig –50.

Mariannes och Magdalenas fäder kom i rysk fångenskap i samband med kriget, medan Eriks far var fransk krigsfånge. Den förtegenhet om vad fäderna har upplevt under kriget och i fångenskapen, som Magdalena talade om, förekom även i Mariannes och Eriks berättande.

Varför det är så säger inte informanterna. Det kan handla om våldsamt obehagliga känslor, där personen som har erfarit dem gärna vill att upplevelsen försvinner så snabbt som möjligt, därför kan det tyckas egendomligt masochistiskt att sådana upplevelser likväl gång på gång tränger sig in i människors uppmärksamhetsfält.

Det finns ett behov, enligt Marianne Horsdal, att kunna dela särskilda händelser med andra. När någon kan dela en chockerande upplevelse med andra genom att berätta om det betyder det – utöver att personen får hjälp med processen att finna en ny meningskonfiguration, som kan föra in ett sammanhang i den förvirrade världsbilden – att det skräckinjagande blir en del av en gemensam värld (Horsdal 1999:67-68, egen översättning). Föräldrarna ville inte alltid släppa in sina barn i denna värld. De ville inte belasta dem med det förflutna. Anledningen kan ha haft med skam- och skuldkänslor att göra. Stargardt skriver i *Witnesses of war*.

”Det var många ämnen som tyska familjer undvek att tala om efter kriget. Barnen hade påverkats av Tredje Riket och de män och kvinnor som burit swastikan ville inte tala om det förflutna” (Ibid 2005:5, egen översättning).

Det kan också ha funnits en stor krigströtthet och leda i fråga om allt som hette nazism hos många tyskar efter krigets slut. De hade blivit lurade. Tyskland vann inte andra världskriget. Det blev inget tyskt tusenårigt rike som nazisterna utlovade. Istället ockuperades Tyskland av sovjetryska trupper som representerade den skräckinjagande kommunismen och av de allierade som stod för en annan världsbild.

Hos de informanter som Albert Lehmann har intervjuat upptog minnen från krigsfångenskapen en stor del av berättandet (Lehmann 1983:146-162). Vilka minnen de tyska soldaterna bar på beror på vilka de var som personer,

vem som tog dem som krigsfångar och vart de kom. Sovjetunionen släppte tyska krigsfångar mellan 1947 och 1953 enligt Stargardt, 2005:339. De tyska soldater som var fångar i lägren där längtade hem. Det finns å andra sidan exempel på tyska krigsfångar som togs av engelsmännen och som frivilligt stannade i fångenskap längre än de behövde (Lehmann 1983:15).

Många tyskar ville troligtvis lämna det gamla bakom sig och börja om på nytt efter nazismens fall.

I *Berlin slutstriden 1945* skriver Anthony Beevor att det fanns så kallade Trümmerfrauen ”ruinkvinnor”, som röjde med frenesi bland ruinerna och tog vara på tegelstenar. De dolde sin förtvivlan i det hårda fysiska arbetet som gav dem tid att reflektera både över deras egen situation och den som Tyskland befann sig i (ibid 2004:465).

De sovjetryska soldaterna var förvånade över den ”foglighet och disciplin” som rådde bland det tyska folket vid invasionen. Ryssarna hade förväntat sig ett vildsint partisankrig på samma sätt som de själva hade gjort under den nazityska offensiven mot Sovjetunionen. En av Tjujkovs stabsofficerare ansåg att det fanns en ”medfödd respekt för överheten” i Tyskland (ibid 2004:464). Det skulle ha varit ett skäl till att civilbefolkningen inte bråkade mera. Andra skäl kan ha varit att de var uppgivna och krigströtta.

När kriget var slut var Magdalenas far 25 år gammal. Han utbildade sig till lärare och har varit så tills han gick i pension. Hennes mor började arbeta när Magdalena var i 10-årsåldern. Enligt Magdalena var det ovanligt, eftersom de flesta kvinnor var hemmafruar. Marianne berättade att hennes ena syster utbildade sig till lärare precis som fadern, medan Magdalena blev civilingenjör.

SYLVIA har sitt ursprung i södra Västtyskland precis som Erik och Magdalena. Hon berättade att hennes släktingar bodde i norra Västtyskland, vilket medförde att det var föräldrarna som fungerade som hennes närmaste omsorgspersoner. Hennes far är läkare och modern sjuksköterska. Föräldrarna skildes när hon var i 11-årsåldern. Då började hennes mor förvärvsarbeta igen som röntgensköterska. Både Sylvia och hennes bror har utbildat sig till läkare. Den syn och de värderingar på utbildning som i synnerhet fadern hade har båda hans barn gjort till sina, eftersom de har gått i hans fotspår. Sylvia betecknar sin uppväxt i Västtyskland som trygg.

S: - Ja, framför allt vi bodde ju på landet, och mamma var ju hemma, så det var inga stora bekymmer. Vi åkte på semester och gjorde utflykter och vi hade allt. Skolan var bra.

B: - Hur tycker du att ni blev uppfostrade? Vem skötte uppfostran hemma?

S: - Det var ju, även om min pappa inte var där, så var han ju med, och det var ju lite mera auktoritärt kanske, om man tittar på hur det är idag och sen när vi var större, och min mamma var hemma, då fick vi i stort sett göra vad vi ville, för hon kunde lita på oss att vi inte gjorde några dumma saker. Så kanske var hon lite strängare i början.

Hon säger att den uppfostran som hon fick var mer auktoritär än vad den är idag, med det kan hon mena att den var mer auktoritär när hon var barn än vad den är i dagens Tyskland, men hon kan också syfta på att den var mer auktoritär än vad den är i Sverige. Hon säger att hennes mor kunde lita på att Sylvia och hennes bror inte gjorde några ”dumma saker” utan att precisera vad det innebar. När Sylvia var yngre var modern mer sträng mot henne än vad hon var ju äldre Sylvia blev.

Informanterna har berättat om vilka nyckelpersoner som fanns i deras närhet när de var barn och vilken betydelse dessa personer hade i deras liv.

Bland de normer och värderingar som omsorgspersonerna förmedlade till informanterna under uppväxten i Heimat har dygderna spelat en särskild roll, vilket framgår av berättandet och i de nedtecknade minnena.

FÖRMEDLING AV DYGDER OCH NORMER

Berättelserna ingår i en narrativ genre av familjehistorier som består både av icke-deltagande berättelser och deltagande. De första framförs av en person som inte var närvarande vid de berättade händelserna, men som använder narrativerna som referens. De ingår i reproduktionen av ett kollektivt minne för att inpassa nya berättelser och då nya personer inlemmas i kollektivet. Berättelserna socialiseras in i familjen och blir till metanarrativ. De kan fungera på två sätt, som ett mönster dels för vad som betraktas som eftersträvansvärt och dels som något klandervärt. De kan tjänstgöra som förebilder för hur man hanterar med- och motgångar i livet, men också som

varningsexempel. Genom narrativerna berättar intervjupersonerna hur de förhåller sig till det sagda och de budskap som inkorporeras i berättelserna (Wolanik Boström 2005:42).

De omsorgspersoner som fungerade som positiva förebilder hade som ambition att informanterna skulle få en god start i livet. De försökte även bidra till att informanternas fortsatta liv skulle bli bra. Horsdal anser att drömmen om ”det goda livet” finns hos de flesta människor. De agerar i förhållande till de föreställningar de har om vad det innebär och skall innehålla (Horsdal 1999:78).

I det goda livet värderas dygder högt. Göran Möller framför teorin att enligt den kristna metaberättelsen ger dygderna (goda karaktärsegenskaper) vägledning om hur relationerna människor emellan bör vara. Dygder är någonting som förvärvas genom inlärning (fostran). Tillägnandet sker via seder, relationer och språk (Möller 2003:23). De ger uttryck för de ideal som råder i ett visst socialt sammanhang (ibid 2003:7). De finns före den människa som skall förvärva dem (ibid 2003:16).

Sättet att uppfostra barn i Tyskland och Sverige har skilt sig åt från en tid till en annan, från det ena landet till det andra, från familj till familj och från personen till person. Enligt psykologerna Maccoby och Martin går det att skilja mellan fyra olika modeller för barns uppfostran utifrån variablerna kontroll och stöd. *Den auktoritativa modellen* står för stark kontroll och starkt stöd. Barnen får normer för hur det bör uppföra sig av sina föräldrar (och/eller andra omsorgspersoner) och genom sanktioner rättar det sig efter kraven, samtidigt som föräldrar och omsorgspersoner stöttar barnen och motiverar och förklarar reglerna. *Den auktoritära modellen* innefattar stark kontroll och svagt stöd. *Den eftergivna modellen* innebär svag kontroll och starkt stöd. *Den likgiltiga modellen* innebär svag kontroll och svagt stöd (Maccoby och Martin 1983, citerade i Möller 2007:27).

Eisemann och Richter menar i artikeln om Barnuppfostran i Sverige och Tyskland att uppfostringsattityderna i Mecklenburg/Vorpommern är motstridiga. Det pendlar från ett ointresse i och distans till barn kombinerat med ett överbeskydd till en förnyad ökning av patriarkiskt – auktoritära attityder (1993:39), medan det i Sverige fanns en strävan att göra barnen självständiga och oberoende (1993:40).

De som har vidarebefordrat dygder till informanterna är i första hand deras omsorgspersoner och lärarna på de skolor de har gått i. Innehållet i dygderna har tolkats på olika sätt under olika tider och politiska system. Under den nationalsocialistiska hegemonin kunde det inträffa att representanter för staten gjorde en annan tolkning av innebörden i disciplin, lydnad och pliktuppfyllelse än vad informanternas omsorgspersoner gjorde och tvärtom. Var det någon som ifrågasatte den nazistiska diskursen kunde det uppfattas som illojalt beteende, men det kunde också finnas omsorgspersoner vilkas åsikter stämde överens med nazisternas.

Varför var dygderna så viktiga? Hur har de tolkats av informanterna? Vad har dygderna betytt för dem i det långa loppet? När dygderna figurerar i berättandet säger de dels något om berättaren, dels något om vilka attityder och värderingar som omsorgspersonerna ville tradera till nästa generation, men även något om det samhälle i vilket de fanns.

Den första som uppehöll sig länge i berättandet av dygder och traderingen av dem var **KATRIN**.

Min farmor betydde mest för mig. Hon kom från en större gård och var preussisk i hela sin person. Punktlig, inget skryt, inga skulder, ytterst renlig och arbetsam.

Katrin börjar med att använda det possessiva pronomenet ”min” om sin farmor. Det visar enligt Horsdal på tillhörighet (1999:79). Det var ”hennes” farmor som var ”preussisk” till sättet. Hon räknar sedan upp några dygder som farmodern tillämpade: punktlighet, inget skryt, inga skulder, renlighet och arbetsamhet. Famodern var född på 1800-talet. Hon kom ”från en större gård” men hon tillhörde inte det preussiska junkerväldet som av bland annat statsvetaren Christian Graf von Krockow (1991) anses vara en av förmedlarna av dygder. Hon hade fått dygder traderade av sina omsorgspersoner som kan ha hämtat dem från den kristna diskursen, men de kan också ha blivit inspirerade av de dygder som fanns i den tyska kejsarstaten. Katolicismen kristnade både Tyskland och Sverige och var den förhärskande religionen i de båda länderna tills reformationen kom genom Martin Luther. Han var påverkad av tankar om dygdernas betydelse i människors liv. Han betonade särskilt arbetsamhet som är den sista dygden som Katrin talar om ovan.

Von Krockow menar att dygder som flit, duglighet, ordningssinne, disciplin och sparsamhet kan härledas till en preussisk fostran. Sparsamhet tillhör också de dygder som Katrin nämner ovan.

”Överhetsstaten – framför allt Preussen – har inpräntat dem i undersåtarna” (von Krockow 1991:22).

Dygderna skulle därmed enligt Pierre Bourdieus teorier ingå i det kaptial som vidarebefordras från en generation till en annan (Bourdieu, 1992). För Katrin är både dygderna och det faktum att de är preussiska relevanta. De visar på överföringen genom uppfostran som farmodern bistod med samt den upplevda tillhörigheten till Preussen som var deras Heimat. Förutom att inpränta dygder i sina barnbarn gav Katrins farmor henne ordspråk som: Plikten framför allt. Först kom skyldigheter och sedan rättigheter samt din frihet slutar vid din nästas näsa, det vill säga man skall visa hänsyn till andra. Pliktkänslan är en dygd som är nära förbunden med den preussiska ämbetsmannavärlden och militären som var lojala mot den preussiska staten och kungen och/eller kejsaren[23]. Den ingår i den preussiska puritanismen som var sekulariserad. Den tjänade inte Gud utan den preussiska kungen[24].

Dygdernas ursprung kan sökas i religionen, då i synnerhet protestantismen som inkluderar både den reformerta (von Krockow 1991:23) och den evangelisk-lutherska tron, i den tyska historien samt hos tyska kungar och kejsare. Genom att betona det preussiska i dygderna vill Katrin förmedla att de var applicerbara på hela det stora geografiska område, i vilket Preussen ingick, som skulle komma att innefatta nationsstaten Tyskland efter 1871 års krig mot Frankrike. Därigenom vill hon säga att farmodern inte var ensam om att lägga vikt vid dygder i fostran av barn. Det gjorde andra tyskar också.

Hon föddes år 1864 på ett lantgods i västra Brandenburg, Preussen. Hon blev 90 år gammal och dog i Hamburg 1953. Hon upplevde fem krig under sin livstid. 1864 var det Preussen mot Danmark, 1866 Preussen mot Österrike, 1870-71 Tyskland mot Frankrike, 1914-18 var det första världskriget och 1939-45 andra världskriget. Hon berättade om den tid då Napoleons arméer invaderade Tyskland i början av 1800-talet, vilket någon i hennes omgivning i sin tur hade berättat för henne.

Katrin berättar om farmoderns uppväxt på lantgodset i Brandenburg och relaterar hennes liv till Tysklands historia genom att räkna upp de krig som hennes farmor genomlevde mellan 1864-1945. (Hon överlevde tre tyska kejsare, Vilhelm I (1871-1888), Fredrik III, (1888-1888) och Vilhelm II (1888-1918) samt järnkanslern Bismarck). Bismarck är ytterligare en person i den tyska historien vid sidan av de tyska kungarna och kejsarna som har haft stor betydelse för spridningen av både dygder och laster. ”In Bismarcks Person ist beides angelegt, Mass und Masslosigkeit” (Dönhof 1998:55). (I Bismarcks person fanns både måtta och måttlöshet). Medan dygder är någonting positivt är lasterna deras motsats.

Bismarck drog in Preussen och Tyskland i flera krig. År 1871 besegrades Frankrike och därefter blev det en överbetoning på militärväsendet i Tyskland enligt Dönhof, 1998:65. I detta har disciplinen en framträdande roll. Varje krig som Tyskland har varit involverat i har gjort avtryck både i historien och på individuell nivå. Katrins farmor förmedlade metanarrativ till sina barnbarn om den tid då Napoleons arméer invaderade Tyskland i början av 1800-talet. Släktingar till farmodern fick gömma sig för att inte bli tillfångatagna av franska soldater. Någon i farmoderns omgivning har berättat för henne om detta som en viktig händelse i personens liv. Sedan har farmodern förmedlat det vidare till Katrin.

Krigsutbrott fungerar ofta som brytpunkter i människors berättelser om ”före”, ”under” och ”efter kriget”, så var det för Katrins farmor och så blev det för Katrin själv. Brytpunkter diskuterar flera forskare bland annat Arvidsson 1998:25, Johansson 2005:149, Horsdal 1999:124. Berättelsen blev till en icke deltagande berättelse, eftersom Katrin inte var där när det hände, men den lärde henne att om krig återigen skulle komma att föras på tysk mark så skulle hon gömma sig. Katrin och kvinnorna i hennes familj hade det som ambition, men de efterlevde det inte alltid.

I enlighet med sociologen Norbert Elias teorier om den tyska civilisationsprocessen är krig ett brott mot kontinuiteten. Då Tyskland har varit krigsskådeplats till och från sedan 1600-talet har det påverkat identiteten hos den tyska befolkningen och bidragit till minskat självförtroende hos dem (Elias 1996:13). Han anser att det i förlängningen innebar att det tyska folket sökte en stark ledare som kunde stå upp för dem och försvara landet mot intrång.

Det resulterade i Hitlers ankomst inom den tyska politiken (Elias 1996:17). Militären och den anda som rådde i den preussiska armén har haft stor inverkan på reproduktionen av dygder till andra samhällsgrupper än de adliga militärerna. När den tyska krigsmakten var framgångsrik under 1800-talet utgjorde militären förebilder för unga män i andra socialklasser som ville efterlikna dem. Studentföreningar tog upp traditionen med dueller. Det blev kutym att studenterna som ett tecken på medlemskap skulle ha mensurärr[25] i ansiktet.

Katrin framställer sin farmor som religiös.

Hon tillhörde en religiös riktning Mazdaznan[26], som kom från USA. Det var en blandning av kristendom och en rörelse som betraktade Zarathustra [28]som riktgivande. Hon var vegetarian. Vad det gäller hälsa och kroppsvård var hon ca 100 år före sin tid. Cancer hänger ihop med färger i livsmedel, med rökning och med bränd mat t ex grillat kött. Det visste hon redan i början av 1900-talet.

Under andra världskriget då Katrin höll på att utbilda sig till tandläkare bodde hon hemma hos sin farmor. Katrin föreslog att de skulle gå ner i källaren och ta skydd under de allierades bombningar, men farmodern insisterade på att stanna kvar i sängen med motiveringen att de var i Guds händer. Därigenom gick hon emot innehållet i metaberättelsen att i det var bäst att gömma sig i krigstid. Katrin kommenterade det med. ”Det var vi väl, för det hände ingenting med oss”.

Katrin beskrev sig själv som kristen. Hon har regelbundet deltagit i gudstjänster i Sverige. Hon var vidare medlem i kyrkokören och hon var kyrkvärd i 21 år. Medan hon bodde i Tyskland deltog hon i evangeliska studentrörelsen. Hon berättade att hon kom dit med ”insikt om det omänskliga och ofattbara i situationen i Tyskland, men då var det för sent”. Den kristna tron förblev en del av hennes liv.

Farmodern levde hela livet efter de regler som Mazdaznan föreskrev. Den var starkt hälsoinriktad och dess anhängare skulle leva ett sunt liv. Traderingen om matens och råvarornas inverkan på hälsan var viktig. Rörelsen betonade även gymnastikens betydelse. Katrins far hade rodd som sin favoritsport. Katrin tog efter hans intresse. ”Jag var i många år aktiv i våran roddklubb som min pappa var med i som ung”. När hon besökte sin farmor

försökte hon också hitta tid till att paddla med kanadensaren. (Det framgår inte av berättandet om det var farmodern som inspirerade sin son till att idrotta eller om det var ett intresse som han utvecklade själv).

Familjens idrottsintresse sammanföll dock med de nazistiska idealen, i vilka atletismen dyrkades och ungdomar tränades i allehanda idrotter för att få friska och sunda kroppar som kunde visas upp på de arenor som ställdes till förfogande för dem. Under början av 1900-talet, förmedlades en livsstil till människor som Mike Featherstone kallar det ”uppträdande jaget”. Det var en människa som strävade efter att visa upp en perfekt byggd kropp för omgivningen på någon arena, samtidigt som personen hade en viss karaktär, där dygder som plikt, arbete, ära, heder, moral med mera betonades (Featherstone 1994:122-128).

Katrin berättade att hon tillbringade alla sina ferier från skolan hos sina farföräldrar utanför Hamburg. När hon hade hjälpt till med det obligatoriska trädgårdsarbetet var hon ledig. Då tog hon och systrarna med kanadensaren till badet för att ro. Intresset för rodd höll sig genom åren. Ur: Katrins album

En viktig sådan arena för nazisterna var Berlinolympiaden 1936 (se Bachrach, 2000). Katrin berättade att hon var där tillsammans med sina klasskamrater under två dagar och tittade. Olympiaden filmades av Hitlers favoritregissör Leni Riefenstahl och fick namnet Olympia (1938). Den bestod av två delar, Fest der Völker och Fest der Schönheit (se Sigmund 2001:106, Riefenstahl 2000:290). Filmerna skattades högt av den nazityska ledningen, och den visades även för tyskar i gemen på biograferna.

Gert och hans familj besökte också Olympiaden i Berlin. De bodde hos hans mors fosterfar (som Gert kallar morfar). Denne hade en liten TV-apparat som visade reportage från Olympiaden. Sändningarna gick endast ut till dem som bodde i Berlin, enligt Gert.

Katrin redogör för hur signifikativ den blandning av auktoritär och auktoritativ uppfostran hon fått av farmodern har varit för henne enligt den modell som Maccoby & Martin har presenterat (1983) på sid. 91 samt Möller (2003:27). Farföräldrarna bodde i ett villasamhälle utanför Hamburg.

Det var ett stort hus med 17 rum, trädgårdsmästare och tjänstefolk. Ändå fick vi hjälpa till från 9 till klockan 1 i trädgården och med hönsen, som var farmors hobby. Hon älskade höns, den kärleken har jag ärvt. Vi lärde oss mycket om allt som växte, fruktträd, bärbuskar och blommor. Det har satt sina spår.

Det fanns tjänstefolk i hushållet, men Katrin och hennes systrar fick bistå med diverse hushålls- och utomhusarbeten i alla fall. De fick lära sig att det förpliktigar att ha trädgård och höns. Båda måste skötas. Farmodern fanns med Katrin i hennes tankar, även då Katrin flyttade till Sverige. Katrin bodde sedan 1963 i ett mindre samhälle längs Kalmarlänskusten i ett hus med en trädgård på 2000 kvadratmeter. Vid sidan av sitt förvärvsarbete som tandläkare ägnade hon sig åt trädgårdsskötsel. Farmoderns inflytande visade sig också genom att Katrin alltid varit noga med att exempelvis köpa KRAV-ägg då hon gick och handlade. Hon ger med sin berättelse en indikation på att hon har fört en sorts inre dialog med sin farmor då hon bodde i Sverige. Katrin har inte glömt de budskap som farmodern förde fram om livsåskådningen, naturen och hönsen. Traderingen har som Katrin sa ”satt sina spår”. Von Krockow har i olika sammanhang uttryckt kritik mot innehållet i de preussiska dygderna. ”Darin nistet der unheil”. Informanterna har också berättat att dygderna hade en baksida för dem. Katrin berättar vidare:

Man skulle uppföra sig hyfsat och vara ett gott exempel för de yngre syskonen. Man fick åta sig att hjälpa till mer i hemmet. Det förväntades mer av mig i alla avseenden. Med tiden blev jag mer självsäker, och som vuxen ofta dominerande i förhållandet till mina syskon. Men det måste ha varit resultatet av den uppfostran och det ansvar man fick som barn. Som liten klagades det på att

jag inte var tillräckligt ansvarsfull, och när jag blev större klandrades jag för att jag ville bestämma och dominera. Att det var följden av uppfostran i tidig ålder förstod de vuxna inte. Jag undrar om så kallade experter på barnuppfostran ser detta sammanhang idag.

Hon skildrar de förväntningar som hennes omsorgspersoner hade på henne och som hon inte tyckte hon kunde leva upp till. De ansåg att hon inte var ”tillräckligt ansvarsfull” i sin roll som äldst i syskonskaran, medan hennes yngre systrar upplevde henne som ”dominant”. Hur hon än gjorde blev det fel. Katrin ställer en retorisk fråga i berättandet ovan. Hon undrar om experter på barnuppfostran idag ser ett samband mellan den uppfostran hon fick som barn och den person hon blev som vuxen. I kraven fanns de preussiska dygderna att ”uppföra sig väl”, ”vara ett gott exempel” och ”vara ansvarsfull”, vilka hon reagerade mot.

GERT är några år yngre än Katrin, men han delar vissa erfarenheter från sin ”preussiska” uppväxt med henne.

Vi (Gert och hans bror Alf) fick uppfostras efter normer. När vuxna pratade med varandra skulle vi vara tysta. Respekt för alla vuxna, särskilt föräldrarna, läkarna, prästen, och lärarna. Hjälpsamma, att hjälpa äldre över gatan eller bära deras kasse när de klev på bussen. Vi blev auktoritärt uppfostrade. Det var fars, mors eller jungfruns ord som gällde. Jungfrun hade rätt att aga oss, rottingen låg alltid på hatthyllan i tamburen.

Han hänvisar till att han uppfostrades enligt flera olika dygder. Han och hans bror skulle vara ”tysta”, ”respektera” vuxna och ”vara hjälpsamma” mot äldre personer. I uppfostran fanns ständigt ett bakomliggande hot om aga om han och hans bror hade gjort någonting som stred mot föräldrarnas eller barnjungfruns normer och regler. ”Vi skulle alltid tala sanning. Vi fick inpräntat i oss att ”den som ljuger tror man inte även om han säger sanningen”.
”Ärlighet” är ytterligare en av de klassiska dygderna. Gert fick ett ordspråk med sig på vägen genom livet från sin far: ”Uppför dig hemma som om du vore gäst hos fursten, blir du bjuden till honom, då kan du uppföra dig som om du vore hemma”. Sensmoralen var att om han och hans bror var förtrogna med etikettens koder garanterade det att de alltid skulle veta hur de

Gert tillsammans med sina föräldrar och brodern Alf. Gert har en sjömansjacka på sig. Bilden kan vara tagen antingen innan han skulle in i marinen eller då han var på permission. Ur: Gerts album

skulle uppföra sig oavsett vem de träffade. Avsikten var att ge Gert och hans bror det som föräldrarna bedömde som en ordentlig uppfostran, vilken var auktoritär till sin utformning med tydliga normer och regler för vad de fick göra och inte. Föräldrarna ville också ge barnen en god start i livet för att de skulle bli moraliska subjekt med en inre trygghet, utifrån vilken de sedan skulle kunna avgöra vad som var rätt och fel samt gott och ont.

Föräldrarna försökte inpränta kardinaldygden ”omdöme” i Gert och Alf, på ett auktoritativt och hierarkiskt sätt, vilket är en av de uppfostringsmetoder som som Maccoby & Martin 1983 samt Möller (2003:27) diskuterar. Von Krockow menar att det var den militära preussiska andan som låg till grund för den uppfostran som det tyska folket fick särskilt mellan 1895 och 1913 (von Krockow 1991:22) och som i synnerhet de äldre informanterna fick ta del av via sina föräldrar och omsorgspersoner.

Jag växte upp i ett lagom religiöst hem. Vi bad och tackade varje middag innan vi började äta. Kvällsbön läste vi med jungfrun eller föräldrarna och

tackade för att vi inte hade blivit överkörda, bortrövade eller brutit något ben. Jag gick till kyrkan varje gång jag kunde, d. v. s. när vi inte var i Berlin. Det var roligt och intressant att höra vad Jesus sade och gjorde (trollade). (…) Jag tror på Gud och att han kan ge mig kraften att övervinna (svårigheter). Under kriget hade jag inte katekesen, men Gud och Goethes Faust med mig!

Prästerna i den evangelisk lutherska kyrkan gav de av informanterna som gick dit och lyssnade på predikningar eller tog del av annan kyrklig verksamhet en möjlighet att bli moraliska subjekt, få en helhetssyn på tillvaron och kunna reflektera över sitt eget agerande. När Gert skriver att han tror på Gud visar han att han kunde känna tillit till ett mer abstrakt väsen än människor. Under andra världskriget förlitade han sig på att Gud skulle hjälpa honom när han var pojksoldat i Hitlers armé och skickades ut för att strida mot de sovjetryska soldaterna.

BIRGITTA föddes under pågående världskrig, vilket eskalerade ju äldre hon blev. Det slutade 1945, då hon var fem år gammal. Hon hade sin tidiga barndom under en turbulent tid i Tysklands historia som har satt djupa spår i henne.

Dessutom var mina föräldrar mycket stränga. De hade själva blivit uppfostrade enligt gammal klassisk preussisk sed, och där skulle barn få synas vid vissa tillfällen, men aldrig höras.

Enligt hennes berättande och Maccoby och Martins modell över uppfostringsmetoder (1983) fick hon också en auktoritär fostran. Hon betonar traderingens betydelse för överförandet av de preussiska sederna från en generation till en annan då hon säger att även hennes föräldrar hade blivit uppfostrade på samma sätt. Syftet med traderingen var att reproducera och vidmakthålla befintligt system, eftersom det värderades som bra och som en början på ett gott liv. När hon var fyra år bidrog kriget till att hon och hennes bror skildes från föräldrarna, vilket var en viktig händelse i hennes liv.

Generellt var min uppfostran mycket sträng, aga var ”normalt” om man inte löd. Den tant som tog hand om min bror och mig under flykten lär ha sagt att min sturskhet borde stukas, och hon drog sig inte för att slå mig med en hästpiska.

Birgitta och hennes bror placerades på ett barnhem. De erfarenheter som Birgitta gjorde då minns hon ännu. De har haft en stor inverkan på henne, eftersom hon inkodade dem väl när händelserna inträffade.

Barnhem och barnhemstanter. Stryk när man hade kissat i sängen nattetid, fast jag gjorde det inte så ofta att jag behövde stå invirad med det våta lakanet på ett bord mitt i sovsalen för att skämmas. Något som drabbade en 6-årig pojke på salen. (…) Förtvivlan, när mitt och min brors enda båda fotografier av våra föräldrar plötsligt försvunnit och ”tanterna” förklarade det med att ”det var bäst så”, eftersom vi ändå inte skulle få återse våra föräldrar.

Katrin, Gert och Birgitta förmedlar en bild av auktoritär fostran enligt preussisk sed. Skillnaden mellan dem är att Katrin inte blev slagen. Alf och Gerts barnjungfru hade tillstånd av föräldrarna att aga dem som en del av fostran. Gert jämför i en inre dialog hennes agerande med det bemötande han fick av de positiva förebilderna som var hans mormor och morbror. De olika bemötandena och fostransmetoderna stod i kontrast till varandra.

Birgitta kontrasterar barnhemspersonalens sätt att behandla henne mot morfadern och hans sätt att vara. Andemeningen i berättelserna är att barnen genom de positiva förebildernas bemötanden tidigt i livet hade skaffat sig erfarenheter av respekt. De negativa omsorgspersonerna respekterade inte, såsom Birgitta konstaterade, barnen som individer. De uppförde sig inte mot barnen på ett sådant sätt som barnen förväntade sig att vuxna skulle göra. De behandlade barnen illa. Birgitta visar den djupa förtvivlan och hopplöshet hon kände. Hon ”förlorade” sina föräldrar. De hade varit stränga mot henne, men hon saknade dem. Därtill kom förlusten av de enda fotografier som hon och hennes bror hade av föräldrarna, som kunde påminna dem om hur föräldrarna såg ut. Dessutom visste hon inte var hennes morfar fanns.

På kort tid gick Birgitta och hennes bror igenom många traumatiska händelser. När allting i livet är som det skall vara så finns det inte något större behov av berättelser. Det är i det ögonblick då våra förväntningar inte uppfylls, när vi överväldigas och överraskas av brott mot den världsbild vi har som berättelserna aktiveras (se Horsdal 1999:44-45). Så var det för Birgitta när hon kom till barnhemmet. Hennes tillvaro ställdes på ända. Hon förstod inte de vuxnas agerande. Jag tolkar det som att barnhemstanterna gjorde bedöm-

ningen att Birgitta och hennes bror troligtvis inte skulle komma att återse föräldrarna igen. De antog att föräldrarna antingen var försvunna eller döda, med tanke på kriget och dess verkningar. Därför tog de ifrån Birgitta och hennes bror fotografierna så att de snabbare skulle glömma det förflutna och lägga det bakom sig. Deras antaganden visade sig dock vara felaktiga. Birgittas biologiska, svenska mormor hittade sina barnbarn via Röda korset. Hon såg till att de fördes till Sverige med de vita bussarna. Den aktionen skriver Ingrid Lomfors om i *Blind fläck* : *minne och glömska kring svenska Röda korsets hjälpinsats i Nazityskland 1945* (2005). Även föräldrarna hittade vägen hit via Danmark. Familjen återförenades 1947, på sätt och vis återställdes ordningen inom familjen, men då hade familjemedlemmarna upplevt olika händelser var och en på sitt håll under några års tid, vilket bidrog till att det uppstod svårigheter, då de åter skulle leva ett familjeliv tillsammans.

HELGA minns att det förekom en viss ”stränghet” i den fostran hon fick via sina omsorgspersoner och i synnerhet mormodern, men inte på det sätt som Gert och Birgitta beskriver.

H: En sträng mormor för hon hade ju huset.
Och ve oss barn, om vi så att säga smällde i dörrar
eller gick uppför trapporna med stora, tunga steg alltså.
Det var ordning och reda absolut.
Och det tycker jag att det behövs alltså.
Nu att föräldrarna säger till och då gjorde man det.
Och gjorde inte min mamma det,
så gjorde min mormor det eller tvärt om,
men dom höll väl reda på oss.

B: Och man lyssnade då. Det var inte några diskussioner om man tyckte någonting annat?

H: - Oh, nej, nej, nej, nej. Icke. Det som vuxna sa det var lag.
- Jaha, kanske vi var ganska snälla barn också som inte ifrågasatte någonting.

Hon refererar till de regler som gällde i mormors hus. Det var ”ordning och reda” och inte tal om att opponera sig mot de beslut som de vuxna fattade, barnens uppgift var att ”lyda”.

Birgitta tre och ett halvt år gammal tillsammans med sina föräldrar och sin lillebror i Stolp (Slupsk) 1944). Hennes Heimat kom att tillhöra Polen efter andra världskrigets slut, eftersom Tyskland förlorade landområden som en följd av andra världskriget, vilket Birgitta länge sörjde över. Ur: Birgittas album

Både ”ordning och reda” samt att ”lyda” är några av de klassiska dygder som förmedlades till intervjupersonerna som berättelser tidigt i livet och som de lever med än idag. Helga tycker att ordning och reda behövs som riktlinjer i livet. Det var inte några orimliga krav som ställdes på henne. Hon visste att någon av de vuxna skulle säga till henne om hon inte uppförde sig som förväntat.

Hennes mormor var också kyrklig. I den preussiska fostran ingick, som tidigare nämnts, religionen som en del av bildningen. Donald Broady anser att Pierre Bourdieus term ”capital culturel” (Broady 1991:173) vanligtvis översätts med kulturellt kapital. Religionen ingår i det kulturella kapitalet som har ansetts och anses tillräckligt värdefullt av Helgas omsorgspersoner för att överföras från en generation till en annan. Religionen påverkade hela Helgas familj eller det som hon med egna ord kallar ”bogemenskapen”. Den evangelisk-lutherska religionen är en diskurs och en metaberättelse som innefattar normer och regler hur människor skall förhålla sig till varandra (Foucault 1993 citerad i Johansson 2005:14) bland annat i vardagslivet.

H: - Så vi gick alltså till kyrkan, kanske inte varje söndag, men ganska regelbundet. Och det var egentligen den här ungdomsgruppen som påverkade mitt sätt att vara. Den fanns inom kyrkan.
För det var liksom efter kriget den grupp som fanns kvar eller som var garanterat opolitisk, som man kunde söka sig till utan att behöva ha dåligt samvete för någonting. Och det var alltså en härlig gemenskap. Och den andan är jag uppväxt i och tycker också att den har påverkat mig bara positivt. Man måste alltså ge barnen eller ungdomarna en slags hållpunkt i livet. Sedan när dom kanske säger ifrån att:
- Jag vill inte, det är en sak, men man måste ge dom en puff någonstans, eh, att hålla sig till. Man kan inte bara säga: - Bestäm själv, för inga barn kan bestämma själva.

B: - Du har haft nytta av dom här insikterna
när det har gällt din egen familj och dina egna barn?

H: - Ja, det tycker jag. Även om man kanske inte är aktiv nu
och går till kyrkan längre, men jag är positiv
så det tycker jag är viktigt
att mina egna barn kanske inte är så positiva själva,

Helgas mormor till höger på bilden. År 1944 flyttade Helga, hennes mor och syskon från Strassburg till mormorderns hus i Berlin. Helga hade sin tonårstid i Berlin och hon identifierar sig starkt med staden som hon besöker regelbundet, eftersom hon har syskon som bor kvar där. Hon känner sig som Berlinare. Ur: Helgas album

> utan har ifrågasatt det hela, så har jag åtminstone försökt att fostra dom i den andan. Men det mesta är ju efter egna förebilden som påverkar sen har jag ju fått så mycket av kamratskap inom den här gruppen.

Helga ger här en direkt anvisning till hur traderingen och överföringen av en religiös sedvänja från en generation till en annan har fungerat i praktiken. Hon anslöt sig till den evangeliska kyrkan på grund av att hennes mormor brukade gå dit som var ”den egna förebilden”. När kriget var över upplevde Helga att kyrkan var en av de platser hon kunde gå till, där verksamheten var som hon säger ”garanterat opolitisk”. Hon upprepar opolitisk för att ge ordet en extra tyngd. Hon upplevde en som hon beskriver det ”härlig” gemenskap i den kyrkliga ungdomsgruppen som påverkade henne. Eftersom kyrkan inte bedrev politisk verksamhet behövde hon inte ha dåligt samvete

för att delta. Att ha ett samvete är också en dygd, en sorts inre röst som talar om för en vad som är rättrådig handlande. Hon har försökt att överföra kyrkans värderingar till sina barn i Sverige, med motiveringen att de behöver hållpunkter i livet att gå efter och att de är oförmögna att välja själva när de är barn.

Omsorgspersonerna måste gå in och fostra dem, samt stödja dem för att ge dem riktlinjer i livet som en vägledning. Detta visar på hur Helga har överfört de dygder som hon har lärt sig via uppväxten i Tyskland till sina egna barn. Hon har tillämpat en auktoritativ uppfostran av barnen enligt Maccoby och Martin (1983) samt Möller (2003:27).

SKOLAN OCH DISCIPLINEN

När andra världskriget tog slut ersattes den nationalsocialistiska diskursen i Tyskland med andra diskurser och kyrkan återfick en del av den makt som den hade förlorat till nazisterna. Dygderna i den kristna metaberättelsen upplevdes som värdefulla kapital som traderades till nästkommande generationer och som upplevdes av informanterna som ”garanterat opolitiska”. Innehållet i den kristna diskursen har även påverkat de yngre informanterna och deras liv under 1950-, 60- och 70-talen. Deras barndom i Tyskland skiljer sig åt från de äldres bland annat på grund av att de inte har upplevt nazismen eller kriget personligen, men det inverkade på deras liv på andra sätt.

ERIK hade inte några andra omsorgspersoner som skulle ha kunnat träda in och passa honom och hans syskon när föräldrarna arbetade, eftersom många av hans släktingar hade dött under kriget. Han berättade att han och syskonen togs om hand av en barnflicka, eftersom föräldrarna var fullt upptagna med sina arbeten.

E: - Ja, det var äldre barn som hade kanske, som behövde en sidoinkomst. Det var inte mycket pedagogik över dom här.
- Ja, dom tog hand om en helt enkelt, både min bror, jag och min syster. Alla hade en barnflicka.

Han konstaterar att barnflickan ”tog hand om” honom och hans syskon. Hennes uppgift var att passa dem. Föräldrarna arbetade hårt med sitt före-

tag. Viljan att bistå barnen fanns säkert hos föräldrarna, men de hann helt enkelt inte med, därför anlitades barnflickan. Erik och Magdalena uppehöll sig länge i berättandet kring de upplevelser som de fick i den tyska skolan på 1950 respektive 1960-talen, då en helt annan politisk diskurs än den nationalsocialistiska var förhärskande. Erik inleder berättandet:

E: Jag gick fyra år i folkskola i Markgröningen och sedan kom jag in på gymnasiet. Pojkgymnasium, då naturvetenskaplig linje
och då fick vi åka till en annan skola i en annan stad i Ludwigsburg, som ligger mellan Stuttgart och Markgröningen kan man säga.
Där gick jag 6 år. Skall jag fortsätta?

B: - Ja, det är bara att dra på.

E: Äh, skolgången, den gick inte så bra,
så det var egentligen därför som jag hoppade av redan i 6:an,
annars så går man i nio år, då tar man studentexamen.
Vi hade gamla lärare som inte hade någon aning om psykologi.
Vi började med privatundervisning.
Så vi fick redan då börja på gymnasiet och då var man ju tvungen att avgöra, att antingen stanna kvar i folkskolan och gå ut 8 år,
gå antingen till realskolan som är nästa steg, eller till gymnasiet.
Jag påbörjade gymnasiet beroende på att mina kompisar också gick där och sedan gav jag mig in på min utbildning till drogist.

B: Du beskrev lärarna som var lite äldre.
Hur tyckte du att det tog sig uttryck i undervisningsformerna då?

E: Det var ju väldigt *.
- Ja, det var ingen pedagogik över huvud taget.
Det var ganska hög nivå på utbildningen.
Man ställde väldigt stora krav och man fick, om man halkade efter, så fick man inte någon som helst hjälp att komma ifatt.
Idag så lägger man nivån väldigt lågt för att alla skall hänga med,
då gjorde man det tvärtom.
Man följde med dom som var bäst i klassen.
Det var en ren pojkskola.
Många lärare hade då erfarenheter från kriget.
* De var ju helt galna. - Ja, dom slog barnen.
Det var väldigt vanligt.

Eriks hemstad Markgröningen. Erik berättade att han inte vill inte bo där permanent, men han reser regelbundet på besök för att hälsa på föräldrar och syskon, i synnerhet när Schäferlauf äger rum. Foto: Erik

Eriks berättelse om livet i skolan handlar om en från skolans sida kombination av aga och disciplin för att eleverna skulle uppnå erforderliga resultat. Det är ett auktoritärt sätt att fostra enligt Maccoby och Martin (1983). Det var de duktiga eleverna som utgjorde normen som resten av klassen skulle följa. De som inte klarade av kraven och kom på efterkälken fick inte någon hjälp att komma ikapp.

Han hänvisar till att vissa lärare hade upplevt kriget. De uppvisade ett aggressivt beteende, vilket inte var lämpligt i samband med undervisning av barn, enligt Erik. Han fick därmed uppleva följderna av andra världskriget på ett sätt man inte relaterar till i första hand. Jag vet inte vad orsaken var till att lärarna som tjänstgjort som soldater återgick i tjänst. Troligtvis behövde de försörja sig när kriget var slut. Det var naturligt för dem att ta vid där de var när kriget bröt ut. Att de kunde bära på en mängd obearbetade krigsupplevelser som de inte visste hur de skulle hantera var tydligen mindre viktigt i sammanhanget. Kriget skördade många offer och efter dess slut tog det civila livet över för dem som överlevde. Alla krafter som gick att få tag på användes till återuppbyggnaden. Även de med traumatiska upplevelser av kriget fick hjälpa till. Om dessa personer inte hade nyttjats för samhällsuppbyggnaden hade den inte gått lika fort.

När Erik var ett riktigt litet barn hade han vissa drömmar om ett kommande yrkesliv.

> Jag trivdes i bagerier. Jag ville bli bagare. En annan gång så tyckte jag att jag skulle bli slaktare. Min far tyckte att jag skulle bli något med hantverk. Han hade väldigt låga ambitioner för sina barn. Han sa alltid, när jag hade problem i skolan och allt sånt. - Det är inte jag som ville gå i gymnasiet det är du. Min mor däremot, hon hoppades att jag skulle bli lärare. Det skulle passa bra, men hon hade också en bättre utbildning än pappa. Hon hade själv realexamen, som var ganska ovanligt för tjejer.

I berättandet framkommer att hans pappa ”hade låga ambitioner” för Erik. Modern ville däremot att han skulle bli lärare, eftersom Erik inte hade några andra förebilder än föräldrarna försökte han till att börja med göra modern till lags genom att gå på gymnasiet för att sedan kunna ta sig vidare till seminariet. Han lämnade emellertid gymnasiestudierna, då de var

krävande och utbildade sig till drogist. När han sedan kom till Sverige arbetade han som fotograf på en lokaltidning och efter en tid bytte han yrke helt och hållet.

MAGDALENA är akademiker, vilket innebär att hon har ägnat många år av sitt liv åt studier. Hon hade många synpunkter på det tyska undervisningssystemet, särskilt när hon gick på gymnasiet.

Det måste då ha varit -69 precis. Då började jag på gymnasiet i 5:e klassen och efter 10:de klassen fick man ju välja, naturvetenskaplig eller språklig linje, och jag valde naturvetenskaplig. (…) därför att man inte tyckte om språk, eller tyckte sig inte vara så begåvad där, och så fick vi sämre lärare. Det hjälpte ju inte upp det hela heller. Jag kom ihåg att jag hade en lärare som knappt själv kunde prata engelska då. Det var inte så roligt. Jag läste latin istället för franska, och vi hade en sådan där äcklig lärarinna. (Skratt) Jag läste ju lilla latinum då, avslutade det, och vi var tre stycken som fortsatte att läsa ett helt år för att få det stora latinet och hon gav oss inga betyg, därför att hon tyckte att vi var inte på den nivån man skulle vara trots att hon alltså undervisade oss i det året va. Det var egentligen hennes fel, men hon gav oss inga betyg. Det tycker jag var hemskt alltså. I våran klass fanns alltså egentligen ingen sammanhållning alls. Det var bara att stånga sig fram för att få så bra betyg som möjligt. Det är mycket strängare. Jag tror att det är mycket mer krav där än här. Det är det nog fortfarande, men om man tittar på systemet, tror jag det är mycket lättare för min dotter nu här i skolan. Jag tycker systemet är bättre för barnen, än det är i Tyskland, därför jag har min syster då som är lärare, så man vet ju lite hur vad som pågår eller hur hon har det.

Den största kritiken riktar hon mot lärarna. Som exempel tar hon upp latinstudierna där hon trots ett års extra studier inte fick något betyg, vilket enligt hennes omdöme berodde på att läraren inte lyckades förmedla sina kunskaper till eleverna. Liksom Erik är det en bister kritik mot bristande pedagogik. Det är möjligt att just det ämnet har diskuterats i hennes barndomshem. Hon kommer från en familj där både hennes far och ena syster är lärare. Hon gjorde jämförelser hur det var med hur det borde ha varit. Det tyska undervisningsväsendet är enligt Magdalena präglat av sträng disciplin (som är en klassisk dygd) och stor konkurrens. Av hennes berättande att döma är det inte någon annan i familjen som har en högre akade-

misk examen som skulle ha fungerat som förebild för henne, men det har ändå funnits ett bildningsideal. Jag uppfattar det som att det är hon själv som har utgjort den drivande motorn för de högre studierna som hon har bedrivit. När hon var barn i Tyskland så gick hon även i söndagsskola.

Jag har ju varit, eller vi som barn var rätt aktiva i kyrkan. För vi gick ju i sådana där ”kretsar” Kinderkreis eller Mädchenkreis. Man gjorde någonting tillsammans då pysslade eller pratade. Man träffades en gång i veckan, och sen när man blev äldre var det också några pojkar med och man pratade ju om Gud också och dom problemen, men om allt annat möjligt också. Och som sagt pysslade och sjöng tillsammans mycket. Det kommer jag ihåg som väldigt positivt. Min dotter är med då i barnkören då i Birgittakyrkan och det tror jag är bra, trots att vi är inte är ofta hemma här på helgen. Vi går ju inte så mycket i kyrkan och det gjorde vi hemma inte heller egentligen, då till högtiderna, men vi går när hon sjunger i kyrkan.

Hon betonar inte något direkt överförande av kristna dygder i samband med kristendomsundervisningen. Inte heller om hon gick i söndagsskolan på eget initiativ eller om det var någon av föräldrarna som förmådde henne att gå. Hon säger dock att: ”Man pratade ju om Gud också och dom problemen” utan att precisera vad det var för problem. Hon betonar däremot samvaron med andra barn. De gjorde någonting tillsammans och de sjöng mycket, vilket hon uppskattade. Någonting av innehållet i verksamheten har hon tagit till sig, eftersom hon har förmått sin dotter att vara med i barnkören i Birgittakyrkan i Kalmar.

Hennes berättelse påminner om Helgas. Enligt de övriga yngre informanternas skildring om uppväxttiden i Tyskland har religionen inte haft någon större betydelse för dem. Erik sade sig inte vara religiös över huvud taget. Sylvia berättade att hennes föräldrar är protestanter båda två. ”Vi har gått i kyrkan, men bara så där, vi skulle lära oss om kyrkan. Det är en kultur”. Sylvia preciserade inte vad hon menade med att kyrkan är en kultur. Marianne som var uppväxt i DDR sade:

- Nej, man skulle aldrig (gå) i kyrkan. Det gick ju inte va.
- Nej, nej. Man skulle helst håna kyrkan, om man säger så va.

Hennes uttalande speglar innehållet i den kommunistiska diskursen som enligt Karl Marx gick ut på att religionen är ett opium för folket, vilket inte innebar att det inte fanns kristna trosutövare i DDR. Det gjorde det. De höll en låg profil och var med största sannolikhet övervakade av den östtyska säkerhetstjänsten (se Timothy Garton Ash 1998 och Anna Funder 2003).

SAMMANFATTNING

Informanterna har berättat att de hyser särskilda känslor för sina Heimat (hem) i Tyskland. Enligt Karin Johannisson kan det betyda ett bestämt geografiskt rum (platsen, landskapet), ett kulturellt symboliskt rum (traditionen, tillhörigheten) eller ett emotionellt psykologiskt inre rum (gemenskapen, identiteten) (ibid 2001:33). Informanternas berättelser innehåller exempel på flera av dessa rum som nämns ovan och som fanns i deras barndoms hembygd och hem. Johannisson menar att hemma ger en känsla av hågkommen trygghet (Johannisson 2001:39).

Flera av de äldre informanterna har sina rötter i de östra delarna av det dåtida Tyskland. De tillhör dem som fördrevs från områden i Ostpreussen, Pommern och Schlesien m. fl. av de sovjetryska invasionstrupperna (antagonisterna) som tog informanternas (protagonisternas) hem ifrån dem, vilket har skapat sorg i deras liv.

Det är inte någon av informanterna mer än Birgitta, som kom som flykting till Sverige, som öppet har uttryckt att de periodvis har burit på en längtan hem, vilket inte innebär att de inte kan ha haft sådana känslor, eftersom de regelbundet har besökt sina Heimat i den mån de har kunnat.

Det finns en skillnad mellan att vara frivillig emigrant och flykting. Den första är beredd på integration då han eller hon har flyttat och ser i allmänhet framåt, medan den som är flykting blickar tillbaka (se Johannisson 2001:38). Hemlängtan består dels av en bild av ett hemma som definieras av rum, tradition och gemenskap, dels av individens reaktion på att separeras från detta symboliserade hem (se Johannisson 2001:46).

I flera fall har den kommunistiska diskursen, som var rådande i det forna DDR, inneburit känslor av bortlängtan, medan familj, släkt och vänner har bidragit till att informanterna känner/har känt tillhörighet till sina Heimat

och i viss mån hemlängtan. Trots upplevelserna av andra världskriget, då de äldre informanterna utsattes för en mängd olika prövningar, har Heimat ändå stått för någonting positivt. Representanter för hemorterna kan medvetet tillämpa olika strategier för att locka utflyttarna åter. Erik som tillhörde de yngre informanterna besöker regelbundet sin Heimat, då det arrangeras en hembygdsfest där kallad Schäferlauf med Schäfertanz. Den förmår inte bara honom, utan även en stor mängd andra människor att besöka hans hemort.

Platserna kan också utöva sina egna pullfaktorer som i Helgas fall, då hon har besökt gropen, i vilken de amerikanska ockupationssoldaterna (antagonisterna) grävde ned konserver under ockupationen av delar av Berlin. Hon gick till gropen med sina syskon och letade efter mat. Genom sitt agerande som handlingskraftig agent bidrog hon till försörjningen av familjen. 50 år efteråt begav hon sig dit igen för att se om det syntes någonting av den. Den har blivit en del av Heimatdiskursen.

I Heimat levde även personer som marginaliserades av den nazityska staten såsom politiska meningsmotståndare, homosexuella, handikappade, romer, judar med flera. Historikern Omer Bartov (1997) anser att det i den efterkrigstida litteraturen hos författare som Heinrich Böll, Günther Grass och Siegfried Lenz saknas representation av judisk närvaro. De som skildras som offer för den nazityska politiken är tyskarna själva. I det material som jag har till mitt förfogande finns en judisk representation då informanterna berättar om sina upplevelser av och möten med judar.

Informanterna har betonat betydelsen av de olika platser där de växte upp i kretsen kring de omsorgspersoner som fanns i deras närhet som utgörs av hembygden, die Heimat. Omsorgspersonerna kunde utgöras av mostrar, mor- eller farföräldrar med flera. Av de fyra modeller för barnuppfostran (s. 91) som Maccoby och Martin (1983) beskriver har det varit en blandning av den auktoritära modellen och den auktoritativa som varit förhärskande under informanternas barndom. Den förra kopplas i flera fall av informanterna till de preussiska dygderna. Katrin, Gert och Birgitta använder begreppet ”gammal klassisk preussisk sed” för den fostran som de fick. Den traderades till dem av deras omsorgspersoner, i vilka ett antal dygder ingick som de fick med sig på vägen genom livet såsom: arbetsamhet, pliktuppfyllelse, disci-

plin, lydnad, stränghet, respekt för andra, sparsamhet, duglighet, ärlighet, omdöme och ordning med flera. Omsorgspersonerna har i sin tur påverkats av dygder som förmedlats till dem via den evangelisk-lutherska kyrkan, den tyska kejsarstaten och skolan.

Dygder växer fram genom en process där normer och etiska föreställningar integreras med en människas personlighet samt genom att personligheten påverkas i ett socialt sammanhang - man tar intryck av andra och lär sig av erfarenheterna. På så vis förändras karaktärsegenskaperna hos en person. Horsdal skriver att det berättas om värdekollisioner i levnadshistorier. Det förekommer motsättningar mellan barn och föräldrar. I dessa fall kan det uppstå tolkningsproblem för berättaren om han eller hon har måst ge med sig eller insistera på sin hållning och de konsekvenser som det kan föra med sig i förhållande till föräldrarna (se Horsdal 1999:142). Detta har framkommit till en del i berättandet om dygderna. De har fyllts både med positiva och negativa konnotationer som inverkat på informanternas liv.

Vissa av dygderna har i flera fall överförts till informanterna av omsorgspersonerna som därmed direkt eller indirekts kritiserats. Informanterna har bland annat ansett att föräldrarna och andra omsorgspersoner har ställt alltför höga krav på dem under uppväxten och några av informanterna har utsatts för aga för att inte säga misshandel. De äldre informanterna, Katrin, Gert och Birgitta har reflekterat över i vilken utsträckning den preussiska uppfostran som de har fått, har bidragit till att de har blivit de personer som de är idag.

Dygderna överförs från en generation till en annan. De ingår i informanternas habitus (se Bourdieu 1992) som är ett system av dispositioner som gör att människor handlar, tänker och orienterar sig på ett visst sätt i den sociala världen. Informanterna har fått dygderna traderade främst via omsorgspersonerna och kyrkan. Omsorgspersonerna hade i sin tur fått sina dygder traderade på ett liknande sätt och hade påverkats av den då rådande politiska diskursen i samhället. Kejsarstatens Tyskland och nationalsocialismen vidarebefordrade dygder som lydnad, pliktuppfyllelse och disciplin. De gav dessa dygder andra innehåll än vad den evangelisk lutherska kyrkan gjorde. Lydnaden utkrävdes av sekulära personer som kejsarna och Hitler. Kungen/kejsaren var fosterlandets överhuvud.

Anne Eriksen skriver i *Historie, minne och myte* om relationen i Norge mellan kungamakten och folket. Genom att lyda kungen så lyder folk även Gud, eftersom det var Gud som hade sett till att staten fanns och grundlagt tronen och kungamakten. I den hierarki som fanns stod Gud överst, därunder kom kungen. Trohet mot fosterlandet innebar trohet mot kungen vilket var en religiös och moralisk plikt för undersåten (Eriksen 1999:33). Resonemanget är också tillämpbart på Tyskland och tyskarnas förhållande till sina kungar och kejsare.

Detta betraktelsesätt gjorde det möjligt för en medborgare i Tyskland att vara troende mot Gud och lojal mot kungen/kejsaren samtidigt, vilket var ett förhållande som exempelvis Hitler inte accepterade. Han uppfattade kyrkan och människors relationer till Gud som konkurrens om makten. Det var under den nationalsocialistiska perioden i Tysklands historia som de äldre informanterna upplevde sin barn- och uppväxttid och det är den tidsepoken som har upptagit en stor del av deras berättande, medan föräldragenerationen samt far- och morföräldrarna hade präglats av kejsarstatens Tyskland och i viss mån Weimarrepubliken.

De klassiska dygderna har funnits även i efterkrigstidens Tyskland vilket de yngre informanterna har berättat om. Det var främst skolan, enligt Erik och Magdalena, som betonade innebörden av disciplin på ett för dem negativt sätt. Anna Johansson anser med hänvisning till Polanyi (1989) att en berättelse innehåller bland annat en värderande struktur som är viktig, eftersom den pekar på vad berättaren anser vara betydelsefullt (Johansson 2005:196). Informanterna har velat poängtera dygdernas inverkan på sina liv under barn- och uppväxttiden i Tyskland - vad de har betytt för dem, vilka dygder de har tagit till sig och vidarebefordrat till sina egna barn långt senare i livet. De har även berättat om hur den uppfostran de fick tog sig uttryck. Det har varierat från person till person vilken modell som har varit tongivande enligt Maccoby och Martins modell för fostran (1983) s. 91.

3. Upplevelser av nationalsocialismen

EN UNDVIKANDE ATTITYD

”- Ja, uppväxten var väl helt normal, men …”. var det flera av de äldre informanterna som sa under intervjuerna. Samma uttryck användes även i de skrivna biografierna. Jag reagerade inte till att börja med, det var först när utskrifterna var klara och jag började läsa igenom dem som frågorna kom. Vad menade de när de sa att uppväxten var ”normal” under nationalsocialismen?

För mig betecknar den tiden en anomali. Norbert Elias kallar den ett brott mot kontinuiteten i den tyska civilisationen (Elias 1996:18) och en vändpunkt i den tyska historien som har kallats för Sonderweg av von Krockow, 1991:81 och Bauer 2000:120. Jag är präglad av föreställningen som bottnar i den information som har givits efter kriget. Var jag så låst av mina egna tankebanor att jag inte kunde se bortom dem? Innebar det ”normala” att de hade ett hem, föräldrar som tog hand om dem, syskon och omsorgspersoner? Var det livet i (normstaten), den civila delen av metaforen den tyska dubbelstaten, som Fraenkel 1984, Haffner 2000/2002 och von Krockow 1991:175-182 kallar det tyska samhället mellan 1933 och 1945, som informanterna avsåg?

Delvis handlade det ”normala” om det liv som informanterna levde i (Heimat) hemmet tillsammans med familjen såsom det berättas om fram till cirka 1939, eftersom informanterna tillhörde de personer som var inkluderade i det tyska samhället, så länge de inte bröt mot de normer och regler som fanns i den nationalsocialistiska hegemonin i åtgärdsstaten.

Nicholas Stargardt skriver att barns minnen från Nazityskland kan delas mellan dem som kommer ihåg den tiden som normal och dem som tänker tillbaka på den med skräck (Stargardt 2005:12). Informanterna har berättat om båda delarna. Skräcken kom in i deras liv efter det att kriget bröt ut 1939, då de blev bombade av de allierade och hade olika möten med soldater ur den sovjetryska armén. Ordet normal kan också innefatta en annan tolkning som Jonas Frykman ger uttryck för i artikeln Biografi och kulturanalys som handlar om människors levnadsberättelser. ”Det var väl normalt …” svarade någon *undvikande*.

”Sådana ofta återkommande meningar handlade om frånvaron av en bearbetad föreställning om det förflutna. Gled någon med svaren så var det inte för att göra sig kvitt den intresserade intervjuaren, utan för att det som var gånget också var svårfångat” (Frykman 1992: 244).

Det finns troligtvis minnen hos informanterna som de inte har bearbetat, vilket kan ha sin grund i trauman och skräck som de inte förmår tala om. Dessa minnen är smärtsamma att återkalla för informanterna. Albert Lehmann konstaterar i *Erzählstruktur under Lebenslauf:*

”Nämnas kan att som kontrast finns fyra eller fem informanter som med eftertryck har framhärdat att de inte vill berätta om kriget, ty de vill inte ännu en gång bli påminda om denna hemska tid” (Lehmann 1983:121, egen översättning).

Lehmanns bok är baserad på en etnologisk undersökning utifrån 86 muntligt berättade levnadshistorier (Lehmann 1983:7-8). Därtill kommer det faktum att informanterna som jag har talat med upplever att svenskarna som de har träffat på, inte har frågat dem eller talat med dem om deras bakgrund och vad de har upplevt innan de kom till Sverige. När informanterna berättade för mig berättade de samtidigt för sig själva, för att de skulle kunna ta till sig vad som skett och göra det oförklarliga förklarligt (Horsdal 1999:35). De berättade om sådant som de hade svårt att hantera när det hände.

I berättelserna finns en mängd olika presentationer av informanterna. De talar om anpassning på grund av rädsla, indirekt och direkt motstånd, erkännande av ansvar och skuld samt förnekande av densamma.

Anna Johansson menar i *Narrativ teori och metod* att när någon berättar något vill denna person förmedla en moralisk poäng via sin berättelse, i enlighet med den sociala gruppens normer och värderingar som den tillhör (Johansson 2005:46). Informanternas version av livet under nazitiden och andra världskriget i Tyskland har enligt dem fått föga uppmärksamhet. Efter kriget blev den allierade versionen av andra världskriget förhärskande, eftersom de vann kriget. De fick därigenom tolkningsföreträde. Om nazisterna hade vunnit hade Tyskland och Europa troligtvis sett annorlunda ut både geografiskt och politiskt och kanske även bilden av Hitler. Det kontrafaktiska om:et har jag inte behandlat, då det är den information, de upplevelser

och intryck som informanterna ger via sina berättelser som utgör grundmaterialet och där har denna fråga inte diskuterats.

I de äldre informanternas berättelser om Tyskland under andra världskriget kommer det att finnas exempel i berättandet både på det som etnologen Katarzyna Wolanik Boström kallar *deltagande berättelser*, d. v. s. då en informant var med själv i händelsen som det berättas om, *icke deltagande berättelser,* då någon har berättat för en informant om vad som har hänt, men informanten som berättar har inte upplevt händelsen själv, *narrativ induktion* (se Linde 2001:608), då nazisterna försökte få informanterna att ta till sig innehållet i den nationalsocialistiska diskursen på olika sätt och *misslyckad narrativ induktion* då det inte lyckades (se Linde 2001:613).

År 1933 kom Hitler och det nationalsocialistiska partiet till makten i Tyskland. Hur det påverkade informanterna berättar de om i detta kapitel. Så här beskriver **KATRIN** byte av ideologisk diskurs från Weimarrepubliken till nazismen då hon gick i skolan i Tyskland:

I skolan präglade Nationalsozialismus mest historielektionen. Den var mycket ensidig. Gamla historieböcker förekom inte. Musiken och tyskan var mycket konservativ. Klassisk musik. Skolresor till Berlin. Dramer, operor och museer. Jämfört med idag mycket allmänbildande. Samhällskunskap obefintlig. Den tillhörde Hitlerjugend.

Lehmann anser att det tyska samhället förändrades inte totalt från den enda dagen till den andra år 1933. Weimartiden och nazitiden gick till att börja med in i varandra, men allteftersom nådde den nazistiska politiken både de vuxna människorna och barnen i deras vardagsliv i Heimat (ibid 1983:94). Hur stor inverkan den fick i var och ens tillvaro berodde på faktorer som om den enskilde individen räknades som en arisk person eller inte (ur nazistisk rasbiologiskt synvinkel), om personen i fråga var medlem i partiet och om hon eller han gjorde som det förväntades av dem.

I informanternas berättande finns stereotyper som hänger samman med det som Lehmann kallar levnadsstationer under ett livslopp. Från 1933 transfererade nationalsocialisterna innehållet i sin diskurs till barnen och ungdomarna främst via skolan och den paramilitära Hitlerjugend.

Den var frivillig fram till den 1 december 1936 (ibid 1983:117), då medlemskapet blev obligatoriskt (ibid 1983:110). De vuxna nåddes genom intensiv propaganda i radio och tidningar, men det gjorde även barnen.

De äldre informanterna har uppehållit sig länge i berättandet vid HJ, arbetstjänsten och andra världskriget. De beskriver vilka levnadsstationer de genomgick genom att säga hur gamla de var och vad som inträffade i deras liv då. De berättar hur de hanterade den institutionellt bestämda kronologiska styrlinjen som nazisterna drog upp (Lehmann 1983:112) med vilken den personliga löpte parallellt. ”Frihet under hakkorset var nämligen för det mesta förbundet med institutionella påbud, förpliktiganden och tvång från nationalsocialistiska organisationer” (ibid 1983:123, egen översättning).

Alf Johansson diskuterar den nazistiska ideologin i *Den nazistiska utmaningen : aspekter på andra världskriget* (1997). Enligt honom innefattade den nationalsocialistisk-folkliga tankegångar med stortysk nationalism baserad på antisemitiska, antiparlamentariska, antidemokratiska, antisocialistiska och antirepublikanska idéer. Hitler ansåg att människans historia består av en kamp mellan olika raser om herraväldet. Detta gällde även mellan nationer. Nazityskland skulle styras av en arisk herreras. Människovärdet låg i rastillhörigheten och förmågan att kämpa. Dygder som empati och medkänsla saknades enligt Johansson 1997:239. Alan Bullock berör samma sak i boken *Hitler – en studie i tyranni* (2004:384).

Detta tänkande hämtades från naturen, vars innersta princip består av en evig kamp. Människorna som överlevde kampen skulle nå det tusenåriga riket, där evig trygghet och harmoni skulle råda, därför ansåg nazisterna det som en plikt att utrota det ”onaturliga”, som de behandlade som orent. Hitler’s förhållande till folket handlade om disciplin, kontroll och maktutövning.

Von Krockow anser att Hitler krävde servilitet, lydnad och pliktuppfyllelse av sina undersåtar. Han hade som ambition att skapa en ”ny modern människa” i en stat baserad på ”Volksgemeinschaft” (ibid 1991:165-169), men som godtyckligt inkluderade och exkluderade människor utifrån särskilda kriterier om vem som passade och inte. Det finns olika teorier rörande varför det blev som det blev och hur nationalsocialismen fick fotfäste i det tyska samhället. En av dem förklaras med moderniteten.

”Den var verksam i form av dikotomierna hälsa/ohälsa i fråga om folkkroppen (den rasliga kroppen) normal/avvikande i fråga om folkgemenskapen och folk/främmande för folket, utlänning i fråga om nationen och rasen” (Peukert 1994:278, egen översättning).

För att uppnå det som Benedict Anderson kallar ”föreställd gemenskap” (Anderson 1991:140) användes propaganda, genom vilken den nazityska ledningen försökte styra folket och förmå dem att agera på ett visst sätt, i en viss riktning, men det fanns också en hotbild inbyggd i diskursen, ”gör du inte som vi säger så …”.

Michel Foucault definierar metaberättelser som ”diskurser eller kunskapsregimer - historiskt specifika kunskapsordningar med vissa maktanspråk”. Han anser att ”maktrelationer förutsätter och konstituerar kunskap och alla kunskapsfält förutsätter och konstituerar makt” (Foucault 1993, Johansson2005:57-58), vilket påverkar människor i deras vardagsliv. Nationalsocialismen kan betraktas som en metaberättelse.

En sådan kan användas av ”sociala grupper, folk eller nationer för att utöva och legitimera dominans” (Johansson 2005:57), men den reglerade även vilka berättelser som var tillgängliga, vad som fick berättas och inte, hur, var och när och av vem för att främja en narrativ induktion (Linde 2001:613). Diskurser får också genom sin institutionalisering sociala och praktiska konsekvenser i samhällsliv och i människors vardag för skapandet av relationer och identiteter enligt Johansson 2005:57-58.

Mannen bakom en stor del av innehållet i den nationalsocialistiska diskursen var partiets ledare Adolf Hitler. Efter den misslyckade ölkällarkuppen 1923, för vilken han dömdes till fängelse, började han skriva ned sina tankar om nationalsocialismen, då han sätt på fästningen. Dessa utgavs i två delar i bokverket *Mein Kampf*[29] som fick en stor spridning under nazitiden.

När Hitler släpptes efter att ha fått straffet förkortat, började han så småningom resa runt i Tyskland för att agitera och hålla tal. Syftet var att övertyga den tyska allmänheten om innehållet i hans budskap. När han och nationalsocialisterna kom till makten 1933 började de undan för undan manövrera ut de politiska motståndarna. Hur upplevde informanterna detta? Vilken uppfattning hade informanterna om Hitler?

HITLER ÜBER ALLES - HITLERMYTEN

”Den 30 januari 1933 då Hitler blev rikskansler var en grå måndag i Berlin, några få plusgrader och ruggigt väder. Helgen innan hade 100.000 Berlinare demonstrerat mot honom under parollen ”Berlin förblir rött” När måndagen kom kallade den 85-årige presidenten Paul von Hindenburg till sig Adolf Hitler och på eftermiddagen presenterade den nyutnämnde rikskanslern regeringen. På kvällen tågade nazisterna genom Brandenburger Tor med facklor i händerna, medan Hitler åsåg det hela från sitt hotellrum vid Pariser Platz” (Lewenhagen 2008).

Därmed började den nazistiska diskursens reella inflytande över Tyskland och dess befolkning som varade fram till krigsslutet 1945.

FRITHJOF uppehöll sig länge i berättandet om nazitiden, vilket inkluderade de minnesbilder som han hade av Hitler och dennes besök i Swinemünde när han var barn.

F: Det är också en sådan där liten grej att Hitler skulle komma till Swinemünde på en sådant där paradtåg.
B: Gjorde han det?
F: - Javisst.
B: Såg du honom?
F: - Javisst, där stod vi ju allihopa
och då lär jag ha sagt till min mor en gång.
- Känner Hitler mig? - Nej, det gör han inte.
- Varför inte det? Jag känner ju honom. (Skratt)
B: Han var stor?
F: -Javisst, han var oerhört stor. Det var han.
Och det var ju naturligtvis också dom olika riktningar,
för dom som var arbetslösa, en kärna som kom upp.
Han klarade av arbetslösheten, folk hade att göra, folk hade jobb.
Allting gick ju framåt.

Frithjof försökte placera in Hitler i den krets av familjemedlemmar, vänner och bekanta som kände till Frithjofs existens, i enlighet med Frithjofs dåva-

rande världsbild, där han som barn upplevde att han befann sig i centrum av sin familj. Detta kunde vara ett resultat av den propaganda som ständigt var verksam i det nazityska samhället och som Frithjof hade påverkats av. Hitler var en för honom bekant person utan att han riktigt kunde definiera varför eller på vilket sätt.

HELGA som är född samma år som Frithjof berättade hur hon uppfattade Hitler.

Och alla skulle ut och se, precis som det är med kungen nu. Jag menar att folk går ut och ville hälsa på. Så det var ungefär likadant som ett statsöverhuvud.

Hon försöker med sitt berättande förklara för mig hur det var då och drar paralleller till någonting som jag kan förväntas känna till d. v. s. den svenske kungens resor i Sverige. Hon jämför ett statsöverhuvud med ett annat och hänvisar till den popularitet som hon tillskriver att den svenske kungen har hos den svenska allmänheten. Detsamma gällde för Hitler i Tyskland. Kungahuset har lokal förankring till Kalmar län genom sommarresidenset Solliden på Öland, där de brukar tillbringa några veckors semester. Effekten av berättelsen hade inte blivit densamma om hon istället hade jämfört med den svenske statsministern och dennes resor i landsorten som väcker föga uppmärksamhet.

Genom att berätta så kan någon, i detta fall Helga, förneka, argumentera, poängtera eller förklara hur saker förhåller sig. Därigenom så presenterar hon en viss version av sig själv, genom vilken hon skapar en personlig och social identitet (Johansson 2005:83). Helga tillhörde den grupp tyskar som såg och lyssnade till Hitler under dennes resor i Tyskland, eftersom hon var barn då gick hon sannolikt inte dit Hitler talade på egen hand. Hon ledsagades troligtvis av någon vuxen. Därigenom är det inte säkert att hon valde att gå själv.

Adolf Hitler var inte partiets grundare, men han var ”Führer”, ideolog och ledare för NSDAP. Hitler ville ha ett förhållande till det tyska folket som bidrog till att det såg upp till honom. Han framställdes då, med bistånd av propagandaminister Joseph Goebbels[28], som barnavän, teknikälskande bilförare, naturälskare och hundvän, vilket bidrog till att skapa en mytbild

kring honom. Hans Fischer skriver i boken *Soldat i tredje riket* att Hitler uttryckte det som den tidens under att han fann det tyska folket och att de fann honom (Fischer 1995:58). Hitler var tidigt på det klara med att han ville skapa en Volksgemeinschaft (folkgemenskap) och styra Tyskland med medgivande från det tyska folket. Det lyckades 1933.

I mytbilden ingick en dyrkan av Hitler som tog sig uttryck i att det fanns bilder uppsatta på honom överallt. Det förväntades att privatpersoner skulle ha sådana i sina hem. I konstnären Tomi Ungerers bok *A Childhood under the Nazis* (1998) finns fem sidor med bilder i färg och svartvitt på Hitler (Ungerer 1998: 95-99) och Margrethe Dörr skriver att: ”men Hitlerbilden hängde i de flesta vardagsrum” (Dörr 2007:97).

Det trycktes vykort och frimärken med Hitler som motiv (se Ungerer 1998:125) och sångböcker där han prydde omslaget (se Ungerer 1998:114). Heinrich Hoffman var NDSAP:s fotograf med firma i München och redan i slutet på 1920-talet var en viss herr Wolf, pseudonym för Hitler, flitig besökare i affären (se Sigmund 2001:157). Det var ofta Hoffman som tog fotografierna på den nazistiska partieliten som blev till vykort, vilka fick stor spridning (se Sigmund 2001:159).

Den brittiske historikern Ian Kershaw konstaterar i artikeln the Hitler myth : image and reality in the third Reich att Hitler reste runt i Tyskland och höll tal både före sitt makttillträde och efter. Det bidrog också till att hålla mytbilden av honom vid liv (Kershaw 1994:197-215). Hitler reste i Tyskland mellan den 15 och 30 juli 1932 och talade i 50 städer (se Sigmund 2001:161).

Det är flera författare som har beskrivit Hitlers liv mellan 1933 och 1945. Bland annat Albert Speer som i sina memoarer tar upp att Hitler hade tillgång till en lyxinredd järnvägsvagn med vilken han transporterade sig i dit han skulle. Den var utrustad med telegraf, teleprinter och telefonväxel (se Speer 2003:184-185, Englund 1996, Junge 2005:42, 55-58).

Fischer skriver att när Hitler kom fram till en plats hölls massmöten, i vilka marschmusiken spelade en viktig roll. Framför talarstolen där Hitler stod paraderade SA-män som vakter och bredvid scenen inte långt därifrån fanns musikanterna. Hitler tyckte om marschmusik och hade en favorit, Badenweiler Marsch (Fischer 1995:9, 42).

”Den nya ordningen förstärktes av ändlösa ritualer och manifestationer som verkade upplyftande genom sånger och marscher. De som sjunger tillsammans marscherar tillsammans och de som marscherar tillsammans lämpar sig för armén” (Ungerer 1998:62, egen översättning).

Benedict Anderson betonar att musiken i kombination med språket kan bidra till skapandet av en föreställd gemenskap och nationalism på grund av att det finns en samtidighet i upplevelsen av sången och sjungandet. John Lukacs skriver i *Hitler i historien* (1999) att Hitler, liksom den nazityska staten som han styrde, dock uppvisar en motsägelsefull bild i olika frågor bland annat rörande relationen till kyrkan. Hitler hade uppfostrats som katolik. I boken *Mein Kampf*[29] skrev han:

”I vår rörelses led finns plats för den troende protestanten vid den troende katolikens sida, utan minsta konflikt för deras samveten på grund av deras religiösa övertygelser” (Hitler citerad i Lukacs, 1999:85).

Erik Wiberg framför i artikeln Lidandet för Kristus – Igår, idag och imorgon att när Hitler sedan kom till makten stängdes flera kyrkor och 418 katolska präster skickades till koncentrationsläger (Wiberg 2006). Lukacs skriver att år 1941 fällde Hitler en kommentar att: ”kyrkorna var en uppgift som han skulle vänta med till efter kriget. Då skulle de behandlas på ett lämpligt sätt och den tyska ungdomen skulle befrias från deras inflytande” (Hitler citerad i Lukacs 1999:87). Von Krockow (1991) anser att Hitler drev antisemitismen till sin spets samtidigt som han själv, Göring och Goebbels skyddade enstaka judar från att skickas till koncentrationsläger.

HITLERS MAKT ÖVER MÄNNISKORNA

Metaberättelsen om nationalsocialismen är också en storberättelse om Hitler och den makt han utövade. Enligt John Lukacs var det den tyska arbetarklassen, som trodde på Hitler ända till de sista krigsmånaderna (Lukacs 1999:143). Erich Fromm anser att det var den lägre medelklassen som stöttade honom (Fromm, 1994). Daniel Goldhagen skriver att det var majoriteten av tyskarna som stod bakom hans politik (Goldhagen 1996). Det som informanterna framhåller som positivt med Hitler i berättandet var att han lät bygga bostäder och han åtgärdade arbetslösheten.

DIETER berättade länge i omgångar om sin syn på Hitler och tyskarnas förhållande till honom.

B: Man valde Hitler, man valde bort demokratin för detta.
D: - Ja. - Nej, man valde väl inte bort demokratin.
Efteråt vet man att man valde bort demokratin.
Efteråt, när han kom till makten blev han diktator,
men han var ju inte diktator innan.
B: Men du, han är ju ganska tydlig redan från början
med vad han ville.
D: -Jo, - jo i hans bok Mein Kampf.
Men hur många? Innan han kom*,
när han kom till makten.
Hur många hade läst hans bok? Det var inte många.

Jag kan inte svara för i efterhand om Dieter har påverkats av det ”man” som jag tog upp i den från min sida ledande kommentaren om Hitlers väg till makten. Inte heller har jag en aning om varför jag valde detta ”man”. Det är möjligt att jag tänkte på tyskarna i allmänhet, men inte ville peka ut dem genom att använda formen dem. Det kan stämma att det var få tyskar som satte sig in i den nazistiska politiken i detalj, och ännu färre som läste *Mein Kampf*, men som informanterna har berättat gick de ut för att höra Hitler tala. Han höll många tal innan han kom till makten. Han var tydlig med vad han ville. Om budskapen han framförde fastnade är dock en annan fråga.

Mina värdeladdade konstateranden är baserade på den kollektivtradition jag själv är formad av, d. v. s. ett resonemang utifrån en sunt förnuftprincip, varvid Dieter gick i försvarsställning. Alla samhällen kännetecknas, enligt Åke Daun, av att det finns en ordning som styrs av förnuftet, men den svenska förnuftsorienteringen handlar om praktisk ändamålsenlighet. Daun anser att den kan kopplas till tråkighet i förening med den lutherska protestantismen (Daun 1994:162). Eftersom Luther har sitt ursprung i Tyskland borde det inte föreligga några större skillnader i synen mellan mig och informanterna rörande det sunda förnuftsresonemanget, men det gör det. Dieter inleder sitt berättande med stereotyper kring tysk mentalitet som en förklaring till varför det blev som det blev utifrån en dikotomisering bestående av

”vi och dom”. Där ”dom” utgörs av hans landsmän som berör karaktärsdrag hos det tyska folket.

D: - Javisst, tyskarna är ju grundliga.
Dom är kända för att vara grundliga.
B: Det är ju otroligt när man tänker på hur järnvägsnätet byggdes upp (tänker på transporterna till koncentrationslägren).
Han (Hitler) byggde Autobahn så att militären kunde transportera sina tanks. Allt var genomtänkt i minsta detalj.
D: - Ja, i förväg, ja. Han hade ju gott om tid, när han satt i fängelse i fästningen där, men, när han kom till makten fanns mycket hög arbetslöshet i Tyskland. Jag vet inte hur många miljoner det var.
Ah, penningvärlden hade brutits sönder. Ett ägg, 28 miljarder Mark exempelvis och valutan hade gått åt skogen och så kommer det en man som lovar skapa jobb. Som * höll sitt löfte och skapade jobb. Han har gjort det här som dom andra har gått bet på. Han har gett oss jobb. Han med Autobahn är en sak, och järnväg fanns ju ett väl utbyggt nät redan då, men Autobahn, han byggde, och syftet med det sedan det var klart, men just då, tror jag inte att (den) vanliga manipulerade människan, han funderade inte vad den där Autobahn skulle vara till. Det var fina vägar byggda i betong. Det var då han kom till makten och dom andra politikerna dom var så slappa. Dom lät honom...

Dieter tillstår här att den tyska maktapparaten under nazitiden var effektiv. I berättelsen använde han ”vi och dom” i sitt berättande. Det första dom står för den tyska befolkningen i allmänhet. Han hänvisar till dem med ordet ”tyskarna”. Han distanserar sig därmed från sina landsmän. Dieter förblev tysk medborgare, genom att använda ordet ”dom” och i det sammanhanget anser inte själv att han tillhörde den gruppen då.

Han försökte förklara Hitlers framgångar och tyskarnas beundran förhonom med att säga att Hitler åstadkom en hel del bra saker för tyskarna. Massarbetslösheten försvann och ekonomin stabiliserades. ”Han har gett oss jobb”. I detta ”oss” är han själv inkluderad i egenskap av infödd tysk. Sedan säger han att ”den vanliga manipulerade människan” i Tyskland funderade inte över vilka intentioner Hitler hade med det han gjorde. Det ligger en anklagelse i den sista ”dom”-representationen” och ”dom andra politikerna

dom var så slappa. Dom lät honom...". I sitt uttalande kan han syfta både på de inhemska tyska politikerna och politiker i andra länder som inte gjorde tillräckligt för att stoppa Hitler.

Erich Fromm anser att människor i Tyskland inte brydde sig om att de hade förlorat sin personliga frihet. De fick ny framtidstro och tillförsikt genom Hitler och nazismen. Som Dieter säger fanns det människor i Tyskland som stödde Hitler. Sådana fanns i Sverige också.

I Tyskland sökte Hitlers anhängare bland annat upprättelse för förlusten i första världskriget och en förbättring av den dåliga tyska ekonomin samt ett botemedel mot massarbetslösheten (Fromm, 1994). Så länge den rådande politiken gynnade majoriteten av den tyska befolkningen var det, enligt Fromm, inte några högljudda protester. Hade någon en avvikande ståndpunkt höll de tyst av rädsla för repressalier.

DUBBELMÄNNISKAN OCH DUBBELSTATEN

Det finns forskare som i sina analyser av nazistaten har konstaterat att den fungerade som en dubbelstat. (Se exempelvis Haffner 2000/2002. Han påbörjade nedtecknandet av sina minnen i dagboksform i början av 1939, men boken gavs inte ut vare sig i Tyskland eller England förrän efter hans död 1999. Boken ger en tidsbild av det tyska samhället på 1920-och 30-talen utifrån Haffners upplevelser. Han var jurist och erfor hur åtgärdsstaten fungerade. Han åsåg bl.a. hur judiska jurister fick yrkesförbud. Haffner lämnade Tyskland för England 1938, då han bedömde att situationen var ohållbar för honom).

Begreppet dubbelstat omfattade både nazistaten och människorna som bodde i den. Ernst Fraenkel gjorde en skillnad på normstaten (Normenstaat) och åtgärdsstaten (Massnahmenstaat) (Fraenkel 1984, Haffner 2000/2002, von Krockow 1991:175, von Saldern 1994:147-148). Civil- och vardagslivet regerade normstaten, the "pure and safe private world" (heile Welt) (von Saldern 1994:150) medan nazismen härskade inom åtgärdsstaten.

Hitler krävde att undersåtarna skulle känna lojalitet gentemot honom som Führer i Tyskland och inte med Gud, samma sak gällde dygderna lydnad och disciplin. Hitler förväntade sig att det tyska folket skulle underkasta sig

hans vilja och den nazistiska ideologin och lyda order. Sociologen Zygmunt Bauman diskuterar nazismen i *Auschwitz och det moderna samhället* (1994). Han kommer fram till att den blint lydande människan är en farlig individ då han/hon är i tjänst i åtgärdsstaten, eftersom personen i fråga då kan utföra de instruktioner som han eller hon får av rädsla eller ideologisk övertygelse beroende på individ. Jag tolkar det som att Bauman syftar på personer som exempelvis var lägervakter vid något av koncentrationslägren eller soldater i Waffen-SS.

När de tog av sig uniformen och var på permission, återgick de till att bli civila personer i någon Heimat, och då kunde de känna empati med sina nära, vilket de inte gjorde när de var i tjänst.

Det var en tudelad människa som inte var typisk för Tyskland under nazitiden enligt Bauman 1994:46. Även om man kan tycka att de brott mot människor som ägde rum då var fasansfulla har det visat sig i den amerikanske psykologen Milgrams experiment efter kriget att vem som helst kan åsamka sina medmänniskor smärta om förutsättningarna är de rätta (ibid 1994:215)

Beredvilligheten att handla mot sitt samvetes röst beror på auktoritära befallningar som uppstår i en organisation (eller ett samhälle) som inte tillåter någon opposition eller självständighet och där det finns en strikt linjär makthierarki (ibid 1994:228).

MEDLEMSKAPET I JUNGVOLK OCH HITLERJUGEND

I inledningen till avhandlingen berättade **FRITHJOF** hur han upplevde Jungvolk. Det var det första han sa innan vårt samtal hann komma igång ordentligt. Många livshistorier är kronologiska till sina upplägg, men ibland bryts detta mönster, då någon har något att särskilt att berätta som upptar eller har upptagit personens tankar under lång tid. Frithjof gick rakt in ett händelseförlopp som kändes angeläget för honom att berätta om, d. v. s. aktiviteterna i HJ. Det finns olika sätt att gripa in i livets ström på. Horsdal föreslår en metod som ger berättaren möjlighet att börja med sitt eller sina första minnen, så som Frithjof gjorde, eftersom det har visat sig vara en god ”trigger” till att sätta igång en berättelseprocess (Horsdal 1999:115).

Okända tyska militärer någonstans i Heimat troligtvis på permission från kriget som ägde rum i åtgärdssdelen av den nazityska dubbelstaten. När de återvände hem var det till normstaten, där människor levde sina privatliv. Nazisterna använde sig av Heimatdiskursen under kriget. Det gavs ut särskilda sångböcker för soldater med Heimatvisor i syfte att de skulle känna gemenskap med varandra och vara motiverade i krigen att slåss för kvinnor och barn som levde i Heimat. Ur: Katrins album

Frithjof behövde inte någon trigger. Han satte igång berättandet på egen hand. I den skildring som han gav av sina upplevelser i Jungvolk beskrev han med några ord hur den av nazisterna utstakade ideala livsbanan i åtgärdsstaten var tänkt att fungera. Unga människor fångades upp tidigt och de fostrades enligt den nazistiska ideologin på ett auktoritärt sätt enligt psykologerna Maccoby och Martins uppfostringsmodell (Maccoby och Martin 1983, Möller 2003:27).

Första instansen i HJ var Jungvolk. En deltagare där kallades ”Pimpf” (Dörr, 2007:7). Friedemann Bedürftig skriver i uppslagsboken *Tredje riket från uppgång till fall* att pojkarna fick avlägga särskilda prov som kallades Pimpfenprobe. De gick ut på att pojkarna skulle lära sig Hitlers personliga data, läsa upp Horst-Wesselsången, delta i idrottstävlingar och utföra ett prov på mod, därefter fick de rätt att bära kniv om de blev godkända (Bedürftig 2007:291).

Lehmann konstaterar att Deutsches Jungvolk var en förberedelse innan de unga pojkarna gick vidare till HJ, då de var i 14-18-årsåldern. Efter HJ var det arbetstjänst i 6 månader och därefter följde militärtjänstgöring för dem (Lehmann 1983:112). Genom Jungvolk blev Frithjof således upptagen i nationalsocialismen. Von Krockow påtalar att den använde pliktuppfyllelse, lydnad och disciplin för att forma de unga pojkarna enligt nationalsocialistiska normer (von Krockow 1991:151).

Den nazistiska diskursen satsade på framtiden genom ständiga försök till indoktrinering av barnen för att de skulle bli dugliga medborgare. Barnen formades i HJ. Hitlers definition av pojkarna i Hitlerjugend var ”snabba som vinthundar, hårda som kruppstål och sega som läder” (Sigmund 2001:195). Dörr har en annan inbördes ordning på orden. Temat är dock detsamma. Hon skriver ”Zäh wie Leder, hart wie Kruppstahl und flinkt wie Windhunde” (2007:86). Hon anser att pojkarna i Hitlerjugend var inställda på att döda och dö (ibid 2007:244). De var barnsoldater. För att skydda barnen från kriget försökte nazisterna säkra hemmafronten och göra den så ”normal“ som möjligt. Stargardt konstaterar att barnen också skulle skyddas från skadlig påverkan. Var det någon som var ungdomsbrottsling så togs denne ur samhället till dess att personen hade omformats så att han eller hon kunde fortsätta leva ett ansvarsfullt liv (Stargardt 2005:13).

Barnen som föddes mellan 1930 och 1945 bör enligt Dörr inte kallas för Hitlerjugendgenerationen, om man med det menar att de blev fullständigt genomsyrade av den nationalsocialistiska andan. De flesta av ungdomarna var begeistrade i nazismen, vilket framgår av de citat från dagböcker som finns medtagna i hennes böcker, i synnerhet står det klart i kapitlet Faziniert, indoktriniert. Im Zwiespalt? (Dörr 2007:69-102), men vare sig skolan eller Hitlerjugend lyckades fullt ut att förmedla den nationalsocialistiska diskursen till alla (Dörr 2007:77).

Nazisterna hade ambitionerna att få innehållet i sin politik att totalt genomsyra det tyska samhället. De strävade efter att implementera sina idéer hos den tyska befolkningen. De började med att indoktrinera barnen. Ett krav som nazisterna ställde var pliktuppfyllelse. Därför betydde det mycket vilken inställning barnens omsorgspersoner hade till nazismen, eftersom de befann sig i barnens omedelbara närhet och kunde påverka dem tidigt i livet i hemmen. Det var i första hand omsorgspersonernas attityder, normer och värderingar som barnen tog intryck av, innan de började skolan och blev upptagna i HJ och utsatta för politisk propaganda. För att skapa sammanhållning bland medborgarna i Tyskland använde sig nazisterna i stor utsträckning av symboler och symbolik.

När Frithjof övergick från Jungvolk till Hitlerjugend byttes de svarta byxorna ut mot bruna, vilket var en form av övergångsrit, men den bruna skjortan bestod tillika med slipsen. Genom färgerna på byxorna som pojkarna bar kunde omgivningen se hur den enskilde individen följde med i den av nazisterna utstakade ”ideala livsbanan”. Både Jungvolk och HJ tillhörde den officiella delen av det tyska samhället tillsammans med skolan och den tyska armén, där den nationalsocialistiska diskursens innehåll överfördes till deltagarna bl. a genom politisk propaganda.

”Ty all propaganda måste vara folklig och måste ställa in sin andliga nivå efter fattningsförmågan hos de mest inskränkta av dem som den tänker rikta sig till. Därmed kommer dess andliga nivå att bli desto lägre, ju större den mängd människor är som skall nås” (von Krockow 1991:151).

Frithjofs första fru skrev på ett papper, då jag bad henne att identifiera personer på bilder som finns i Frithjofs album, om sina minnen av vad Frit-

hjof berättat för henne om tiden då han var med i Jungvolk och HJ. ”Frithjof berättade, att han själv som 6-7 åring tvingades gå åtta mil med packning. Pennalism och sexuella övergrepp mot de yngre barnen var legio”.

Denna information framkommer inte i Frithjofs övriga berättelser. Hon berättar inte hur det kom sig att Frithjof kände till sådana övergrepp.

I Bedürftigs uppslagsbok skriver han att i början av det nationalsocialistiska makttillträdet fungerade de civila lagarna i samhället och livet var i stort sett som tidigare, men vid ”frihetens rikspartidag” den 15 september 1935 i Nürnberg inskränktes friheten för en del av den tyska befolkningen, vilket innebar ett paradigmskifte och byte av hegemoni. Judar och andra personer med ”icke ariskt blod”, exempelvis romer, blev statstillhöriga utan politiska rättigheter (Bedürftig 2007:274-275).

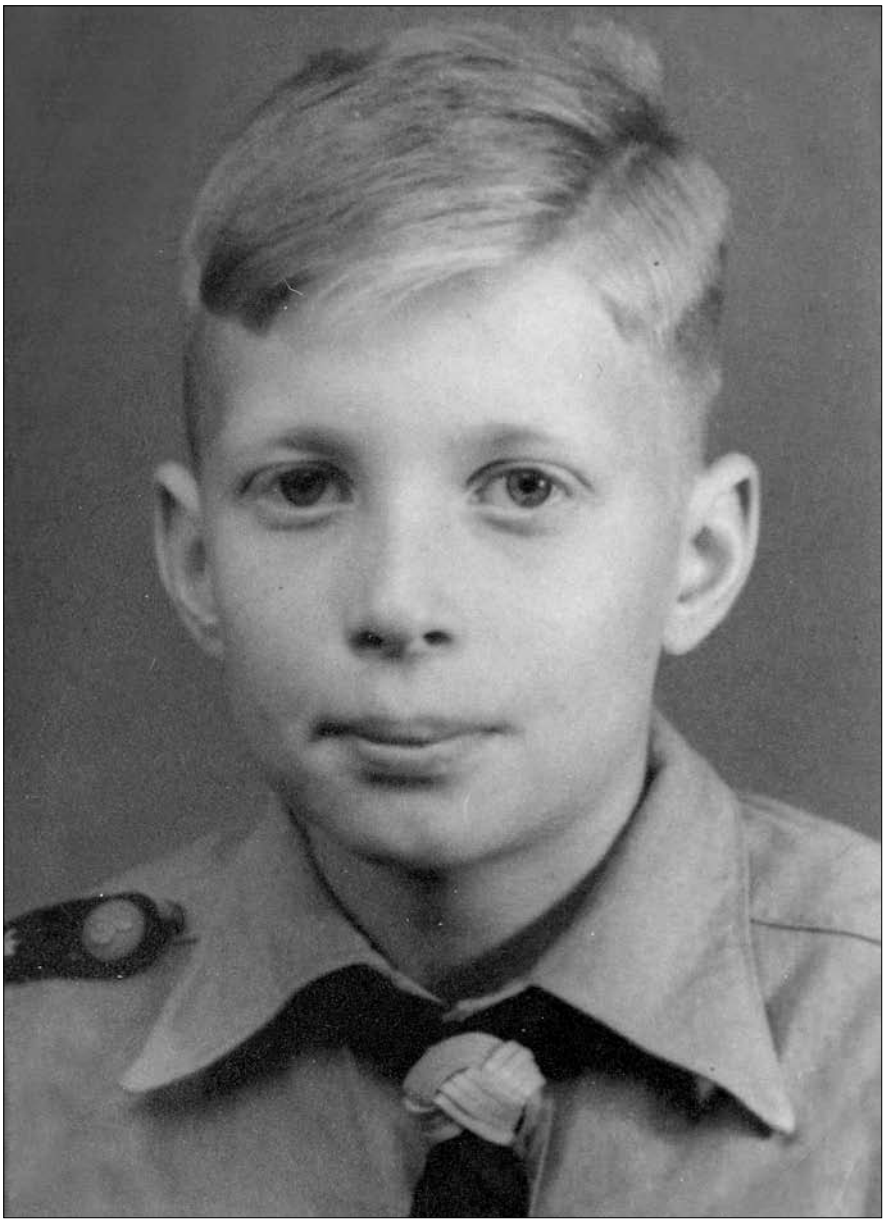
Haffner anser att nazisterna infiltrerade vardagslivet för befolkningen i normstaten mer och mer ju längre tid de satt vid makten. Han beskriver tillvaron i Tyskland då som ett ”hemligt drag av vansinne, av rädsla och spänning” (Haffner 2000/2002:150).

Frithjofs berättelse påminner delvis om berättelserna om den preussiska fostran som hans föräldrar inpräntade i honom, d. v. s. att han skulle visa respekt för dem, vara hövlig mot damer eller flickor, visa anständighet, sitta ordentligt vid bordet när han åt, be aftonbön etc. Han tog till sig av vad föräldrarna sade. Den nazistiska fostran som han därtill fick i åtgärdsstaten handlade delvis om annat.

Visserligen var det genom Hitlers inflytande även det här med uniformstvånget. När man var i Hitlerjugend skulle man vara ordentligt klädd och uppföra sig väl. Det tror jag var mycket viktigt.

Det som han betraktar som specifikt för nazismen var ”uniformstvånget” och att vara ”ordentligt klädd”, vilket ingick i de ritualer som nazisterna använde sig av för att skapa samhörighet inom gruppen och en föreställd gemenskap, då de som bar uniformerna visade att de tillhörde de inkluderades skara och eliten i samhället.

Edith Riemer anser att de unga indoktrinerades från början. När de kläddes i sina bruna uniformer kände de sig uppfyllda av sin egen betydelse medan de marscherade på gatorna, sjöng Horst Wessel sången och proklamerade

Frithjof uppehöll sig länge i berättandet om tiden då han var med i Jungvolk och Hitlerjugend. Han förknippade aktiviteterna som ägde rum där med tvång. Han tyckte inte om det han blev ålagd att göra, samtidigt som han kände att han var tvungen att rätta sig efter vad ledarna sa till honom att han skulle göra.
Ur: Frithjofs album

Svastikan eller hakkorset som syns på bilden var en av nazisternas symboler med vars hjälp de ville skapa en s.k. föreställd gemenskap bland det tyska folket. Ur: privat album

Fosterlandets ära vilket innebar att det skulle bli 'Judenrein' (Riemer 2001:74). Edith Riemers berättelse innefattar den dikotomisering och gränsdragning människor emellan som nazisterna tillämpade i uppdelningen av "vi" och "dom", för att skapa samhörighet mellan dem som ingick i vi-gruppen och utesluta de andra som inte gjorde det. Hayden White (1987) anser att man kan "förstå det intresse som sociala grupper med makt har att kontrollera de dominerande myterna i ett samhälle" (Hayden White 1987, Johansson 2005:63) som nazisterna försökte göra. Enligt Foucaults syn på metaberättelser, att de är organiserade kring mekanismer som reglerar vem som har rätt att berätta vad, så släppte inte nazisterna fram några andra berättelser än sina egna (Foucault 1986, Johansson 2005:100). Deras syfte var att totalt dominiera politiken och samhällslivet i Tyskland. Frithjof berättade att ett av kraven som nazisterna ställde på honom var att han skulle "uppföra sig väl". Vad det innebar exakt preciserade han inte.

HELGA, som är årsbarn med Frithjof, växte upp i den civila delen av det som jag tidigare kallat dubbelstaten, d. v. s. i normstaten (von Krockow, 1991:175). Hennes far var professor och SA-man. Han deltog i kriget mot Polen 1939. Helgas familj bodde i Danzig vid tiden då kriget bröt ut. Hon vet inte varför han var med i SA. Hon funderade i efterhand på om det kunde vara av pragmatiska skäl. Hon reflekterade över om det var gynnsamt för hans karriär som professor i zoologi, eller om han var övertygad nationalsocialist. Hon vet inte. Hon beskriver honom som ”en öppen människa med en positiv livssyn”. Han hade ett ordspråk: ”Kommst du übern Hund, kommst du auch übern Schwantz” som ungefär kan översättas med att allting går på något sätt. Var modern hade sina sympatier vet hon inte heller. Hon har aldrig frågat henne. Det var för känsligt. Modern ansåg att hon ständigt fick försaka saker. Hon var utbildad gymnastikdirektör, men efter det att hon gifte sig blev hon Hausfrau – hemmafru.

En gift kvinna med barn i nazitidens Tyskland var en oerhört viktig person, såvida hon räknades som arisk, eftersom det rådde en mödrakult. En fullständig familj bestod enligt Bedürftig, av minst fyra barn (Bedürftig 2007:120). Det patriarkaliska samhällets existens vilade på att kvinnorna födde söner som kunde bli framtida soldater (Bedürftig 2007:260). En familj med många barn fick finansiellt stöd av staten i form av barnbidrag och äktenskapslån. Helga minns inte att hennes mormor hade något partiemblem. Hade hon haft det, säger Helga att hon borde ha kommit ihåg det. Helgas älskade moster var däremot med i BDM, Bund Deutscher Mädel, den kvinnliga motsvarigheten till HJ. Rekryteringen kan ha gått till på samma sätt som i Frithjofs fall, d. v. s. med tvång, men hon kan också ha gått med frivilligt. Helga vet inte. Hennes teori är att om någon var karriärinriktad då torde det ha varit befrämjande för personen i fråga att gå med i partiet.

Hon säger inte någonting om att det pläderades för nazismen i hemmet av någon vuxen. Liksom de övriga informanterna fick Helga en politisk skolning i tjänstesidan av dubbelstaten, via Jungmädel, men hon betecknar den inte som stark. Enligt Helga var det ”ungefär som att vara med i scouterna”. Friedemann Bedürftig skriver i sin uppslagsbok att redan innan medlem-

skapet i HJ blev obligatoriskt var det inte många som kom undan trycket från omgivningen att vara med. Detta förstärktes då Jungmädel och Bund Deutscher Mädel erbjöd medlemmarna fritidsverksamheter som verkade lockande på ungdomarna (se Bedürftig 2007:178). De unga smickrades av den uppskattning som visades dem av myndighetspersoner. För nazisterna utgjorde ungdomarna framtiden och därför var det viktigt att få dem med sig och acceptera innehållet i den nazistiska ideologin.

NATIONALSOCIALISTISKA PARTIMÄRKEN OCH JUDISKA STJÄRNOR

I det nazityska samhället fanns det människor som marginaliserades, exempelvis judar och andra personer som inte räknades till arierna. Bedürftig skriver att judarna fråntogs sina politiska rättigheter genom Nürnberglagarna. Dessutom förbjöds äktenskap mellan judar och ”tyskblodiga” (Bedürftig 2007:274-275).

HELGA har vissa minnen från barndomen som rör medlemmar av den judiska befolkningen som hon lade märke till när hon var ute på söndagspromenad med sina föräldrar.

H: Bilderna var väl att judarna fick ha en stjärna på sig.
B: Det kommer du ihåg?
H: - Ja, när man gick med föräldrarna på söndagspromenad
och så träffade man alltså,
man mötte vissa människor som hade en judestjärna på sig.
- Jaha och det är judar. - Jaha.
B. Kommenterade föräldrarna det här eller frågade du?
H: - Nej.
B. Det var ingen som sa något? Så här var det?
H: Min pappa hade partiets emblem. Alltså hade judarna sitt.
Det funderade inte jag som barn mycket på.
B: Du hade inga skolkamrater med ...?
H: Inte som jag vet alltså. Det var innan -39. 1938 då var jag första året i skolan. Men inte vet JAG om det fanns judiska barn. Det vet jag inte.
Nästa fyra år i Danzig kommer jag inte heller ihåg om det fanns,
men det fanns ingen med judestjärna i klassen.
Det är klart att det inte fanns.

Mannen på bilden bär den nationalsocialistiska partinålen på sitt kavajslag. Den var rund och vitemaljerad samt försedd med ett svart hakkors och texten Nationalsozialistische D. A. P. Ur: Privat album

Hon och hennes föräldrar träffade ”vissa människor” när de var ute och promenerade som bar en gul stjärna på sina kläder. Hon reflekterade inte över innebörden av stjärnan då. Hon motiverar det med att hennes far var partimedlem och bar NSDAP:s emblem, därför funderade hon inte över att judarna hade sitt. Inte heller tänkte hon på varför de bar dem.

Enligt Helga var det inte någon av föräldrarna som kommenterade det. Hon övergår till ”jag-form”, då hon säger att hon inte tänkte på det när hon var barn, vilket är ett exempel på life-script (se Frykman 1992 :261). Det fanns inte någon med judestjärna på sig i klassen 1938 och de därpå följande fyra åren. Det är hon säker på. I så fall hade hon kommit ihåg det.

Helga reser till Tyskland och hälsar på sina syskon och vänner regelbundet. En gång fick hon med sig ett häfte tillbaka till Sverige med minnen från skoltiden med anledning av att en skolkamrat hade avlidit. Häftet heter ”In Erinnerung an unsere Klassen-kameradin Dorothea Thieme.

Översatt till svenska blir det: ”Till minne av vår klasskamrat Dorothea Thieme”, i vilket Ursula Werner skrev om skoltiden i Tyskland och den rädsla som genomsyrade relationerna människorna emellan.

Vi upplevde inte bara roliga eller hemska ögonblick på vägen till skolan, ibland korsade fattigt klädda människor med gula stjärnor på ytterplaggen vår väg, då de gick till fabriken vid Teltowkanalen. Vi tyckte att det var nedrigt att judarna var tvungna att bära judestjärna, men det föranledde inte oss 6-10-åriga barn att tänka mer på detta. Tillsammans på vägen till skolan gick för det mesta Annelise Röder, Inge Brüning och Hermine Ziegelroth. Den senare bjöd in oss en gång till sin födelsedag, men våra föräldrar tillät oss inte att gå. Vi blev ganska besvikna och förstod inte varför. Antagligen var föräldrarna rädda för att bli angivna. Hermine var halvjudinna. (Egen fri översättning).

Den nedtecknade berättelsen är skriven, då de forna skoleleverna har blivit vuxna. Skribenten beskriver händelser i en förfluten tid. Syftet är att visa att flickorna, då de var i 10-årsåldern, inte kategoriserade varandra enligt etnisk härkomst. Det var deras föräldrar som gjorde det. Det finns en ”vi” och ”dom”-dikotomi i berättelsen. Vi syftar på flickorna som var barn och inhemska tyskar och dom dels på judarna som var på väg till fabriken för att arbeta, men lite senare även på flickornas föräldrar som inte vågade låta sina

barn gå på födelsedagskalas hos Hermine, eftersom hon var halvjudinna. När det nedtecknade minnet skrevs har de som var barn då blivit vuxna och förstått att beslutet deras föräldrar tog baserades på rädsla vilket är en extern värdering.

Ett life-script används, då skribenten skriver att ”men det föranledde inte oss 6-10-åriga barn att tänka mera på detta” (Frykman 1992:261). Hon neutraliserar deras agerande, eftersom de var barn som inte hade något ansvar för de vuxnas beteende och för innehållet i den nationalsocialistiska diskursen och hegemonin.

MÖTEN MED KONCENTRATIONSLÄGERFÅNGAR

FRITHJOF är den av informanterna som har berättat mest om de möten med judar som han och hans familj hade under nazitiden i Tyskland. Han såg dem bland annat då han och hans familj befann sig på flykt mot väst i krigets slutskede.

F : Vi såg inte en enda. Som vi upplevde från koncentrationslägren var detta, att vi vandrade, som jag sa, mot väst och samtidigt vandrade dessa koncentrationslägerfångar också mot väst. Det var –45.
B: Så ni såg dom med deras kläder?
F: Dom gick bredvid oss i sina randiga kläder.
(Frithjof och hans familj gick genom Mecklenburg på väg mot väst)
Och min mor var ju alltid blödig eller hjälpsam,
och hon såg dessa stackars kvinnor som inte kunde gå
som blev drivna av dessa ”Flintenweiber”
d. v. s. kvinnor som gick med sina bössor bredvid och drev dom.
B: Menar du att ni såg det här då?
F: - Javisst dom gick ju bredvid. Vi gick på vägen och dom gick på åkrarna bredvid, för dom fick inte gå i samma led som vi.
B: Hade dom kvinnliga fångvaktare med bössor?
Vad kallade du dom för?
F: Flintenweiber Bösskärringar och då ramlade några av kvinnorna från vägen där vi gick och mor naturligtvis hon skulle hjälpa upp dom.
B: Vad hände då?
F: Dom riktade bara bössorna mot mor och hon fick inte hjälpa till.

Frithjofs mor med sina söner julen 1932. Fotografiet är taget under Weimarrepubliken. Några månader senare i mars 1933 kom nazisterna till makten i Tyskland, vilket innebar en förändring av den politiska diskursen fram till 1945. Det nationalsocialistiska partiet NSDAP förbjöds den 10 oktober 1945 genom de allierades lag nr 2 (Bedürftig, 2007:266). Ur: Frithjofs album

> Det var väl den enda kontakten som vi har haft direkt med koncentrationslägerfångar.

Först säger han att: ”Vi såg inte en enda”. Det tolkar jag som att han inte hade sett någon som bar Davidsstjärnan, före den händelse som han sedan berättar om, då han redogör för upplevelserna av de s. k. dödsmarscherna, vilka kom sig av att koncentrationslägren i öster hade upplösts i början av 1945.

I Friedemann Bedürftigs uppslagsbok står att fångarna skulle inte falla i händerna på de allierade och kommenderades ut i dödsmarscher mot det tyska rikets inland. Vissa som inte orkade gå sköts vid vägkanterna (ibid 2007:106-107).

Judarna och medlemmarna i Frithjofs familj fick enligt Frithjof inte gå i samma led, vilket var ett led i den nazistiska dikotomiseringen. Hans mor försökte hjälpa de troligen judiska kvinnorna att komma på fötter igen, men de kan också ha varit exempelvis tyskor, fransyskor eller polskor som inte orkade gå längre.

Han säger om modern att hon var ”blödig”, men rättar sig ögonblicket efter och säger hon var ”hjälpsam”. Tidigare har han berättat att hon var kristen. I hennes världsbild ingick inte att någon kunde behandla folk på det viset som vakterna gjorde. Hon hindrades i sina försök av de vapenförsedda kvinnorna som Frithjof föraktfullt kallar ”bösskärringar”. De var i tjänst i åtgärdsdelen av dubbelstaten, i vilken de kunde göra ofattbara saker mot andra människor. För mig var det förvånansvärt att träffa någon som har sett dödsmarscherna på nära håll i verkligheten. Det är någonting som jag har läst om i litteraturen.

Frithjofs mor försökte påverka situationen till förmån för fångarna, men fick vapen riktade mot sig, varvid hon avbröt försöket. Jag tolkar det som en tragisk berättelse, eftersom moderns handling inte ledde till någon positiv förändring av fångarnas situation, fastän hon försökte.

Det framgår inte heller hur länge de gick där eller vad som hände sedan med kvinnorna. Händelsen har etsat sig fast i Frithjofs minne.

Kvinnan på bilden är okänd. Hon tillhörde en av de svårt sjuka koncentrationslägerfångar som kom till Kalmar med fartyget Prins Carl i juli 1945, via ett brittiskt mellanläger i Lübeck. De flesta av de före detta fångarna var polska judar som inhystes i Söderportskolan. De som bedömdes ha tyfus eller TBC inkvarterades på Epidemisjukhuset på Lindö. Ett femtontal av de f. d. fångarna dog under vistelsen i Kalmar. De begravdes på mosaiska begravningsplatsen. De flesta som överlevde sjukhusvistelsen lämnade Sverige under år 1946. En del av dem for till USA, andra återvände hem.
Ur: Kalmar läns museums arkiv

Som tidigare nämnts hade många judar innan nazismens makttillträde ledande poster i det tyska samhället. De fanns representerade inom ett antal olika yrkesområden, inte minst bland de intellektuella. **FRITHJOFS** familj hade en husläkare som var jude.

Han räddade mig en gång från döden (skratt). Jag hade fått en marsipanbanan, som jag ätit upp i smyg bakom en fåtölj och fick skum framför ögonen. Jag var förgiftad. Då ringde dom efter husläkaren och han gav mig en kopp med ricinolja.

Husläkaren tillkallades när Frithjof hade fått en allergichock. Frithjof säger att läkaren räddade hans liv. Jag frågade vad som hände med honom då i princip flertalet personer med judisk bakgrund i Tyskland skickades till förintelseläger. Då kom nästa överraskning.

F: Han blev förbjuden att utöva sitt yrke, men eftersom han hade haft om hand Hitler någon gång, när Hitler var sjuk, då fick han vara kvar i Swinemünde, men han fick inte utöva sitt yrke.
B: Överlevde han kriget vet du det?
F: - Ja, han överlevde kriget.
- Ja, det var kanske att dom tillhörde societeten där.

Läkaren hade alltså enligt Frithjof, vid något tillfälle, vårdat Hitler då han var sjuk, av det skälet fick han yrkesförbud, men han skickades inte till något koncentrationsläger som andra judar, vilket räddade livet på honom. Berättelsen om husläkaren stämmer med de synpunkter som Omer Bartov tar upp om den judiska befolkningens höga representation inom yrken som medicin i Tyskland före nazisternas övertagande av makten (Bartov, 1997). Enligt Frithjof tillhörde läkaren societeten i staden.

I *Nazisternas kvinnor* skriver Anna Maria Sigmund att Hitlers mor vårdades av en judisk läkare som av den anledningen också skonades från koncentrationslägren (Sigmund 2001:174-175). Inte ens Hitler själv efterlevde innehållet i den nazistiska diskursen helt och hållet vad gäller attityderna till judarna, vilket ger en indikation om att inte någon diskurs är total.

Fotografiet föreställer den leksaksaffär som Frithjofs far hade i de östra delarna av Tyskland innan kriget bröt ut. Frithjof och hans familj bodde i Swinemünde och jag har uppfattat att det var när de bodde i Sweinemünde som de hade en judisk husläkare som Frithjof berättade om. Ur: Frithjofs album

Frithjofs bror och Bibergeils son gick i samma klass i skolan. Frithjof och hans syskon har träffats regelbundet på syskonträff efter det att Frithjof flyttade till Sverige. Ibland har de varit i Tyskland hos brodern som bor i Hamburg och ibland hos Frithjof på Öland. Systern bor i USA. Frithjof berättade att han har varit där och hälsat på henne också.

Dom sista tre gångerna har vi åkt omkring i vårt gamla hemland Swinemünde och Wollin och då sökte vi upp sonen till den där läkaren, men han var tyvärr inte hemma, men där var, trots att dom var unga bägge två, en distans där. Det är inte det där hjärtliga. Det är någonting där som ...

I Frithjofs berättelse framkom att Bibergeils son inte var på plats när Frithjof och hans syskon kom på besök. Det kan ha varit dennes barn eller

barnbarn som öppnade. De visade inte något större intresse för de försök till kontakt som Frithjof och hans bror tog. Frithjof upplevde att det fanns en distans i deras uppförande. Det kan finnas flera skäl till det. De kanske fortfarande hyser en viss misstänksamhet mot personer i den tyska majoritetsbefolkningen efter det som hände under nazitiden med förföljandet av judar. Det kan även finnas en rädsla för att de återigen skall bli malträterade eller så frammanas den gamla skräcken i möten med tyskar som inte är judar. Ett annat alternativ är att de visar distans på grund av stolhet och vrede.

ANPASSNING UNDER TVÅNG - EXEMPEL PÅ NARRATIV INDUKTION

Nationalsocialisterna överförde sin metaberättelse vidare i olika steg till de unga som var en prioriterad målgrupp, genom skolan, Hitlerjugend (se Lehmann, 1983:110-120) samt propagandan i tidningar och radion.

Då informanterna redogör för hur det var presenterar de en bild av det upplevda tvånget i samhället. Därmed beskriver de åtgärdsstaten av metaforen dubbelstaten, i vilken människor inkluderades och exkluderades via den nationalsocialistiska lagstiftningen (se von Krockow 1991:175). De som bar HJ-uniformer tillhörde de prioriterade personerna och de som inte gjorde det var marginaliserade och kunde känna sig utanför.

För att vara inkluderad krävdes att barnen och ungdomarna räknades till de ”ariska” tyskarna. De fick inte komma från familjer där någon var socialdemokrat eller kommunist. De fick inte vara funktionshindrade eller tillhöra någon annan kategori av människor som föll utanför de av nazisterna accepterade ramarna. Barnen skulle tränas och disciplineras enligt de metoder som nazisterna ansåg vara lämpliga för att kunna fullfölja idéerna om ”den ideala livsbanan”.

GERT beskriver sin barndom i den östra delen av Tyskland fram till 1937 som en ”oförglömlig och fantastisk tid”. Livet var i stort sett som vanligt. Han och hans familj levde ett lugnt medelklassliv. Även om nazisterna suttit vid makten i fyra års tid hade det inte påverkat vardagslivet i någon större utsträckning för dem. Enligt Gert blev de lämnade i fred under förutsättning att de höll sig till de regler som rådde i samhället.

”Under större delen av sin tid levde den övervägande delen av tyskarna en civil tillvaro som vanligt, tacksam för lugn och ordning, för den ökade materiella tryggheten. De arbetade, förälskade sig, grälade, bildade familj, firade kristen och inte hednisk jul, spelade kortspelet skat eller fotboll, skötte sina koloniträdgårdar eller gjorde utfärd i det gröna, gick på bio och på konsert, deltog i gudstjänster och inte, som de var vana” (von Krockow 1991:171).

Vi tittade på första majtågen, hängde ut våra hakkorsflaggor som man skulle göra. Far hade en låg profil mot Hitler. Någon gång hörde jag honom säga ”den svarte Österrikaren” (Gert).

I den första meningen preciserar Gert vad anpassningen till det politiska systemet gick ut på. Hans föräldrar gjorde som det förväntades av dem att de skulle göra. De rättade sig efter de regler som nazisterna föreskrev, vilket kan tolkas på skilda sätt. Det första handlar om att göra som det var påbjudet av nazisterna som utgjorde den befintliga auktoriteten som krävde lydnad. Agerandet från Gerts föräldrars sida kan förklaras med rädsla för att bli utsatta för angiveri.

”Partiet behövde inte säga åt medborgarna att hissa hakkorsflaggan, prenumerera på partiets tidning eller lyfta armen i den underdåniga Hitlerhälsningen, ty vanliga tyskar gjorde det ändå och upplyste ”andra” om vad man var tvungen att göra” (Stoltzfuz 2004:37).

Regimen förlitade sig på ett grupptryck där människor skulle kontrollera och ange varandra för polisen och Gestapo (Mallman & Paul 1994, Gellately 1990).

”Nazisterna uppmuntrade också barnen att ange sina föräldrar. Barnen gjorde ofta det, eftersom de trodde att det var deras plikt” (Hirschfeldt Bodenheimer 2001:6, egen översättning).

Rädsla är ett ständigt återkommande minne i informanternas berättelser från nazitiden och andra världskriget. Enligt Eriksen kan en rädsla som uppstått under den tidiga barndomen och som till synes har försvunnit dyka upp helt plötsligt under vuxenlivet med enorm kraft i en stressande situation (Eriksen 1999:87). De som exempelvis har upplevt andra världskriget

och nazismen har liknande gemensamma minnen av rädsla från den tiden, vilket framkommer av informanternas berättelser och innehållet i Dörrs böcker (2007).

Gert berättade i den andra meningen att hans fars strategi var att hålla en låg profil under nazitiden. Han ville inte dra uppmärksamhet till sig och familjen. Den hållningen delade han med många andra. Gert hörde sin far kalla Hitler för ”den svarte Österrikaren”, därmed fällde han en kommentar om Hitlers etniska ursprung som även Magdalena återkom till som någonting väsentligt. Faderns enda önskan var att fortsätta med sitt yrkesutövande för att kunna försörja familjen. Han ställdes inför en valsituation och ett ställningstagande när det krävdes av honom att han skulle gå med i partiet. Antingen gjorde han det och kunde fortsätta att arbeta som tandläkare eller avstå och förlora försörjningen. Han valde att gå med i partiet 1938. Vad det var som påverkade honom framgår inte. Inte heller vad som kunde ha hänt med familjen om han hade avstått. För att de skulle få mat och husrum var någon av de vuxna tvungna att arbeta. Oftast föll den rollen på männen.

Nazityskland var i grunden ett patriarkaliskt samhälle uppdelat på en stor värld för män och en liten värld för kvinnor, men med tiden då alltfler män kallades in i armén försökte myndigheterna få kvinnorna att fylla männens platser. Där kvinnornas insatser inte räckte till sattes lägerfångar och tvångsarbetare in.

Hitlers rustningsminister Albert Speer skriver i sina *Memorarer* (2003) om de diskussioner som han hade med Hitler att låta tyska kvinnor arbeta i rustningsfabrikerna. Hitler ville inte höra talas om det, enligt Speer (2003:256-257). Enligt en annan källa blev dock alla kvinnor mellan 17 och 45 år i januari 1943 tvungna att arbeta inom industrin (Sigmund 2001:122). Gertrud Scholtz-Klink som var Reichsfrauenführerin (rikskvinnoordföranden) gick ett steg längre. Hon ansåg att kvinnor som hade uppfostrats av den nationalsocialistiska kvinnorörelsen inte bara skulle kunna skriva maskin och arbeta, de skulle även vara Führerns soldater (Sigmund 2001:122).

DIETER berättar en liknande historia om sin far som Gert har gjort. Fadern var inredningsarkitekt och egen företagare. För att kunna bedriva sin verksamhet ansåg han att han var tvungen att gå med i partiet, vilket han gjorde 1936. Därmed så anpassade han sig också till systemet. Den national-

socialistiska diskursen innefattade makt och maktutövning på olika nivåer något som enligt Foucault ingår i alla diskurser (1993). Inom dess metaberättelse fanns ”den ideala livsbanan” (se Linde 2001:621) som ägde rum i etapper. Den inleddes med barnens och ungdomarnas medlemskap i Jungvolk då de var mellan 10 och 14 år gamla, därefter förväntades att de skulle gå med i HJ, då de var mellan 14 och 18 år. Där gick de på onsdags- och lördagseftermiddagar, några timmar åt gången. HJ var könsindelad. Det fanns en avdelning för pojkar och en för flickor. Efter avslutad HJ-tjänstgöring skulle både flickorna och pojkarna göra ett halvt års arbetstjänst.

HELGA sade att när hon var med i Jungmädel brukade flickorna sjunga när de skulle ut. Det var samma sånger som Frithjof har berättat om, Die Fahne Hoch är första strofen i Horst Wessel Lied. Även flickorna i Arbeitsdienst (arbetstjänsten) sjöng sånger för att underlätta arbetet och få in takten, när de exempelvis skulle slå hö. Sjungandet skapade gemenskap. Från 1933 var arbetstjänsten ett år, tidigare hade den varit ett halvår. RAD (ReichsArbeitsdienst) grundades 1931 och var då frivillig. Den hette från början Nationalsozialist-Arbeitsdienst och bytte namn 1934 till RAD (Beevor 2004:217).

Efter studentexamen arbetade jag som mer eller mindre tvångsarbetare (alla fick göra detta). Från 1 april 1941 i sex månader var jag i Arbetstjänsten. Det var lantarbete på mindre gårdar och sedan var jag sex månader i Berlin på ett stort sjukhus som städerska. (Katrin).

KATRIN refererar till det av henne upplevda tvånget. Liksom i fallet med inträdet i HJ var det obligatoriska deltagandet i Arbetstjänsten en etapp i det som Lehmann kallar levnadsstationer i en ung människas liv då. Han kallar berättandet om stationerna för stereotyper (Lehmann 1983:111). Det är många av hans informanter som refererar till tiden i arbetstjänsten som någonting meningslöst (Lehmann 1983: 117), en bortkastad tid.

När arbetstjänsten var genomförd var det tänkt att ungdomarna skulle gå in i partiet. Pojkarna skulle bli soldater i den tyska armén Wehrmacht[30], SA eller SS, där de fick en militär fostran. Fastän naziregimen prioriterade barnen och ungdomarna krävde den av dem mot slutet att både de väldigt unga samt de äldre skulle offra sina liv för fosterlandet. De sattes in som

Katrin fick göra arbetstjänst som var obligatoriskt efter det att hon slutade gymnasiet. Hon var i lantbruket på olika gårdar och hon arbetade som städerska på ett sjukhus. Här är hon tillsammans med andra okända unga kvinnor som också deltog i arbetet.
Ur: Katrins album

soldater som skulle kämpa mot den mångdubbelt starka sovjetryska armén. I och med att ungdomarna togs in i Hitlerjugend var de i praktiken inte fria från den nationalsocialistiska hegemonin så länge den var verksam enligt von Krockow 1991:170. Parallellt med denna tillvaro i åtgärdsstaten levde eller försökte ungdomarna leva ett civilt liv tillsammans med sina familjer i Heimat i ”lugn och ordning” (ibid 1991:171) tills kriget kom dem in på livet.

Efter avslutad arbetstjänst ansågs flickorna giftasvuxna. Deras roll i det nazityska samhället gick i första hand ut på att vara maka (Hausfrau) och mor. Kvinnornas situation under nazitiden är omdiskuterad och motsägelsefull. Enligt Adelheid von Salderns resonemang är det få kvinnor som kan betraktas endast som offer eller förövare i Tyskland mellan 1933 och 1945. Majoriteten av de tyska kvinnorna hade komplexa, tvetydiga förhållanden till naziregi-

men som gjorde det möjligt att vara både offer och förövare samtidigt. Hon anser att man måste studera olikheterna bland kvinnorna likaväl som mellan män och kvinnor i det tredje riket[31]. Som offer hade kvinnorna olika öden, en arisk kvinna förnekades abort, eftersom hon bedömdes som genetiskt värdefull, medan en judisk eller romsk kvinna steriliserades mot sin vilja. De senare till och med mördades då de ansågs vara rasmässiga fiender till staten.

Den privata sfären i hemmen över vilken kvinnorna härskade invaderades dock efter hand mer och mer av den publika sfärens naziideologi och godtyckliga lagar. Inte ens nazismen kunde dock eliminera all valfrihet, kvinnorna hade en viss förmåga att handla som ansvarsfulla medborgare. Det är endast genom att undersöka hur de utövade den möjligheten som man kan nå fram till frågor om skuld (von Saldern 1994:141-142).

Gisela Bock anser att kvinnorna var offer för en nationalistisk, sexistisk politik. De reducerades till kroppar i nazisystemets rasmål. Det var männen som styrde och förtryckte kvinnorna. Nazistiska läkare utförde brutala experiment på judiska och romska kvinnor i koncentrationslägren för att hitta billiga, snabba sätt att sterilisera kvinnor som bedömdes vara etniskt och rasmässigt underlägsna (Bock 1994). Samtidigt som de understödde att ariska kvinnor skaffade många barn. 1933 infördes giftermålslån för män vars kvinnor hade arbetat och slutat sina anställningar vid giftermålet. De erhöll kuponger där de kunde köpa möbler och hushållsutrustning som de skulle avbetala med låg ränta (Bock 1994:124).

DE TIGANDE JAGEN

Under intervjun med **DIETER** stängde jag av bandspelaren två gånger och fick knäppa på den igen, eftersom han hade mer att berätta om bland annat kunskapen i hans familj om Förintelsen. Han hade tagit upp det med sin mamma någon gång då han var på besök i Tyskland.

D: För jag frågade för säkert 10 år sedan om dom inte visste någonting
om det där. Hon sa: - Inte direkt, utan vi ställde väl inga frågor direkt
heller. För dom visste inte vem dom skulle kunna fråga,
men att det var något som hände i dom där lägren,
det hade tydligen läckt ut. Och det fanns någon som sa då,

några som sa att: - Äh, det är bäst att inte bry sig om (det), för annars går man den här vägen. (Dieter pekar uppåt) genom skorstenen.

B: Så det hade läckt ut?

D: Något hade läckt ut ja.

B: Men dom såg ingenting utav läger, eller såg människor transporteras?

D: - Nej, inte där. Inte vad jag vet. För den stad där vi bodde i. Invånarna var kanske 20-30 000 någonting. Det fanns rykten, men ingenting påtagligt. Det var någon som berättade för mig att det var frun till en tysk * officer som tjänstgjorde på något koncentrationsläger. Och hon ville hälsa på honom, * och det slutade med att hon aldrig kom därifrån heller, så dom tog kål på henne. Hon hade sett för mycket.

B: Menar du det? Så att militärens fruar fick inte besöka dom då?

D: - Nej, inte vad jag vet. Inte när dom tjänstgjorde. Inte militären utan SS i lägren. Man glömmer i sammanhanget visserligen att dom hade mördat miljoner judar, men det var åtskilliga 100 000 tyskar som också fick sätta livet till, dels motståndsmän och folk som ifrågasatte.

Enligt Dieter gick strategin i hans familj ut på att tiga och inte dra onödig uppmärksamhet till sig, vilket andra informanter redan har berättat om att deras anhöriga också gjorde. Även om hans föräldrar hade velat ta reda på mer visste de inte var de skulle kunna vända sig med sådana frågor och till vem. Det fanns en rädsla att väcka uppmärksamhet och råka ut för repressalier.

Han berättar att det cirkulerade ”rykten om koncentrationsläger” på samma sätt som Katrin nämnde. Det kunde vara farligt att bli vittne till för mycket av vad som hände i tjänstesidan (åtgärdsdelen) av staten där elimineringen av människor ägde rum. Det kunde innebära att personen som frågade dog själv. Dieter exemplifierade det med historien om kvinnan som skulle besöka sin man som var SS-officer i något av lägren. Efter besöket återvände hon inte hem. Om det är en vandringssägen eller sant är omöjligt att veta. Sens moralen i hans berättelse var att det inte bara var judar som nazisterna eliminerade utan även andra kategorier som de uppfattade visste för mycket eller som var fiender till systemet såsom motståndsmän och regimkritiker. Hans berättelser ingår i det som Bartov har framfört, d. v. s. frånvaron av judisk

representation i efterkrigstyskland (Bartov 1997:217). Enligt Dieter var det många tyskar som drabbades av den nazistiska maktapparatens normer och regler och som dog. Det senare diskuteras inte utanför Tyskland, eftersom det inte ingår i de allierades kollektivtradition om kriget (Eriksen 1995).

Mot det kan man ställa Bartovs synpunkter att det inte förekommer några andra offer än tyskar i framställningar i efterkrigstyskland hos författare som Böll och Grass (Bartov 1997:217).

DE URSKULDANDE JAGEN

Det har varit svårt för de äldre informanterna att handskas med efterdyningarna av nazismens verkningar på dem själva och det tyska samhället. Hur hanterade informanterna det av dem upplevda tvånget? Vad innebar det att vara med i Hitlerjugend? Hur motiverar de medlemskapet? Vad hände om de inte deltog? Informanterna är kluvna till det som skedde, sig själva och sina attityder. De kände sig maktlösa, utsatta för den propaganda och indoktrinering som nyttjades för att omvända eventuella tvivlare och övertyga dem om att nazismen var ”den rätta läran”. I denna verksamhet hade stormtrupperna (Sturmabteilung) (SA) en nyckelposition. Enligt Helene Lööw var SA distributörer av propagandamaterial. De arrangerade möten där Hitler och partieliten talade (Lööw 2004:210).

Informanterna hade inte kunnat påverka den politiska utvecklingen som ledde fram till nationalsocialisternas maktövertagande 1933. De var för unga. När Hitler och nationalsocialismen tillskansade sig makten 1933 kuvades motståndet från socialdemokrater, kommunister och andra undan för undan bland annat via lagstiftningen. Upproriska personer skickades till koncentrationsläger. Den nazityska politiken hade dock inte lyckats om inte Hitler hade haft ett visst stöd hos befolkningen. Uppgifter om hur stort det var och vilka som gav det varierar från forskare till forskare.

Så här berättar **KATRIN** hur det gick till när hon gick med i HJ:

1934 blev jag medlem i Hitlerjugend. De flesta gjorde detsamma. Mamma som var belgiska hade en annan åsikt, men höll det för sig. Det tillhörde vårt liv då, och man tänkte inte politiskt som t. ex. idag. Det fanns ingen TV och vi fick inte höra utländska radiosändare. Genom skolan, sporten och sammankomster

inom Hitlerjugend hade man ingen tid för radio eller politiska funderingar. Det hela var väl medvetet från de styrande. Om man har mycket att göra, tänker man mindre. I skolans historieundervisning blev det en tendensiös undervisning, men det blev tydligast för tiden från början av 1900-talet till Weimarrepubliken som svartmålades. Men vi visste ingenting annat så man reagerade inte.

Det är med urskuldande hon konstaterar att hon ”blev medlem i Hitlerjugend 1934”. Det var några år innan det blev obligatoriskt. Hon var inte ensam att gå med då. ”De flesta gjorde detsamma”. Hon hänvisar till gruppttrycket och den sociala kontrollen som var effektiv. Hennes mor som kom från Belgien hade en ”avvikande åsikt”, men höll tyst. Detta förhållningssätt delade Katrins mor med andra tyskar. Katrins motivering till sitt agerande var: ”Man tänkte inte politiskt som t. ex. idag”. Det är ett exempel på det som Frykman kallar life-script (1992:261). Genom att använda ”man” är hon inkluderad i skaran av personer som inte opponerade sig då. Vad nationalsocialismen egentligen innebar är någonting som hon har funderat på efteråt. Eftersom hon deltog och teg då, gjorde hon och de andra som var med sig medansvariga till vad som hände under naziåren. Hon förklarar det med att den nazistiska maktapparaten undanhöll viktig information för befolkningen genom att sovra i den information som släpptes ut. Radion var censurerad liksom tidningarna. Därigenom fick tyskarna endast en version av hur saker och ting förhöll sig. Det inbjöd inte till ett ifrågasättande.

Katrin är inte den enda som har reflekterat över Tysklands nazistiska förflutna. Ett antal av dem som överlevde andra världskriget i Tyskland har funderat på detta sedan dess. De har väntat länge innan de har börjat berätta för sina barn och barnbarn om det förflutna. Stargardt ger ett exempel på en ung kvinna som förde dagbok under nazitiden. Hon var en förkämpe för nazismen då. Hennes sätt att argumentera i dagboken var som hämtade ur den officiella propagandan. När hon läste vad hon hade skrivit ett halvt århundrade senare, då hon fått kunskap om vad som hade hänt i koncentrationslägren, dödsmarscherna etc. blev hon djupt chockerad över att propagandan hade nått henne i så stor utsträckning (Stargardt 2005:6-7).

”Våra hjärnor anpassar sig och ställer om sig efter omvärlden hela tiden och när dessa förändringar blir bestående kan de påverka våra tankar, om-

dömen och beteenden på märkliga sätt som forskarna just har börjat förstå" (Schacter 1997:204).

När nazisternas narrativa induktion upphörde och kvinnan fick en annan version av händelserna tänkte hon om.

HELGA tillhörde också den generation som var med i Bund Deutscher Mädel, den kvinnliga motsvarigheten till HJ. Flickorna träffades en gång i veckan. När hon gick dit mötte hon sina skolkamrater. "Man hade roligt ihop, som scouterna. Den politiska påverkan upplevde jag inte som stor". Hon använder det generella pronomenet man och inkluderar sig själv i berättandet, men hon är kluven i sina minnesbilder av nazismen. Hon minns att hon blev glad när hon fyllde 10 år, eftersom hon fick vara med och delta i gemenskapen och ha roligt samtidigt som det var politiskt korrekt att tillhöra HJ.

I syfte att förklara hur det var då jämför hon deltagandet i HJ med sammankomster i vilka föreningar som helst såsom idrottsföreningar och dansföreningar idag. Enligt Anna Johansson så finns det ett syfte med en berättelse. "Vi argumenterar, förnekar, poängterar och förklarar" (Johansson, 2005:83 vilket informanterna gör hela tiden i sitt berättande. Helga blandar det generella "man" och det mer personliga "jag" i sin beskrivning av dåtiden. Hon betonade samvaron med kamraterna före det politiska budskapet, vilket kan tolkas på två sätt. Antingen misslyckades försöken till narrativ induktion från nazisternas sida (Linde 2001:613), deras argument och verksamhet räckte inte till för att övertyga Helga om innehållet i den nationalsocialistiska diskursen, eller så tonar hon ned det tidigare engagemanget.

FRITHJOF började intervjun med att berätta att han upplevde tiden i Jungvolk som tvång, vilket kan förklaras med att det var en paramilitär institution med syfte att inpränta militära normer och levnadsformer hos honom och de andra pojkarna som deltog (Lehmann 1983:66, 115, 117). Det passade inte honom och hans sätt att vara. Han hade inte mycket att säga till om själv utan "han fick rätta sig efter vad överheten" bestämde. "Det fanns någon som ledde dig och det fick du rätta dig efter", sa Frithjof.

Lehmann anser att det var meningen att individen skulle lära sig att underordna sig systemet (Lehmann, 1983:118) och lyda utan att ifrågasätta vad

som krävdes. Frithjof berättar i syfte att tala om att han blev han tvingad att delta. I tvånget ingick att följa det ceremoniel och de riter som nazisterna skapade såsom; Hitlerhälsningen, att gå ett visst antal steg efter officerarna som var äldre förebilder och som skulle respekteras, samt att delta i verksamheten i Jungvolk som bedrevs vid sidan av det ordinarie skolarbetet. ”Om allt detta lärde vi oss på eftermiddagarna mest, på onsdag eftermiddag och lördag eftermiddag”.

På sommaren hade Frithjof bruna skor, knähöga strumpor, svarta kortbyxor, en brun skjorta, en svart slips samt en brun mössa. Vintertid byttes kortbyxorna ut mot långbyxor. Till uniformen hörde en kniv[32]. Nazisterna använde sig av symboler för att skapa samhörighet och enighet vilket bidrog till en känsla av det Benedict Anderson kallar ”föreställd gemenskap” (Anderson 1991). När Frithjof var med i Jungvolk fick han vara med och paradera. Det var samtidigt en träning för kommande soldatliv.

F: Det var t. ex. en begravning av en gammal tant där, som var nazist och där fick vi som Jungvolk (delta). Det var vårt första år, det var 1943. Vi fick stå vid hennes grav i våra svarta byxor, bruna skjortor, slips och allt detta och stå givakt och inte sjunga Tysklandssången utan Horst Wessel Lied.

B: Vad hette den senare?

F: Horst Wessel Lied. Det fanns ju både den tyska nationalhymnen Deutschland Deutschland über alles, det var den tyska,
men sen hade Hitler sina pojkar SA och SS och dom hade en särskild sång som hette Horst Wessel Lied och det var deras kampsång och fick vi sjunga för Tante R. den gamla tanten. Jag tror inte vi begrep egentligen riktigt vad som hände tills 1945.

I berättandet utgår han från ett ”vi” perspektiv. Han var med själv och paraderade i begravningen av den gamla damen som var nazist. Han definierar inte vad en nazist är/var. Han var inte ensam vid begravningen. Det fanns andra pojkar där också. I den sista meningen blir han eftertänksam när han säger att han och de andra inte begrep vad som hände runt omkring dem och vad de deltog i förrän 1945 då kriget tog slut och nazisterna hade förlorat kriget.

Frithjof och hans storebror i Heimat i de östra delarna av Tyskland i september 1944. Familjen evakuerades från Swinemünde till Wollin 1942 och då minskade kallelserna till HJ till pojkarnas glädje. Ur: Frithjofs album

Han använder det som Jonas Frykman kallar life-script (Frykman 1992:261) i beskrivningen av dåtiden. Han var 13 år gammal då, en tonårig pojke. När han talar om ”vi” kan han mena pojkarna i Jungvolk, men det kan också uppfattas som en betydligt större enhet, det tyska folket i stort. Jag visar min okunnighet genom att fråga vad det var för sång de brukade sjunga. Tysklandssången kände jag till, men inte Horst Wessel Lied.

Genom riterna och symbolerna förmedlade och upprätthöll nationalsocialisterna sociala minnen som en dimension av den politiska makten. De skapade ”repetetiva minnesceremonier” som fick sin utformning via utövarnas kroppar (Connerton 1989:1). Som en följd av andra världskri-

get delades Tyskland. Den östra zonen som hade ockuperats av sovjetiska trupper blev 1949 till DDR, där **MARIANNE** föddes och växte upp. Hon berättade utifrån olika ”jag”, ”man” och ”dom” vad hon fick veta om nazisternas behandling av judar under 1930- och 40-talen, när hon bodde i Östtyskland, av föräldrarna och i skolan utifrån en dåvarande östtysk diskurs.

Man fick inte reda på så mycket på den tiden i östra Tyskland och det fanns både bra judar och dåliga judar och jag tror att det är samma sak överallt i världen. Det finns bra människor och dåliga människor. Det fanns dom som var väldigt justa och hjälpte till, och det fanns dom som tog sig fram på andras bekostnad, dumheter, sorg eller vad som helst. Och det gjorde ju det att man hade en liten pik på dom. - Titta nu har dom (det) bra, men dom visste ju inte att dom (judarna) inte fick utföra arbete, men det visste ju inte den vanliga människan. Så dom trodde bara att : - Jaha han har affär. Han mår bra, han har pengar, han är rik. Det var den inställning många vanliga människor får då va. Och då kommer hatet och sen kom då partiet. Det var väldigt jobbigt, det berättade min mamma.

Hon börjar på ett urskuldande sätt genom att säga att ”man”, d. v. s. hon och andra östtyskar inte fick tillräckligt med information om hur saker och ting förhöll sig under kriget när hon bodde i DDR, underförstått att DDR var en totalitär stat liksom nazistaten, där viktig information också systematiskt undanhölls folket. Hon tonar ned det etniska i förföljandet av judarna och anser att synen på judarna istället hängde samman med vem de var som individer och om de hade ekonomiska framgångar, vilket kunde leda till avundssjuka hos majoritetsbefolkningen. Förföljandet var enligt henne en kombination av okunskap och avund från tyskarnas sida.

DE HANDLANDE JAGEN

I detta kapitel kommer Frithjof och Gert att berätta hur de reagerade på de normer och regler som gällde för dem i åtgärdsstaten, när de var med i HJ. **FRITHJOF** uppmanades att gå med, men han undkom kallelserna 1942, då var han 10 år gammal. Han och hans familj hade blivit evakuerade från Swinemünde till en liten stad som heter Wollin som ligger cirka 30 km därifrån.

B: Vad hände tror du?

F: Jag vet inte. Jag försvann i papprena. Det kom någon kallelse och min mor sa att: - Ni måste gå! men vi var så pass fräcka där, så vi gömde oss, och lät mor tro att nu går vi dit i alla fall, för att vi hade fått papper, men på något sätt så fungerade det inte så vi fick gömma oss och vara med några gånger.

I Frithjofs berättelse säger han först att ”han försvann i papprena” i och och med att han flyttade. Det var inte något han beklagade. Därefter kom det någon enstaka kallelse. För att undgå att delta gömde sig Frithjof och hans bror. De genomförde en handling som stred mot den nationalsocialistiska hegemonin, enligt von Krockow var det inte meningen att någon ung människa skulle kunna undgå systemet (von Krockow 1991:170).

De berättade inte någonting för sin mor, utan lät henne tro att de var med, eftersom de inte ville oroa henne. Detta förhållningssätt lyckades inte hela tiden. Hans berättelse visar på ambivalensen i det nazistiska byråkratiska systemet och den nazistiska diskursen som inte var heltäckande, när det gällde att kontrollera sina medborgare, även om de ville ge sken av det. Det är möjligt att myndigheterna lade ned kraft på att prioritera annat än att kontrollera barnens och ungdomarnas deltagande i HJ, men med tanke på den vikt de lade vid HJ:s verksamhet verkar det inte troligt. Å andra sidan kunde en eventuell frånvaro även orsakas av sjukdom och inte bara skolk.

GERT gav exempel på en annan strategi i sin biografi, då han uppmanades besöka ett Hitler-Jugend-Heim i sin hemstad. Liksom Frithjof betonar han tvånget i handlingen.

Som 14-åring skulle jag gå in i ”Hitlerjugend”. Några kompisar och jag ville inte det. De tvingade oss att komma till Hitler-Jugend-Heim. Där blev vi inlåsta i ett rum. Några äldre killar från Hitlerjugend försökte att röka ut oss. De tände några grammofonskivor utanför dörren och röken vällde in genom dörrspringorna. Vi behövde luft, öppnade fönstren och ville hoppa ut. Men där stod killarna med käppar och slog på oss som ville ut. Desperat forcerade vi dörren, kastade de brinnande skivorna på killarna, som flydde. Så arga som vi var gick vi en trappa upp till deras samlingsrum. Dörren gav lätt vika, vad skulle vi göra?

Där hängde stora porträtt av partieliten. Vi öppnade ett fönster Baldur von Schirach flög som förste man och kraschade på gårdsplanen, Adolf Hitler, Rudolf Hess och Horst Wessel följde efter. Avreagerade, men med dåligt samvete gick vi hem.

Jag tolkar det som att han börjar med att berätta om ”den ideala livsbanan” (Linde 2001:621) som nazisterna försökte staka ut för honom, då han som 14-åring skulle in i HJ. Det förekommer en ”vi- och dom” dikotomi i berättandet. Nazisterna tvingade honom att komma till Hitler-Jugend-Heim. När han anlände var det några pojkar som tände eld på grammofonskivor utanför dörren där han befann sig och röken vällde in genom dörrspringorna. ”Jag”-bilden han ger genom ”vi”-formen, där han är inkluderad, är det handlande jaget. Han och hans kamrater reagerade mot den behandling de fick utstå, då de terroriserades av några äldre pojkar från HJ. Gert och hans kamrater tog sig in i nazisternas samlingssal. De handlade i vredesmod, när de kastade ut porträtt efter porträtt på den nazityska partieliten genom fönstret. Han skriver att han hade dåligt samvete, på grund av den förstörda egendomen (porträtten). Efteråt blev han rädd när han förstod att handligen i sig skulle medföra repressalier från de styrandes sida. Han hade återvänt hem när påföljden kom.

Mitt i kvällsmaten ringde det på dörren, polisen ville tala med min far. Då fick min far höra vilken buse jag var, om mitt fruktansvärda nidingsdåd och att jag skulle ställas inför ungdomsdomstol. Domstolsförhandlingarna varade kanske en halvtimme, men jag tyckte det var timmar. Nu visste jag vilket avskum jag var, min framtid var i spillror, jag var märkt, allt var så hopplöst. Domen löd: sex veckors tung ungdomsarrest, men utspridd över veckosluten. Det var att gå till arresten varje lördag efter skolan och på måndag morgon fick jag gå till skolan igen. Arrestcellen var ca 2,5 x 2 meter, ett fönster med galler på andra våningen, där jag kunde titta på torget.

Möblemanget bestod av en träbrits med madrass, ett litet bord och en stol. Till natten fick jag en filt, men det var inte tillåtet att ligga på den. Maten utgjordes av vatten och bröd och mitt på dagen en varm soppa. När jag skulle gå på toaletten fick jag ringa vaktmästaren som gick med mig ner på gården. Där fanns ett litet rum med toalett och tvättställ. Mina skolböcker som jag behövde för att göra mina läxor fick jag ta med till cellen. Den enda tillgängliga boken i övrigt

var Hitlers ”Mein Kampf”. Än idag har jag inte läst den. Varje söndag klockan 10.00 kom en äldre herre, en civil domare och skulle förmana mig. Det var ett märkligt möte, vi kände varandra och han var patient hos min far.

Det Gert och hans vänner hade gjort betraktades som ett brott. Var det någon som förstörde Führerbilder, vägrade sätta upp dem eller som yttrade sig nedsättande om den nazityska ledningen kunde denna person dömas till några års fängelse (Sigmund 2001:167). Gert dömdes av en nazistisk domare till tung ungdomsarrest under sex veckor som han fick sitta av under helgerna. Under den tiden fick han besök av en annan civil domare som var patient hos hans far och som förmanade honom. Vad som hände med nazisterna som startade bråket och försökte bränna pojkarna inne framgår inte. Inte heller om det som nazisterna gjorde mot Gert var en våldshandling, eller om det ingick i den skolning som det var tänkt att Gert och hans kamrater skulle få för att bli ”hårda som Krupps stål”, vilket Hitler önskade se som ett resultat av pojkarnas vistelse i HJ (Sigmund 2001:195). Hj var en förberedelse för militärtjänstgöringen.

Att bli satt i ungdomsarrest som 14-åring är ett minne som har stannat kvar hos Gert (Eriksen 1999:86), eftersom det var en händelse som var betydelsefull för honom och som han kodade in ordentligt. Då tiden i arresten sammanföll med en mängd olika familjära högtider som han inte kunde delta i eftersom han satt i ungdomsarrest låg det på föräldrarnas lott att förklara hans bortavaro. Hela skolan visste att han satt i arresten, men ingen pratade om det offentligt, vilket jag tolkar som att det var förknippat med skam för Gert och hans familj att han satt där.

En berättelse kan enligt Anna Johansson betraktas som ett sätt att organisera episoder, handlingar och redogörelser för handlingar i vilken aktörerna kan ange vilka skäl de hade att agera som de gjorde och orsaker till varför det som har hänt inträffade (Johansson 2005:85). Goffman (1971) ser människans berättelser som medel för folk att framställa sig själva som godtagbara aktörer i det sociala livet (Johansson 2005:88). Syftet med berättandet både från Fritjhofs och Gerts sida är att förklara i efterhand, varför de agerade som de gjorde då. Det finns en önskan hos dem att framstå på ett visst sätt. Trots försök från nazisterna lyckades de inte att övertyga vare sig

Frithjof eller Gert om giltigheten i deras hegemoni, diskurs och identitetsskapande (Linde 2001:613). Gert läste exempelvis inte Mein Kamp. Frithjof och Gert ger exempel på det som Anna Johansson definierar som ”ett handlande subjekt” (Johansson 2005:201-202). Genom sitt agerande gick de emot gällande normer och regler.

VARDAGSHJÄLTEN OCH DET DIREKTA MOTSTÅNDET - DET EMPATISKA JAGET

Som tidigare har nämnts uppvisade det tyska samhället, staten och människorna en kluvenhet som Fraenkel och von Krockow benämner dubbelheten. Denna inställning avspeglade sig inom många områden i samhället. Enligt flera forskare fanns det tyskar som beredvilligt anslöt sig till nazismen (von Krockow 1991, Fromm 1994, Elias 1996, Goldhagen 1996, Fulbrook 1998 med flera). Det fanns även motstånd mot Hitler och nazismen som tog sig olika uttryck.

”I Berlin, bland kabaréerna, använde skådespelarna humorn som hjälp då de tog upp aktuella händelser. De vågade tala om den nazistiska verkligheten och berätta om koncentrationslägren, husundersökningarna, den allmänna rädslan och den allmänna lögnen” (Haffner 2000/2002:152).

Ju längre Hitler satt vid makten desto fler reagerade på det som hände i det tyska samhället, även om det fortfarande fanns sådana som var övertygade nazister. Birgitta som växte upp mot slutet av nazitiden skrev att hon ”hatade” den ”mustaschprydde mannen intensivt”. Von Krockow beskriver Hitler som: ”en misslyckad existens, en soldat som likt så många andra inte fann sig tillrätta i ett ordnat fredligt liv (efter första världskriget) …” (ibid 1991:149).

Det har i efterhand framkommit att det under nazitiden i Tyskland fanns en mängd personer som förde dagböcker. En av dem har publicerats under ”anonym kvinna”. Hon skriver att det fanns en mening som uttalades och trycktes på plakat under fredstiden som löd: ”Allt detta har vi Führern att tacka för”. Mot slutet av kriget när Tyskland var sönderbombat använde ci-

vilbefolkningen uttrycket med viss ironi och hån stället. När tyskarna fått uppleva vad nazismen orsakade dem genom de allierades bombanfall med mera (Anonym kvinna i Berlin 2005:81) var inte beundran för Hitler och nazisterna lika stor hos lika många tyskar som i början av det nazistiska maktutövandet. Det växte fram ett aktivt motstånd mot den sittande ledningen med tiden. Den 20 juli 1944 placerade officeren Claus Schenk Graf von Stauffenberg en portfölj med en bomb i ett rum där Hitler skulle hålla överläggningar. Attentatet kallades Operation Valkyria. Hitler överlevde och fick lättare brännskador (se Dörr 2007:69), men fem personer dog och von Stauffenberg avrättades för förräderi den 21 juli 1944.

Traulau menar i artikeln Plikt och poesi inspirerade kupp mot Hitler att upproret var fråga om en plikt för von Stauffenberg. Motståndet handlade om heder (Tralau 2003). Det tolkar jag som att von Stauffenberg hade fått en fostran, där dygder (möjligtvis de preussiska) hade förmedlats till honom. Han hade tagit till sig av innehållet i dem, vilket hade betydelse för hans agerande som ett moraliskt subjekt samtidigt som den moraliska regeln att kämpa och dö för att bekämpa ondskan finns i den västerländska kulturen.

Helmut von Moltke var en annan person som bedrev motstånd mot nazismen, men utifrån kristna dygder. Han kom från en preussisk adelsfamilj och var folkrättsjurist inom krigsmakten på Oberkommando der Wehrmacht. Han tillhörde en kristen, intellektuell motståndsgrupp som kallades Kreisau-kretsen. Den kom till den 16 januari 1940 och bestod av protestanter, katoliker, liberaler och socialdemokrater. De planerade för en alternativ samhällsordning till den nazistiska, vilket ansågs som högförräderi. Von Moltke dömdes till döden och hängdes i Plötzenseefängelset den 23 januari 1945 (Herholtz 2008).

I Tyskland fanns andra personer som liksom von Stauffenberg och von Moltke gick emot den nazistiska diskursen genom aktiv handling. Neuman kallar sådana personer ”vardagshjältar”. Vardagshjälten var en person som visade tolerans för ”annorlunda” människor. Han eller hon fick en uppfostran som betonade självständighet, lydnad med förklaringar och inte fysiska straff samt omsorg (Neuman 2000:259). I enlighet med Maccoby och Martins modell (1983) (s. 91) fick de troligtvis en auktoritativ fostran (Möller 2003:27).

Jag kommer att använda mig både av vardagshjältebegreppet och uppfostran i tolkningen av informanternas narrativer i detta avsnitt.

I januari 1945 träffade en luftmina min morfars hus i Berlin-Wedding, Gerichtsstrasse 6. Med honom dog 140 kvinnor, barn och gamla. Hur många judar han hade gömt i sin källare och sedan smugglat ut ur landet är det ingen som vet exakt. Några hundra i alla fall. När vi hälsade på min morfar fick jag ibland ge judarna mat och tömma deras toaletthinkar. Simon Wiesenthal anklagar alla tyskar för judeförföljelser, men vad vår familj och många andra gjorde för judarna, det håller man tyst om. Kanske har någon jude efter kriget försökt att komma i kontakt med morfar, men han var ju död.

GERTS mors fosterfar som Gert kallar morfar gömde judar i sin källare i Berlin. Han var en vardagshjälte enligt Neumans teorier som trotsade den nazistiska diskursen. Han tillhörde de personer som var uppfinningsrika i försöken att hitta möjliga och omöjliga gömställen åt judar i källare och på vindar, under hus och bakom nyuppförda väggar. I Berlin gick cirka 10.000 judar under jorden (Neuman 2000:53).

Sensmoralen i Gerts berättelse är att inte alla tyskar var antisemiter. Det fanns människor i Tyskland som inte accepterade den nationalsocialistiska diskursen. Hans morfar var en av dessa personer som med risk för eget liv räddade andras. Både Gerts morfar och några av de judar denne gömde dog vid ett av de allierades bombningar av Berlin. Att han lyckades gömma judar, utan att någon kom på honom eller angav honom för Gestapo är uppseende väckande enligt de teorier som Mallmann & Paul (1994) samt Gellately (1990) framför om det tyska folkets förhållande till polisen och Gestapo. Gert hade en liten del i morfaderns arbete, då han skriver i ”vi”- och ”jag”-form att:

När vi hälsade på min morfar fick jag ibland ge judarna mat och tömma deras toaletthinkar.

Eftersom morfadern dog vet Gerts familj inte om någon av de judar som han räddade har sökt efter honom, efter det att kriget tog slut, i syfte att kanske tacka honom för hans insats eller vittna till hans fördel och därmed

Kvinnorna på bilden tillhör några av dem som var internerade i koncentrationsläger mellan 1933 och 1945. De evakuerades av Röda korset och kom till Kalmar med fartyget Prins Carl i juli 1945. Foto: Troligen Walter Olson. Ur: Kalmar läns museums arkiv

bevisa att det fanns tyskar som brydde sig om vad som hände med judarna. Gert är besviken på omvärldens reaktioner efter kriget och att Simon Wiesenthal anklagar tyskarna för judeförföljelser. Han, liksom Birgitta, tycker att alla tyskar dras över en kam, när det gäller antisemitismen i Tyskland före och under andra världskriget. Han vill ge en motbild till den i väst dominerande kollektivberättelsen om tyskarnas skuldbörda under andra världskriget med sin berättelse om morfadern.

DEN NAZISTISKA DISKURSEN OCH DET FÖRKLARANDE JAGET

DIETER och jag hade en lång diskussion om tyskarna och nazismen innan han dog. Det var ett ämne som engagerade honom mycket. Han föddes under den nationalsocialistiska hegemonin, men han var liten då. Likväl har den tiden påverkat både honom och medlemmarna i hans familj som den har gjort för alla andra som levde då. De fick fly från sin Heimat i Sudettyskland och börja på nytt på annan ort i Tyskland. Jag frågade honom vad

han trodde det var som gjorde det möjligt för Hitler att komma till makten i Tyskland.

- Ja, det var en liten klick * som * som gjorde alla dessa förbrytelser. Det var ju * Hitler hade väl idén att skylla allt på judarna * och han samlade så pass mycket folk omkring sig, typ Himmler, Goering, Goebbels och alla dom där, och som i sin tur fick sina medlöpare, och som kunde plantera sina idéer och dom trodde på dom också. Vad var det för folk som dom hade samlade omkring? Det var inga höjdare, det var inga professorer eller någonting utan det var småförbrytare. Det var folk som hade väldigt låg utbildning och dom, dom fick makten och när dom fick makten då kunde allt det där hända.

I sin ”vi- och dom”-presentation tar Dieter avstånd från ”dom” som i detta fall syftar på nazisterna. Han säger att grunden i det nazistiska tänkandet utgjordes av antisemitismen och att nazismen lockade till sig folk som trodde på dessa idéer. Dieter konstaterar att det var när småförbrytarna fick makten i sin hand som allt hände, utan att precisera vilka som ingick i den gruppen mer än att det inte var några professorer.

När **MARIANNE** växte upp i DDR berättade hennes föräldrar också för henne att de som gick med i NSDAP inte var några intellektuella personer, de tillhörde samhällets lägre skikt. Fromm konstaterar i boken *Flykten från friheten* (1994) att stommen i den nazistiska rörelsen utgjordes av den lägre medelklassen, d. v. s. små butiksinnehavare och hantverkare, medan arbetarklassen oftast var negativt inställd till den liksom den liberala och katolska bourgeoisin (Fromm 1994:157). Mot detta argument står det faktum att Helgas far var professor, SA-man och medlem i partiet. Sylvias farfar var också professor och medlem i partiet.

Marianne hade en egen definition vilka det var som nazister under 1930- och 40-talen.

Det var mest dom som var, dom ville inte jobba, dom ville slåss. Dom var inget i samhället, och sen plötsligt så blir dom nåt, som grannen exempelvis, som dom berättade i huset. Han var en ren skithög som människa och sen plötsligt var han där och så kunde han trampa på dom. För det kunde han inte göra innan. Men sen var det ju inte alla som gick med i nazipartiet. Som han sa, det

var många bråkstakare som sökte sig dit som skulle bli nåt. Dom som var intelligenta, dom drog sig undan. Dom försökte komma undan, dom ville inte vara med där.

De första ”dom”, syftar på dem som anslöt sig till nazismen. Sedan ger Marianne ett exempel på en person, ”grannen som dom berättade i huset. Han var en ren skithög som människa och sen plötsligt var han där och så kunde han trampa på dom. För det kunde han inte göra innan”. Denna andra ”dom” kan hänvisa både till hennes föräldrar som har berättat om honom för henne, liksom grannarna som bodde i huset, men även en större mängd okända människor som inte var nazister. ”Dom som gick med i det där nazipartiet i början faktiskt när han (Hitler) skrek högt”. ”Dom” i den sista meningen var dem som hon rubricerar som intelligenta, utan att definiera närmare vilka de var mer än att de höll sig undan. Det kan ha varit en mycket stor grupp människor som inte var ”skithögar”, kanske vanliga människor som bodde i huset.

Marianne berättar att hennes föräldrar inte ville gå med i partiet. Hennes morfar använde sig av en strategi som andra tillämpade också, det vill säga, de var tysta. De protesterade inte mot det som hände, av rädsla för represalier. Både ”dom” och ”man” presentationerna i berättandet är några som hon kan känna samhörighet med, hennes omsorgspersoner. Hon fortsatte sin förklaring rörande föräldrarnas syn på nazismen.

> Och det var jobbigt för dom att dom ville inte gå med på det.
> Men då fick man hålla sig tyst och lugn, sa min morfar,
> så att det inte hände dom någonting. Man skulle hålla sig lugn.

Hennes far togs in som soldat mot slutet av kriget. Han var eldare vid järnvägen och hade hand om transporter. Han var bl. a. i Jugoslavien och som så många andra tyska soldater togs han till fånga av ryssarna och fick sitta i läger ett antal år innan han släpptes.

B: Vad han tyckte om Nazityskland det vet du inte heller då?

M: - Nej, han tyckte inte heller om det. - Nej, han tyckte att det var inte alls bra. Det enda som var positivt. Det var väl att han (Hitler) byggde bostäder då för den vanliga människan.
- Ja, dom finns kvar än idag.

B: Hitler då?
M: Han såg till att folk fick jobb.

Argumentet att Hitler åtgärdade massarbetslösheten och lät bygga bostäder i Tyskland återkommer i informanternas berättelser som förklaring till att människorna där sympatiserade med nationalsocialismen mellan 1933-1945. De sökte en stark ledargestalt som kunde ta Tyskland ur krisen och bidra till att folket fick en bättre självkänsla efter det att Tyskland hade förlorat första världskriget.

Dörr skriver i *Der Krieg hat uns geprägt* att det tyska folket kunde delas in i tre grupper: De begeistrade, fantastiska nationalsocialisterna, de medelbegeistrade, anpassade och delvis kritiska medlöparna samt regimmotståndarna. Enligt Dörr så var den mellersta gruppen den största, den minsta var regimkritikerna som aktivt ville störta regimen. De var få av de tillfrågade barnen i hennes material som betecknade sina föräldrar som fanatiska nazister (Dörr 2007:95).

Nazitiden innebar inte bara positiva företeelser för folket i gemen. När andra världskriget bröt ut blev tillvaron i Tyskland allt mer kaotisk för tyskarna i Heimat allt eftersom tiden gick. Informanterna har exempelvis berättat att rädslan för Gestapo var stor.

Frithjof återkom till Tysklands nazistiska förflutna flera gånger under vårt samtal. Hans berättelser hade syftet att förklara för mig ”hur det var” enligt Johansson 2005:83. Hans motivering till att det tyska folket tog till sig nazismen var att nazisterna spelade på folks rädsla. Det tyska folket vågade inte protestera mot deras agerande. ”För sa du någonting, så kom ju nästa och skvallrade, precis samma sak som i dåvarande Östtyskland”.

Klaus-Michael Mallmann och Gerhard Paul diskuterar Gestapos roll under nazitiden i artikeln Omniscent, omnipotent, omnipresent? : Gestapo, society and resistance (1994). De anser att den makt Gestapo tillskrevs av tyskarna är en myt som härrörde från Gestapos ledning.

Tvärtemot den bild av Gestapo som allestädes närvarande visar de att de flesta Gestapokontor var för dåligt utrustade för att kunna utföra rollen av den totalitära store brodern. De lokala kontoren saknade personal för att i praktiken kunna realisera de alltmer storslagna direktiven som utfärdades i Berlin vid den centrala myndigheten. Gestapo hade i själva verket varit blind

om det inte hade varit för den flod av angiveriinformation som lämnades av tyskar mot sina släktingar, vänner och grannar. De flesta angiverierna genererades inte av politisk ideologisk övertygelse utan av ilska, girighet, hat och fördomar. Vanliga tyskar använde Gestapo för att göra upp räkningen med grannar eller släktingar, för att bli av med makar eller för att få tillgång till judisk egendom, enligt Mallman & Paul. Det faktum att naziterrorn inte var rationell eller förutsägbar gjorde verklighetens Gestapo ännu mer skrämmande än mytens (Mallman & Paul 1994:166, egen översättning). Några av informanterna intog en anpassad strategi på grund av rädsla för repressalier och för vad som kunde hända med dem och deras familjer om de råkade i händerna på systemet.

SAMMANFATTNING

Mellan 1933 och 1945 var nationalsocialismen den förhärskande ideologin i Tyskland. Dess diskurs reglerade vilka berättelser som fick berättas, när och av vem enligt Foucault 1993 och Johansson 2005:57-58.

”Berättelsers sanna funktion är att placera människan i tiden, men genom att beakta historier och skriva historia ger vi form åt det som förblir kaotiskt, stumt och dolt” (Johansson 2005:83, Ricoeur 1991:99-116).

Det som förblir outsagt förblir kaotiskt t. ex. judefrågan, skulden etc. Nationalsocialisterna stakade ut ”den ideala livsbanan” (se Linde 2001:621) för den ariska människan. De unga tyskarna skulle skolas in stegvis i det nationalsocialistiska tänkandet genom den paramilitära Hitlerjugend (se Lehmann 1983:117).

Katrin, Gert, Helga och Frithjof har varit med i HJ. Det var en frivillig intagning till Jungvolk och HJ från början, men 1936 skärptes reglerna och det blev till ett tvång (Lehmann 1983:110). Syftet med induktionen var att de unga inte skulle bli fria från nazismen så länge de levde, vilket von Krockow 1991:170 och Lehmann 1983:110 skriver om. Det gällde även dem som inte sympatiserade med dess ideologi. De äldre informanterna reagerade och hanterade nationalsocialismen på olika sätt och med skilda strategier från situation till situation beroende på vilka de var som personer, hur gamla de var och vilka attityder och värderingar de hade fått traderade till sig. I deras

berättande figurerar ett antal varierande ”jag”-presentationer. Det finns exempel på det som Katarzyna Wolanik Boström (2005) kallar deltagande berättelser som inkluderar informanterna själva med exempel på narrativ induktion, nazisternas försök att överföra innehållet i den nationalsocialistiska diskursen till det tyska folket, samt misslyckad narrativ induktion, då det inte lyckades (Linde 2001). Berättandet grundar sig på vilka minnen informanterna har från barndomens Tyskland. Anne Eriksen skriver med hänvisning till den franske sociologen Maurice Halbwachs (1999) att det nästan alltid är en social situation som gör att man har behov av att minnas något. Flera av informanternas minnen handlar om situationer, då de var rädda. Eriksen menar att det som en gång har skapat rädsla hos en person framkallar ett minne som sedan kan återkomma då barnet har blivit vuxen och befinner sig i en liknande situation som då minnet kodades in. Det kan också finnas minnen som döljs och aldrig kommer fram, men som ändå påverkar personen i fråga (Eriksen 1999:86-87).

Frithjof noterade att hans föräldrar reagerade med rädsla när det kom kallelser att han och hans bror skulle delta i HJ. Det fanns ett bakomliggande hot. Gör du inte som vi säger så.... Hotet utgjordes av Gestapo och att bli skickad till något koncentrationsläger, om de inte gjorde som de blev tillsagda. Själva begreppet koncentrationsläger för ett barn som Fritjof var troligtvis diffust då, men han förstod att det var förenat med fara och han blev rädd.

Gert fick bevista ett Hitljer-Jugend-Heim för utbildning, där han blev utrökt av HJ-pojkar. Det slutade med en tid i ungdomsarrest för hans del då han protesterade. Han förknippar det med obehagliga erfarenheter och en viss rädsla.

Frithjof och Gert har även givit exempel på handlingar som stred mot systemets önskemål om en ideal livsbana för undersåtarna och då särskilt barnen och ungdomarna. Frithjof struntade ibland i kallelserna från HJ och Gert reagerade i vredesmod i Hitler-Jugend-Heim, då han slängde ut porträtt på partiledningen genom fönstret. Det tyska samhället mellan 1933 och 1945 anses av forskare som Fraenkel, 1984 och von Krockow, 1991 som en dubbelstat, vilket bidrog till att nästan varje enskild tysk också levde ett dubbelliv. En person kunde vara sträng i tjänsten i åtgärdsstaten och uppvisa en helt annan sida i hemmet (se Haffner 2000/2002:97, von Krockow

1991:173). Informanterna uppvisar en motsägelsefull bild av Hitler. Frithjof och Helga berättar om den förväntan som människor kände inför Hitlers besök i deras Heimat i den civila delen av dubbelstaten. Det byggdes upp en förtätad stämning med musik och parader som appellerade till folks känslor. Det var som ett iscensatt skådespel. Frithjofs morfar beundrade Hitler och brukade lyssna till dennes tal, medan hans fru och dotter gick i kyrkan. I försöken att förklara hur det var då jämställer Helga det tyska folkets intresse för Hitler med svenskarnas intresse för kungen när denne reser runt i Sverige och folk går ut för att titta och lyssna på honom.

Birgitta skrev i sin biografi att hon hatar Hitler. Genom sin politik förstörde han hennes unga liv och utsatte henne för ett stort lidande. Hon förlorade sin morfar i förtid och separerades från sina föräldrar. Hon utsattes för rädsla och trauman, medan bomberna föll.

I början av den nationalsocialistiska hegemonin, i det som den anonyma författarinnan i sin dagbok kallar ”fredsåren” (2005:82) levde informanterna ett som de kallar ”normalt” liv (von Krockow 1991:171, Lehmann 1983, Stargardt 2005:12). Gert berättade att hans familj tvingades anpassa sig till systemet, vilket innebar att de hängde ut sina hakkorsflaggor och höll en låg profil. För att kunna fortsätta sin yrkesverksamhet gick Gerts och Dieters fäder med i partiet, annars hade de inte kunnat försörja sina familjer.

De äldre informanterna har berättat att de hade viss kunskap om judarnas situation i Tyskland under nazitiden. Katrin kände till några judiska flickor som gick i hennes skola och som emigrerade 1934. Själv hörde hon talas om koncentrationslägret Oranienburg under ett bröllop då en av gästerna berättade att det hände förskräckliga saker där och uppmanade deltagarna att inte föra informationen vidare. Hon berättade om Kristallnatten den 9 november 1938 som nådde hennes stad. Hon säger inte något om vem som låg bakom förstörelsen mer än att hon inte deltog i den själv. Samma sak berättade Gert med tillägget att familjen hade judiska vänner som försvann då, utan att precisera vart eller hur. Birgitta ville ge en motbild till uppfattningen att det inte bara var judar som skickades till Kz-lägren. Hon hade familjemedlemmar som sändes dit. Gert gav också en motbild genom att berätta att han hade en morfar som gömde några hundra judar i sin källare i Berlin. Både han och de judar som fanns där dödades vid ett av de allierades bombanfall.

Helga minns när hon var ute på söndagspromenad med sina föräldrar att de mötte folk som hade gula stjärnor på sina kläder. Hon reagerade inte över det då; hennes far hade sitt partiemblem, således kunde andra också bära märken. Hon hade även en klasskamrat som var halvjudinna, men kamraterna fick inte gå på hennes födelsedagskalas för sina föräldrar på grund av flickans etniska bakgrund. Frithjofs familj hade en husläkare som var jude. Det sades om honom att han hade vårdat Hitler vid något tillfälle och därför inte blev skickad till något koncentrationsläger.

Frithjof och hans familj blev ögonvittnen till de så kallade dödsmarscherna, när de var på flykt undan ryssarna. Hans mor försökte bistå några av kvinnorna som gick på fälten bredvid Frithjof och hans familj när de inte förmådde gå längre, men hon blev hotad av en kvinnlig k-pistbeväpnad vakt, en s. k. Flintenweib (bösskärring). Det är en motbild till den av de allierade spridda bilden av passivitet som fanns i Tyskland mellan 1933 och 1945 vad det gällde att hindra nazisternas maktutövning. Informanterna är medvetna om existensen av den nu beskrivna kollektivtraditionen. Som en förklaring till varför människor förhöll sig passiva nämner de rädslan de kände inför hoten som spreds via Gestapos verksamhet samt de omfattande angiverierna. Om människor förhöll sig tysta och passiva blev de lämnade ifred och kunde leva sina liv ungefär som de hade gjort tidigare. Dieter försökte förklara det tyska folkets agerande med att de inte visste vad Hitler var ute efter när han kom till makten. Informanternas berättelser är en blandning av de tigande, ovetande, vetande, förklarande och urskuldande jagen samt av passivitet kontra handling rörande kunskapen om den judiska befolkningens villkor i Tyskland under nazitiden, beroende på vilka kontakter informanterna och deras familjer hade med judar, om de hade judiska vänner innan nazismen kom till makten, hur gamla de var och vilka situationer det gällde.

Enligt historikern Omer Bartov existerar en frånvaro av representation av personer med judisk härkomst i Tyskland i litterära verk av författare som Heinrich Böll och Günther Grass efter andra världskrigets slut. Orsaken är inte bara att en stor andel av den judiska befolkningen dog i koncentrationslägren, det handlar också om synen på vem som var offer för den nazistiska politiken mellan 1933-1945 och inte. Frånvaron har mycket att göra med frågan om skuld och icke skuld, rättvisa och straff, död och överlevnad.

Hermann Göring, en av Hitlers närmaste män och riksminister i Preussen, nödlandade i Kalmar den 18 juni 1933. Han hade varit på ett bröllop i Sverige och besökt sin hustrus grav då han fick problem med en av motorerna i det flygplan som han flög. Det var inte första gången han landade vid flygstationen på Ängö. Redan under 1920-talet då han arbetade som pilot på sträckan Stockholm-Kalmar-Tyskland stannade han till här. Skotte Linde skriver i *Det har stått i tidningen* (1991) att sällskapet som färdades med Göring fick ta bil till Malmö, där väntade ett flygplan på dem som tog dem till Tyskland. Fotograf okänd. Bilden är en reproduktion från Barometern och utlånad av Skotte Linde

4. Berättelser om andra världskriget

Informanterna kommer i detta kapitel att berätta om sina upplever av Tyskland under andra världskriget utifrån perspektiv som inte är överensstämmande med den allierade metaberättelsen, i vilken de allierade porträtteras som goda människor, (det som Anna Johansson kallar protagonister), då de befriade Europa från nazismen, medan nazisterna är deras motsats, (antagonister) (se Prince 1987:78, Johansson, 2005:133). De senare orsakade stort lidande och många miljoner människors död genom sin politik och de krig som de drog in andra i. Den tyska civilbefolkningen led dock enligt informanterna också som ett resultat av nazismen.

Informanternas berättelser ingår i det som Anne Eriksen kallar ”en oppositionell linje” (Eriksen 1995:15-16). De har tidigare berättat om det av dem upplevda tvånget i åtgärdsdelen av dubbelstaten, som urskuldande respektive handlande subjekt. Vardagslivet i normstaten i Heimat löpte parallellt med livet i åtgärdsstaten. Så länge informanterna gjorde som de blev tillsagda blev de lämnade i fred.

I september 1939 bröt andra världskriget ut då nazityska trupper invaderade Polen. Kriget fick stora konsekvenser för alla inblandade parter. De äldre informanterna som upplevde det som barn har uppehållit sig länge vid det i berättandet. Det blev till det som Lehmann kallar en ”levnadsstation” i informanternas livslopp (Lehmann 1983:120-146).

På vilket/vilka sätt berördes informanterna av andra världskriget? Vad kännetecknade deras liv från tiden före respektive efter andra världskrigets utbrott 1939? Vad minns de så här långt efteråt?

DE HOTADE, RÄDDA OCH FÖRTRYCKTA JAGEN

- Jaha, just då -39 vid den tiden, från den tiden man föddes –32 hade ju en oerhörd propaganda pågått i Tyskland och bl. a. visade man i tidningarna hur polackerna mördade tyskarna och det var väl för att just hatet mot polackerna skulle underbyggas.

Propagandan **FRITHJOF** syftar på fanns i tidningarna. Den var avsedd att förbereda soldaterna och det tyska folket inför kriget mot Polen som planera-

des i syfte att skapa Lebensraum[33] (livsrum) i öster (von Krockow 1991:211). Inför fälttåget skulle det som Frithjof säger byggas upp ett hat mot polackerna, för att tyskarna inte skulle ha något förbarmande med dem under kriget.

För att genomdriva den nationalsocialistiska politiken insåg Hitler att han behövde stöd hos det tyska folket. Detta har tagits upp bland annat av Alf Johansson i *Den nazistiska utmaningen : aspekter på andra världskriget* (1997:21, 24, 161-162) och av Nicholas Stargardt i *Witnesses of war children's lives under the Nazis* (2005:139-167).

Och vi hade fått en sovvagnskupé i tåget och i samma kupé skulle det ligga en polska också, och då lär jag ha sagt som 7-åring då till min mormor: - Det kan vi inte åka med, för att då kommer hon att mörda oss.

Kärnpunkten i berättelsen handlar om den rädsla Frithjof kände. Han var cirka sju år gammal. Han ville inte åka med, eftersom han trodde att den polska kvinnan skulle mörda dem. Det är en deltagande berättelse, han var med, men han har glömt det och händelsen har återberättats för honom i efterhand av hans mormor som en anekdot och det är det som han minns. Familjen tyckte att rädslan inte var befogad. På min fråga vad det var i tidningen som skrämde upp Frithjof berättade han att det var fotografier i dagstidningar såsom ”Swinemünde Zeitung” som visade bilder på det som uppgavs vara döda tyskar som mördats av polacker. Detta behövde inte vara överensstämmande med verkligheten, utan ingick i den bild av fienden som regimen skapade genom att framställa hjärnspöken. Propagandan i tidningarna skapade oro hos Frithjof.

Oron formade, med Anne Eriksens teorier i *Historie, minne og myte,* ett minne i honom som blev bestående (Eriksen 1999:86). Swinemünde Zeitung tillhörde, enligt Frihtjof, inte NSDAP, men eftersom nazismens ideologier genomsyrade det tyska samhället, publicerade även andra tidningar den typ av information som den nazityska politiska ledningen ville få ut, med eller utan hot. Frithjof hade inte någon reell orsak att frukta den för honom okända polska kvinnan. Hade han varit vuxen kanske han hade reagerat på ett annat sätt. Han blev utsatt för ett falskt påstående som upprepades tillräckligt ofta för att han skulle tro på det. Som ett led i berättandet om hur vardagslivet var ur hans och hans familjs perspektiv sade Frithjof:

Vi fick inte lyssna på svenska nyheter, men jag kommer så väl ihåg att mormor satt på morgonen och lyssnade på morgonandakten, och hade sin lilla svenska psalmbok och sjöng med i svenska psalmer, men med detsamma du hade stoppat detta så skruvade du tillbaks inställningen på radion till tyska, på Deutschlandsändningen igen, för det kunde ju komma in någon som hade sett detta (Ohörbart). Var den inte rätt inställd så var den inte det.

Det var förbjudet att ta in utländska kanaler på radion, men det hindrade inte människor från att göra det. Orsaken torde ha varit att de då kunde få information som gick emot den nazityska diskursen. Om någon utifrån hade kommit in i ett rum där det stod en radioapparat med en annan inställning än de officiella Tysklandssändningarna kunde personen i fråga anmäla ägaren till radioapparaten eller den som lyssnade för Gestapo.

Angiverisystemet var verksamt under nazitiden. Frithjofs mormor lät sig inte påverkas. Hon fortsatte att lyssna, trots att hon måste ha varit medveten om riskerna och att det kunde få följder.

Frithjof registrerade mormoderns agerande. Han använder berättelsen i ”vi” och ”du”-form för att förmedla en tidsbild av hur vardagslivet var i Heimat, i den civila, privata sidan av dubbelstaten när det gällde något som vi idag uppfattar som trivialt, att lyssna på gudstjänsten på radio. Men då uppfattades det som allvarligt, eftersom radion nyttjades huvudsakligen som ett medel i propagandasyfte från de styrandes sida.

”Goebbels skärmade av hela det tyska folket från så gott som all information utifrån. Motsägande uppgifter eller tolkningar kunde skapa misstro mot hans eget ministerium, väcka protester och ifrågasätta hans strategier …” (Stoltzfuz 2004:176).

Människor visste inte vem som kunde ange dem, när eller för vad, därför upplevdes angiveriet som mycket skrämmande.

Kriget blev ett medel genom vilket folket kunde bevisa sin duglighet. Ett folk som var livsdugligt kämpade för sitt livsrum (Johansson 1997:240). Kriget föregicks av propaganda som skulle uppfylla tyskarna med hat mot fienden.

Från vänster Frithjofs mormor, bredvid henne Frithjofs mor. Kvinnan till höger är en ingift faster som var bosatt i Hannover. Fotografiet är taget den 3 juli 1939 då Frithjof och hans bror skulle följa med fastern till Hannover för att troligtvis stanna där över sommarlovet. Ur: Frithjofs album

Propagandaministern Joseph Goebbels lät framställa en Volksempfänger (radiomottagare) som skulle finnas i alla tyska hem. Den kostade 40 mark, vilket betraktades som billigt. Stora högtalare placerades även ut på offentliga platser.

Radioapparaterna användes för att människorna i Tyskland skulle ta till sig nazisternas metaberättelse och göra den till sin. Nazisterna arbetade aktivt för att göra sin version av historia till det tyska folkets historia, för att den skulle utgöra en modell för fortsatt berättande (Linde 2001:613).

Frithjof med sin faster. Han håller en båt i handen. Han utbildade sig till snickare och båtbyggare i Tyskland. Det var kunskaper som han fick nytta av då han kom till Sverige senare i livet och sökte arbete. Ur: Frithjofs album

”Genom tekniska media som radio och högtalare berövades 80 miljoner människor sitt fria tänkande. Därmed blev det möjligt att underordna dem under en enda mans vilja” (Bullock 2004:366).

Alf Johansson menar att när nazityska trupper gick in i Polen den 1 september 1939 hade Hitler en idé om att Tyskland skulle kunna expandera till dess att det mötte en övermäktig motståndare (Johansson 1997:23). Efter fem veckor var fältkampanjen över och Tyskland fick Lebensraum. Hund-

ratusen gårdar i Polen togs över av Nazityskland. De skänktes till nyinflyttade tyskar med rätt partifärg (se Fischer 1995:277)[34]. Nazisterna hade, enligt Alf Johansson, en nedlåtande attityd till polackerna och folken i öster. Relationen mellan människor och nationer ur nazitysk synvinkel gick ut på ”underkastelse och herravälde” (Johansson 1997:86). På den rasmässiga skalan tillhörde folken i öster ”Untermenschen” (undermänniskor) (Bedürftig 2007:402).

”Under loppet av de närmaste tio åren ska befolkningen här i Polen reduceras till en andra klassens ras som kommer att förse oss med slavarbetskraft, en grundläggande fråga är gallringen och sorteringen av de unga” (Sereney 2002:60).

På hösten 1939 bodde **HELGA** och hennes familj i Danzig, (Gdansk) då nazityska trupper gick in i Polen. De kunde höra bombnedslag och kanonmullret på håll från sin bostad då kriget ägde rum på deras hemmaplan. Helga försöker tänka tillbaka på dåtiden och resonerar med sig själv hur det var då:

Nu var så att kriget började -39. Och då levde vi ju ganska nära, när det blev dags. Och vi hörde alltså bombnedslagen och skjutningarna hemifrån vårt hus, eller vår lägenhet. Jag vet inte riktigt vad jag tänkte, om jag var rädd, utan i och med att jag hade hunnit bli sju år åtminstone och tänkte: - Jaha, nu har det blivit krig och varför det egentligen? Och vi har gått in i Polen. – Ja, men det är ju vårt grannland. Varför egentligen? Min far han fick vara med i det här fälttåget, men efter några veckor så kom han ju tillbaka, för då var fälttåget slut, men kriget fortsätter i alla fall. Och han återgick till sin tjänst på Högskolan.

I början säger hon att ”vi” levde ganska nära kriget som startade 1939. Genom att använda vi-formen markerar hon att hon inte var ensam om denna minnesbild. Resten av familjen som var hemma är inkluderad i berättandet. Sedan nämner hon att de hörde bombnedslag hemifrån. Därefter ställer hon den retoriska frågan, varför tyskarna över huvud taget anföll Polen, som var ett grannland. Hon försöker i efterhand sätta sig in i hur hon tänkte som sjuåring genom att återkalla minnet från den tiden och kommer fram till att hon inte förstod det som hände.

Helgas familj bodde i Danzig 1939. Fotografiet är taget den 15 maj samma år några månader innan andra världskriget började. Helga, hennes bror och föräldrar befinner sig vid stranden. Helgas pappa som spejar med sin kikare var forskare och zoolog och modern var utbildad gymnastikdirektör, men blev Hausfrau. Hon fick inte tillfälle att använda sin utbildning, vilket hon enligt Helga sörjde över. Ur: Helgas album

Anne Eriksen konstaterar att: ”Både historia och minne handlar om att återkalla eller re-presentera forntiden” (Eriksen 1999:89, egen översättning). Blixtkriget betydde att Helgas far som var SA-man deltog. Han återkom efter några veckor och då det inte hade hänt honom någonting påverkades inte hennes familj i det läget av det fortsatta kriget. När han sedan återgick till sin tjänst vid universitetet blev privatlivet återigen som det var innan för henne i den civila delen av dubbelstaten, d. v. s. ”normalt” .

Hon berättade också att propagandan i radion var intensiv. ”- Ja, dom säger i nyheterna att vi skall segra. Vi skall segra och vi skall kämpa till sista bloddroppen”[36]. Hon säger att hon hörde det till leda och tänkte, ”- Oh, skall det börjas nu igen”. Hon försökte skjuta det ifrån sig, men i hennes undermedvetna fanns propagandan kvar. Hon minns det än. Hon säger också:

När man lyssnade på nyheterna återkom samma fraser. Jag kommer ihåg bilder när jag ser TV-program. En otrolig känsla att se att segerhoppet fanns mycket länge, fram till 1944.

När hon har sett TV-program från den tiden långt efteråt frammanades bilder som hade fastnat på hennes näthinna tidigare och den starka känslan som de förmedlade att Tyskland skulle vinna krigen de gav sig in i. Tron på en seger fanns kvar länge, fram till 1944, enligt Helga.

Ian Kershaw har tagit del av en efterkrigstida undersökning av de amerikanska ockupationsstyrkorna som gjordes i oktober 1945 bland en representativ del av befolkningen i Darmstadt. I vilken olikheter i attityden till nazismen hos de tyskar som var under 19 år gamla respektive de äldre tyskarna framgick. 42 procent av de unga jämfört med 22 procent av de vuxna ansåg att rekonstruktionen av Tyskland bäst skulle utföras av en ”ny stark Führer”. Majoriteten av de unga ursäktade Hitler genom att uttrycka åsikten att han var en god man med dåliga rådgivare, medan majoriteten av de äldre människorna fördömde Hitler och ansåg att han var ond.

Senare undersökningar, gjorda efter Nürnbergrättegångarna, rapporterade ca 12% av dem som blev tillfrågade i den amerikanska zonen att de hade haft förtroende för Hitler som ledare till slutet av kriget, medan 35 % sade sig aldrig ha haft förtroende för honom och ytterligare 16% hade trott på honom fram till 1939, då kriget bröt ut (Kershaw 1994:209).

En av Dörrs informanter, en flicka kallad Ruth B. (född 1930) skriver i en dagbok den 7 april 1945:

”Vi hyser ännu hopp att det kan gå bra. Tre fjärdedelar av vårt älskade fosterland är i fiendehänder. Vi måste vara starka” (Dörr 2007:70, egen översättning).

Frithjof och Helga var barn under nazitiden. Birgittas föräldrar var vuxna individer som var illa berörda av det som hade hänt i Tyskland. De förbjöd Birgitta att vara med i scouterna eller något kristet ungdomsförbund då hon bodde i Sverige, fastän hon gärna hade deltagit i båda. De försökte förklara för henne att hon kunde bli indoktrinerad av alla slags rörelser och det ville de inte. För henne var det oförståeligt.

I synnerhet som de själva lärt oss be aftonbön, och vi gick i kyrkan lite då och då. De hade naturligtvis sina dåliga erfarenheter från nazisternas indoktrinering av barn och ungdomar. Jag fick dock vara med i kyrkans barnkör (som 10-11 åring) och gick därigenom ofta i kyrkan.

Berättelsen informerar om att hennes föräldrar inte ville eller vågade låta henne delta i någon verksamhet där hon kunde utsättas för otillbörlig propaganda. De hade upplevt Weimartiden, men framför allt den nazistiska diskursen, och de visste vad som hände när den blev förhärskande. Deras upplevelser var så negativa att de inte till något pris ville att det skulle upprepas, oavsett var de befann sig och i vilken politisk diskurs de levde.

Frithjof, Helga och Birgitta har visat i sitt berättande hur verksam den nationalsocialistiska ”narrativa induktionen” (Linde 2001:608) var under hela deras uppväxttid i Tyskland. Nazisterna spred falska påståenden om fienden kontinuerligt mellan 1933 och 1945. Särskilt utsatta för propagandan var barnen som var nazisternas primära målgrupp. De utgjorde framtiden och skulle fostras till trogna nazityska medborgare. Barnen satte sin tilltro till vad de vuxna sade och kunde inte alltid avgöra vad som var sant och falskt i de officiella påståenden som spreds.

Birgitta fick lida av detta till och med när hon växte upp i Sverige, då hennes föräldrar var rädda för att hon skulle kunna påverkas negativt om hon gick med scouterna eller om hon gick i kyrkan.

Helga upplevde däremot kyrkan som garanterat ”opolitisk” och sökte sig dit av den anledningen. Följden av de nationalsocialistiska försöken till ”narrativ induktion” har medfört att olika personer har hanterat upplevelserna från dåtiden och minnena på olika sätt, utifrån vilka erfarenheter de har gjort, vad de har varit med om och vem de var som personer.

Anne Eriksen skriver i *Historie, minne og myte* att minnen kräver att det finns någon som minns, det vill säga ett subjekt. Minnena förmedlar detta subjekts perspektiv (Eriksen 1999:91). De existerar inte som antingen sanna eller falska.

Det var inte bara judar uten även tjecker, polacker och ryssar (s.k. Ostarbeiter) som ansågs vara Untermenschen (Herbert 1994:240) på den rasmässiga skala av människor som nazisterna upprättade. Inför kriget mot Polen 1939 och den tyska offensiven mot Ryssland som påbörjades 1941 blev de äldre informanterna utsatta för propaganda mot judar och kommunister, vilket de berättade om tidigare.

Fälttåget mot Sovjetunionen misslyckades och efter förlusten vid Stalingrad 1943 fanns en osäkerhet hos delar av den tyska befolkningen vad som skulle komma att ske därnäst. Istället för den planerade nazityska segern över Sovjetunionen marscherade Röda armén[36] västerut och i oktober 1944 hade sovjetryska trupper nått fram till det tyska rikets östra gränser. Det innebar att informanterna som levde där konfronterades med vad de kallar ”ryska” soldater i olika sammanhang.

Bland de personer som jag har talat med innebar krigsupplevelserna framför allt rädsla och olika trauman, vilka har tagit sig skilda uttryck.

GERT kallades in som pojksoldat i den nazityska armén. Han tillhör en generation pojkar födda 1928 och delvis 1929 som var ”Flakenhelfer” d. v. s. de var stationerade vid luftvärnskanoner. Han kallades in till reservofficersutbildning våren 1945 sjutton år gammal och skickades till marinen i Stralsund, där utbildningen blev kort. Under en permission reste han hem till föräldrarna som bodde söder om Berlin.

Min far tog mig åt sidan och talade om för mig att kriget var förlorat, att det inte fanns något undervapen, att jag skulle avstå från allt hjältemod och göra vad jag kunde för att överleva slutfasen[37].

Undervapnet han talade om skulle kunna vara de raketer som konstruerades under ledning av Wernher von Braun. De avfyrades från basen i Peenemünde och en av dem (testraket 4089) slog ned i Bäckebo några mil från Kalmar och ställde till med stor uppståndelse den 13 juni 1944 (se Arén, Burström, Gustafsson, Karlsson 2007:5).

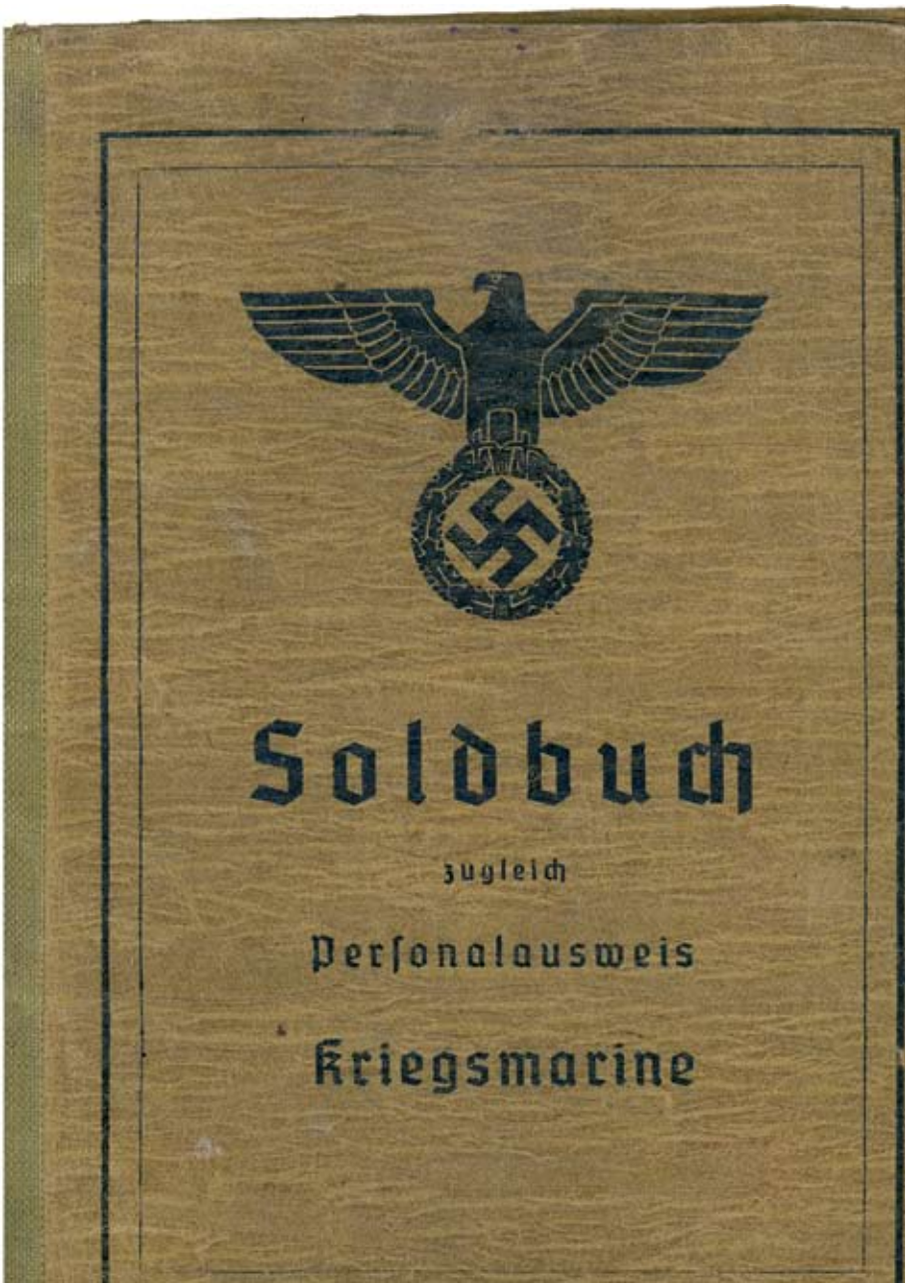
Det blev en kort utbildning, vi skulle till östfronten. Vi behövde inte längre marschera, fronten var vid stadsgränsen. Jag såg de sårade soldaterna som

Gert kallades in som pojksoldat i den nazityska armén. Bilden är tagen då han tjänstgjorde i marinen. Den ene av militärerna i grå uniform på bilden hängdes, enligt Gert, efter Nürnbergrättegångarna. Gert vet inte vad han hade gjort sig skyldig till. Ur: Gerts album

stöttade varandra och sökte hjälp i staden. Vid klockan ett på natten fick vi vårt elddop från ryskt artilleri och de s.k. ”stalinorglarna” (en sovjetrysk raketkastare se Bedürftig 2007:371). Det var en fruktansvärd upplevelse, särskilt min kamrat blev svårt sårad, han skrek mamma och sedan var han tyst. Jag var så rädd och darrade i hela kroppen. En stor klunk ur min aluminiumflaska skulle lugna mig. Det var inte vatten i flaskan som vi skulle ha, utan jag hade kommit över en Magenbitter (besk) i förrådet innan vi kom till fronten. Den smakade gräsligt, men jag slutade darra. Jag hittade en bit plåttak som jag kunde lägga över mig som skydd för granatsplitter och stenar från de sönderskjutna husen.

Klockan fyra på morgonen slutade artilleriet och det ryska angreppet började. Skottlossningen avstannade då Gert och hans kamrater fick slut på ammunition. De försökte fly med hjälp av en fiskebåt. Soldater i Waffen-SS upptäckte dem när de skulle kasta loss och började beskjuta dem. De försökte skydda sig med hjälp av sina vapen som de slutligen hittade ammunition till. Han ställer sedan en retorisk fråga. Vad skulle ryssarna göra med oss? Skjuta oss?” Han besvarar sedan frågan.

Avlöningsbok för soldater i den tyska marinen. Den bär de nazityska symbolerna svastikan och örnen. Örnen har funnits med i det tyska riksvapnet sedan kejsardömet 1871 i olika utformning. Ur: Gerts ägo

Gert som pojksoldat i den nazityska marinen. Han kallades in i krigets slutskede och var rädd för att strida mot de sovjetryska soldaterna. Ur: Gerts album

- Nej, innan jag var över relingen blev jag av med mitt armbandsur och min fickklocka som min farfar hade under första världskriget. Sedan blev vi kastade på golvet i ryggläge och blev av med våra stövlar. Det var första gången i mitt liv som jag fick ta på mig begagnade stövlar. Det fanns alltid en ryss som tyckte att mina stövlar var bättre än hans.

De blev stoppade av en rysk general som talade tyska. De försökte förklara att de bara var skolpojkar, men han trodde dem inte, eftersom de var klädda i tyska uniformer. Han sade åt dem att skaffa civila kläder, annars skulle de bli skjutna eller skickade till Ryssland. Han bankade på en dörr, hos en tysk familj, vid namn Krause, som förskräckta öppnade åt dem. Generalen gick in familjens sovrum och synade ett klädskåp, där det fanns byxor och kavajer. Han sade åt pojkarna att byta kläder. När Gerts kamrat Bernt tog av sig byxorna fick generalen syn på en armbandsklocka som Bernt hade runt vristen. ”En snabb rörelse och klockan var borta”. Den ryske generalen beordrade pojkarna att stanna kvar där de var under natten. Dagen därpå skulle de infinna sig vid ”Kommendanturen” och få ett fribrev hem. De trodde honom inte och försökte gömma sig igen, men de blev åter infångade.

Frågan är varför den ryske generalen över huvud taget ville att de skulle byta ut sina uniformer. Trodde han kanske att de skulle ha föremål som klockor gömda under som han kunde passa på att ta när de bytte om?

Gert konstaterar att ryssarna stal en klocka som varit hans farfars och som därför hade ett affektionsvärde för honom. Då han blev av med sina stövlar var det första gången i hans liv som han bar någon annans tillhörigheter. Därefter stal den ryske generalen kamraten Bernts armbandsur. Berättelsen visar vem som då hade makten på fältet. De sovjetryska soldaternas stölder är dokumenterade av nästan alla de äldre informanterna[38].

HELGA som var 4 år yngre än Gert bodde i Zehlendorf i västra Berlin med sina syskon och omsorgspersoner när de konfronterades med soldater från den ryska armén i april och maj 1945. Enligt Beevor var det den 3. gardespansararmén och 28.armén som anföll Berlin med förstäder den 20 april 1945 (Beevor, 2004: karta s. xvi). Bilden blir hotfull eftersom några av soldaterna tog sig in i hennes hem som var bebott av kvinnor.

- Aha, sen kom dom (ryssarna) in. Klockor skulle dom ha. Och vad var det mer? (…) - Jaha, men min klocka tog dom. För den låg framför spegeln. Och alltså, den försvann. Den fanns inte mer sedan när dom hade gått därifrån. För det var ju liksom höjden av civilisation att ha en klocka för ryssarna. Dom ansågs för folk som kom från bakom molnen och hade ingenting.

Helga vill visa i berättandet att de ryska soldaterna var ociviliserade när de tog hennes klocka. Hon blev ledsen över deras tilltag. Hon ger också exempel på traderingen av den nazityska kulturens metanarrativ i synen på ryssarna som kulturellt underlägsna tyskarna, vilket var ett led i produktionen av negativa kulturella berättelser om dem (Johansson 2005:23). Enligt Helga innebar ägandet av en klocka ett tecken på civilisation som inte fanns i Ryss–land, därför blev hennes klocka ett krigsbyte.

Och det har berättats om att dom ansåg att en toalett var till för att tvätta sig i. För dom hade inget rinnande vatten hemma. Utan en toa hade rinnande vatten och, - jaha vad bra, vilket sätt, då kan man ju tvätta sig i den (skratt). Det har man hört talas om. Inte vet jag om det är sant, men man hade alltså sådana historier om ryssarna.

I ”vi- och dom”-dikotomin kan ingå att berättaren vill distansera sig från ”dom andra” på något sätt. Det gör Helga, när hon säger att antagonisterna (ryssarna) inte visste hur en vattentoalett fungerade, vilket ju hon som barn hade kännedom om. Underförstått, vuxna tyskar visste, tyska barn likaså, alltså borde vuxna ryssar veta, om de hade varit civiliserade.

Ryssarna ansågs som ett folk som var fattiga och inte hade någonting. Helga tyckte att de ryska soldaternas beteende var både hotfullt och komiskt. De hade kunnat skjuta ihjäl Helga och hennes familj om de hade velat, men det gjorde de inte.

Hon förklarar inte närmare var uttrycket kommer ifrån: ”Och det har berättats …”. Om det var andra tyskars berättelser som hon hade hört om ryssarna, eller om det var kvinnorna i familjen som hade sagt något framgår inte. Alternativt kan det härröra från samma typ av propaganda (den nazistiska kollektivtraditionen) som Frithjof berättade om i fråga om polackerna. I detta fall rörde det sig om kommunister som förutom judarna utgjorde fienden till det nazityska samhället. Helga sade i en generell ”man”-form som i

detta fall inkluderar henne själv: ”Inte vet jag om det är sant, men man hade alltså sådana historier om ryssarna ”. Marianne Horsdal tar i *Livets forteallinger* upp de olika ”jag”-presentationer som förekommer i levnadshistoriska berättelser inklusive, ”man” och ”vi” (Horsdal 1999:127-131). ”Man”-formen innefattar Helga själv.

FRITHJOF berättar i stort sett samma sak utifrån en ” jag”-form.

Det var det första som ryssarna sa när dom kom Uhri, Uhri[39]. Dom tog alla våra klockor[40]. Min morfar hade fått en klocka av sina svenska vänner. Han köpte en klocka i Sverige en sån där rova och min mor sa till mig: - Den får vi försöka klara. Vad heter det ett garnnysta? Hon tog ett garnnysta och vred runt den och det såg inte ryssarna. Den klarade vi genom hela kriget.

Hans familj blev av med flera av sina klockor. Hans mor lyckades att rädda rovan som hans morfar hade köpt i Sverige genom list. Den överlevde kriget. Frithjof fick den på sin 30-årsdag. Tyvärr blev den senare förstörd i en brand i hans hus i Kalmartrakten. Sens moralen i berättelserna handlar om vilka som är protagonister, goda människor och vilka som är antagonister, dåliga människor (Prince 1987:78, Johansson 2005:133). Goda människor stjäler inte andra personers ägodelar och tar inte någonting från barn.

Anna Johansson anser att människors uppfattningar alltid är formade utifrån vissa kategorier och perspektiv såsom genus, ras/etnicitet, sexuell orientering och klass (Johansson 2005:26). Synen på de sovjetryska soldaterna som Helga och Frithjof förmedlar, handlar dels om de kristna dygderna, dels om kategoriseringen av ryssarna som underlägsna tyskarna, vilket låg i linje med det nationalsocialistiska tänkandet om ryssarna som s.k. Untermenschen (Bedürftig 2007:402).

Den andra förklaringen skulle innebära att berättandet blir ett exempel på en ”narrativ induktion”. Det arbete som nationalsocialisterna lade ned på att göra deras historia relevant och tillgänglig för alla var framgångsrik. Den fungerade som en modell för fortsatt berättande hos majoriteten av det tyska folket (Linde 2001:608, 613). Berättandet fick näring genom de ryska soldaternas beteende.

”Ryssarnas allestädes närvarande rop på Uhri Uhri blandades med Frau komm, särskilt efter kvällstid” (Stargardt 2005:317).

Det finns många belägg för detta beteende i litteraturen. Anthony Beevor skriver att de sovjetryska soldaterna skrek efter klockor när de med kulsprutor stormade in i hus och offentliga byggnader som sjukhus. Detta följdes inte sällan av våldtäkter, plundringar och mord (Beevor 2004:341). Ilskan inom den sovjetryska armén var stor efter det nazityska fälttåget i öster och belägringen av Stalingrad. Gert är neutral i sitt berättande, kanske beroende på att han var några år äldre än Frithjof och Helga som var barn. Det kan också vara som så att han tonar ned upplevelserna i efterhand. Han var med om värre saker senare, än att bli bestulen på klockor och stövlar, som har lämnat ännu djupare spår och tydligare minnen i honom.

Vem som helst i Sovjetunionen ägde inte en klocka. Den anonyma kvinnans ögonblicksbilder från dåtidens Berlin redovisar att de ryska soldaterna stal och plundrade i stor omfattning. Det rörde sig om allt från cyklar, klockor och blänkande föremål till innehållet i fabriker som monterades ned och skickades till Sovjetunionen (2005:50, 52, 76, 77, 102, 191)[41].

”Ett av de viktigaste målen var att avlägsna all utrustning samt uran från atomforskningslaboratorierna i Berlin innan amerikanarna och britterna hann fram” (Beevor 2004:26).

De sovjetryska soldaterna äcklades, enligt Beevor, av överflödet de fick se i de tyska hemmen. De fylldes av hat mot den ordningsamhet som rådde i de tyska köken. ”Klockor, porslin, speglar och pianon slogs sönder i medelklasshusen som Röda arméns soldater antog tillhörde tyska baroner”. De hade svårt att ta till sig att det tyska folket hade det bättre ställt ekonomiskt än vad de själva hade. Det orsakade ”förvirring, avundsjuka, beundran och ilska hos dem, vilket gjorde de politiska officerarna oroliga”. Breven som soldaterna skickade hem till Sovjetunionen censurerades för att denna information inte skulle nå allmänheten. Det hade kunnat leda till ett ifrågasättande av hela den kommunistiska diskursen i Sovjetunionen (Beevor 2004:65). Av informanternas berättande att döma var plundringarna av omfattande karaktär. Anthony Beevor skriver att industrier och fabriker monterades ned

och skickades till Sovjetunionen på Stalins order, eftersom han var ute efter Tysklands ”guld” (Beevor 2004:71).

I nästa kapitel svarar de övriga informanterna på Gerts tidigare ställda retoriska fråga - vad skulle ryssarna göra med oss? De ryska soldaterna bedrev krig mot den tyska civilbefolkningen i hjärtat av de senares Heimat under tiden de drog västerut. Mest utsatt var den kvinnliga civilbefolkningen.

VÅLDTÄKTER OCH PROPAGANDA

Inledningsvis var de nazityska militära offensiverna i Ryssland framgångsrika. Efter slaget vid Stalingrad 1943 skedde en ur nazistisk synvinkel omvänd ordning. Sovjetryska trupper började dra sig västerut in på tyskt territorium. Löjtnant Gelfand i den sovjetryska armén skriver i sin dagbok att i januari 1945 inleddes den sista etappen i det som av Sovjetunionen rubricerades som ”det Stora fosterländska kriget” mot Hitlertyskland. Röda armén angrep Ostpreussen, Pommern och Schlesien (Gelfand 2006:13), varvid mängder med tyskar som bott i dessa områden försökte fly västerut.

Katrin, Helga och Frithjof bodde i de östra delarna av Tyskland dit ryska trupper anlände. När den sovjetiska armén var i antågande var den tyska befolkningen i öster oerhört rädd. De visste inte vad som skulle hända med dem. De hade under lång tid utsatts för propaganda från den nazityska ledningens sida rörande kommunismen och fruktade hämnden från de sovjetryska soldaterna. Gelfand som ingick i de sovjetryska styrkorna skriver i sin dagbok den 28 januari 1945.

”Tyskland har mött oss ovänligt med snöyra, bister vind och tomma, nästan utdöda byar. Människorna här – tyskarna - fruktar ryssens vrede. De flyr och lämnar allt de äger och har” (Gelfand 2006:30).

Om de tyska kvinnorna träffade på ryska soldater blev de i flera fall våldtagna[42]. ”Nog förekom det våldtäkter, min systers bästa vän var ett offer” skrev Katrin. Nicholas Stargardt tar upp samma sak i *Witnesses of war*. ”Kvinnor våldtogs framför grannar, makar, barn och fullständiga främlingar, i en våg av sexuellt våld som började under kampen om staden och som avtog efter det att de tyska trupperna kapitulerade den 3 maj” (Stargardt 2005:317, egen översättning).

Den anonyma författarinnan använde förkortningen vtkt i sin dagbok för alla de gånger som hon blev våldtagen. För att ge en uppfattning om omfattningen i hennes fall nämns de på sidorna 52, 53, 54, 55, 58, 60, 61, 63 m. fl. När hennes fästman en dag oanmäld dök upp från kriget och började läsa dagboken kunde han inte tyda hennes anteckningar och frågade vad vtkt betydde. Hon svarade: ”Våldtäkt förstås”. ”Han tittade på mig som om jag hade blivit galen, men sa inget mer” (2005:250). Han gav sig iväg och strax därefter slutar boken.

Gelfand hade fått tag på en cykel och for runt i Berlin den 25 april 1945, då han mötte en grupp tyska kvinnor med knyten, väskor och bylten. Han trodde att de var på väg tillbaka hem.

”På bruten tyska frågade jag kvinnorna var de bodde och varför de lämnat sina hem. Fyllda av fasa berättade de om det lidande som frontsoldaterna hade utsatt dem för under första natten sedan Röda armén hade anlänt (…)” (Gelfand 2006:85).

Han beslutade sig för att följa med en av flickorna till hennes hem för att undersöka saken närmare.

”Hennes föräldrar måste ha varit förbryllade över att möta mig. Jag tillhörde ju dem som var skyldiga till de svåra upplevelserna som de berättade om” (Gelfand 2006:86).

Som orsak till de sovjetryska soldaternas uppförande på tysk mark skriver den anonyma kvinnan om ett tillfälle då hon åhörde en rysk officer som försökte tillrättavisa soldaterna.

”En av de båda förmanade protesterar. Hans ansikte är förvridet av ilska: ’Vadå? Vad gjorde tyskarna med våra kvinnor?’ Han skriker: ’Min syster ...’ och så vidare...” (2005:54).

Det var således en fråga om hämnd. Den betydligt yngre **HELGA**, räknas till dem som var barn under krigsåren. Hon upplevde också rädsla när de sovjetryska soldaterna tog sig in i hennes hem i Berlin. Stalin hetsade befälhavarna för de olika trupperna mot varandra vem som snabbast kunde ta

sig till Berlin före de allierade. De hade order att inta staden och hissa den sovjetryska flaggan på Riksdagshuset och andra för nazisterna viktiga byggnader (Beevor 2004:171-184). Helga var cirka 12 år gammal då och bodde tillsammans med sin mormor, sin mamma, sina mostrar och sina yngre syskon i stadsdelen Zehlendorf i Berlin, då tungt beväpnade ryska soldater kom.

Då var det alltså verkligen att man hade hjärtat i halsgropen ibland. För det var ju så att ryssarna tog ju alla kvinnor som dom kom över. Och mina mostrar dom fick gömma sig i kolkällaren. Heter det så? - Ja, där pannan var, bakom säckar med kol. Där var dom, när vi såg att ryssarna kom. Dom hade tanks och så gick dom in i vartenda hus. Och man tänkte ju ungefär: - Ah ha, nu kommer dom. Så då fick dom (mostrarna) försvinna. - Aha, sen kom dom (ryssarna) in. Klockor skulle dom ha. Och vad var det mer? Och så var vi ju alla sju barnen. - Jaha, är det så många barn här, så dom hade inget skriftspråk? - Jaha, stackars barn. (…) Och mina mostrar dom var gömda i kolkällaren. Vi sju barn stod uppradade. Och nerför trappan och uppför trappan. Sen gick dom därifrån igen.

Hon kände till att ryssarna ”tog alla kvinnor som dom kom över”, men hon förstod inte riktigt vad ordet betydde. Hon begrep att det var någonting farligt, eftersom hennes mostrar gömde sig i källaren bakom säckar med kol när ryssarna var i antågande. De sovjetryska soldaterna gick in i vartenda hus längs gatan, troligtvis för att leta efter tyska soldater. I Helgas hem befann sig de sju barnen, deras mor, mormor och mostrar. Ryssarna som kom kunde i allmänhet inte tala tyska, men när de såg alla barnen tyckte de synd om dem och gick igen. Enligt Nicholas Stargardt var de ryska soldaterna barnkära. Det visade sig i olika situationer under ockupationen då vuxna tyskar använde barn för att förhandla med ryssarna och be om livsmedel (Stargardt 2005:316, 320-321).

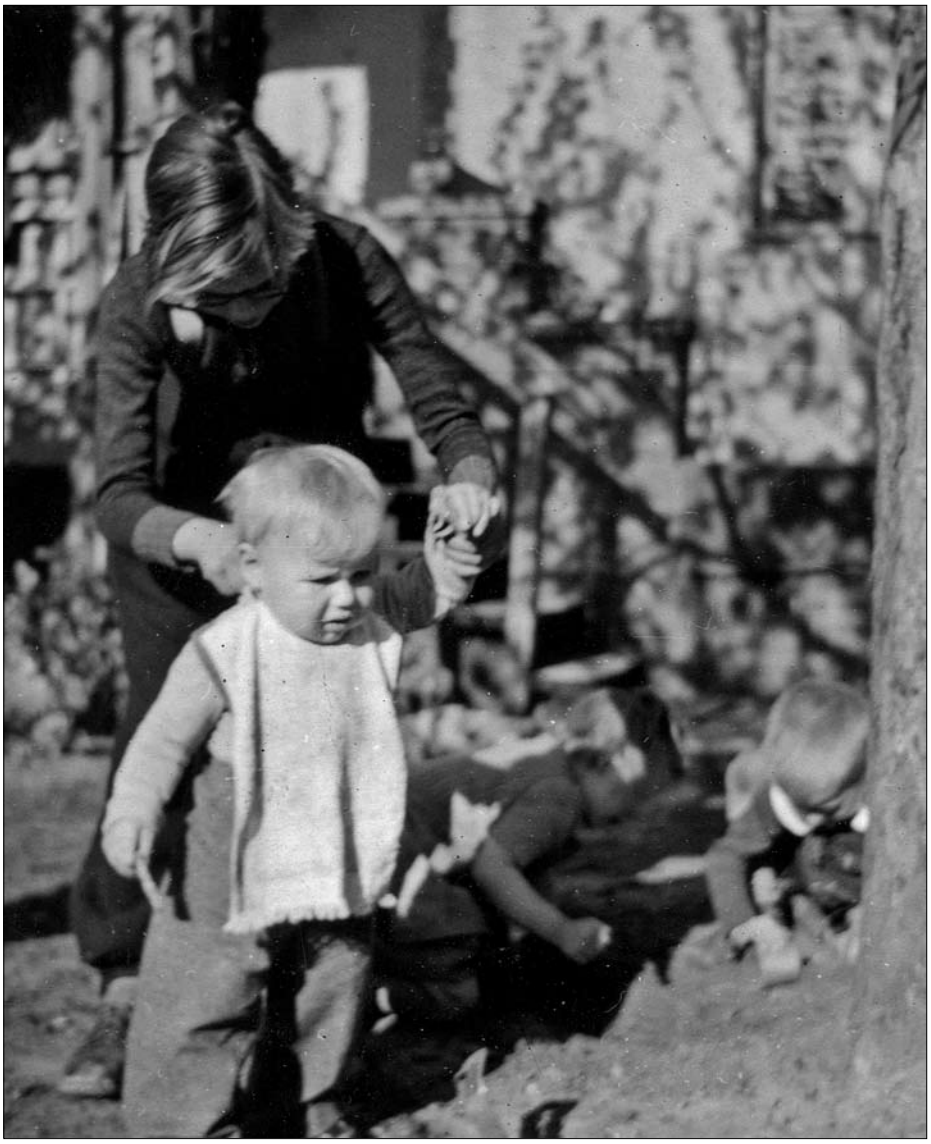
Helga använder en ”vi och dom”-dikotomi i berättandet i syfte att skilja protagonister från antagonister. De förra utgörs av Helga och hennes familj, medan de senare är de invaderande sovjetryska soldaterna. Berättelsens sensmoral är att protagonisterna klarade sig genom att gömma sig bakom kolsäckar, utan att någonting hände dem, medan andra kvinnor som provade samma sak inte hade lika stor framgång.

När de sovjetryska soldaterna sökte igenom Helgas hem gömde sig hennes mostrar bakom kolsäckar i källaren. Enligt Helga så upptäckte inte soldaterna dem. Ur: Helgas album

Antagonisterna invaderade den privata sfären i hemmet som var hjärtat i Heimat, utan att familjemedlemmarna kunde göra någonting åt det. Liksom den anonyma kvinnans vittnesmål försökte de tyska kvinnorna ta till en mängd olika strategier för att undkomma de sovjetryska soldaternas våldshandlingar. Att gömma sig i källare och vindar hjälpte inte alltid. Den anonyma kvinnan skriver i sin dagbok att en kvinnlig läkare satte upp stora skyltar på tyska och ryska utanför en luftskyddsbunker att det fanns tyfuspatienter där. Inuti vårdades inte tyfuspatienter utan purunga kvinnor som därmed undgick våldtäkt (2005:90). Helgas ena moster tog till ett annat knep för att skydda Helga.

”Jag blev alltså klippt till pojke. Min moster klippte av mina flätor, så att jag inte kunde anses som ung flicka, utan jag var alltså ung pojke”, berättade Helga.

Helga tillsammans med ett av sina yngre syskon 1945. Först var det sovjetryska soldater som ockuperade hennes Heimat i Berlin, därefter kom amerikanarna. Kvinnorna i Tyskland var uppfinningsrika i sina försök att undkomma våldtäkter från de sovjetryska soldaterna. En av Helgas mostrar klippte av Helgas flätor så att hon blev korthårig, vilket var en strategi som bidrog till att Helga klarade sig undan våldtäktsförsök. Ur: Helgas album

Syftet var att avleda uppmärksamheten från Helgas kvinnliga kön och få henne att mer likna en pojke vid första anblicken, om hon skulle stöta på ryska soldater, då hon var utanför hemmets sfär.

Och det betydde att jag kunde röra mig ganska fritt också tillsammans med mina bröder och syskon som var verkligen små barn. Och det var inte det dummaste, om man jämför med klasskamraterna sen, som alltså fick utstå mycket mera rädsla för ryssarna vad dom kunde ta sig för där, sa Helga.

Det har gått lång tid sedan det hela hände och Helga är inte längre säker på att hon minns allting. Att döma av den anonyma kvinnans dagboksanteckningar från tiden inträffade traumatiska händelser i form av våldtäkter i stort sett dagligen för de tyska kvinnorna och särskilt mot slutet av kriget. Helga tror att hon efter cirka en vecka av sovjetrysk ockupation kunde röra sig tämligen obehindrat i Berlin tillsammans med sina bröder och syskon som var små barn. Efter det att hon blev kortklippt säger hon att hon inte längre ständigt behövde frukta möten med ryska soldater. ”Jag var ju inte själv drabbad, utan jag kunde röra mig fritt”. Att bli tagen för en pojke bekymrade henne inte. Som en bonus fick hon större handlings- och rörelsefrihet. Det var värt mycket. De ryska soldaterna ersattes efter en tid av amerikanska som också var antagonister ur Helgas synvinkel. Hon berättar inte om de utgjorde något hot mot den kvinnliga civilbefolkningen såsom de sovjetryska soldaterna hade gjort. Den australiensiske krigskorrespondenten Osmar White konstaterar i *Segrarnas väg* (2006:118-119) att även de allierade soldaterna våldtog kvinnor i den tyska civilbefolkningen.

FRITHJOF föddes samma år som Helga d. v. s. 1932. Han berättade om den rädsla han kände för möten med ryska soldater å sina kvinnliga familjemedlemmars vägnar. Han var en ung pojke då och han ville försvara kvinnorna, men han hade inte mycket att sätta emot de tungt beväpnade sovjetryska soldaterna med krigserfarenhet. Frithjof berättade att fadern var inkallad i kustartilleriet under kriget.

F: På nätterna fick man vara rädd för ryssarna för att dom våldtog.
Och jag upplevde mer än en gång under kriget
att ens mor blev skonad från en ryss som skulle våldta henne.

Frithjof tillsammans med sin familj i Sallenthin 1945. Mot slutet av kriget försökte de ge sig iväg från Heimat västerut för att undvika att stöta samman med fiendesoldater, men de stötte på sovjetryska soldater och fick ge sig iväg hemåt igen, vilket var en stor besvikelse för dem, enligt Frithjof. Ur: Frithjofs album

B: Jag skulle just fråga, dom klarade sig damerna i familjen?

F: Dom klarade sig. - Ja det gjorde dom.

Han använde också pronomenet ”man”, därigenom identifierar han sig med kvinnornas situation. Han fruktade att hans mor skulle ”råka ut” för någonting, eftersom han inte kunde skydda henne. Han beskriver det positiva, att både hans mor och de övriga kvinnorna faktiskt fick vara ifred, vilket får betraktas som ett mirakel med tanke på den stora mängd kvinnor i Tyskland som blev våldtagna. Han kallar de sovjetryska soldaterna för ”ryssar”.

”Och jag upplevde mer än en gång under kriget att ens mor blev skonad från en ryss som skulle våldta henne”. Han uppfattade det som en hotbild när ryssarna närmade sig kvinnorna. Han visste inte vad de skulle ta sig till och hur han skulle agera för att förhindra det.

Det kom en ryss till min mors säng. Vi låg väl en 50 flyktingfamiljer i en ladugård och på morgonen kom ryssarna. Karlarna stod och skrek efter fruntimmer och både min mor och moster gav dom sina ringar. Dom tog ringarna och sen gick dom därifrån. Och vi låg i sängen och bad. Och min mor och moster var också med. Dom klarade sig allihop.

Kvinnorna i Frithjofs familj tog till en annan strategi. De försökte muta sig ur situationen. De gav de ryska soldaterna sina ringar. Strategin lyckades, enligt Frithjof. De blev lämnade ifred. I mötet med de ryska soldaterna gällde det för kvinnorna att bevara lugnet. Frithjof berättade vad han hörde när en kvinna blev arg och försökte avvisa soldater.

Sen hörde vi att det var en kvinna som brusade upp. Hon skrek ryssjävel och vi hörde bara ett pistolskott och dom sköt henne. Och på morgonen när vi gick därifrån så låg kvinnan i hallen där och runt omkring stod 5 små barn och då sa min mor: - Nu tar vi hand om dessa barn! Och då sa faktiskt min bror som var fyra år äldre än jag. - Det gör vi absolut inte. Vi har tillräckligt med att klara oss själva. Främmande människor kan inte vi ta hand om nu. Och mor hon grät och bad och så. Men vi tvingade då våran mor att inte ta hand om dem.

Frithjofs mor var religiös och i hennes kristna tro ingick dygderna empati och förståelse för människor i behov av hjälp. Hon ville bistå barnen, men Frithjof och hans bror fick henne att ge upp tankarna på det. De ansåg att de inte skulle klara av det.

Innehållet i de äldre informanternas upplevelser från denna tid består av trauman som har karaktären av eländesberättelser. Informanternas valmöjligheter under nazitiden var begränsade bland annat beroende på deras ålder. Flera av dem var barn och ungdomar. De stod i beroendeförhållande till vuxna omsorgspersoner i deras närhet. Framför allt styrdes deras liv av den nazistiska politiken som dominerade samhället. J. P. Roos menar att det går att klassificera berättelser antingen som lyckoberättelser eller eländesberättelser, eftersom människor har ett ljust eller mörkt förhållande till livet (Roos 1991). Anna Johansson anser att eländesberättelser säger någonting både om dem som berättar (protagonisterna), om tiden då händelserna utspelades samt om förövarna (antagonisterna) (Johansson 2005:133, Prince 1987:78),

vilket har framkommit av informanternas berättande. De tyska kvinnorna utsattes för ett enormt lidande i samband med den sovjetryska invasionen av Tyskland. De genomgick fysiska såväl som psykiska umbäranden. I *Stalins hämnd : Röda armén i Tyskland 1944-1945* konstaterar Sennerteg att kvinnorna inte fick någon hjälp efteråt att bearbeta sina trauman. Istället led de i tysthet och mötte föga förståelse från sin omgivning (ibid 2001:154).

Enligt den anonyma kvinnan i Berlin rubricerade de tyska myndigheterna våldtäkterna 1945 som ”tvångsumgänge” (2005:200). När livet återgick till det mer ”normala” blev våldtäkter tabu. Stargardt fastslår att Walter Ulbricht sade till partimedlemmarna i den sovjetiska ockupationszonen, när de ville diskutera frågan öppet, att det fick vänta till ett senare tillfälle. Den östtyska regimen censurerade ämnet när det kalla kriget kom. Detta synsätt kvarstod till kollapsen av DDR 1989 (Stargardt 2005:319). De kvinnliga informanterna som Hans Axel Holm talade med berättade om sina upplevelser av möten med ryska soldater under kriget, vilka resulterade i våldtäkter.

Dessa berättelser gick således emot den officiella synen i DDR på ryssarna som ett socialistiskt broderfolk som skulle högaktas. I den bilden ingick inte begångna skändligheter mot den tyska civilbefolkningen. Sådant tystades ned (Holm 1969). På 1990-talet ville historiker specialiserade på oral history intervjua barn som hade blivit vittne till våldtäkter. Dessa pratade motvilligt om vad de hade upplevt. De kvinnor som drabbats talade i allmänhet inte heller om för sina män vad som hänt dem om och när männen återvände från krigsfångenskapen (Stargardt 2005:320). På det sättet utgjorde den anonyma kvinnan i Berlin som förde dagbok ett undantag, när hon visade dagboken för sin fästman.

Enligt Niclas Sennerteg gjordes det en vetenskaplig studie rörande våldtäkterna. Där framkom att 1,9 miljoner tyska kvinnor våldtogs av sovjetryska soldater under de sistnämndas marsch mot väster våren 1944 till 1945 (Sennerteg 2001:153). Problemet med den beräkningen är att den handlar om antalet våldtagna kvinnor och inte antalet våldtäkter, eftersom en och samma kvinna kunde bli våldtagen flera gånger. Det var fyra miljoner ryska soldater som deltog i fälttåget i Tyskland (Sennerteg 2001:153). Den största andelen av våldtäkterna begicks öster om Oder-Neisse, i de områden som erövrades av ryssarna under januari-mars 1945 samt i Berlin under slutet av

kriget. Våldtäkterna var en rit där de ryska soldaterna visade sin status som män, medan kvinnorna de gav sig på förvandlades till objekt (Sennerteg 2001:156). Efter kriget föddes 292.000 barn som ett resultat av övergreppen (Sennerteg 2001:154). De utsatta kvinnorna tog en viss hämnd. De röstade bort det Moskvatrogna kommunistpartiet i Västtyskland och valde att placera sina röster hos socialdemokraterna i stället (Sennerteg 2001:155).

De sovjetryska trupperna nyttjade även andra medel för att visa vem som hade makten på fältet.

KATRIN berättade följande:

Det som var svårt att fatta var att vi blev dagligen utsatta för propaganda, att ryssarna kom med ”kultur” i motsats till oss. Man skulle kunna göra ett tankeexperiment. Hade den Röda armén uppfört sig som en civiliserad ockupationsarmé på hela resan genom Östtyskland, så hade vi alla tagit emot detta och Europas karta hade kanske sett annorlunda ut, men hämnd betalar sig inte. Det ser man med facit i hand. Hur mår den gemene ryssen materiellt? Och hur ser det ut i Tyskland? I många år har tyska förknippats med stöveltramp och krig. Och det med allt rätt. Äntligen nu kommer de med DM[43]. Mer sofistikerat eller?

Hon sade att den sovjetryska armén tog till samma strategi som den nazistiska, det vill säga ett intensivt nyttjande av propaganda, men med andra förtecken. Den spred mängder med flygblad från flygplan. Högtalare vidarebefordrade förinspelade meddelanden av ”antifascistiska” tyska fångar (Beevor 2004:382) i syfte att övertyga den tyska civilbefolkningen om innehållet i budskapen. Hon använder ordet kultur utan att precisera vad det innebar.

Både nazisterna och de sovjetryska kommunisterna uppfattade sina diskurser som överlägsna den andres. Enligt Foucault är det den som för tillfället har den politiska makten på fältet som dominerar synen på vad som är politiskt och kulturellt godtagbart och vad som får sägas, när, samt av vem (Foucault 1993 citerad i Johansson 2005:32). Beevor skriver att den sovjetryska propagandan handlade om ”befrielse från den fascistiska klicken” (2004:461-462). Katrin använder ett kontrafaktiskt ”om” i sin berättelse. Det hade inte varit osannolikt att den tyska befolkningen som bodde i de områden dit ryssarna kom hade tagit emot dem på ett helt annat sätt ”om” de ryska soldaterna hade uppfört sig bättre. Jag tolkar det att hon syftar på

våldtäkterna. Att hämnas på de tyska kvinnorna genom att utöva fysiskt våld mot dem spred negativa attityder till Röda armén hos den tyska civilbefolkningen. Sens moralen i hennes berättelse är att trots nazismens framfart i Tyskland och de allierades bombningar som dödade tusentals av den tyska civilbefolkningen, främst kvinnor och barn, samt raderade ut hela städer, återhämtade sig västtyskarna och Västtyskland snabbt ekonomiskt efter kriget, med bidrag av Marshallplanen[44], medan både folket i det forna DDR och Ryssland fortfarande lider av sviterna efter kommunismen. Tysken har enligt informanterna i allmänhet en bättre levnadsstandard än ryssen. Den tyska ekonomin var länge ledande i Europa. ”Nu kommer tyskarna med sina DM vilket är mer sofistikerat än någon propaganda i världen”. Hon jämför innehållet i den ena diskursen med den andra och antyder att den kapitalistiska diskursen är att föredra framför den kommunistiska.

FLYKTEN UNDAN RYSSARNA

Obeväpnade människor i krig har svårt att försvara sig i möten med beväpnade fiendesoldater, vilket kan skapa stress. Människor hanterar stress på olika sätt. En strategi är att försöka fly. I takt med att den ryska armén tog sig västerut från augusti 1944 till april 1945 flydde mängder med tyskar som bodde i de östra delarna av Tyskland västerut som kunde och inte ville leva under kommunistiskt styre.

”Ostpreussens nazistiske provinsguvernör Erich Koch, hade bannlyst allt prat om flykt och evakueringar, på grund av att det kunde skada den officiella doktrin som sade att Tredje riket i sinom tid skulle vinna kriget. Inte heller fick några praktiska evakueringsförberedelser vidtas av myndigheterna” (Sennerteg 2001:12).

Detta innebar att de av informanterna som bodde i öst gav sig av hals över huvud. Fastän nazisterna försökte gick det inte att stoppa dem. Sammanlagt rörde det sig om 11,7 miljoner människor som flydde (Sennerteg 2001:369). De var rädda att ryssarna skulle hinna ifatt dem och att de skulle hamna i rysk fångenskap och/eller inom ryskockuperat område.

Hela Ost- och Västpreussen, Pommern, Neumark och Schlesien blev etniskt rensat från tyskar. Men det talas det inte om idag. Jag tycker att rensning på Balkan inte är det minsta förvånande för mig. Men att se olika på tyskar och balkanfolken är mycket märkvärdigt.

KATRINS berättelse bär spår av bitterhet och en viss ironi, när hon talar om att de östra delarna av Tyskland blev etniskt rensade på tyskar och att det inte talas om det idag. Hennes utsaga ger en indikation att hon är medveten om att synen på det tyska folket som offer för andra världskriget inte ingår i den allierade kollektivtraditionen. Hade det gjort det hade någon reagerat för att hjälpa dem och det skedde inte. Enligt Anne Eriksens resonemang i *Historia, minne og myte* kan hennes berättelse ses som en del av den tyska kollektivtraditionen, vilken ingår i den ”oppositionella linjen”, som de allierade ignorerar (Eriksen 1999:15-16). Fördrivningen av tyskarna från Östeuropa från 1944 till 1950 handlade om etnisk rensning menar även Niclas Sennerteg i *Stalins hämnd* (2001:7).

BIRGITTA skrev i biografin som hon skickade till mig:

Okänt är i Sverige att cirka fem miljoner människor flydde från östra delen av dåvarande Tyskland. De som inte gav sig iväg blev antingen dödade av ryssarna eller hårdhänt ”bestraffade och sedan naturaliserade” till antingen ryssar eller polacker. Etnisk rensning är verkligen inget nytt påfund!.

Hon levde också i de östra delarna av Tyskland när hon var riktigt liten. I samband med den sovjetryska arméns marsch västerut mot slutet av kriget kom hon och hennes bror bort från föräldrarna. Hennes mor förlorade ett barn under flykten och av moderns kusiner förlorade två systrar och en svägerska samtliga sina nyfödda barn under deras flykt från öst till väst.

Vi bodde under flykten, innan vi kom fram till Leipzig, delvis i olika flyktingläger och det dröjde fram till början av 1946 innan vi kom över till västra sidan om den ryska zongränsen. (...) Det var naturligtvis inte lätt för min fostermormor att få två små barn på halsen och dessutom ta hand om sin handikappade mor. Jag ansågs som stursk, stryk hjälpte inte på mig klagade min fostermormor. Hon placerade mig därför periodvis på ett barnhem. Familjemedlemmarna återsåg inte varandra förrän efter ett par år i Sverige.

Birgitta försöker i berättandet i efterhand att sätta sig in i de vuxnas situation, då de skulle hantera henne som barn. Det var krig och exceptionella levnadsförhållanden för alla. Ingen visste om de skulle överleva kriget. Hennes fostermormor som var en äldre kvinna klarade inte av att hantera Birgitta och hennes bror, därför lämnades de till ett barnhem. Krigets verkningar medförde att samhället och människorna avhumaniserades och bedövades. Det var svårt för de krigsdrabbade tyskarna att hantera de stora flyktingströmmarna från öster. På grund av de allierades bombningar var det ont om bostäder. Den tyska administrationen kunde inte hantera situationen.

Barnhemmen fick troligtvis ta emot många barn som både var föräldralösa och som kommit bort från föräldrarna, som Birgitta och hennes bror gjorde. Det tog några år innan hennes familj kunde återförenas igen i Sverige. Under tiden hade Birgitta och hennes bror en förfärlig tillvaro på barnhemmet.

Horsdal anser att levnadshistorier kan indelas i olika genrer, såsom tragedier, äventyrs-, ödes-, utvecklings- eller framgångsberättelser (Horsdal 1999:125).

”Alla livshistorier förklarar tillvarotolkningarna och genren genom de episoder som berättas och det sätt som de kedjas samman på” (Horsdal 1999:127, egen översättning).

”Ibland berättar människor om sina liv utifrån sig själva som ansvariga för att få livet att lyckas eller så kan ödet vara en bestämmande faktor, där de ödmjukt eller i förtvivlad protest får nöja sig med sakernas tillstånd” (Horsdal, 1999:126, egen översättning).

Birgittas berättelse handlar om hur hon som barn fick finna sig i situationen såsom den var. Det fanns ingenting hon kunde göra själv för att förändra den. Hon var för liten och helt i händerna på de vuxna och deras beslut. Bruner anser att en händelse kan beskrivas antingen som positiv eller negativ. I det dubbla landskapet mellan det som har skett och det känslomässiga skapas förklaringsmodeller av känslorna, intentionerna eller handlingarna (Bruner 1986, Horsdal 1999:122). Det gör Birgitta i sin berättelse.

FRITHJOF och hans familj bodde i Swinemünde. De stötte på den sovjetryska armén vid ett flertal tillfällen när de försökte fly västerut.

- Ja, eftersom vi flydde undan ryssarna 6 mars 1945. Vi låg en månad och sen kom östfronten närmare och närmare och då tog vi våra grejer och gick mot väst. Det var det förlovade landet. Vi skulle mot väst, till engelsmännen eller amerikanarna och vi skulle dit, och vi gick och vi gick och vi gick. Vi gick väl cirka 30 mil. Min gamla mormor var med som bara hade haft goda tider. (Hon var) tjock och fet. Aldrig gick hon ut, aldrig hade (hon) någon motion. En gång i veckan sprang hon till sin läkare för att få en spruta mot detta och mot detta. När hon hade gått sina 30 mil var hon frisk. För hon sa: - Allt detta, den här resan eller vad man skall kalla det för. Det är mycket bättre än alla badkurer jag har gjort i hela mitt liv. Vi åt sunt, det var bara detta. Det var potatis som vi fick av bönderna.

Frithjof använder en metafor i sitt berättande när han talade om att familjen var på vandring västerut till ”det förlovade landet” till engelsmännen och amerikanarna. Det är ett uttryck som låter bibliskt. Anna Johansson skriver med hänvisning till Hayden White (1973) genom att använda en metafor i berättandet kan fenomen av likhet och skillnad karakteriseras (Johansson 2005: 65). Genom metaforen vill Frithjof visa på den av honom uppfattade skillnaden mellan innehållet i nazismen och den västallierade diskursen. För honom innebar det en förväntan, om familjen bara nådde dit (till väst) skulle allting bli bättre. Det fanns en förhoppning att de allierade skulle behandla dem mer korrekt än ryssarna, eftersom rysskräcken var djupt rotad hos många tyskar.

Han betonar ett nytto- och hälsoperspektiv på vandringen, då han tar sin svenska mormor som exempel. Han använder upprepning för att tala om att hon inte brukade motionera innan kriget bröt ut. Genom att delta i en 30 mil lång vandring utsattes hon för ofrivillig motion. Han säger att hon upplevde det som positivt. Motionen och den sparsamma mathållningen bidrog till att hon kände sig friskare än efter alla badkurer som hon tidigare hade genomgått. Det kan av läsaren uppfattas som ett humoristiskt inslag. Jag uppfattade det dock inte så eftersom han var gravallvarlig när han berättade. Under arbetet med min C-uppsats hörde jag talas om bristen på mat

och svälten mot slutet av kriget (Johnsson 1996), men jag hade inte hört denna vinkling på kriget förut. Frithjof vidhåller att allt inte var av ondo. Han anser att flykten var bra för mormodern. Horsdal skriver att distans är ett sätt att få kontroll över det känslomässiga. Antingen kan en person ge ett humoristiskt perspektiv på det som har hänt eller medvetet anlägga en mer positiv aspekt i berättelsen om de svåra tiderna (Horsdal 1999:23). Jag anser att Frithjof tillämpade den senare strategin, istället för att ge vad som skulle ha kunnat vara ett eländesperspektiv har han en positiv inställning. Han och hans familj råkade ut för händelser under kriget som skulle ha kunnat sluta illa för dem.

F: Vi gick parallellt med dom tyska soldaterna som hade fullt med sina förråd med sig på tågen. Vi åkte delvis tåg också och dom delade ut sin mat, istället för att ge och då fanns det gott om mat i dom tyska städerna också i alla fall på landsbygden.
B: Vad var slutstationen sen i väst?
F: Slutstationen var, skulle ha varit Rostock eller var det Wismar?
Morfar, mormor som gick. Vi hade syrran på den lilla släpkärran.
för att det var varmt och man hade inte vett att dricka brunnsvatten
utan man gick till en bäck och där drack man direkt ur och när man
tittade upp låg där en död häst eller en död människa
syrran blev väldigt, väldigt sjuk,
så vi slängde några grejer av det vi hade kvar
och satte syrran på vagnen.

Han berättar vidare i ”vi”-form att hans familj, inklusive mormor och morfar, deltog i marschen västerut, däremot är jag osäker på om hans far var med eller ej. Troligtvis var denne inkallad till armén då. När de hade transporterat sig en lång sträcka mot det som Frithjof med en metafor kallar ”Friheten” kom ryssarna och uppmanade dem att gå tillbaka igen. Till det område som den sovjetryska armén kontrollerade. Det var ett bakslag för dem. Dessutom drack de vatten ur en kontaminerad bäck ”och där drack man direkt ur och när man tittade upp låg där en död häst eller en död människa”. Han kommer inte ihåg vilket det var. Han använder upprepning igen för att betona att systern blev mycket sjuk av att dricka vattnet. Hon kunde ha dött. Det

Frithjofs familj i Sallenthin 1945. Fritjofs far låg i kustartilleriet under kriget och fick troligtvis persmission då han kunde återse familjen. Frithjof berättade att alla medlemmar i hans familj överlevde kriget och inte någon av kvinnorna blev våldtagen. När kriget var över skildes hans föräldrar och Frithjof flyttade till pappan. Ur: Frithjofs album

som han vill förmedla med sin berättelse är att hans syster (protagonisten) som ingick i den tyska civilbefolkningen tillhörde dem som fick lida under kriget på grund av nazisternas (antagonisternas) politik. Indirekt talar han därmed om vad han anser om den sistnämna diskursen som utsatte sina medborgare för dylika prövningar, direkt eller indirekt. Med tanke på hur många människor som dog råkade förmodligen fler ut för liknande händelser som Frithjof har berättat om. Det var en viktig händelse som han har lagt på minnet.

När den sovjetryska armén tog sig allt längre in på tyskt territorium var det ett stort antal tyskar som vidtog drastiska åtgärder hellre än att hamna under sovjetrysk ockupation.

Jag tror att mellan 20 och 40 människor i våran stad tog livet av sig när den röda armén kom. Min systers chef en allmänläkare, tog livet av sig och sin familj och några släktingar, alltsammans 13 personer. (Katrin).

Som motiv säger **KATRIN**: ”- Ryssfruktan var enorm”.

Nicholas Stargardt skriver i *Witnesses of war.*

”Från februari 1945 och framåt gick det en självmordsvåg genom Tyskland. I april och maj begick 5000 personer självmord endast i Berlin. Fäder och mödrar mördade ibland sina barn, innan de tog livet av sig själva. Att döma av de brev som polisen fann efteråt, var de flesta rädda för ryssarna eller så kunde de helt enkelt inte tänka sig en framtid efter Tysklands nederlag” (ibid 2005:326, egen översättning).

DE ALLIERADES BOMBNINGAR

Informanterna hade svårt att skydda sig mot de allierades bombningar av Tyskland som var mycket omfattande, särskilt nattetid.

HELGA som bodde i Zehlendorf i Berlin minns när hon och hennes familj fick springa ner i källaren för att ta skydd. Väntan kunde bli lång innan larmet blåstes av och de kunde gå upp för att se om deras hus fortfarande stod kvar eller ej.

> – Ja, bombningarna var lite skrämmande kanske och innan vi kom till mormors hus hade det varit en brandbomb någon gång uppe i takstolen. Och det hade ju reparerats och det visste vi ju om. För den här brandbomben hade nämligen hamnat genom taket i badkaret som var fyllt med vatten. Och det betydde alltså, att det inte var så mycket som gick sönder eller brann upp, men det var ju lite förkolnade bjälkar, men alla var tvungna att ha vatten i badkaret p. g. a. brandrisken.
> - Ja, det var ju tur det, men det var innan vi kom dit, men sedan så var det alltså skakningar och smällar, men, äh, jag vet inte, ens närmaste bomb det var några kilometer därifrån.

Innan Helgas kärnfamilj flyttade till mormoderns hus hade en brandbomb slagit ned där, utan att orsaka några större skador på huset, men det var ett synligt bevis på att kriget pågick och att det kunde drabba dem när som helst. Sedan säger hon att det var ”skakningar och smällar”, men neutraliserar det genom att berätta att den närmaste bomben föll några kilometrar därifrån. Det kunde ha varit värre. Huset de bodde i kunde ha blivit totalförstört. De hade då måst söka en ny plats att bo på. Bombningar i krig innebär en fara för civilbefolkningens liv. Helga var sju år när kriget började 1939 och 1945 var hon 13 år gammal och på väg att bli tonåring. Hon och kvinnorna i hennes familj tillhörde dem som överlevde kriget.

Helga anser att modern lyckades skapa en trygghet för sina barn. Hon fanns alltid till hands för dem, eftersom Helga växte upp i ett matriarkat var det flera vuxna som kunde dela på ansvaret i hemmet och söka stöd hos varandra. Där fanns mormor och mostrarna och tidvis en ung morbror, innan denne blev inkallad till marinen. De bidrog till att skapa en viss ”normalitet” i en för övrigt krigisk tillvaro.

Det var mycket betydelsefullt för barnen att ha någon omsorgsperson i närheten som de kunde ty sig till när bomberna föll. Någon som kunde förmedla en känsla av trygghet och säkerhet, även om de vuxna också var hjälplösa inför hotet som kom uppifrån.[45]

Vilka upplevelser var och en av informanterna har beror på hur pass nära bombningarna de befann sig. **GERT** och hans familj blev vittne till hur engelsmännen bombade Berlin. De stod på en takterrass och åsåg det. Det tolkar jag som att de befann sig på ett visst avstånd, annars skulle de ha sökt skydd i någon bunker eller källare. ”Det var en fruktansvärd syn. Med varje bombraid dog hundratals civila. Hur kunde man döda försvarslösa civila?”.

I sin kommentar gör Gert ”en extern värdering” av det som hände. Han försökte ställa sig utanför berättelsen och fråga sig: Hur kände du dig då? eller Vad tänkte du? (Johansson, 2005:203). Enligt Peter Englund avlöstes de brittiska bombningarna av de amerikanska. I februari 1945 började amerikanarna sin ”Operation Claridon” i syfte att slå ut de tyska kommunikationerna, men det var civilbefolkningen som var det verkliga målet. Den 3 februari 1945 anföll 900 amerikanska bombplan Berlin. 25 000 personer dog (Englund 1996:237).

Gert ställer en retorisk fråga hur någon kunde döda försvarslösa civila. Samma fråga återkommer i hans nedtecknade minnen då han var 15 år gammal och blev inkallad till luftvärnet på ön Borkum.

När vi sköt ner det första planet, delade sig mina känslor, å ena sidan ”vad bra nu är de sex stycken mindre och hundratals civila blev inte dödade”. Från första parkett hade jag ju bevittnat hur Emden blev sönderbombat. Hur många fick sätta livet till? Så med varje plan vi sköt ner, kom tanken upp, ni kan gott och väl drunkna, ni är mördare som ger sig på barn, kvinnor och äldre, hur kan ni? Men å andra sidan alla de 6 hade några eller någon som älskade dem och väntade på deras hemkomst.

Citatet är hämtat från Gerts skriftliga biografi, där han har haft tid och möjlighet att tänka ut vad han skall skriva om, hur han skall formulera och framställa sig själv. Vad han skall ta med och inte.

Han gör en intern värdering där han kommenterar händelserna inifrån. Det är ett retoriskt medel i berättandet enligt Anna Johansson, 2005:203. Han hade en kluven inställning till att försvara Tyskland mot de allierades bombningar. Genom sitt agerande tyckte han sig dock ha räddat civila från att dö samtidigt som han är medveten om att besättningen ombord på planet som han sköt ned hade någon som väntade på dem hemma. Han nämner inte något om orsaken till varför de allierade bombade Tyskland eller varför kriget påbörjades och av vem. Gert betraktar bombningarna ur sin synvinkel. Hans uppgift då, i egenskap av pojksoldat, var att skydda den tyska civilbefolkningen från att skadas och engelsmännen och amerikanarna betraktades som fiender (antagonister) som skulle besegras. Efter bombningarna av Berlin följde de brittiska och amerikanska bombningarna av Dresden den 13 februari 1945 med samma frenesi som i Berlin.

DIETER var fyra och på sitt femte år när de ägde rum. Han bodde tillsammans med sina syskon och sin mor. De befann sig tio mil från Dresden. Först berättar han vad han såg: ”då såg vi eldsken i horisonten. Det syntes tydligt eftersom det var natt”. Sedan tar han upp vad han hörde: ”

Man hörde ju framförallt när Dresden bombades. Det minns jag. * Då märkte vi en kväll att huset där vi bodde skakade och fönstren dallrade och sen gick vi ut och då såg vi eldsken på horisonten.

För att förstärka sina upplevelser säger han sedan hur långt han trodde att det var mellan den plats där han fanns och den plats som blev bombad.

”Och det kan ungefär ha varit. - Ja, hur långt ifrån var det? 10 mil någonting. Jag tror att Dresden blev till 70-80% förstört den natten”.

Detta är en händelse som han har lagt på minnet. Han var i femårsåldern när det inträffade. Kombinationen av ljus och ljud förstärkte upplevelsen. Det är anmärkningsvärt att det syntes på 10 mils håll. Det var 796 brittiska och 311 amerikanska plan som släppte 4 500 ton spräng- och brandbomber. Under 14 timmar miste cirka 70 000 personer sina liv. Efter det att Dresden bombats grävdes 25 000 döda fram i ruinerna (Fischer 1995:345). Som en följd av detta stannade halva Dieters familj i Östtyskland, medan den andra halvan gav sig i smyg över gränsen till väst. Det tog ett halvår innan de återförenades igen.

FRITHJOF har tidigare berättat om de möten som han och hans familj hade med ryska soldater trots att de försökte fly undan dem. Förutom dessa minnesbilder har han även upplevt de allierades bombningar av Swinemünde som låg i de östra delarna av det tyska riket.

F: Men under den tiden gick min mor alltid in till Swinemünde.
Gick alltså, för det fanns inga kommunikationer,
för att hämta några grejer i det gamla huset, och under den tiden,
när hon var inne en dag så utfördes en av dom största flygräderna
under kriget, då dog på en dag, dog det 24 000 människor.
B: Och din mamma?
F: Hon klarade sig. Och detta är väl. Det var väl den 12 mars 1945,
eftersom det var en hamnstad skulle den slås sönder.
Jag har hört senare att dom allierade har aldrig någonsin,
vare sig i Dresden eller Hamburg utfört så många (bombningar)
eller fällt så många bomber på en stad som dom gjorde då.
Swinemünde var inte så känt. Det var en liten stad.
Swinemünde hade invånare på 28 000 och 24 000 omkom, men inte
invånare utan, eftersom staden var full med flyktingar som kom från
Ostfronten, som kom från Pommern, så var det ju fullpackat av folk.

Kyrkan i Frithjofs Heimat Swinemünde. Friedemann Bedürftig skriver i uppslagsverket *Tredje riket från uppgång till fall* att staden knappt hade berörts av kriget fram till 1945. När Röda armén kom blev den en omlastningshamn för flyktingar. När de allierade bombade staden omkom över 20 000 människor. Bedürftig tror att människorna fick sätta liv till för att de västallierade skulle göra en maktdemostration inför Sovjetunionen (Bedürftig, 2007:380) Ur: Frithjofs album

Frithjofs berättande blir dramatiskt, när han säger att hans mamma **gick** till Swinemünde för att hämta föremål i deras gamla hus, medan bomberna föll. Han upprepar två gånger att hon gick, för att betona att det var det enda sättet hon kunde färdas på, eftersom kommunikationerna var utslagna.

Och jag har nu efter massvis med år varit och tittat på allt detta. Det är rätt så känsligt. Dom har gjort ett underbart ställe där alla människor är begravda. Det var ju på våren. Det var ju varmt också. Det var en av dom finaste vårarna. - Ja, vad vill du veta mer?

Frithjof berättade att det var en stor mängd flyktingar från öst som fick sätta livet till vid bombräden den 12 mars 1945. Det kom 643 fyrmotoriga amerikanska bombplan som fällde 1500 ton bomber över hamnen (se Bedürftig 2007:380). Bombningarna kan betraktas ur flera synvinklar. Ur den tyska civilbefolkningens perspektiv handlade det om terrorbombningar som var ett brott mot folkrätten. För dem som satt i koncentrationsläger eller var krigsfångar ingav bombningarna hopp om att de skulle bli frisläppta och att kriget snart skulle ta slut. Vilken version som framkommer beror på vem det är som berättar, vilken typ av händelse det handlar om, hur den personen vill framställa sig själv och sin situation och vad det är som har hänt. Enligt Roos kan berättelser om bombningarna, ur Frithjofs synvinkel, klassificeras som en eländesberättelse som är en typ av berättande (Roos, 1991). Det var så han uppfattade tillvaron då. Berger konstaterar att:

”Konstruktionen av verkligheten i försöken att rekonstruera historien är en högst subjektiv process” (Berger 1997:101, egen översättning).

När Frithjof hade berättat om denna upplevelse blev minnet av det förflutna för starkt för honom. Han var nästan gråtfärdig och avledde uppmärksamheten från ämnet genom att fråga mig vad jag ville veta mer. Detta var en händelse som han har lagt på minnet. Troligtvis är detta även någonting som han och hans syskon har talat om efteråt, vilket har bidragit till att det har förstärkts ytterligare. Han har också besökt platsen i fråga. När någon berättar något har denne ofta ett syfte med berättelsen.

”Alla berättelser har en meningssökande och förklarande funktion. Genom berättelsen etableras sammanhang mellan saker som sker, mellan ens egnas och andras handlingar. Man kan naturligtvis betona det retoriska i de narrativa sammankopplingarna, men det är människors villkor att vi i hög grad är hänvisade till att förstå/tolka livet genom att finna mening i handlingens analogiserande funktion” (Horsdal 1999:125, egen översättning).

Jag tolkar det som att Frithjof vill belysa att även de allierade gjorde sig skyldiga till brott under kriget, då de bombade civila. Han har svårt att förstå syftet med aktionen. Den vill också visa på det lidande den tyska civilbefolkningen utsattes för bland annat enligt Frithjof.

Olika människor har olika minnen av kriget. Vissa kommer ihåg bilder, andra lukter och **BIRGITTA** minns olika ljud.

Sirenerna varnade innan planen flög över den stad, den by, det läger vi för tillfället uppehöll oss vid. Alltid på nätterna. Faran över senare, men då låg vi barn ofta redan i våra sängar igen. De vuxna lämnade ofta källarna i förtid och nu efteråt förstår jag inte att de vågade lämna skyddsrummen innan faran över hade blåsts. Någon gick därute och blåste i en visselpipa.

Det ”vi” som Birgitta syftar på är de personer som fanns i hennes närhet när allt detta hände. Det var hennes lillebror och andra barn samt några vuxna.”Vi-et” växlas med ”jag”. När bombningarna var över för den gången blåstes det i visselpipor så att de som befann sig i skyddsrummen kunde lämna dem. Som Birgitta har berättat lyssnade barn under andra världskrigets Tyskland på de olika ljuden som bomberna gav ifrån sig innan de slog ned någonstans, vilket även Stargardt beskriver (2005:236). Varje bombtyp hade sin karakteristik. Det blev till slut en rutin att söka skydd. Befolkningen visste hur de skulle agera när varningssignalerna kom (ibid 2005:234). Vissa gick till skyddsrum och andra till källarna i husen där de bodde. Om någon hade blivit utbombad skrev de anteckningslappar utanför huset för att låta andra få veta vart de hade tagit vägen (ibid 2005:232). En person kunde bli utbombad ett antal gånger. Ju längre bombningarna pågick desto mer vana blev befolkningen och det fanns de som till slut inte gick till skyddsrummen över huvud taget. De orkade inte med att springa upp och ned och fram och tillbaka mellan de bostäder de hade och skyddsrummen. Det kunde hända att de somnade i pur utmattning där de befann sig.

Birgitta var bara fem år gammal när hon hänvisar till en särskild händelse i sitt dåvarande liv.

En mycket skarp minnesbild är från sommaren 1945. Vi befann oss då i Leipzig och åkte spårvagn genom staden. Inte ett enda hus fanns längs gatan och jag undrade naturligtvis varför och fick då förklaringen att så såg husen ut när bombplanen hade flugit över dem och bombat dem. Bara ruiner hela vägen.

De äldre informanterna berättar om den rädsla de kände när bomberna föll. Liknande berättelser förekommer i Dörrs redogörelser i *Der Krieg hat*

uns geprägt (2007). I synnerhet i avsnittet Keller, Bunker, Bomben på sidorna 103-155, där använder Dörrs informanter frekvent uttrycket ”grosse Angst” (stor rädsla eller mycket rädda) om deras reaktioner på de allierades bombningar. På sid 120 skrev en informant ”Das ist die Angst vor dem Tode …”. Nästan 600 000 människor dog i Tyskland i bombkriget och av dem var 75 000 barn (Dörr 2007:143). Birgittas berättelse fortsätter:

Flyktingläger, barnhem, svält, smuts och gråt. Min docka som jag krampaktigt höll fast och en barnbok, som min älskade morfar läst för mig. Var fanns han? Varför kom han aldrig och räddade mig från detta helvete? Barnhemmet som agade dem som inte lydde, ingen mat, bara tunn potatissoppa vecka efter vecka efter vecka.

Hon blir personlig, när hon kommer in på att hon höll sin docka i ett krampaktigt grepp som tröst i en turbulent tid. Hon hade också en barnbok som betydde mycket för henne. Hon saknade sin morfar, hon visste inte vad som hade hänt med honom. Hon har bevarat upplevelserna av den tidiga barndomen under andra världskrigets Tyskland genom att skapa särskilda minnen som hon kommer ihåg än. Jag tolkar det som att hon råkade ut för en mängd händelser av det som Lehmann kallar ”brytpunktskaraktär” i sitt unga liv i Tyskland, utan att hon använder detta begrepp: först flykten västerut, morfaderns död och separationen från föräldrarna, slutligen kom hon och hennes bror till ett barnhem.

Birgittas liv hade sett helt annorlunda ut om inte nazismen och Hitler hade funnits. När hon var ung hatade hon Hitler intensivt och i början, när hon befann sig i Sverige, säger hon att hon längtade hem konstant. Hon blev mobbad i den svenska skolan för att hon kom från Tyskland och hade ett annat modersmål. Hon kände sig utanför gemenskapen.

Marianne Horsdal anser att : ”Det har säkert alltid varit djupt problematiskt att känna sig främmande, dum eller marginaliserad i de sammanhang som man befann sig i. Olycklig i att känna sig avvisad, förkastad och inte förstådd” (Horsdal 1999:75, egen översättning).

Det var ungefär den beskrivningen som Birgitta ger när hon befann sig på barnhemmet och i Sverige till att börja med. Hon är den av informanterna

Den bombade kyrkan i Swinemünde får stå som symbol även för de andra informanternas berättande om de allierades bombningar av Tyskland då bildmaterial saknas. Karaktären av berättelserna om kriget kännetecknas enligt Roos teorier av s.k. eländesberättelser, eftersom informanterna for illa. Ur: Frithjofs album

som har flera berättelser av eländeskaraktär från sin barndom i Nazityskland och under andra världskriget. Hon säger att när kriget var slut och Tyskland hade förlorat tillhörde hon det mest hatade folket, d .v. s. den tyska befolkningen, på grund av nazisternas förbrytelser. De allierade drog, enligt Birgitta, alla tyskar över en kam efter kriget. Det var segrarnas sätt att visa vem som hade makten på fältet och vem det var som bestämde spelreglerna.

Människor i krig kan få minnessvårigheter efter trauman. Informanterna har berättat att de har råkat ut för chockartade händelser och upplevelser vid ett flertal tillfällen under andra världskriget då de var barn. Den typen av erfarenheter skulle inte den tyska civilbefolkningen ha enligt den nazistiska

diskursen. Nazisterna förutsatte att Tyskland skulle vinna andra världskriget för att uppnå det tusenåriga riket. Överbefälhavaren för Luftwaffe, Hermann Göring, yttrade vid något tillfälle att om Tyskland blev bombat fick han därefter kallas Meier (Stargardt 2005:320-321). Han var övertygad om Luftwaffes kapacitet att skydda Tyskland och att det aldrig skulle komma att ske. Som framkommit av informanternas berättelser hade han fel. Tyskland bombades hårt av de allierade och Luftwaffe förmådde inte skydda dem.

När sirenerna ljöd som skulle varna för bombningarna sa människorna: -Nu ljuder Meyers jakthorn. De anspelade på Görings intresse för jakt.

Det var inte i första hand den nazityska ledningen som drabbades av bomberna utan den tyska civilbefolkningen. Syftet med bombningarna var att bryta ned civilbefolkningens moral och deras tilltro till nazismen, men enligt Margarete Dörr blev det snarare tvärtom (Dörr 2007:149). Det ökade på viljan att inte ge upp.

SAMMANFATTNING

I informanternas berättelser framkommer att vardagslivet dominerade fram till 1939 *då andra världskriget bröt ut* (den kursiverade texten är milstolpar i berättandet som flera av informanterna har återkommit som viktiga händelser i deras liv). Hitlers arkitekt och rustningsminister Albert Speer skriver i sina minnen att Hitler inte hade klart för sig att han hade släppt lös ett världskrig, då nazityska trupper gick in i Polen (Speer 2003:103).

Informanterna har berättat om kriget, då det nådde dem i deras Heimat, där de levde sina vardagsliv i den nazityska dubbelstaten. Helga minns retrospektivt *Kriget mot Polen* och början på andra världskriget 1939, eftersom hon och hennes familj då bodde i Gdansk. Hennes far var professor och SA-man och deltog i kriget. Han återvände hem efter några veckor utan att någonting hade hänt honom och därmed återgick livet till det ”normala” för henne för en tid.

Frithjof blev rädd när han och delar av hans familj skulle dela kupé med en polska, eftersom han hade tagit till sig vad som skrevs om polacker i tidningarna. Han trodde att den polska kvinnan skulle döda honom. Nazisterna försökte att implementera sin ideologi och göra sina berättelser till folkets berättelser genom s. k. narrativ induktion. Så länge den tyska krigslyckan

var framgångsrik levde informanterna förhållandevis trygga i sina Heimat. När den tyska krigsoffensiven mot Ryssland misslyckades efter slaget om Stalingrad och *den ryska armén tog sig västerut* påverkades informanterna av detta.

Katrin, Helga, Frithjof, Gert och Birgitta har berättat om sina möten med ryska soldater som bl. a. karakteriseras genom *ryssarnas stölder av klockor och stövlar*. Horsdal menar att i livshistorier uppträder både förtroliga kontexter och möten med det helt främmande. Främmandeskapet handlar om förhållandet till människor, vars språk och handlingar man inte förstår. Förtrolighet eller främmandeskap är en fråga om mänsklig kommunikation och interaktion (Horsdal 1999:137). Informanterna kunde inte kommunicera med de ryska soldaterna, då de mötte dem eftersom de inte kunde ryska. Det var uteslutet att fråga soldaterna varför de betedde sig som de gjorde när de stal från informanterna. De förra var fullt beväpnade och de senare i regel obeväpnade. Därmed hade de förra total makt att göra vad de ville.

Därutöver kom det till informanternas kännedom, fastän Helga och Frithjof var barn, att *de ryska soldaterna våldtog* tyska kvinnor. Det var hämnd för det nazityska fälttåget österut (se Sennerteg 2001:152). Kollektivberättelsen ur informanternas synvinkel fokuserar på dem som offer för kriget. Det är därvid en berättelse som många andra tyskar också kan identifiera sig med som upplevde den tiden. Anne Eriksen anser att kollektivberättelsen fungerar som en ställföreträdande berättelse som individen kan referera till utan att behöva skapa den själv (Eriksen 1999:106).

I Tyskland räknas de som är födda mellan 1928 och 1945 till ”krigsbarnsgenerationen” (se Bode 2004 och Lagerholm 2007:19) som på grund av nazismen, fördrivningen, den utbredda faderslösheten, skulden och skammen har åsamkat dem lidande och gjort dem till offer.

Om man analyserar en stor mängd berättelsers värderande element kan man finna kulturella mönster och s.k. kärnbegrepp (Johansson 2005:196, Cortazzi 1993). Jag har haft tillgång till tio människors levnadsberättelser, men med tanke på hur många tyskar det är som delar informanternas erfarenheter (Dörr 2007, Anonym kvinna i Berlin 2005, Lehmann 1983 m. fl.) kan jag konstatera att ”lida”, ”offer” och ”rädsla” är kärnbegrepp för tyskarna rörande deras upplevelser av andra världskriget. De har drabbats av livs-

långa psykiska påfrestningar för att de i egenskap av tyskar inte har haft, fått eller givits något moraliskt mandat att beklaga sig eller utmåla sig som offer för kriget (utom i Tyskland). Mot det kan ställas historikern Omer Bartovs synpunkter (1997) att det i den efterkrigstida tyska litteraturen av författare som Böll med flera inte finns några andra offer än tyskar.

Nicholas Stargardt tar upp de sovjetryska soldaternas våldtäkter i boken *Witnesses of war* (2005:321). Det gör även Margarete Dörr (2007) och Niclas Sennerteg (2001) i sina böcker. De mentala blockeringarna hos de barn som blivit vittnen till våldtäkter på nära anhöriga har givit sig till känna, då personerna har blivit äldre (se även Bode 2004 och Lagerholm 2007:19).

Niclas Sennerteg konstaterar att våldtäkter har använts både före och efter andra världskriget som en aggressionsakt och ett sätt att hämnas män emellan. Det är en skymf och förödmjukelse för förloraren att denne inte kan försvara sina familjer och kvinnor i hjärtat av dennes Heimat. Genom att våldta fiendens kvinnor såras fiendens stolthet. Kvinnorna som våldtogs betraktades inte som individer utan förvandlades till ”objekt” (Sennerteg 2001:156).

Norbert Elias anser att förklaringarna till detta beteende bl. a. sägs härröra från att soldatens tillvaro utgör en manlig värld med en mängd riter (Elias 1996).

Sennerteg förklarar det med ett våldsförhärligat mansideal, vilket innebär att männen (soldaterna) måste visa mod och inte uppträda som ”käringar” d. v. s. de får inte visa ånger och rädsla.

Våldtäkterna har som syfte att direkt attackera civilbefolkningen (kvinnorna) i Heimat, medan männen (soldaterna) befinner sig i krig någon annan stans där de inte kan skydda sin civilbefolkning. ”I krig slås familjer ut, strukturer förstörs och till sist lämnar människorna det område de bott i, vilket då blir etniskt rensat” (Sennerteg 2001:157).

Informanterna har berättat om rädslan, utsattheten och hoten som de kände från de sovjetryska soldaterna både i ”man”, ”jag”- och ”vi”-form. Samtliga pronomina innefattar dem själva.

Horsdal anser att ”man” tillämpas understundom då berättaren vill distansera sig från det upplevda. Det ligger en generalisering i pronomenet som gör att det kan verka mindre plågsamt att artikulera känslor eller smärtsamma

upplevelser genom att använda ”man” istället för exempelvis ”vi” (Horsdal 1999:129).

Även om informanterna inte utsattes för direkta övergrepp, utan fruktade för sina kvinnliga familjemedlemmars väl och ve, såg och hörde exempelvis Frithjof vad som kunde hända om kvinnor protesterade mot de sovjetryska soldaternas agerande och viljeyttringar.

Sensmoralen i berättelserna handlar om vilka som är protagonister, de goda, vilket är informanterna och deras familjer, medan ryssarna utgör antagonisterna, de som vill dem ont. Det rör sig om ”vi”- och ”dom” dikotomier.

Det finns flera strategier att hantera obehagliga minnen och traumatiska upplevelser på beroende på var och ens förutsättningar. Horsdal menar att de antingen förträngs eller också berättar människor om vad som har hänt i försök att skapa mening och sammanhang. Berättelsen bidrar till att återskapa ordning ur kaos (Horsdal 1999:104). Därtill finns ofta en önskan att göra det oförklarliga förklarligt för att förstå tillvaron. Helga sade, när jag frågade henne om hon har talat med sin mamma om vad denna har upplevt inte minst i samband med makens försvinnande. ”- Jag tror inte att min mamma skulle ha velat och mostrarna bodde på annat håll”. Av hänsyn till modern tog hon inte upp frågan. Hon har frågat sina syskon i efterhand om de kommer ihåg något från den tiden, men de var för små för att minnas, vilket innebär att Helga har burit på detta själv, såvida hon inte har talat med sin man om det. Han hade emellertid egna krigsminnen från sin tid som tysk soldat.

När *de allierade påbörjade bombningarna* av Tyskland nådde kriget informanterna på allvar i Heimat. De berättar om bombningarna av Berlin, Dresden och Swinemünde, där tusentals människor dog på kort tid. I flera fall rörde det sig om terrorbombningar mot civila mål för att förmå Nazityskland att ge upp kriget.

Trots detta sade Helga att det fanns en tro hos det tyska folket fram till 1944, att Tyskland skulle vinna kriget, men det blev inte så. Den nazityska armén lyckades inte hålla stånd vare sig mot den sovjetryska armén som intog bland annat Berlin, eller de allierade som kom från väster. Hitler begick självmord tillsammans med sin fru Eva Braun den 30 april 1945 i sin bunker

i Berlin (Fest 2004:8). Nazityskland besegrades och kapitulerade. Tyskland delades upp i fyra zoner. Varav en av dem blev till DDR år 1949, där Marianne växte upp. Samma år hade Förbundsrepubliken Tyskland (BDR) bildats av de amerikanska, brittiska och franska ockupationszonerna. 1989 föll Berlinmuren och Tyskland återförenades.

Informanternas berättelser om tiden 1933-1945 liknar på sätt och vis de allierades om nazismen så till vida att de också handlar om tvång och propaganda. Skillnaden är dock att de förras tillhör den ”oppositionella linjen” av berättelser, då de går på tvärs mot de allierades diskurs som var rådande sedan 1945 enligt Eriksens resonemang (1995:15-16). I den senare framställs inte det tyska folket som offer för nazismen eller kriget, eftersom de ur de allierades synvinkel tillhörde antagonisterna som härbärgerade den nationalsocialistiska diskursen. De var fienden som skulle besegras.

Tyskars berättelser om sina upplevelser mellan 1933 och 1945 fick inte någon uppmärksamhet eller något synbart inflytande hos allmänheten i länder utanför Tysklands gränser efter kriget, eftersom det är den allierade kollektivberättelsen som är förhärskande där (Eriksen 1995:109-110). De berättelser som har släppts fram är de som kommer från personer som har varit krigsfångar och/eller koncentrationslägerfångar samt tvångsarbetare. Dessa människors berättelser har utgjort en viktig dokumentation av det våld mot enskilda människor och grupper som nationalsocialismen stod för. Därtill kan nu även läggas berättelser från den tyska civilbefolkningen som också fick lida för den politik landets ledning förde – personerna som jag har talat med är exempel på detta.

Det var Nazityskland som började andra världskriget genom att gå in i Polen i september 1939. Det tyska folket lyckades inte frigöra sig från nazismen på egen hand och det har i efterhand varit svårt att fastställa hur stor procent av det som var nazister. De allierade betraktar sig som protagonister som befriade världen från Hitlers tyranni. Det är två kontrasterande metaberättelser som kämpar om tolkningsföreträdet. Det blir en polarisering mellan ”vi” och ”dem”, ”hjältar” och ”skurkar” (Eriksen 1995:107-108, Johansson 2005:133) beroende på vem som har ordet.

5. Förhållningssätt till den tyska och svenska skuldbördan

En fråga som ledde till diskussioner under intervjuerna berörde informanternas uppfattning om en eventuell kollektiv tysk skuldbörda efter andra världskrigets slut, utifrån de brott som begicks av personer i den nazityska statens tjänst. I informanternas berättande återfinns ett flertal olika ”jag”-presentationer i denna fråga, beroende på vem som berättar, vad de berättar om och hur de framställer sig själva i dåtid.

ETT TYSKT ANSVAR - DE ERKÄNNANDE JAGEN

KATRIN och **SYLVIA** anser att det finns tyskar som är ansvariga för och medskyldiga till de brott som begicks i Tyskland och tyskockuperat område mellan 1933 och 1945. Katrin skrev att hon idag är medveten om att hon och hennes närmaste var bland de medskyldiga eftersom de inte protesterade, utan gjorde som många andra tyskar gjorde, d. v. s. teg. Sylvias farfar var psykolog, medlem i det nationalsocialistiska partiet samt professor i teologi i Königsberg. Hon är inte säker på vad han kan ha gjort sig skyldig till, men något måste han ha gjort, eftersom han inte fick tillbaka sin professorstjänst när kriget var över, enligt Sylvia. Istället blev han kulturchef i en mindre stad någonstans i Tyskland.

I den denazifieringsprocess[46] som de allierade påbörjade efter kriget skulle det tyska folket avprogrammeras från nationalsocialistiskt tänkande. Några av dem som hade befunnit sig i Hitlers omedelbara närhet fängslades och ställdes inför rätta i Nürnbergrättegångarna samt dömdes, däribland Hermann Göring. Flera av dem avrättades. Andra med ett belastat förflutet fick yrkesförbud. Sylvias farfar kan ha varit en sådan person. Ytterligare ett antal försvann genom olika flyktvägar som den nationalsocialistiska rörelsen hade organiserat till Sydamerika och andra platser. En av dessa vägar; ”flyktrutt Nord” gick via Sverige, enligt Schröm & Röpke 2001:59 samt Lindeborg 2002. Den organiserades av Per Engdahl och en svensk grevinna Hamilton, vilket även Heléne Lööw nämner i boken *Nazismen i Sverige 1924-1979 : pionjärerna, partierna, propagandan* (2004).

När kriget var över ställdes ledande nazister inför rätta av de allierade i Nürnbergrättegångarna. (De allierade får här symboliseras genom den amerikanska flaggan). Många nazister undkom straff. Några av dem tog sig ut ur Tyskland via olika flyktvägar, en gick genom Sverige och organiserades av Per Engdahl och en grevinna Hamilton. Ur: Katrins album

I de opinionsundersökningar som gjordes både i den amerikanska och brittiska zonen 1945 ansåg en av två tyskar att nationalsocialismen i grunden hade varit en god idé med dåligt utförande och de var mer positivt inställda till nationalsocialismen jämfört med kommunismen. I mitten av 1960-talet ansåg 4% att de skulle kunna tänka sig att än en gång att rösta på någon som Hitler. Antalet personer som tyckte att Hitler skulle ha varit en av de statsmän som gjort mest för Tyskland genom tiderna, om det inte hade varit för kriget, förblev relativt högt. Siffran hade sjunkit från 48% 1955 till 32 procent 1967 (Kershaw 1994:210).

Mellan 1979-1980 gjordes sticksprovsundersökningar med västtyska väljare i vilka det framkom att 13% hade sina sympatier hos extremhögern, 14% svarade positivt på påståendet att de återigen kunde tänka sig ha en ledare som skulle styra Tyskland med en stark hand (Kershaw 1994:211). Efter 1945 är Tyskland en liberal demokrati och efter 1989 ett enat land.

Nynazismen finns inte bara i Tyskland idag utan även i länder som Sverige. Här finns också personer som aldrig har släppt tankarna på ett nazistiskt herravälde. De har blivit mentorer för olika nynazistiska grupperingar (se Lööw, 2004).

DET LIDANDE JAGET UNDER NATIONALSOCIALISMEN

BIRGITTA har funderat över den tyska skuldbördan i efterhand. Hon blev som barn ett offer för systemet och fick utstå mycket lidande både under och efter kriget på grund av att hon föddes i Tyskland av tyska föräldrar.

Efter 2:a världskrigets slut hävdade många att de handlingar som tyskarna (och observera att man i allmänhet drog alla tyskar över en kam!) gjort sig skyldiga till skulle inte ha kunnat förekomma i andra delar av världen. Jag hävdar, dels att man aldrig, aldrig någonsin får dra ett helt folk över en kam och dels att man nog tyvärr måste konstatera att det hos många människor av varje nationalitet, ras, religion, kön, ålder finns förborgade krafter, som – om de får fritt utlopp – tar sig uttryck i grymma, oförståeliga och oförlåtliga handlingar.

Överallt där en ideologi härskar finns det medlöpare och motståndsmänniskor. I en diktatorisk ideologi finns det dessutom ett mycket stort antal rädda människor, d. v. s. människor som av olika anledningar inte vågar visa sitt motstånd, i vart fall inte öppet. Vi ser det till och med i Sverige idag, när vissa fega personer inte vågar kritisera nynazism eller de kommunistiska illdåden (…). I en diktatur däremot, där man givetvis *borde* kritisera, men där vi i Sverige ändå ska akta oss för att ha synpunkter, är det kanske inte så alldeles enkelt att våga stå fram, om man samtidigt vet att ens närmaste kommer att få sota för det. Vem av oss vågar med säkerhet säga att vi minsann skulle säga både det ena och det andra och med berått mod då sända barn eller föräldrar till något förintelse- eller annat koncentrationsläger? Personligen vågar jag verkligen inte vara tvärsäker.

Därmed vill jag givetvis inte på något sätt förminska den tyska skulden för det som hände det judiska folket. Jag vill bara hävda att det i varje krig finns offer på båda/alla sidor av fronterna, i synnerhet bland dem som besegrats, vare sig besegringen skedde i början eller i slutet av kriget. Skillnaden är den, tror jag, att de som besegrats i början av ett krig, men som till slut har segrat, när en fred sluts eller ett vapenstillestånd införs, de kan tillåta sig både att ta hämnd och att skriva segrarens historia. Segraren har då makten och makten har alltid rätt.

Birgitta har skrivit ned sina berättelser om barndomen på papper, vilket bl. a. innebär att hon har haft tid och möjlighet att fundera över vad det är hon vill berätta, hur hon vill framställa sig själv och vad hon har valt att inte

ta med. Hon har kunnat gå tillbaka i texten, läsa och begrunda, ta bort och ändra över tid. Det blir inte heller någon interaktion mellan intervjuaren och den intervjuade som vi samtal mellan två personer. Hon talar själv till en tänkt publik, utan att mötas av avvikande åsikter.

Det som framkommer är att hon är ledsen och förbittrad över att omvärlden ”drog alla tyskar över en kam” när kriget var slut. Hon skriver i ”jag”- och ”man”-form att det anses att tyskarna kollektivt har gjort sig skyldiga till brott mot mänskligheten. Ondska är inget unikt drag hos tyskarna. Hon håller ett brandtal över moral och etik under krig. Hon fastslår att Tyskland var en diktatur och människorna rädda. De vågade inte protestera även om de borde ha gjort det.

Det finns en frustration i hennes berättande rörande den underförstådda förväntan som fanns hos människor som inte var nazister utanför Tysklands gränser, vilka ansåg att det tyska folket borde ha reagerat själva och förhindrat den nationalsocialistiska rörelsens framväxt på ett tidigare stadium. Hon ger uttryck för att det är lätt att ha synpunkter efteråt. Alla hade inte modet att våga stå emot nazismen, då det alltid kunde finnas en hotbild mot dem. Så var det i Tyskland då och så är det i Sverige idag med nynazismen. Hon är också besviken över att ha blivit illa behandlad i Sverige för någonting hon inte är skyldig till eller har gjort. Hon fick lida för Hitlers politik, när ryssarna tog sig västerut och de allierade bombade Tyskland. Hennes liv förändrades på ett brutalt sätt genom kriget. Hon betraktar sig som ett offer för den då rådande politiska situationen i Europa.

I sin argumentation skriver hon att hon inte vill förminska den tyska skulden för nazisternas agerande gentemot den judiska befolkningen, men hon vill hävda att det finns offer på alla sidor av fronterna i krig. Hennes resonemang går ut på att även den tyska civilbefolkningen for illa under nazitiden. Stargardt skriver att det var inte endast förintelsens offer som hemsöktes av nazisterna, särskilt mot slutet av kriget, utan även de s. k. ariska tyskarna (Stargardt 2005:10-19).

Omer Bartov anser att det i den efterkrigstida tyska litteraturen endast har talats om tyskarna som offer för den nationalsocialistiska politiken och föga om judarna som han anser var de verkliga offren (Bartov 1997). Per Frohnert använder termen ”Aufrechnung” (uppräkning) för det tyska folkets syn

på sitt lidande som, vilket är ett sätt att ”kvitta” ett lidande mot ett annat, i detta fall tyskarnas lidande i förhållande till andra människors.

Yehuda Bauer menar att det inte går att gradera lidande över huvud taget. Det går inte att ställa olika offer mot varandra (Bauer 2000:29).

Det finns även ett ”de” med. Personerna som innefattas i den kategorin tar Birgitta avstånd från, eftersom hon i det fallet räknar sig till den tyska befolkningen som blev besegrad. ”De” står för de allierade, d. v. s. segrarna. ”De kan tillåta sig både att ta hämnd och att skriva segrarens historia. Segraren har då makten och makten har alltid rätt”. Det är det som avspeglas i kollektivtraditionen på de allierades sida. Vem som har rätt att säga vad och när och till vem enligt Foucualt1993 citerad i Johansson 2005:57-58.

”Att en historia blir berättad på ett och inte ett annat sätt, är ett indicium för de vid denna tidpunkt rådande levnadsförhållanden i ett samhälle och för dess kulturella normer och föreställningar” (Lehmann 1983:125, egen översättning).

De personer som Lehmann intervjuade tillhörde en generation som från skoltiden och framåt präglades av institutionerna i en totalitär stat (Lehmann 1983:151) och det gjorde de äldre informanterna födda från 1920 till 1945 som jag har talat med också.

Lehmanns informanter rubricerade naziåren som ”de stulna åren”, ”den förlorade tiden” och ”de förlorade åren” (Lehmann 1983:117). Anne Eriksen menar att liknande uttryck figurerade i Norge under den nazityska ockupationen i boken *Det var noe annet under krigen* (1995).

Det var en tid som inte liknade den som fanns före eller efter. Därför betraktas den som speciell. Det är inte någon av de äldre informanterna som jag har talat med som använder just de benämningarna, men grundmeningen finns i berättandet även hos dem. Åren mellan 1933-1945 var en exceptionell tid i deras liv. Kriget påverkade dem. De blev beskjutna och bombade och människor omkring dem försvann eller dog.

FÖR UNGA FÖR ATT HA NÅGON SKULD - DE NEKANDE JAGEN

FRITHJOF känner sig inte personligen skyldig till de brott som begicks mot människor under nazitiden. ”Absolut inte”, sade han. Han var för ung för att ta på sig någon skuldbörda. Han fortsätter sitt berättande genom att säga:

Jag tror att Hitler var en förbrytare. Det visste mina föräldrar rätt så tidigt. För att när vi kom 1939 till Vållö, så frågade dom (den svenska släkten). - Vad håller ni på med egentligen? 1939 visste vi ingenting om koncentrationsläger. Och min mor satt naturligtvis med sina släktingar på Vållö och diskuterade nätterna igenom.

Vi var alltid rädda för att det skulle gå åt skogen. Så småningom kom vi igenom alltihop. Min mor sa alltid till oss, och det måste jag säga, ett par år i det dåvarande Östtyskland eller Pommern så, - njut av kriget, efter freden blir det värre, och när freden kom sen 1945 då började problemen.

Han berättar att hans föräldrar ”visste” att Hitler var en förbrytare, men de kände inte till någonting om koncentrationsläger 1939. Den kunskapen kom senare. Han trodde på det som hans föräldrar berättade, därför att de ur hans synpunkt var trovärdiga källor. De var hans omsorgspersoner som han hade tillit till. Frithjof har också ett ”dom” i sitt berättande. ”För att när vi kom 1939 till Vållö, så frågade dom”, det vill säga den svenska släkten frågade Frithjofs föräldrar vad dom, (tyskarna) höll på med. Därutöver finns en hel mängd ”vi”-presentationer som inkluderar honom och medlemmarna i hans familj.

Hans mor uppmanade familjemedlemmarna att ta tillvara tiden. Hon tycktes förstå att tyskarna skulle få det svårt om de förlorade ytterligare ett krig och Frithjof bekräftade att när freden kom 1945 började problemen. Tidigare har han sagt att när de allierade anlände började friheten.

Problem kan innebära mycket, exempelvis att freden medförde personliga svårigheter för Frithjof och hans familj som de inte hade tidigare. Han kan syfta på föräldrarnas skilsmässa. Han kan ha det sönderbombade landet och den bostadsbrist som fanns efter kriget samt bristen på mat i tankarna. Det kan även innefatta att det tyska folket skulle lära sig hantera vetskapen om vad som egentligen hade hänt mellan 1933 och 1945 på det nationella, regionala och personliga planet i det nazityska riket. Det var omvälvande

uppgifter som kom fram. Det fanns personer i Tyskland som hade svårt att hantera detta.

MAGDALENA som tillhör de yngre informanterna gick i försvarsställning omedelbart när jag frågade henne om någon hade berättat för henne vad som hände i Tyskland under nazitiden.

För egentligen som det framställs nu ofta eller som jag har hört här också. - Det är tyskarnas fel. - Jag förstår att ni är sådana, har jag har hört någon gång då, men det var faktiskt inte tyskarnas fel, dels är Hitler en österrikare, och dels är det ju hela omvärlden runt omkring som gjorde att det blev som det blev. Dom inskred ju inte engelsmännen, fransmännen i tid liksom. Dom lät ju honom hållas och ingick pakter med honom och däri ligger tror jag mycket. Och sen var det för sent liksom, sedan började han ju kriga och hade byggt upp allting. Det är inte rätt som det har varit, men om man tittar, samma sak händer ju fortfarande överallt i världen, om man tittar på Afrika, och om man tittar på Jugoslavien nu. Dom hemska saker som händer. *. Det är inte bra det som hände, men jag tycker att man skäller lite för mycket på tyskarna. Det finns andra också som är skyldiga. Det fanns ju Mussolini i Italien och det fanns en Franco i Spanien. Det pratar man inte alls så mycket om, trots att det var lika hemska saker som hände där.

Ett skäl till att nazisterna kom till makten enligt Magdalena, var att de allierade inte tog sitt ansvar. ”Dom” borde ha stoppat Hitler på ett tidigare stadium och inte låtit det hela gå så pass långt. Sedan hänvisar hon till att både Mussolini och Franco styrde i Italien respektive Spanien. De var inte var bättre än Hitler, men det talar man inte om i de allierades kollektivtradition.

Kontentan i hennes resonemang är att det har skett förfärliga saker i Tyskland i den nationalsocialistiska diskursens namn, men det har det gjort i andra länder också, men det har inte fått lika stor uppmärksamhet som det som skedde i Tyskland. Hon skjuter undan den tyska skuldbördan i berättelsen och lägger istället ansvaret på de allierade som inte ingrep och stoppade den politiska utvecklingen i Tyskland.

Den sortens lojalitet förklarar Erich Fromm med att för miljontals människor blev Hitlerregimen identisk med ”Tyskland”. En opposition mot det nazistiska partiet betydde opposition ”mot Tyskland”.

Fromm framför teorin att människor som inte är nazister likväl försvarar nazismen gentemot kritik av utlänningar, emedan de uppfattar ett angrepp på nazismen som ett angrepp på Tyskland (Fromm 1994:156). När Tyskland och tyskar utsätts för kritik ökar lojaliteten hos dem som inte helt och hållet identifierat sig med det nazistiska systemet (Fromm 1994:157). Det kan vara en förklaring till varför de yngre som inte har någonting med nazismen att göra har tagit illa vid sig av den negativa stämpel som det tyska folket har fått på sig efter andra världskrigets slut, då diskussioner om en kollektiv tysk skuldbörda kommer upp.

Några av informanterna har berättat om sina möten med och upplevelser av judarna i Tyskland mellan 1933 och 1945 i kapitel två och tre. Judarna marginaliserades genom Nürnberglagarna 1935.

KATRIN hade skolkamrater som var judar och som emigrerade, vilket troligtvis räddade deras liv. Hon blev vittne till pogromer i sin hemstad i samband med Kristallnatten 1938 och måste ha undrat vad de kom sig av. Fastän hon inte säger det öppet. **HELGA** såg judar som vistades i gatulivet med Davidsstjärnor på kläderna, men hon reagerade inte, dels var hon för liten för att ifrågasätta det hon såg, dels bar hennes far bar ett annat emblem, nämligen partiets.

FRITHJOF hade en judisk familjeläkare som bodde kvar i sitt Heimat när andra skickades till förintelselägren. Han hjälpte Frithjof då han fick en allergichock. Det framkommer inte av berättandet hur läkaren klarade vardagslivets vedermödor utan att kunna arbeta och försörja sig och sin familj. Frithjof bevittnade även dödsmarscherna då han fick se hur de kvinnliga koncentrationslägerfångarna behandlades av de kvinnliga vakterna som han kallar ”bösskärringar” mot slutet av kriget. Hans mor försökte bistå en kvinna som ramlat, men hon blev hotad med gevär varvid hon gav upp försöken att hjälpa kvinnan.

GERTS morfar gömde judar i källaren. Både morfadern och judarna dog under ett av de allierades bombanfall. Det finns sålunda en blandning i berättandet av vetande respektive ovetande i fråga om judarnas situation i Tyskland mellan 1933 och 1945.

Männen på bilden är överlevande judar från Förintelsen. De kom till Kalmar i juli 1945. Hitler hade en kluven inställning till judar. När han var barn och växte upp i Österrike hade familjen en judisk husläkare, dr Eduard Bloch, som Hitler hyste stor akning för. Läkaren behandlade Hitlers mor för bröstcancer. Hitler kallade honom för ”ädeljude”. 1938 utvandrade dr Bloch till USA då han inte längre kunde försörja sig som läkare. Foto: Troligen Walter Olson. Ur: Kalmar läns museums arkiv

Att inte fler personer protesterade mot behandlingen som judarna och andra marginaliserade personer utsattes för berodde på en kombination av rädsla bland dem som ville och inte vågade och likgiltighet bland dem som var nazister och accepterade innehållet i den nazistiska diskursen.

Sedan fanns en tredje grupp bestående av dem som kanske också var rädda, men som ändå försökte göra något som Gerts morfar och andra. De kan enligt Neumans resonemang (1999) kallas för ”vardagshjältar.” De gick emot den nazistiska politiken och gjorde det som de ansåg vara moraliskt riktigt även om det var med fara för eget liv.

SVENSK ALLIANSFRIHET I FREDSTID OCH NEUTRALITET I KRIGSTID - DET KRITISKA JAGET

När de äldre informanterna kom till Sverige i slutet av 1940-talet och början av 1950-talet fanns inte några synliga spår av andra världskriget på det sätt som de hade upplevt i Tyskland, där hus och städer hade förstörts. Den svenska regeringen förde en pragmatisk balansgångspolitik mellan 1939 och 1945 som i efterhand både har ifrågasatts och kritiserats. Den gick ut på alliansfrihet i fredstid syftande till neutralitet i krigstid. Meningen var att Sverige skulle hålla sig borta från kriget.

DIETER hade synpunkter på det och jag framförde avvikande åsikter gentemot honom, varvid diskussion uppstod. En kort tid efter vårt samtal ringde han och meddelade att han befann sig på sjukhuset i Kalmar. Om det var något mer jag ville veta gick det bra att besöka honom där. Jag ville inte störa, utan tänkte att jag skulle avvakta tills han blev bättre och kom hem, eftersom jag förutsatte att det skulle bli så, men han dog på sjukhuset, utan att jag visste om det. Jag fick se hans dödsannons i lokaltidningen. Det var chockartat.

Barbara Myerhoff beskriver de kontakter som hon hade med en informant hon kallar Shmuel i *Number our days* (1994). Han dog också under arbetets gång. Deras diskussioner böljade fram och tillbaka på samma sätt som jag upplevde i samtalet med Dieter. Än gick han i försvarsställning, än gjorde jag det. Jag har ofta Dieter i mina tankar och undrar om han fick sagt det som han ville, eller om det fanns mer att diskutera som vi inte hann med, därför att jag inte gick till sjukhuset och besökte honom.

Dieter tyckte att det var positivt att Sveriges agerande under andra världskriget börjar diskuteras mer och mer. Han ansåg att Sveriges roll i historien inte har varit okontroversiell. I det fallet håller jag med honom, men jag tycker att det var en viss skillnad. Tyskland var en nazistat mellan 1933 och 1945, vilket Sverige inte var, även om det fanns personer här som hyste nazityska sympatier också (se Lööw 1994).

Jag kände inte till då att den svenska politiken gick ut på alliansfrihet i fredstid syftande till neutralitet i krigstid. Det har jag fått veta efteråt. Jag vet inte om Dieter gjorde det heller. Vi hann inte reda ut det innan han avled.

D: Först var Sverige neutralt FÖR Tyskland. Man tillät militärtågen rulla /. Man handlade helt friskt och vilt. Sen 1943 det var vändpunkten. Det var Stalingrad och Tyskland höll på att förlora kriget.
-Jo, då skickade man så småningom.
Kallades det för Baltutlämningen?
Kalmar har väl också figurerat i det där.
Och det var inte bara balter man lämnade ut, utan tysk militär.
Och varför gjorde man det? - Jo, för att blidka ryssarna.
Och * man gömde sig bakom neutraliteten.
Och vilket inte är någon neutralitet. För under -50-talet.
- Äh, då man fortfarande ville hålla god min med ryssarna, pratade man med amerikanarna och engelsmännen om bistånd ifall ryssarna skulle invandera.
Så man gav amerikanarna upplysningar.
-Ja, det var inte rakryggat, utan att man spelade falskt.

B: Man kan ha väldigt mycket synpunkter på det här, för det finns dom som säger att det var den här politiken som räddade oss undan alla fasorna. Och i och med att vi räddades så kanske man kan hoppas på att man räddade livet på en massa andra människor också som skulle ha råkat illa ut, som judar och andra.

D: - Ja, OK. - Ja, just det, men det gjorde man i slutskedet. Dom vita bussarna är mycket behjärtansvärt i och för sig, men alldeles för sent. Och judarna som ville fly hit före kriget hade ett rött J stämplat i sina pass. Det skedde ju på svenska regeringens initiativ. Och tyskarna, nazisterna tyckte det var jättebra, alltså man kan lika gärna sätta en stjärna (i passet).

Dieter har troligtvis tillgodogjort sig informationen han berättar om ovan senare i livet. Han föddes 1940 och kan knappast ha vetat något om svensk politik på 1940-talet. Han tyckte att det som den svenska regeringen gjorde då var moraliskt felaktigt.

Det stämmer som han säger att Sverige ändrade sin politik 1942-43. Fram till juli 1943 gällde permittentavtalet[47] som innebar att cirka två miljoner tyska soldater transporterades genom Sverige tillsammans med hundra tusen järnvägsvagnar lastade med krigsmateriel och försäljningen av svensk järnmalm

En tysk landstigningsbåt i Kalmar hamn 1945. Ombord fanns både tyska militärer och civila flyktingar. Foto: Blomberg. Ur: Kalmar kommuns arkiv

(se Gisby 1999, Johansson 1997:207-208). Därutöver bistod det Svenska Röda Korset den tyska armén med sjuktransporter mellan 1941-43 av minst 30 000 tyska soldater från fronten i Finland till sjukhus i det ockuperade Norge, vilket Staffan Thorsell tar upp i *Mein lieber Reichkanzler! : Sveriges kontakter med Hitlers rikskansli (*2006:139-154). Tågen var utrustade och bemannade av svensk militär och personal från Röda Korset (se Gisby, 1999).

Dieter kände till det och ville prata om det efter det att jag hade stängt av bandspelaren. Jag fick sätta igång den igen och han fortsatte berättandet. I krigets slutskede, efter det att permittentavtalet sagts upp, anpassades utrikespolitiken till de allierades krav alltmer. Järnmalmsexporten till Tyskland skars också successivt ned och hösten 1944 upphörde allt tysk-svenskt handelsutbyte (NE. Bd. 17, 1995).

Baltutlämningen[48] hade kopplingar till Kalmar såtillvida att den 11 maj 1944 anlände 1600 flyktingar hit med tio fartyg från Baltikum bestående av tys-

Tältlägret på Kullö med soldater ur den nazityska armén. Foto: Walter Olson, 1945. Ur: Kalmar läns museums arkiv

kar, letter och ryssar. Senare kom en pråm med 600 flyktingar. Bland dem befann sig tyska elitsoldater som kom från Kurland. De hade önskemål om att få stanna i Sverige och var rädda för att bli överlämnade till Sovjetunionen.

”På mornarna kunde man se åtskilliga av de internerade ta sig ett dopp i det väl på sin höjd 12 gradiga vattnet. Hela flyktinganläggningen var nästan ett exotiskt inslag i vår vardag och mängder med människor vandrade dit för att enbart titta eller kanske räcka över ett paket med choklad, något som de flesta av dem inte smakat på år och dag” (Linde, Skotte 1995).

I början fick de löfte om att få stanna, men efter en tid överfördes de från Kullö till Ränneslätt i Eksjö. Under den perioden ändrade sig den svenska regeringen. Soldaterna utvisades under stora protester till Sovjetunionen. Aktionen kallades Baltutlämningen (NE. Bd. 2, 1990, Johnsson 1998:122). Hanteringen av soldaterna visar på de svenska myndigheternas, enligt Dieter, kluvna policy under kriget i förhållande till Tyskland och även Sovjetunionen.

Det råder delade meningar om J-stämpelns tillkomst i judiska personers pass. Några historiker anser att Sverige har ett direkt ansvar, andra att de svenska myndigheterna passivt drog nytta av den tyska passpolitiken och att det var Schweiz som var pådrivande i frågan (Svanberg & Tydén 1997:15).

Ingrid Lomfors skriver i avhandlingen *Förlorad barndom återvunnet liv : de judiska flyktingbarnen från Nazityskland*, (1996) att den svenska flyktingpolitiken i princip gick ut på att hålla judar borta från Sverige (Lomfors 1996:19).

Mot slutet av citatet missuppfattade Dieter mig. Jag menade att de judar som bodde i Sverige, klarade sig undan Förintelsen tack vare den politik som den svenska regeringen förde. Om Sverige hade blivit ockuperat av Tyskland som Danmark och Norge skulle troligtvis den judiska befolkningen i Sverige ha deporterats till koncentrationslägren.

Att Sverige klarade sig undan innebar att även stora delar av den danska judiska befolkningen överlevde som i oktober 1943 tog sig hit. Den uppgick till ca 7000 personer (Levine 2009). Jag är inte säker på att Dieter var medveten om detta. Anledningen till att jag kände till det var att en av mina kollegor på museet, som är pensionerad sedan några år tillbaka, är dotter till en dansk motståndsman. Hennes far var med om att planera överfarten för de danska judarna i fiskebåtar över Öresund till Sverige.

I hans frånvaro sökte maskingevärsbeväpnade Gestapomän efter honom i hans hem. De förhörde hustrun och var och en av de då tre minderåriga döttrarna om hans aktiviteter, utan att få fram några närmare upplysningar. Det som min kollega fortfarande minns är avtrycken av kulsprutorna på överkastet till en av sängarna. Fadern lyckades ta sig till Sverige på samma sätt som de flyktingar han hade hjälpt, medan frun och barnen var kvar i Danmark. För att informera dem om att han befann sig i säkerhet skickade han fotot på nästa sida till familjen (se Johnsson 1998:127-128).

Han hade kontakt med Secret Service och skaffade bensin till många flyktingtransporter. När Churchill dog blev han inviterad till begravningen. Med sina argument om den svenska regeringens agerande ville Dieter återigen påtala att den handlade fel samtidigt som den tyska befolkningens uppträdande i förhållande till Hitler och nazismen under samma tid var förståelig. Jag gick i försvarsställning för det svenska agerandet.

Den danske arkitekten, skulptören och motståndsmannen Hans Edwin Ibstrup Christiansen flydde från Danmark, på samma sätt som de judar han hjälpte fly från Danmark till Sverige, d. v. s. ombord på en fiskebåt. Ur: Privat album

Jag upplever också att Dieter ville betona att länder som Sverige, som utgav sig för att vara neutrala, inte var det samt att det är lätt att vara efterklok. När det begav sig var inte den svenska regeringen så modig att den vågade gå emot vare sig nazisterna eller ryssarna.

D: Jag kommer ihåg en sak också. Jag hade en annan kollega på en båt, som under hela kriget åkte från Luleå till Hamburg.
B: Var det en svensk?
D: En svensk båt och en svensk som jobbade på en båt.
Åkte ner med malm och åkte hem med kol. Under hela kriget.
B. Och klarade sig utan/
D: - Ja, dom blev bombade en gång, men båten klarade sig någorlunda så att dom kunde ta sig hem.
B: Det var ju inte riskfritt. Det var ju fullt krig.
D: - Javisst, men vadå, men en båt. Dom hade ju reda på vad det var för båtar som gick från Tyskland till svensk hamn. Tyskarna gjorde ju ingenting åt dom båtarna dom glodde på dom.
B: Men sen hade vi ju dom allierade som hade synpunkter på våra transporter.
D: - Jo det är klart, men dom gick ju genom Kielkanalen så då var dom i Östersjön direkt.

”Jag”-formen är hans egna upplevelser. Han arbetade till sjöss och hade en kollega som varit ombord på ett svenskt fartyg som fraktade malm till Tyskland. Han berättade för Dieter om detta. Det är ett exempel på en ickedeltagande berättelse, eftersom Dieter inte var närvarande när det hände. Han har hört det berättas i efterhand (Linde 2001:613). ”Dom”-representationen står för besättningen på båten som blev bombad under en transport.

Det andra ”dom” kan syfta på de allierade, eftersom tyskarna knappast bombade transporter de hade nytta av. I hans berättelse finns ett underförstått konstaterande att den svenska regeringen inte var bättre än nazisterna, eftersom den samarbetade med dem.

Det svenska folkets relationer till Tyskland har varit/är komplexa. Före krigsutbrottet reste svenskar till Tyskland för att studera. Det var särskilt vanligt bland präster och militärer, eftersom tyska länge var det andra språket i skolan efter det svenska modersmålet blev det naturligt för medelklassen

som kunde tyska att förkovra sig i Tyskland. Det fanns svenskar som hade släktingar i Tyskland. Dessutom fanns det personer som blev medlemmar i svenska nazistiska organisationer. Ytterligare ett antal tog värvning i den tyska armén och kämpade på Nazitysklands sida under andra världskriget, vilket Dieter också kände till. Han hade haft en svensk arbetskamrat när han arbetade inom Johnsonlinjen som hade tjänstgjort i Waffen-SS.

När Dieter och jag talades vid hade det gått en serie på TV producerad av Bosse Schön om dessa svenskar. Med anledning av TV-programmet uppstod en diskussion i media om den svenska hållningen under andra världskriget (Schön 1999, 2001). Lokalpressen i Kalmartrakten gjorde bl.a. reportage om en man bosatt på Öland som tjänstgjort i Waffen-SS.

Den svenske mannen som Dieter berättade om var bosatt i Göteborg. Han i sin tur talade om för Dieter att han hade anmält sig till Waffen-SS redan 1936, vilket tyder på att han stödde den nazistiska ideologin på ett tidigt stadium. Han tjänstgjorde i Hitlers armé så sent som 1944, då han sårades i Ryssland och fick återvända hem (till Sverige) för att kurera sig. När han tillfrisknat reste han tillbaka till fronten. Det innebar att han var i tjänst i nio år i Hitlers armé.

Han berättade dels vad dom (Waffen-SS soldaterna) gjorde där, och dels att han under hela kriget när han hade permis åkte till Göteborg, där hans fru bodde. Och inte nog med det. Han åkte i uniform, hade bara civil överrock och det gjorde han under hela kriget tills han blev sårad i? (ohörbart) 1944 och då åkte han hem.

Det som Dieter ansåg anmärkningsvärt var att svensken som Dieter kände och som var Waffen-SS soldat, kunde åka fram och tillbaka mellan Tyskland och Sverige, när han hade permission, iklädd sin tyska uniform med en civil rock utanpå, utan att svenska myndigheter ingrep.

Dieter ansåg att det antal svenskar som enligt svenska uppgifter sägs ha ingått i den nazityska armén inte alls stämmer. Det var många fler än ett hundratal. Vad han byggde det resonemanget på framgår inte av berättandet.

Och sen åkte han tillbaka dit och sen tog kriget slut i maj, men inte för dom, inte för hans förband. För dom var, då var dom i Alperna och innan dess var

dom i Ryssland. Och ryssarna dömde dom i sin frånvaro, hela bunten, till 25 års straffarbete för det dom hade gjort.

Och så kom han då. Jag vet inte om det var till Österrike eller Bayern. Jag tror det var Bayern, och där var dom i bergen. Där slogs dom mot amerikanarna tills ammunitionen tog slut och dom blev tillfångatagna av amerikanarna. Och vad gjorde amerikanarna? - Jo, dom visste att dom var dömda i Ryssland. Alltså lämnade dom ut dom till ryssarna, och sen tänkte dom, att nu blir vi av med dom, och dom tar kål på dom där SS-killarna då, vilket dom inte gjorde, utan dom tog dom, och lät dom utbilda sina trupper.

I maj 1945 tog andra världskriget slut, men enligt uppgift från Dieter blev det inte så för svensken. Han tjänstgjorde då tillsammans med sitt förband i Alperna. I Dieters berättande förekommer olika ”dom”. De första tre ”dom hänvisar till Waffen-SS männen som svensken tillhörde. De var dömda i Ryssland, som jag tolkar det för krigsförbrytelser.

Amerikanarna kände, enligt Dieter, till att Waffen-SS soldaterna var dömda för krigsbrott och skickade dem till Ryssland (Sovjetunionen) för att ryssarna skulle internera dem, alternativt avrätta dem. Istället fick de enligt Dieter utbilda trupper. Svensken släpptes 1947 och kom då till Östtyskland, där han blev polis, med uppdrag att utbilda andra poliser. Han gav sig av från Östberlin till Sverige. När han kom tillbaka till Sverige dömdes han till sex månaders fängelse. Efter avsatt fängelsetid släpptes han och blev kontaktad av amerikanarna. Då hade Koreakriget brutit ut och amerikanarna ville värva svensken som officer till sin armé.

I kampen mot kommunismen blev de allierades forna fiender intressanta som nya samarbetspartners. Det framgår inte om svensken antog anbudet eller ej. Kontentan av Dieters berättelse blir att oavsett vad svensken hade deltagit i och gjort sig skyldig till då han var med i Waffen-SS blev han inte dömd, vare sig av ryssarna eller amerikanarna. Han fick däremot fängelse i sex månader ”för han hade tjänstgjort i främmande makts militär” i Sverige, när han återvände efter krigets slut. När han hade avtjänat sin strafftid släpptes han fri. Under tiden Dieter lärde känna svensken blev han inbjuden till dennes hem i Göteborg. Svensken öppnade en garderob med de uniformer som han hade haft och visade dem för Dieter. För att ytterligare understryka

att svensken inte var den ende nordbo han träffat på som slogs i Hitlers armé berättade Dieter att han träffat på en norrman i Stockholm och en dansk som gjort samma sak. Enligt en lag från 1937 var det förbjudet att aktivt värva frivilliga på svenskt territorium, men det fanns inget generellt förbud för svenska medborgare att tjänstgöra i utländsk krigsmakt. Därför kunde frivilliga med gällande pass fritt resa ur landet, med undantag för fast anställda inom krigsmakten och vissa värnpliktiga. Ansökningar om frivilliga till Finland handlades av och bemyndigades av ÖB. Ansökningar om tjänstgöring i Waffen-SS handlades av försvarsdepartementet.

Från den 1 september 1941 bifölls endast ansökningar om tjänstgöring i finska armén, varför de flesta frivilliga som ville ansluta sig till tyskarna reste till Norge, där det fanns rekryteringskontor. Ur Dieters (och Magdalenas synvinkel) var det en strategi att via berättandet ”slå tillbaka”. De ville göra tyskarnas agerande förståeligt genom att påvisa att svenskarna, som inte ens var indragna i kriget, inte var helt skuldfria heller. Strategin slog an en känslig sträng hos mig, fastän jag delvis håller med dem varvid diskussion uppstod.

SAMMANFATTNING

Efter andra världskrigets slut har det diskuterats om tyskarna har ett kollektivt ansvar för det som nazisterna orsakade under andra världskriget eller ej. Katrin ansåg att det förhåller sig så, eftersom hon och hennes familj inte gjorde någonting för att förhindra det som hände. Hon var försiktig i berättandet, då hon säger att hon såg resultatet av Kristnallnatten. Hon berättade om pogromen som att den ”kom”, utan att säga mer än att hon och hennes systrar inte hade någon del i den. Gerts familj hade judiska vänner ”som försvann”. Han angav inte vad som hände med dem, om de emigrerade eller om de transporterades till något koncentrationsläger. Sylvia som är den yngsta informanten född långt efter andra världskrigets slut fastställer att hennes farfar måste ha gjort någonting ”eftersom” han inte fick tillbaka sin professorstjänst efter kriget. Det är dock oklart vad det kan ha varit, det inte har talats om detta i hennes hem, enligt Sylvia.

Katrin och Gert föddes på 1920-talet. De var ungdomar när händelserna de berättar om inträffade. Frithjof och Helga föddes 1932. De var barn och

tonåringar under nazitiden. De upplevde krigets verkningar på nära håll i fråga om möten med ryska soldater och de allierades bombningar av Tyskland. De tar inte på sig något ansvar på grund av sin ålder. De var barn då och gjorde som de blev tillsagda. Det var deras föräldrar samt mor- och farföräldrargenerationens tyskar som hade möjlighet att antingen stötta eller välja något annat parti i de val som föregick nazisternas maktövertagandet. Magdalena ansåg dock att även de allierade hade ett visst ansvar för att det blev som det blev. De stoppade inte Hitler i tid.

Yehuda Bauer skriver att: ”Storbritannien, Frankrike och Sovjetunionen kunde kanske, i sitt eget intresse som det senare visade sig, ha avvärjt andra världskriget så sent som i juni 1939 (…) om de hade kommit över sin ömsesidiga misstro” (Bauer 2000:19).

I filmatiseringen av Joachim Fests bok *Undergången* (2004) gestaltas Hitler och de personer som befann sig närmast honom mot slutet av Tredje Rikets sönderfall, före och efter det att Hitler begick självmord i Führerbunkern under Rikskansliets trädgård i Berlin på eftermiddagen den 30 april 1945. Hitlers komplexa personlighet och labila humör framgår tydligt. Hur omgivningen reagerade på honom visas också. Några dyrkade Hitler och fortsatte med det, även efter självmordet. Familjen Goebbels kunde inte tänka sig att leva i en stat som inte var nazistyrd, varvid Magda Goebbels gav sina barn gift med påföljden att de dog. Sedan sköt maken henne och därpå sig själv, vilket har tagits upp av Sigmund, 2001:94 och Beevor, 2004:426-428.

Det fanns ungdomar som fostrats i HJ som grät av sorg, när de fick veta att Hitler var död, medan andra jublade och firade freden. Enligt informanterna var många tyskar rädda under nazitiden och gjorde som de blev tillsagda, eftersom de inte vågade gå emot den rådande politiska diskursen mellan 1933 och 1945.

Birgitta som föddes 1940 framhåller lidandet som hon genomgick liksom alla andra som hade det svårt under nazismen. Hon kunde inte påverka den politiska utvecklingen. Hon var beroende av att föräldrar och omsorgspersoner kunde ta hand om henne på bästa sätt och det kunde de inte på grund av kriget. Hon och brodern hamnade på ett tyskt barnhem där de blev illa behandlade. De lokaliserades via det Svenska Röda Korset av sin svenska

mormor som lät föra dem till Sverige. Det tog ytterligare en tid innan deras föräldrar anlände och familjen kunde återförenas. Därmed började en ny period i hennes och broderns liv med andra svårigheter.

Magdalena, som tillhör de yngre informanterna, gick i försvarsställning när jag frågade om hennes föräldrar har berättat något om andra världskriget för henne eller om det berördes när hon gick i skolan. Hennes reaktion kan enligt Erich Fromms teorier bero på att även människor som inte är nazister försvarar nazismen mot kritik från utlänningar då de uppfattar ett angrepp på nazismen som ett angrepp på Tyskland (1994:156).

Norbert Elias menar att man alltid är, vare sig man vill eller ej, medlem av en grupp. Man är medansvarig, eller görs medansvarig för det som gruppen gör (Elias 1996:26). Förintelseforskaren Yehuda Bauer framför teorin att det bor en Hitler i varje människa som under ogynnsamma omständigheter kan visa sina sämsta sidor (Bauer 2000:285).

Informanternas berättelser är en blandning av en mängd olika ”jag”, inte minst vad gäller kunskapen om vad som hände den judiska befolkningen i Tyskland. Enligt Bartov existerar en frånvaro av representation av personer med judiskt ursprung i Tyskland i litterära verk av författare som Böll, Grass och Lenz efter andra världskrigets slut. I detta material finns en representation av judar i flera av informanternas berättelser. Vad var och en av de äldre informanterna kände till om den judiska befolkningens situation mellan 1933 och 1945 berodde på vilka kontakter de och deras familjer hade med judar, om de hade judiska vänner, eller om det fanns släktingar som var gifta med judar, innan nazismen kom till makten, hur gamla informanterna var och vilka situationer som gällde.

Jag hade en diskussion om den tyska respektive svenska skuldbördan med Dieter som gjorde att jag försvarade det svenska agerandet, fastän jag både håller med honom och inte.

6. Möten med Sverige och svenskarna

De flesta personer bär på en dröm om att uppnå ett gott liv. Horsdal anser att människors tankar om ”det goda livet” är ofta förekommande i levnadsberättelser (ibid 1999:12, 50, 78, 126). Det är något som upptar deras tankar, vilket även gäller de personer som jag har talat med.

Under barn- och ungdomstiden i Tyskland var informanterna inte ensamma. De växte upp med omsorgspersoner som försökte bidra till att ge dem trygghet i livet och en början på ett gott liv, trots det som hände för övrigt i det tyska samhället. Enligt Karin Johannisson identifieras barndomen ofta med ett förlorat tillstånd av trygghet och förtrolighet (2001:42). Informanterna fick ta del av omsorgspersonernas berättelser, normer, värderingar och attityder via tradering, vilket har betytt mycket för dem och som de återkommer till i berättandet.

De äldre informanterna, Katrin, Gert, Helga, Frithjof, Birgitta och Dieter har upplevt nazismen och andra världskriget personligen. De hade traumatiska upplevelser med sig när de kom till Sverige som hade internaliserats i dem och skapat minnen, vilka har påverkat dem som individer för lång tid framöver. Vare sig nazismen, kriget eller de negativa erfarenheter som de fick mellan 1933 och 1945 ingick i drömmen om vad ett gott liv skall innehålla. Jag tolkar det som att de därför började fundera på att resa eller flytta någon annanstans. De närde en längtan bort från Tyskland, det som Karin Johannisson kallar apodemialgia eller smärtsam längtan bort från det egna hemmet (2001:20).

De äldre informanterna anlände till Kalmartrakten och Kalmar län från andra hälften av 1940-talet och fram till början av 1960-talet. Därefter har det varit en spridning rörande de övrigas ankomst fram till 1990-talet. Av berättandet framgår att informanterna träffade personer som tillhörde majoritetsbefolkningen när de kom hit, men de mötte också andra invandrare.

Hur dessa möten har utfallit och vilken uppfattning informanterna har om de personer som de har träffat och tvärtom hänger bl. a. samman med olika omständigheter såsom tiden, d. v. s. när de kom hit, hur gamla de var när de kom, hur länge de har bott här, hur de har acklimatiserat sig, vilka minnen de hade från sina respektive tyska Heimat under uppväxttiden och

vilka upplevelser kriget hade givit dem. De äldre informanterna upplevde sig som offer för den nationalsocialistiska hegemonin och diskursen, under vilken de fick utstå mycket lidande. Detta synsätt var inte i överensstämmelse med den rådande kollektivberättelsen bland de allierade efter kriget, till vilken många svenskar anslöt sig, när de fick kunskap om vad som hade hänt i Tyskland under 1930-talet och fram till krigets slut. De allierades kollektivberättelse har i stort sett varit förhärskande i Sverige, utom bland dem som bekänner sig till nationalsocialismens ideologi (se t. ex Lööw, 1994).

När en person lämnar sin invanda miljö och anländer till ett annat land är det som att bli barn på nytt. Ett nytt språk skall tillägnas. Nya vanor och seder läras in. En hel del misstag görs innan saker och ting faller på plats. För vissa gör det aldrig det. Ibland kanske inte ”det egna landet” heller är så homogent. Det finns personer som känner sig som främlingar ”i sitt eget hemland” också.

Från den stund informanterna kom till Sverige har de jämfört innehållet i de medhavda kapitalen som traderades till dem i Tyskland under uppväxten av omsorgspersonerna, med innehållet i de habitus, d. v. s. normer, värderingar och attityder som fanns hos människorna på de nya platserna de kom till, enligt Bourdieus sätt att resonera (Bourdieu 1992). De skulle förhålla sig till det som var nytt i Sverige, vilket de jämförde med sådant som de hade lärt sig i Tyskland för att göra det oförståeliga förståligt. Resultatet blev att de har upplevt en hel del vad som ur deras synpunkt kan betraktas som ”konstigheter”.

Billy Ehn skriver att: ”När något benämns som konstigt gäller det att lystra. Det är ett budskap om hur gränser och kategorier skapas, upprätthålls och ifrågasätts genom människors undran inför varandra och tillvaron. Benägenheten att definiera saker och ting som förbryllande är ett sätt att klassificera omvärlden. Attityderna avslöjar hur intresserade folk är av verkligheten - men också vilka värderingar de omhuldar ” (Ehn 2005:11).

Informanternas reaktion kan också bero på hur de blir bemötta. Bemötandet de fick av svenskarna kan ha sin grund i flera faktorer. En hänger samman med vilken inställning svenskarna hade till dem som individer och tyskar på ett mellanmänskligt och politiskt plan. Den har varierat/varierar

från person till person och har skilt sig åt under årens lopp. Kurt Genrup skriver i *Germania och Moder Svea* (1997) att det kan röra sig om en blandning av beundran, fruktan och avund samt ett lillebrorskomplex från svensk sida (Genrup 1997:32), men kanske även nedlåtande, att tyskarna associeras med nazismen.

I informanternas kommande berättande redogör de för några av dem upplevda olikheter mellan företeelser i Tyskland och Sverige som de har stött på och reagerat över som ”konstigheter”, eftersom det skiljer sig från sådant som de var vana vid hemifrån och som ur deras synvinkel betraktades som ”normalt”.

Det förekommer varierande aspekter på svensk och tysk etnicitet samt stereotyper. Thomas Hylland Eriksen menar att etnicitet uppstår och blir relevant bl.a. genom möten och via människors sätt att handskas med livets krav och utmaningar (Hylland Eriksen 1993:9-10). Stereotyper betecknar förenklade föreställningar om utmärkande egenskaper om vad som kännetecknar en grupp. De kan vara mer eller mindre nedsättande, men behöver inte vara det (Hylland Eriksen 1993:33). Stereotyper hjälper individen att skapa ordning i den sociala världen och delar in den i olika slag av människor med hjälp av lättfattliga kriterier för klassificering. De bidrar till definition av den egna gruppen i förhållande till andra och dess gränser till andra grupper (Hylland Eriksen 1993:35-36). Invandrare blir ofta den svagare parten i relationen till medlemmar av majoritetsbefolkningen i värdlandet, vilket kan påverka deras identitet och syn på sig själva och den omgivande majoritetsbefolkningen.Vad betydde det för informanterna att de kom från Tyskland till Sverige? Vad har de för minnen av Sverige och svenskarna? Hur har de blivit bemötta? Vad var det för ”konstigheter” som de träffade på?

”VÄRLDENS DÅ MEST HATADE FOLK” - DET FRUSTRERADE JAGET

De äldre informanterna som kom till Sverige under 1940-talets senare hälft och början av 1950-talet har fått ett blandat mottagande av de människor som de har mött i Sverige. När de anlände från ett krigshärjat Tyskland fick de kämpa om makten på fälten de var verksamma inom med andra personer. De bar på krigsupplevelser som har skapat bestående minnen hos dem.

När de allierade vann kriget spred sig deras kollektivtradition till Sverige. Informanterna tillhörde, som Birgitta sa, ”världens då mest hatade folk”, vilket har inverkat både på deras självkänsla och andras kategorisering av dem. Frithjof, Birgitta och Gert berättar att de blev kallade för ”tyskjävlar”, ”nazister”, ”Hitlerhora” respektive ”SS-svin”. Det är negativa stereotyper som uppstod i efterdyningarna av andra världskriget, då det framkom vad som ägt rum i Tyskland och inom tyskockuperade områden under den nazistiska hegemonin. Ryska och allierade trupper befriade dessa områden och fasorna från bland annat koncentrationslägren dokumenterades i ord och bild som spreds ut över världen (se White 2006:96-128). Om det tidigare hade varit osäkert med informationsflödet inifrån Tyskland gällde inte detta längre. Den svenska allmänheten torde ha tagit till sig av informationen. Personer av tyskt ursprung tillskrevs då stereotyper som ”nazister”, oavsett om de hade varit det eller inte. Det spreds en pejorativ bild av tyskar genom medierna.

De svenskar som delat den nazistiska ideologin tog antingen ett steg tillbaka och låtsades inte om, förnekade eller förkastade sina tidigare sympatier, men det fanns sådana som stod fast vid sin ideologi, medan de verkade i befintliga nätverk. Detta behandlar Oliver Schröm och Andrea Röpke i *Stille Hilfe für braune Kameraden : das geheime Netzwerk der Alt- und Neonazis ; [ein Inside-Report]* (2001). Historikern Helene Lööw har beskrivit den svenska nazismen i flera böcker. Två av de förmedlande länkarna mellan dåtid och nutid var Nordiska Rikspartiet och Nysvenska rörelsen (Lööw 2004:163). I den senare var Per Engdahl tongivande. Han deltog bland annat i organiseringen av flyktvägar för nazister genom Sverige tillsammans med grevinnan Lili Hamilton (Lööw 2004:51).

Det kanske viktigaste för en person när den anländer till ett nytt land är att kunna kommunicera med omgivningen, d. v. s. att kunna behärska språket i tal och skrift. Anna Johansson anser att det är genom berättelser, beskrivningar, förklaringar - genom språket som en social aktivitet - som vi skapar identiteter och relationer, värderings- och normsystem och även våra organisationer (Johansson 2005:18).

Informanterna hade en stark önskan att assimilera sig när de kom till Sverige. Flera har gift sig med en svensk man eller kvinna och bildat familj. De

ville lära sig svenska, någon påbörjade till och med sina svenskstudier redan i Tyskland för att vara förberedd, men de kunde inte planera för allt som väntade dem. Thomas Hylland Eriksen (1993) menar att personer som tillhör minoriteter i ett majoritetssamhälle kan tillämpa olika strategier i sina möten med människor med andra habitus. När någon exempelvis byter land är det nödvändigt att upprätta ett fält av komplementaritet, d. v. s. ett gemensamt område för växelverken, vilket exempelvis kan vara ett gemensamt språk, där interaktionen kan äga rum. Om det brister i relationerna mellan majoriteten och minoriteten (Hylland Eriksen 1993:39-40) kan den dominerande gruppen då överkommunicera sina habitus medan den dominerade gruppen underkommunicerar sina (Hylland Eriksen 1993:107).

BIRGITTA kom till Sverige som flykting tillsammans med sin bror. En flyktings tillvaro skiljer sig från en arbetsinvandare, då personen i fråga inte har valt själv att lämna sitt land, utan har tvingats till det av olika skäl. Birgitta var för liten för att ens kunna välja själv. Hon och hennes bror hade varit separerade från sina föräldrar en längre tid, då de lokaliserades på barnhemmet i Tyskland av mormodern som lät hämta hit dem med assistans av Röda Korset. Byte av land, miljö och språk var en stor omställning i Birgittas unga liv. Jag tolkar det som en viktig brytpunkt. Hon betonar vikten av att tillgodogöra sig det svenska språket som en väg att smälta in i samhället och bli accepterad av den svenska omgivningen.

I Sverige återförenades vår familj så småningom i februari 1947. Mina föräldrar hade flytt över Östersjön och blivit internerade i Köpenhamn och jag började i svensk skola utan att kunna tala språket. Någon givmild fé hade tydligen givit mig ett någorlunda gott språköra, för inom kort kunde jag både läsa, skriva och tala det nya språket. Jag behöll dock även kunskapen i det gamla. Fram till mitten av 1950-talet var jag ett mycket mobbat barn. Jag hade som nämnts inga svårigheter med det svenska språket, trots att vi aldrig fick någon stödundervisning, men det var populärt att skrika ”nazidjävel” o.s.v. efter mig, och man såg ju att jag tog illa vid mig. Att vara ”tysk” blev för mig likvärdigt med någonting mycket dåligt. ”Tyskarna” var ju skuld till allt. Jag var född tysk, alltså var jag skyldig till allt. Att jag själv farit illa, varit föräldralös i två år, samlat sädeskorn på åkrarna efter det att bonden skördat, bara för att kunna stoppa något i ma-

gen, frusit när vi gömde oss i snön för att undkomma ryssarnas kulor, det räknades liksom inte. Jag var fritt villebråd t.ex. när jag gick i skolan i Vänersborg. Ingen vuxen reagerade förrän den dagen ett gäng pojkar slog mig medvetslös med sina skolväskor. I Hässleholm ”roade” sig några flickor med att smälla ner bänklocken över mina fingrar, vilket ju är ganska smärtsamt. Jag sa aldrig något till mina lärare. Jag var ju ”bara en djävla tysk”.

I Birgittas nedtecknade biografi beskriver hon vad det är som har hänt henne och vilken betydelse detta har haft. I skrivna biografier berättar människor mycket om sin barndom (Nurminen 1992:226). Enligt Ong finns en intrig i biografier som löper genom texten, en s.k. kulminerande linje (Ong 1991:137-151). Den visar vilken grundsyn personen har som skriver om sitt liv. Intrigen strukturerar berättelsen och definierar teman och händelser som beskrivs (Nurminen 1992:224). Jag tolkar det som att intrigen i Birgittas biografi går ut på att hon led som barn, dels på grund av nazismen och kriget i Tyskland och dels då hon i Sverige rubricerades som ”tyska” och ansågs skyldig till allt som nazisterna hade orsakat.

För att motverka detta provade hon strategin att lära sig det svenska språket snabbt, samtidigt som hon ville behålla kunskaperna i tyska som var hennes modersmål. Hennes strategi lyckades inte i början, vilket visar på brist i komplementarisering, dock inte från hennes sida utan från omgivningens. De svenska barnen visade föga förståelse för hennes situation. De gav sig på henne handgripligen genom att slå henne medvetslös med sina väskor och smälla bänklock över hennes fingrar då hon kom från Tyskland. I deras ögon var hon en ”nazijävel”. Hon skuldbelades och blev betraktad som syndabock för Hitler och nazisternas politik enligt den rådande allierade kollektivberättelsens normer.

I de sociala relationerna mellan skolkamraterna och Birgitta satte de upp en gräns genom vilken hon exkluderades ur grupptillhörigheten. Det uppstod en dikotomiseringssituation, där Birgitta representerade ”den andra”, antagonisten (fienden) (se Hylland Eriksen 1993:39). När Birgitta blev trakasserad var det inte någon vuxen svensk som kom till hennes försvar eller som gick emellan. Det krävdes att hon blev slagen medvetslös i Vänersborg innan något hände, men hon talar inte om vad. Inte heller berättade hon för sina lärare hur hon blev behandlad. Hon tycktes ha bedömt att det inte

var någon idé, eftersom hon ”bara” var ”tyska”. Återigen var hon ensam mot omvärlden såsom hon kände sig när hon var på barnhemmet i Tyskland. Det fanns inte någon som försvarade henne.

I hennes ”jag”-berättelse finns en frustration, bitterhet, besvikelse, återhållen ilska och uppgivenhet från den tidiga uppväxttiden och skolgången i Sverige. Hon vill visa med sin berättelse att hon var ett offer för det tyska politiska systemet på samma sätt som många andra barn var som inte kunde välja själva. De hade inte bett om att växa upp i en nazistisk hegemoni. Mátyás Szabó skriver i artikeln Vägen mot medborgarskap (1981) att barn kan vara ganska fördomsfulla. Daghemsbarn t. ex. kan trots olika grad av kontakter med invandrare vara starkt negativa mot sina invandrarkamrater. Samma tendens kan man iakttaga bland större barn som beskyller invandrarbarnen för att besitta negativa egenskaper. Han skriver också att det kan vara svårt att komma åt de vuxnas attityder till invandrare. Det kan vara barnen som avspeglar och kanaliserar sina föräldrars mening om deras hållning mot invandrarna (Szábo 1981:148). Det kan vara detta som Birgitta mötte utan att kunna försvara sig. Det var först i mitten på 1950-talet som hon tyckte att ”det tyskfientliga klimatet” mildrades något. Hon betonar att: ”Det måste faktiskt betecknas så”. Hon kom till Kalmar län 1955. Först till Nybro, som ligger cirka tre mil från Kalmar och därefter till Kalmar.

Från och med den tiden har jag mycket ljusare minnen. Varken i Nybro på realskolan eller senare på gymnasiet i Kalmar blev jag mobbad. Istället fick jag vara jag även om det förvisso inte var särskilt enkelt efter allt jag varit med om.

Då hon flyttade upplevde hon omgivningens annorlunda inställning och hon fick äntligen ”vara jag” som hon benämner det. Marianne Horsdal beskriver en situation som jag tycker stämmer in på Birgittas berättelse:

”Att vara den man är genom att bli erkänd i ett potentiellt rum, i en gemensam kommunikativ värld. Genom hela tillvaron har vi behov av att känna att vi har lov och därmed möjlighet att vara. De kulturella rum, där vi känner oss ’hemma’ är där vi får vara dem vi är. Där vi känner oss accepterade utan att behöva reducera och skära av de berättelser som utgör vår identitet” (Horsdal 1999:68, egen översättning).

Fotografiet är från 1936. Det är val till riksdagen. Bilden är tagen utanför gamla handelsgymnasiet, kv. Magistern, Norra Långgatan i Kalmar, där valsedlar delas ut av personer från Nationalsocialistiska arbetarpartiet som grundades av Sven-Olov Lindholm 1933. Foto: Troligen Walter Olson. Ur: Kalmar läns museums arkiv

Jag tolkar det som att Birgitta inte längre skämdes för att hon hade en tysk bakgrund. Den skillnad i behandlingen som hon fick kan ha att göra med att det fanns en större tolerans mot andra människor hos befolkningen i Kalmar län, än övriga platser hon hade bott på tidigare. Hon representerade inte någon ny invandrargrupp som var främmande för lokalbefolkningen, eftersom det har funnits tyskar i våra trakter sedan lång tid tillbaka. Hon tillägger dock att det fortfarande händer alltför ofta, för att det bara skulle vara fråga om tillfälligheter, att hon exempelvis får sämre hotellrum än hennes kollegor vid en konferens, och att hennes språkkunskaper, och till och med hennes uttal ifrågasätts, när folk hör hennes utländskt klingande namn. Sådant känns naturligtvis oerhört frustrerande, säger hon.

Återigen betonar hon att hon har blivit bedömd utifrån etnisk tillhörighet och negativ stereotypisering och inte efter vem hon var/är som person. En annan orsak till det positivare bemötandet i Kalmartrakten kan ha sin grund i den tyskvänlighet som fanns/finns i länet och Kalmar stad mellan

1933 och 1945 (se Johnsson 1998), då de mellanmänskliga banden på individnivå mellan de två länderna har varit starka sedan århundraden tillbaka. Det finns många personer i Kalmartrakten som har släkt och vänner i Tyskland. Det var vanligt att skaffa sig en högre utbildning i Tyskland före nazismens maktövertagande. Resandet mellan länderna förekom flitigt. Därutöver fanns det personer som på olika sätt var anslutna till den svenska nazistiska rörelsen i Kalmar län, vilket Per Engdahls arkiv kan vittna om (se Johnsson 1998). Tobias Hübinette har redogjort för det i boken *Den svenska nationalsocialismen : medlemmar och sympatisörer 1931-194*5 (2002).

SS-SVIN - DET BESVIKNA JAGET

GERT menar att han hade det trögt länge i karriären som tandläkare i Kalmar län. Hans specialistkompetens från Tyskland räknades inte. Han fick vara beredd, enligt den svenska lagstiftningen, att flytta på sig om någon inhemsk svensk sökte det arbete som Gert hade. Han trivdes emellertid på Öland. Tandsköterskorna var hjälpsamma och patienterna tacksamma. Han träffade några lärare som han började umgås med. De gjorde utflykter tillsammans på fritiden, fotograferade och hade långa givande diskussioner. Han tyckte att det på det hela taget var en härlig tid på Öland, men även han fick glåpord kastade efter sig.

Malörten i min glädjebägare var några småungar som kallade mig ”SS-svin” och kastade stenar på mig. (Jag hade mörk vinterrock). Ungarna hade säkerligen hört från sina föräldrar att jag var tysk och tyskar med svart rock är SS-svin. Jag har aldrig varit SS-soldat.

I berättandet visar han att det existerade stereotypa bilder av tyskar på Öland efter kriget. Det var långt ifrån alla som hyste sådana åsikter, men det fanns de som gjorde det. Myndigheterna som representerade nationalstaten Sverige tillämpade en kluven inställning till invandrare. Å ena sidan hade svenska företag aktivt sökt arbetskraft i Tyskland, å den andra fanns det ett antal begränsningar i Gerts tillvaro som myndigheterna satte upp och som han fick acceptera. På sätt och viss tillämpade de en större dikotomisering än vad enskilda personer (kollegor och patienter) gjorde, även om det fanns sådana

som tillskrev honom negativa stereotyper också (barnen med sina glåpord). I drömmen om ”det goda livet” som Gert bar på ingick att bli accepterad för sina yrkeskunskaper som tandläkare och individ och inte som en representant för ett politiskt system i Tyskland som han inte sympatiserade med. Horsdal anser att:

”En berättelse beskriver en persons framgångsrika eller misslyckade försök att navigera i förhållande till en bestämd destination, som uttrycker en specifik utformning av föreställningen om det goda livet” (Horsdal 1999:51, egen översättning).

Gert har haft både med- och motgångar på det yrkesmässiga planet under tiden han har bott i Sverige.

TYSKJÄVEL - DET OPPOSITIONELLA RESPEKTIVE RESIGNERADE JAGET

FRITHJOFS beskrivning av de möten med svenskar som han har haft är ambivalent i berättandet. Han betonar ”de positiva erfarenheterna” som han hade och säger att han tyckte att ”allt bara har blivit bättre och bättre” med tiden i förhållande till hur livet var i Tyskland när han växte upp. Hans tankar om ”det goda livet” stämde överens med verkligheten i Sverige. Rent materiellt kanske det förhöll sig så, men när jag analyserade vad han sa framträdde en annan bild som han tonar ned.

F: Det där med fiskalen. Jag var orätt, jag var illegal i landet
och då måste jag tåla att bli tillsagd.
B: - Nej, inte på det viset.
F: Det är typiskt svenskt, (...) och om jag är illegalt i landet,
och en stadsfiskal har kanske haft en dålig dag,
och det kommer två tyskar, som är glada och vill jobba här
och han kanske har trätt med någon och ber dom dra åt skogen.
Det som varit negativt är ju en följd av vissa saker.
Jag menar att han kallade mig för tyskjävel.
Det får jag höra fortfarande, men nu är det skoj va.

Frithjof försvarade fiskalens agerande. Denne kunde ha haft en ”dålig dag” och när Frithjof och hans kamrat kom för att ansöka om tillstånd blev denne ännu mer irriterad, eftersom de vistades illegalt här. Försvaret av fiskalen kan ha sin grund i att Frithjof har arbetat som vakt på fängelset i många år. I efterhand kan han sätta sig in i fiskalens situation och sätt att reagera mot honom och hans kamrat då. Frithjof har talat mycket om vikten av att hålla sig till givna lagar och regler under våra samtal. När jag kontrar med ”- Nej, inte på det viset”, anser han att jag har en ”typisk svensk” inställning. Jag tolkar det som att han menar att jag inte tycker att man skall uppföra sig så. Det var emellertid inte enda tillfället då Frithjof mottog verbala gliringar. Han berättade att det sker fortfarande, men att det är ”på skoj”.

På karosserifabriken kallade dom mig för ”tyskjäveln”, och därför jobbade jag med att prata så bra svenska som möjligt. Jag ville inte VISA att jag kom därifrån.

Det framkommer att han likväl tog till sig av vad som sades, eftersom han berättar om det. Han ansträngde sig hårt för att lära sig tala svenska så snabbt han kunde, han ville inte att det skulle höras varifrån han kom. Det blev en av strategierna i hans nya liv. I enlighet med Hylland Eriksens teorier så underkommunicerade han sin tyska bakgrund vilket är vanligt förekommande för invandrare i en majoritetskultur (ibid 1993:107).

Frithjof försökte med hjälp av det svenska språket att distansera sig från den tyska bakgrunden och det tyska språket som av omgivningen förknippades med en negativ bild. Den kopplades samman med den nazistiska diskursen som Frithjof inte ville förknippas med. Mátyás Szabó konstaterar att språket kan fungera som en viktig gränsmarkör mellan en grupp och en annan i samhället. Enligt honom finns det vissa invandrare som vill klippa av alla band mellan sig själva och sin nationella tillhörighet i avsikt att förkorta anpassningstiden (Szabó 1981 :131), vilket jag tolkar att Frithjof försökte göra. Jag blev förvånad över att Frithjof inte blev mer illa berörd och frågade honom hur han har hanterat påhoppen.

”- Nej, jag ger tillbaks. - Förbannade svenskar vad tror ni egentligen, vad är det för någonting?” Han demonstrerar därmed att han har varit en aktör

När Frithjof kom Sverige 1952 beslutade han sig för att han ville stanna. Han fick hjälp av sin mormors svenska släkt på Vållö att söka arbets- och uppehållstillstånd, vilket han fick efter en tid. Oskarshamn betydde mycket för Frithjof, eftersom det var där han fick sitt första arbete i Sverige. Ur: Kalmar läns museums arkiv

som inte har accepterat att bli felkategoriserad av någon. När han fick arbete på ett fängelse och mötte interner utsattes han för nya glåpord med anknytning till yrkesrollen.

Där blir man kallad för ”plitjävel”. Kommer då en intagen och kallar dig för plitjävel då går du lugnt och säger. – Men du djävla ”tjuvdjävul” vad är det du tror?” Så sätter man honom på plats.

I Frithjofs berättande framkommer att han har tillämpat olika gränsdragningar mellan sig själv och andra i syfte att skydda sig. Det har haft viss betydelse för honom vem som har vunnit kampen om makten på fältet. I egenskap av vakt över interner befann han sig i en maktposition och kunde tillåta sig ett visst tonläge för att markera sin ställning, vars andemening gick ut på: ”Försök inte köra med mig”. Den strategin kunde

han inte tillämpa alltid. År 1959 sökte han ett nytt arbete och behövde få ett friskhetsintyg. För att få det behövde han genomgå en läkarundersökning.

F: Då ville man bygga upp någonting,
och jobbade mycket över och skötte inte min hälsa.
Man gick och levde av wienerbröd och smörgås
och följden var att man efter första undersökningen på TBC
skärmbildsundersökningen, såg att jag hade TBC,
eftersom jag jobbade i ett måleri där också så fick jag TBC.
B. Du har haft TBC?
F: Ja, jag fick då ligga på Målilla sanatorium. Det var mycket bra luft.
Vi var ju gamla, vi var unga, vi var barn.
Det var mycket judar som låg där som hade fått TBC.
B: Det var inte svårt i era kontakter att här finns tyskar
förstår du vad jag menar?
F: Jo, det hade man många gånger,
men jag förklarade ju när vi kom i samtal med dom
- Men herre gud, jag var ju barn, jag har ju inte med detta att göra.

Frithjof använder omväxlande ”man”, ”jag” och ”vi” i beskrivningen av sig själv då. Han förklarar orsaken till sjukdomen med att han slarvade med maten och att han arbetade på ett måleri. Det framkommer inte i berättandet om sjukdomen hade något att göra med de arbetsuppgifter som han hade, om han haterade farliga preparat, eller om det var för att han arbetade för mycket. Han kunde till och med ha fått TBC redan i Tyskland.

För att kurera sig skickades han i två omgångar ett år i taget till Målilla sanatorium. Det fanns många patienter där. Bland dem fanns judar från koncentrationslägren. De uppmärksammade att Frithjof kom från Tyskland. Relationerna mellan judarna och Frithjof blev ansträngda. Han skuldbelades för att han var tysk.

I berättandet förekommer stereotyper både i fråga om etnicitet och yrkesroller. Än har Frithjof befunnit sig i underläge än i överläge, men han har inte accepterat att bli negativt behandlad av någon, oavsett sammanhang. Han har i regel gått i svaromål omedelbart när någon har attackerat honom verbalt med invektiver, vem det än har varit, vilken situation han än har befunnit sig i eller vad orsaken har varit.

1959 upptäcktes att Frithjof hade TBC då han skärmbildundersöktes. Han skickades två gånger till Målilla sanatorium för behandling innan han friskförklarades. Han beskriver sin tillvaro där på följande sätt: Det fanns flickor. Det fanns barn. Det var sommar. Det fanns hobbyrum. Jag vävde. Jag var i hobbyrummet och jag jobbade i läderarbeten. Jag byggde och vävde schalar. Jag var igång jämt. Foto: AB Flygtrafik 1950. Ur: Kalmar läns museums arkiv

Utåt sett har hans självkänsla varit god, men hur han verkligen har mått vet bara han själv. Horsdal skriver att det kan vara mycket stor skillnad på hur självmedvetna berättare är när de berättar om sig själva. I hög grad vill de gärna göra ett gott intryck, både för sig själva och andra. Några behärskar självframställningen retoriskt, så att deras berättelser framstår som de gärna vill att de skall framstå, men inte alla är lika medvetna om det retoriska (Horsdal 1999:51).

Frithjof tycks vara medveten om retorikens makt. Det kan ha att göra med de erfarenheter han fick i Tyskland där propagandan var ständigt närvarande och försöken från nazismens sida att manipulera människors synsätt pågick konstant samt de erfarenheter han fick senare i livet som vakt på fängelset.

Han tycker sammantaget, då han gör en jämförelse med hur det var innan han kom till Sverige och efter det att han anlände till Kalmartrakten, att han har blivit behandlad som ”en människa” här. Till de positiva minnena hör tilltalet människor emellan i Sverige och då räknar jag inte de verbala påhoppen som han har berättat om tidigare som han sköt åt sidan som min-

dre betydelsefulla för honom. ”Den där råa tonen i tyska språket, den fanns ju inte. Det var mjukt, allting var mjukt och vänligt”, sa Frithjof. Det mjukare svenska språkbruket bidrog till att han ansåg att det var ett ” himmelrike” här. Det var inte någon som skrek och gormade åt honom i arbetslivet i Sverige (med undantag för det som han har berättat tidigare). Om någon av hans överordnade bad att Frithjof skulle utföra en arbetsuppgift frågade denne honom: ”Vill du göra detta?”.

Frithjof tyckte att tonen var annorlunda mot i Tyskland, särskilt då han skulle fostras i HJ och genomgå den ur nazistisk synvinkel ideala levnadsbanan, för att bli ”hård som Krupps stål”, i enlighet med Hitlers önskemål. Det var en klar och tydlig ordergång som gällde då. Det förväntades av honom att han inte skulle ifrågasätta något utan att lyda order ovillkorligen.

Horsdal anser att när sannolikheten överraskas av undantaget, av det helt osedvanliga, gör vi nya tolkningar och skapar ny mening. De hittillsvarande betydelsesammanhangen revideras i ljuset av ny erfarenhet (Horsdal 1999:19). Det gjorde Frithjof i början när han kom till Sverige. Levnadsvillkoren i Oskarshamn skilde sig markant åt från det han hade varit med om i Tyskland under och efter kriget. Drömmen om det goda livet fanns i bakhuvudet när Frithjof gjorde jämförelser mellan livet i Tyskland och Sverige. Efter att ha gjort sin bedömning kom han fram till att han skulle stanna i Sverige. Frithjof har berättat om situationer som han har råkat ut för i sina möten med inhemska svenskar och andra då han har bemötts med nedsättande stereotyper rörande hans tyska etniska ursprung, i vilka de som han mött har försökt att positionera sig själva som den starkare parten i förhållande till honom som invandrare enligt Hylland Eriksens teorier 1993.

Frithjof intog inte offrets roll. Han argumenterade emot när han blev verbalt attackerad både av arbetskamrater på karosserifabriken och av inteerner på fängelset. Han använde sin yrkesroll och språket som medel att markera vem som hade makten på fältet i syfte att sätta arbetskamraterna och internerna på plats och behålla kontrollen. Resultatet blev att han positionerade sig i överläge, men då han befann sig på Målilla sanatorium tog han till en annan strategi. Han försökte förklara hur situationen hade varit för honom i Tyskland, men hans förklaringar accepterades inte. Då han inte nådde fram med sitt budskap hamnade han i underläge och kände sig frustrerad.

FRÅGOR MEN INTE FÖRDOMAR - DET POSITIVA JAGET

KATRIN var 30 år gammal när hon kom till Vimmerby i december 1952. Hon arbetade på Folktandvården från 1952 fram till sin pensionering 1987. År 1958 gifte sig hon med en svensk man med rötter i Skåne. Han dog i en bilolycka 1966, troligtvis efter att ha fått en hjärtinfarkt. De fick en son tillsammans. Efter makens bortgång gifte Katrin inte om sig. Hon stannade kvar i Kalmar län och fortsatte med sitt arbete som tandläkare. Hon säger sig inte ha blivit negativt behandlad under sin yrkeskarriär.

Jag har aldrig varit utsatt av svenskarna på grund av min bakgrund i Tyskland. Frågor fick jag många, men inga fördomar.

Hon är bland de få av de äldre informanterna som inte har upplevt det som Billy Ehn kallar ”negativ tolerans” (1986 :130) och Guy Stern ”invisible-ink person” (2001:6, 9).

Katrin bodde i ett mindre samhälle längs kusten i Kalmar län sedan 1960-talet, där hon hade ett hus med stor trädgård. Hon ägnade en del av sin fritid, enligt henne själv, åt trädgårdsskötsel efter de principer som hennes farmor traderade till henne, då hon växte upp i Tyskland. När Katrin dog övertog sonen huset. Ur: Katrins album

Hon säger sig inte ha råkat ut för etnicitetssituationer, där medlemmar av exempelvis majoritetsbefolkningen i ett land använder stereotyper i syfte att skapa ordning i den sociala världen och dela in människor med hjälp av klassificering, eller för att definiera den egna gruppen (se Hylland Eriksen 1993:35-36). Enligt Katrin har de personer som hon har mött i Sverige intresserat sig för henne som person och hennes liv.

Hennes tillvaro kan ha underlättats av att hon var gift med en svensk man och därmed bar ett svenskt efternamn. Genom sitt engagemang i svenska kyrkan upptogs hon i ytterligare en gemenskap som medverkade till att hon inkluderades i det lilla samhället i vilket hon levde. Hon fick även en yrkesidentitet genom sitt arbete som tandläkare vilket också hjälpte henne att känna sig hemma här. Via sonen har hon troligtvis lärt känna andra människor än genom de övriga kontaktnäten som hon hade.

Katrins dröm om hur hon ville att ”det goda livet” skulle gestalta sig realiserades i Sverige. Hon har dock haft personliga motgångar såsom makens bortgång, vilket medförde att hon blev ensam förälder att uppfostra sonen samtidigt som hon förvärvsarbetade. Sammantaget ger hon dock en positiv bild av de upplevelser hon har haft av Sverige och svenskarna.

”ATT BLI KOLLAD” - DE RESPEKTERADE JAGEN

Informanterna som har kommit under 1960- och 70-talen var antingen arbetsinvandrare, anhöriginvandrare eller så hade de blivit bekanta med svenskar som påverkade dem att resa hit. De har också upplevt följderna av andra världskriget i form av bombade hus och städer, vilka fanns kvar i Tyskland långt in på 1960-talet, då återuppbyggnaden tog fart, liksom döda eller försvunna släktingar.

DIETER var en de äldre informanterna som hade krigsminnen. Han sa att han i början på 1960-talet kunde märka av tyskfientligheten i Sverige, men inte sedan dess - dock utan att precisera närmare vad han menade. Han har varit yrkesverksam vid SAS i 27 år. Det är en stor organisation med personal från 150 nationaliteter. Verksamheten skulle inte kunna fungera om det fanns interna fördomar, enligt Dieter.

Han gifte sig med en svensk kvinna som han fick en dotter med, men de skilde sig. Dieter uttryckte förvåning över att hans dotter betraktas som tysk av svenska myndigheter, för att han är född i Tyskland, när hon har en svensk mamma och är född i Sverige och lever här. Denna svenska lagstiftning är det andra informanter som också har reagerat på. Lagstiftningen representerar nationalstaten Sveriges inställning till barn av föräldrar med blandad härkomst och kategoriserar dem utifrån föräldrarnas ursprung och medborgarskap. Kommer då någon av föräldrarna från ett annat land noteras detta av myndigheterna och resulterar i officiella handlingar som följer individen.

Dieter ansåg att de svenska myndigheterna uppträder mer dikotomiserande än vad enskilda personer har gjort som han har stött på under sitt yrkesliv i Sverige. Behovet av att kategorisera människor utifrån etnisk härkomst synes stort bland svenska institutioner och myndigheter. Dieter hade många synpunkter på företeelser i det svenska samhället som han tyckte var ”konstiga” men sammantaget gjorde han ändå bedömningen att hans liv skulle vara bättre här än om han exempelvis hade arbetat och bott på någon annan plats i världen inklusive Tyskland.

ERIK anlände till Kalmar på 1970-talet, under en period då stämningarna inte var lika hätska som under 1940- och 1950-talen, men han var medveten om att hans tyska bakgrund inte gick kalmarborna förbi i det område där han bodde.

E: Faktum är att. - Ja, det finns ju alltid* människor eller så där, när man kommer ihop med människor, att dom * dom * uppmärksammar att man är tysk. Att man känner att dom kanske försöker kolla en, men jag har aldrig drabbats mer än EN enda gång kan man säga. Mer än en person i hela Sverige som då har direkt pekat ut mig negativt. En enda person, så det är rätt så bra. Jag bodde ute i Berga då. Det var någon som visste att jag var tysk och han var vad jag förstår en riktig socialdemokrat eller kommunist eller vad det var, och så när vi möttes på en trottoar, det fick jag reda på av andra, så kunde han byta sida.

B: Men det visste du inte om? Du märkte inte det?

E: - Nej, jag vet inte ens vem han är. Jag har haft det väldigt bra.
B. Folk har uppfört sig bra?
E: - Ja, dom har mer och mer typ av respekt.

Han berättar att han har varit medveten om att människor har uppmärksammat att han är tysk och att han har blivit kontrollerad. Han är noga med att betona att han endast har drabbats **en** gång av negativa reaktioner på från svenskars sida. Det var när han bodde i stadsdelen Berga i norra Kalmar, där en person bytte trottoar när han mötte Erik.

Erik säger att det var en ”riktig socialdemokrat eller kommunist”, sedan tillägger han något mer osäkert ”eller vad det var”. Han gör därefter en extern utvärdering när han konstaterar att ”det var rätt så bra” att det bara inträffade en gång på alla år som han har bott i Kalmar och på Öland. På det hela taget har hans drömmar om det goda livet förverkligats i Sverige. Enligt honom själv ”har han haft det väldigt bra” och mötts av ”typ av respekt”. Respekten som han talar om kan tyda både på beundran, fruktan och avund (se Nilsson 1996, Richardson 1996 och Genrup 1997).

FRIHETEN I SVERIGE - DET SJÄLVBESTÄMMANDE JAGET

MARIANNE anlände till Kalmartrakten första gången den 23 september 1978, efter att ha blivit kär i en svensk byggnadsarbetare, när hon bodde i Östberlin, DDR. Först fick hon gå igenom det byråkratiska krånglet och be om tillstånd att få lämna DDR. När det beslutet kom fick hon mycket kort tid på sig att bege sig därifrån och resa till Sverige. Hennes familj hjälpte henne. Sonen fyllde sju år det året. Egentligen skulle han ha börjat skolan då, men det ansågs viktigare att han lärde sig svenska först, vilket han gjorde, därför började han ett år senare. När han väl lärt sig svenska ville han inte prata tyska över huvud taget. Genom att inte vilja tala tyska markerade han för Marianne och omgivningen att han tog avstånd från det förflutna.

Enligt Hylland Eriksens teorier så underkommunicerade han sin bakgrund (1993:107). Marianne tror att det hade att göra med att han blev illa behandlad i Östtyskland, när han gick på dagis. Det som han hade varit med om där var olustbetonat och förknippat med negativa minnen. Horsdal kon-

staterar att den starkt affektinvesterade upplevelsen blir ofta upprepad som aktiverat minne, även om vi inte önskar att hålla fast den. Både tidigare och föregående upplevelser kan ligga lagrade, utan att det helt är i vår kontroll att styra uppmärksamhetens fokus (Horsdal 1999: 66). Marianne kände inte till hur hans situation var då. Det berättade han först senare. I retrospektiv tycker Marianne att hon har haft det bättre i Sverige än vad hon hade det i Östtyskland, när hon levde där. Här har hon sin ”frihet”. DDR var baserad på socialism, och en viktig del av politiken gick ut på att visa solidaritet med andra människor i andra socialistiska länder.

M: Vi var tvungna att betala varje månad tysk-sovjetiskt vänskapspris. Deutsch-sovietische Freundschaft. Det var man tvungen att betala. Du kunde inte bara strunta i det för du hade hela kollektivet på dig.
B: Vad tror du att dom pengarna tog vägen?
M: - Ja, fråga inte mig. - Ja, sen fick vi arbeta gratis en dag i månaden också * solidaritet hette det. Samtidigt som man såg att dom prioriterade (invandrare). Det är därför det är så mycket främlingsfientlighet i dagens läge i östra Tyskland. Den är väldigt hög. Jag tror att det beror på detta.

Vad tanken bakom solidaritetstänkandet än var har det inte implementerats i Marianne. Hon berättar i ”vi”, ”du” och ”man”-form om DDR. Hon anser att de östtyska myndigheternas agerande då har resulterat i den främlingsfientlighet som finns i de östra delarna av Tyskland idag. Hon tyckte att tillvaron var ganska ”fruktansvärd”, om hon jämför med Sverige.

Här måste man inte vara med i något politiskt parti för att få tillgång till en bra bostad eller bostadsbidrag. Alla kvinnor i DDR skulle förvärvsarbeta. Att vara hemmafru var ju något hemskt då va.

Den politiska diskursens innehåll i östra Tyskland skilde sig markant från den i västra Tyskland bland annat i fråga om hemmafruarna och deras roll i samhället samt tillgång och brist på daghem, enligt Marianne. Daghemmen i DDR sköttes av staten. Barnen uppfostrades enligt de normer som det politiska systemet förespråkade där. Föräldrarna förlorade delvis kontrollen över sina barn. Därtill utgjorde vetskapen att Stasi fanns en ständig hotbild enligt Marianne. Stasis verksamhet byggde på ett angiverisystem liknande Gesta-

pos, vilket journalisten Anna Funder skriver om i boken *Stasiland* (2003). Gestapos makt i Nazityskland redogör Mallmann & Paul för i artikeln Omniscent, omnipotent, omnipresent? Gestapo, society and resistance (1994). Det behövdes inte något särskilt skäl i DDR för att en person skulle ange en annan. Det kunde vara skvaller som låg till grund för angiverier, vilket är svårt att skydda sig mot.

Timothy Garton Ash tar upp sina erfarenheter av att bli bevakad av Stasi i boken *Personakten* (1993:19). Det finns en mapp om honom hos den forna östtyska säkerhetstjänsten. Numera går det att få reda på vilka personer som var registrerade i Stasis arkiv och vad det står om dem. Handlingarna sköts av den s. k. Gaukmyndigheten (Garton Ash, 1998:22, 24, Funder, 2003:77).

Jag frågade Marianne om hon har kontrollerat om det finns någonting om henne och i så fall vad, men det hade hon inte gjort. Hon sade att hon trodde att hon blev övervakad, även när hon flyttade till Sverige.

M: - Och jag tror att det ligger någonting i det som han sa. (Han i detta fall är en lokal partiledare som hon blev inkallad till efter det att de östtyska myndigheterna fått klart för sig att hon hade blivit bekant med en svensk och att hon hade för syfte att lämna DDR. Personen i fråga försökte tala henne till rätta och när det inte gick så antydde han att Stasi hade kontakter i Sverige).

B: Men det är sanslöst.

M: - Nej, det är det inte.

* - Det sa han faktiskt till mig.

För mig lät det som en konspirationsteori, men för henne var det en realitet. Anna Funder redogör för Stasis verksamhet i boken *Stasiland*. Den gick utanför DDR:s gränser. Stasi hade en hemlig avdelning inom utrikesspionaget som hette Hauptverwaltung Aufklärung (HVA) (Funder 2003:233).

När Marianne skulle lämna DDR sade den lokale partiledaren till henne att hon kunde gå med i broderpartiet i Sverige. Därmed menade han att det fanns goda kontakter mellan DDR och Sverige och inte bara på partinivå, enligt Marianne. Det är dock oklart vilket broderparti han syftade på.

”Berättelsen är således inte bara en neutral språklig form som kan användas för att representera verkliga händelser som utvecklingsprocesser utan

innefattar också specifika ideologiska och även politiska implikationer" (White, 1987).

"Så kan vi förstå det intresse som sociala grupper med makt har att kontrollera de dominerande myterna i ett samhälle" (White 1987, Johansson 2005:63).

Marianne har velat visa genom sitt berättande att DDR-systemet var förtryckande för folket som levde i det. Trots att hon själv gick med i partiet av pragmatiska skäl. I hennes tankar om det goda livet har hon gjort bedömningen att det var bättre för henne att leva här än att återvända till det förenade Tyskland. Sonen som föddes i DDR har också uttryckt tacksamhet i efterhand att hon tog steget och lämnade landet trots att hon i början inte längre kunde träffa sin närmaste familj lika ofta som hon hade gjort innan. När hon kom till Sverige gick hon på svenskundervisning och lärde sig språket. Hon fick bland annat arbete som kranskötare på ett företag i Norrköpingstrakten innan hon träffade en ny man som hon gifte sig med. Därefter har hennes liv blivit ungefär som Frithjof beskrev det, bättre och bättre.

JAG HAR DET SÅ BRA HÄR - DE NÖJDA JAGEN

Informanterna som kom hit på 1980- och 90-talet förmedlar helt andra upplevelser av Sverige, svenskarna och livet här än vad de äldre har gjort. De yngre säger sig inte ha råkat ut för någon tyskfientlighet. Istället har de i regel enbart positiva erfarenheter i byte av land. Magdalena och Sylvia uppskattar att de har kunnat skaffa barn samtidigt som de har fortsatt med sina yrkesmässiga karriärer. I Tyskland är det fortfarande vanligt, enligt informanterna, att kvinnorna, oavsett om de är högutbildade eller inte, blir hemmafruar. Skulle de vilja återvända till arbetslivet, när de gifter sig och får barn senare i livet betraktas deras kunskaper som föråldrade.

MAGDALENA gjorde som Frithjof och Marianne när hon kom hit: hon gick in för att lära sig det svenska språket. Hon var målmedveten och köpte tidningar och böcker och läste så mycket hon kunde för att hon skulle tillägna sig svenskan snabbt. Hon lade tyskan åt sidan, och idag talar hon, som hon själv säger "småländsk-svenska med tysk brytning". Med tiden fick hon

barn och då började hon fundera över tyska sånger och texter. Hon ville förmedla det tyska språket och de seder och bruk som hon en gång hade lärt sig till sin dotter. Hon säger att hon alltid har talat tyska med dottern sedan denna föddes, men denna talar inte tyska med henne. Dottern kan kommunicera på tyska med sina morföräldrar när de hälsar på och det upplever Magdalena som positivt. Under intervjuns gång blev hon reflexiv och började fundera över anledningarna till att hon slog ned sina bopålar här.

Det är konstigt alltså. Jag skulle ju aldrig, om någon hade sagt till mig att jag skulle bo i ett främmande land, ha trott det, för jag tyckte ju att jag var helt obegåvad på språk. Jag tyckte ju att jag hade svårt att lära mig i skolan, men sen läste jag svenska på kvällstid och vi hade kul ihop. Vi drack te och vi pratade om allt möjligt och då var det inga problem egentligen. Då var det mycket roligare att lära sig och som sagt jag har ingen språkbegåvning, tror jag.

I sitt berättande uttrycker hon en extern värdering, det är ”konstigt”, om sitt eget beslut att lämna Tyskland och bosätta sig i ett annat land. Orsaken var att hon ifrågasatte sin förmåga att lära sig främmande språk. Hon tyckte inte att hon var/är duktig på det. Hon funderar över om inlärning av språk kan ha att göra med vilken form av pedagogik som används under inlärningstiden samt trivselfaktorns betydelse för resultatet. Hon utgår från hur det var när hon läste språk i skolan i Tyskland. Skolundervisningen var ”auktoritär”. Hennes lärare i exempelvis latin var sträng och ansåg inte att eleverna var tillräckligt duktiga, därför fick de inte det betyg de i själva verket hade rätt att få. Därmed så gör Magdalena jämförelser mellan undervisningsmetoderna och bedömningen av kunskap i Tyskland och Sverige. Det ställs hårdare krav på eleverna och studenterna där än här och enligt Magdalena är det inte säkert att resultatet blir bättre för det. Det handlar även om en annan människosyn och om disciplin och respekt.

I hennes dröm om ”det goda livet” så anser hon att hennes dotter har det bättre i den svenska skolan än vad hon själv hade i den tyska. Magdalena berättade att hon i början av sin vistelse i Sverige trodde att hon var unik som tyska här i Kalmartrakten vilket utlöste ett gapskratt hos oss båda. Hon insåg snabbt att så inte var fallet. Det finns mängder med tyskar i Sverige,

inte minst i Kalmar län. Dessutom har det funnits tyskar i hennes mans släkt tidigare. Hon tycker att skillnaden på tyskar i Sverige och andra invandrargrupper är att de inte söker sig till varandra. Jag berättade för henne att det finns en svensk-tysk förening i Kalmar, men den sade hon sig inte känna till. Många tyskar har kommit och kommer som ensaminvandrare och inte i grupp, även om det har funnits arbetskraftsinvandring, där svenska företag har rekryterat folk på plats i Tyskland också, särskilt i slutet av 1940-talet och under 1950-talet.

Under sitt yrkesverksamma liv som läkare säger **SYLVIA** att hon inte har råkat ut för några tillmälen eller blivit diskriminerad för att hon är tyska. Hon börjar sitt berättande med att reflektera över yrkesrollen som underläkare i Tyskland.

Då skulle ju en underläkare nästan inte komma i kontakt med en överläkare. Chefen är ju aldrig där. – Ja, man pratar väl inte riktigt med honom. Det är ju det klassiska och det lever ju kvar. Man har ju respekt för den som kan mer och lyssnar och vill lära sig av dom, men (här är) dom ju inte där uppe någonstans som man inte når. Utan man brukar ju prata med dom som vanliga människor och dom respekterar ju en också.

Hon anser att hierarkin inom läkarkåren i Sverige inte är lika uttalad som i Tyskland, även om den finns. Överläkarna i Tyskland är ”där uppe någonstans som man inte når”. Här pratar de med underläkarna som ”vanliga människor och dom respekterar ju en också”. Sylvia har inte råkat ut för några misshälligheter i kontakterna med patienterna på grund av att hon inte har svenska som modersmål.

Och då tänker jag på mig som utlänning här. Att alla säger att: - Du är inte utlänning här, men det är jag ändå. För det finns ju många gamla patienter t ex, dom säger att dom inte vill träffa någon utländsk läkare, men dom vill träffa mig, och så säger jag: - Men ursäkta, jag är också (utländska), men dom kan inte prata med dom (andra utländska doktorerna). Det är väldigt knepigt det där.

Även om omgivningen inte upplever henne som utlänning säger hon ”men det är jag ändå”. Det kan tolkas på olika sätt. Dels på att hennes faktiska upplevelse av tillvaron inte stämmer med omgivningens, eller att omgivningen vill visa sin välvilja mot henne, eftersom de accepterar henne som hon är

oavsett var hon kommer ifrån. Genom livet i Sverige har hon maximerat tillvaron. Hon har kunnat behålla sitt yrkesarbete och kombinerat det med barn och familj och inte behövt välja antingen det ena eller det andra som hon kanske hade behövt i Tyskland. I sin dröm om det goda livet ser hon fördelarna med att arbeta och bo i Sverige.

SAMMANFATTNING

Informanterna har berättat om sina upplevelser av Sverige och svenskarna utifrån varierande insidesperspektiv som baserar sig på jämförelser som de har gjort mellan livet i Tyskland och Sverige. Vi ”konstruerar och kommunicerar vår uppfattning om världen, oss själva och andra. Vi gör moraliska värderingar, formulerar omdömen och etiska regler ’genom att berätta’” (Johansson 2005:16). Då informanterna har jämfört hur vissa företeelser var/är i Tyskland och hur det uppfattar att det är/har varit i Sverige, har de träffat på ”konstigheter”. De har ställt sig undrande, då de har redogjort för hur de har erfarit svenskars attityder, normer och värderingar i relation till dem och deras tyska bakgrund som enligt min tolkning baserar sig på stereotyper.

”Även före krigsutbrottet kunde tyska invandrare i Sverige starkt uppleva mentala murar och ovänlighet bakom den mjuka ytan. Ett typexempel från 1930-talet behandlas av Harald Runblom. Det gäller den tyske sociologen Fritz Croner, som flydde 1934 undan Gestapo: ’Man kände sig helt enkelt inte välkommen’ skriver Croner, som fortsätter. Även när jag redan var svensk medborgare, det vill säga, efter andra världskrigets slut, kunde jag ibland få känning av denna helt irrationella avoghet mot främlingar, mannen som kommit utifrån” (Runblom 1995:99, Genrup 1997:47-48).

Beatriz Lindqvist (1991) skriver med hänvisning till Rita Tornborg (1984) att vara flykting i ett land innebär att tvingas in i en ny artificiell barndom. Denna barndomsperiod råkar alla ut för som byter land, språk eller klass. De får börja om på nytt med livet istället för att fortsätta där de lämnade det gamla bakom sig. De skall försöka tillägna sig de normer, värderingar och attityder som finns i det nya landet, samtidigt som de bär med sig de habitus som omsorgspersonerna har vidarebefordrat till dem under barndomen i

Heimat, enligt Bourdieus teorier (1992). Ibland har normerna stämt överens med varandra, men ibland har de befunnit sig på kollisionskurs, och informanterna har måst bestämma sig för, och/eller lära sig hur de skall förhålla sig till dem båda och vad som anses viktigt för dem samt vilka strategier de skall tillämpa. Dessa situationer har understundom bidragit till en kluven hållning och identitet.

Dessa saker har informanterna haft gemensamt med andra invandrargrupper som har kommit till Sverige. Det som har skilt dem åt är vilket land de kommer ifrån, vilka habitus och kapital de har med sig och hur medlemmar av majoritetsbefolkningen betraktar dem och värderar deras kapital. Att komma som flykting eller invandrare från Tyskland till Kalmartrakten från slutet av 1940-talet fram till början av 1960-talet var ambivalent beroende på hur informanterna var som personer, vilka minnen och upplevelser de har haft med sig hemifrån och vilka människor som de har mött här. Personerna som de kom i kontakt med i Sverige har inte frågat i särskilt stor utsträckning efter informanternas upplevelser i Tyskland. Flera av informanterna har blivit behandlade som ”invisible ink persons” (Stern 2001:6, 8).

Det Sverige som de äldre informanterna kom i kontakt med var mer etniskt homogent än vad det har varit från 1970-talet och framåt. Den tydligaste gränsmarkören som svenskarna upprättade i dikotomiseringen gentemot informanterna var det svenska språket, därför ansåg informanterna det som viktigt att tillskansa sig det fortast möjligt.

Birgitta har berättat att det ändå inte var tillräckligt. Hur duktig hon än var/är på att tala och skriva svenska sattes det upp en gräns och i omgivningens ögon förblev hon ”tyska”. Det dröjde länge innan hon kände sig accepterad. Kurt Genrup menar att de tyskar som kom på 1950-talet har haft det svårare än de som kom senare. Till och med en tysk brytning kunde leda till stress och identitetskris och bidra till kulturchock och tomhet (Genrup 1997:107). Av de äldre informanternas berättande att döma blev flera av dem betraktade av omgivningen som om de skulle ha varit nazister. De blev bemötta med negativa konnotationer och ord som ”nazisvin”, ”tyskjävel”, ”Hitlerhora” etc. både av barn och vuxna från majoritetsbefolkningen. De tillhörde, som Birgitta sa, ”världens då mest hatade folk”. Denna stereotypa betraktelse av dem hänger samman med vetskapen om vad som hänt i Nazityskland samt

med att i den allierade kollektivberättelsen har tyskarnas berättelser betraktats som ”en oppositionell linje” i förhållande till den dominerande (se Eriksen 1995:15). Den senare linjen har inte släppts fram, eftersom det var de allierade som vann kriget och inte Nazityskland. Den dominerande kollektivberättelsen har sedan krigets slut spridits genom böcker, TV-serier, filmer med mera. Den bild som målas upp av det tyska folket i populära medier har blivit förhärskande. En annan faktor som påverkar integrationen i ett land är tillgången på arbete. Det var i regel inte svårt för de informanter som kom strax efter kriget och en bit in på 1960-talet att ta sig in på arbetsmarknaden, eftersom det fanns rikligt med arbeten att tillgå. Några av dem rekryterades redan i Tyskland.

Frithjof hade en yrkesutbildning med sig hemifrån, den värderades högt och han fick arbete tämligen omgående när han kom till Sverige, däremot fick han vänta på arbets- och uppehållstillståndet. Det tog sju år innan han fick sitt svenska medborgarskap. Medan han väntade lärde han sig svenska. I arbetslivet fick han till en början ta emot verbala påhopp från svenskarnas sida. Trots det tyckte han att Sverige var ett framtidsland. ”Det goda livet” här gick inte att jämföra med vad han hade upplevt i Tyskland. Han ville lämna det som han hade varit med om bakom sig och börja en ny tillvaro. Tyskland innebar ”den gamla onda” tiden för honom. Det är en metafor som kan kopplas samman med krigsåren som en ”exceptionell tid” i hans liv och som kan jämföras med det som Eriksen tar upp rörande förhållandena i Norge under den nazityska ockupationen (1995:19, 24).

Helga och delvis Dieter säger sig ha andra upplevelser av sina möten med svenskar. Ju mer avlägset andra världskriget har legat i tiden när informanterna anlände till Sverige desto bättre bemötande har de fått. Det har också varit lättare för dem att realisera drömmen om det goda livet om de har blivit bra bemötta.

Katrin tillhörde dem som kom tidigast men hon anser inte att hon har blivit illa bemött på grund av att hon är tyska. Hon rekryterades i Tyskland. Hon kom till Sverige som arbetskraftsinvandrare och träffade en svensk man som hon gifte sig med. Hon bar ett svenskt efternamn. När mannen avled blev hon ensamförsörjare. Hon gifte inte om sig. I hennes dröm om det goda livet ingick det att arbeta, ta hand om sonen och fördela sin fritid mellan gö-

romål i kyrkan och trädgårdsskötsel, på det sätt som hennes farmor en gång hade traderat till henne.

Erik drog sig till minnes att det fanns **en** person, när han kom till Kalmar som undvek honom när de träffades genom att gå över på andra sidan gatan för att Erik var tysk. På det hela taget har hans tankar om vad det goda livet skall innehålla uppnåtts här. Han har blivit bemött med ”respekt”.

Marianne som växte upp i DDR tycker att livet i Sverige har varit positivt då hon retrospektivt ser tillbaka på hur hon hade det i DDR. Det var en stor omställning och brytpunkt för både henne och sonen att byta land och leva i en annan politisk diskurs. Enligt Marianne finns en individuell frihet i Sverige som saknades i DDR. Sverige är framtidslandet - även om hon är kritisk till en del företeelser här också.

De yngsta informanterna Magdalena och Sylvia har endast positiva erfarenheter av Sverige. De är verksamma inom yrken som de utbildade sig till i Tyskland. Magdalena har haft svårt att få arbete som civilingenjör, men hon bedömer att det skulle ha varit ännu svårare i Tyskland. Därför startade hon en egen firma. För dessa båda kvinnor har det svenska socialförsäkringssystemet har haft viss betydelse för att drömmen om det goda livet skulle kunna realiseras. De är båda högutbildade och har haft möjlighet att kombinera en yrkeskarriär med hem och familj, vilket de anser skulle ha varit svårt om de hade bott kvar i Tyskland.

Enligt informanterna har den kvinnliga frigörelsen kommit längre i Sverige och den svenska staten har arbetat aktivt för att kvinnor skall kunna kombinera familje- och arbetsliv. I Tyskland förväntas kvinnorna, om de är gifta, enligt informanterna, i högre utsträckning vara hemmafruar, oavsett samhällsklass, även om de är högutbildade. Informanterna har några faktorer gemensamt oavsett när de kom och vilka de är som personer. De är födda i områden som en gång har tillhört eller tillhör nationalstaten Tyskland, de har tyska som modersmål och de tillhör den evangeliska lutherska konfessionen.

7. Inga hoppande grodor – upplevda olikheter i habitus

Vilka upplevelser informanterna har haft sedan de kom till Sverige hänger bl. a. samman med tiden, det vill säga när de kom hit och hur pass gamla de var då. Majoriteten av dem var vuxna vid ankomsten, utom Birgitta som var barn. (Hon är den som har betonat betydelsen av sökandet efter en identitet som något hon har ägnat mycket tid åt i sitt liv här.)

Informanterna hade med sig ett stort antal minnen och upplevelser från Tyskland som på olika sätt har påverkat deras liv i Sverige. Därtill kommer etnisk tillhörighet och de normer, värderingar och attityder samt olika kapital som ingick i den habitus (se Bourdieu 1992 och Broady 1991 som de har fått traderade till sig bland annat från omsorgspersonerna och via skolan under barndomen. Bourdieu konstaterar att samhället består av s.k. sociala sammanhang (fält). De är befolkade av människor som intar eller blir tilldelade olika positioner vilka definieras i förhållande till andra positioner. När informanterna kom till Sverige har de mött personer i hemmet, på arbetsplatser och i samhället som de har stått/står i olika former av relationer till.

Aktörerna på fältet förhåller sig till de spelregler, värderingar och maktstrukturer som är specifika för fältet, där olika krafter verkar mot varandra, exempelvis i relationen mellan dem som styr (dominerar) och dem som blir styrda (dominerade) och vem som har rätt till tolkningsföreträde. De äldre informanterna har berättat om människor som har reagerat på bland annat deras tyska bakgrund, snarare än hur informanterna har varit som individer i arbetslivet, i kontakten med myndigheter och privatpersoner, medan de yngre informanterna tycker sig ha blivit bra bemötta och behandlade i Sverige.

De positioner som var och en har i fälten beror på tillgången på olika kapital. Grupper i samhället strider om värdet hos ett visst kapital i förhållande till något annat. Inom ett socialt rum pågår en kamp om positioner, stilar och smaker. Ett kapital får ett värde efter hur det värderas av andra (se Broady 1991). Frithjof har berättat att hans arbetsgivare har värderat exempelvis hans utbildning och yrkesskicklighet, medan kollegorna har haft synpunkter

på att han kommer från Tyskland. Det kan skapa förvirring och bidra till att en person använder olika strategier för att hantera tillvaron, vilka skiljer sig åt från situation till situation.

Informanterna har burit på en dröm om ett gott liv för sig själva och sina familjer i Sverige. De möten med Sverige och svenskarna som informanterna har/har haft föranleder/har föranlett olika reaktioner från deras sida och tvärtom, beroende på vad de har varit med om tidigare och vilka situationer de ställs/har ställts inför här.

Horsdal anser att det finns en tendens hos människor att göra jämförelser mellan åtskilda händelser och episoder som de har upplevt för att bli klokare på livet. Vi försöker att lära av erfarenheter, både våra egna och andras (ibid 1999:19) eftersom det finns ett behov att skapa sammanhang i tillvaron. De ämnen som diskuteras nedan är en blandning av informanternas berättande och svar på frågor som jag har ställt till dem. Anledningen till mina frågor är att jag har fått en viss förförståelse under årens lopp genom mina franska kontakter hur någon kan reagera på svenska seder och bruk som inte är van vid dem.

Därtill har informanterna noterat skillnader mellan vissa företeelser i det svenska samhället i förhållande till hur det var i Tyskland, när de levde där. De anser att dessa företeelser är möjliga att definiera och går att jämföra. Detta kan leda till situationer då informanterna har positionerat sig antingen genom att överkommunicera sin tillhörighet eller underkommunicera den. Ibland placerar de sig mellan svenska och tyska vanor som mediatorer. Det som följer kan uppfattas som en märklig bild av informanterna och deras upplevda ”tyskhet”, men informanterna är vare sig det ena eller det andra, här eller där utan både och som ”resenärer” mellan olika tillhörigheter.

Det går inte att redogöra för allt som vi har talat om, eftersom samtalen har pågått under så lång tid och berört många olika ämnen. Därför har jag gjort ett urval av de konversationer som rör uppfostran, matvanor, alkoholkonsumtion samt firandet av högtider och festseder för att belysa några företeelser som ur informanternas synvinkel har upplevts som olikheter och ibland ”konstigheter” som de har reagerat på i Sverige. I drömmen om det goda livet har de velat kombinera det bästa från Tyskland med det bästa från Sverige. De kommer att berätta hur de har burit sig åt för att uppnå detta och varför

de har valt bort vissa företeelser. Frågan om tyska turister i Kalmartrakten kom sig av de resultat som presenteras i Kurt Genrups bok *Germania och Moder Svea* (1997) där han har intervjuat ett stort antal svenskar om deras syn på tyska turister. Syftet med denna fråga var att ge informanterna möjlighet att lämna sina synpunkter som skulle kunde fungera som en motbild till den information som Genrup presenterar.

Det som behandlas är flera sätt att skapa distinktioner och gränser mellan det tyska och svenska. Människor har, enligt Hylland Eriksen, en tendens att klassificera andra längs en axel från identitet till olikhet (den grundläggande vi/dem mekanismen) men även i enlighet med den upplevda graden av olikhet (ibid 1993: 87). Mycket i det svenska samhället har dock förändrats från slutet av 1940-talet till idag, men jag kommer att analysera innehållet i informanternas befästande av kategorier som ”det tyska” och ”det svenska” Jag kommer att använda begrepp som tillhörighet och/eller nationalitet, då informanterna betraktar sig som det ena eller andra eller både/och, liksom metaforen ”resenärer”.

DE DISCIPLINERADE JAGEN

De äldre informanterna födda mellan 1920-talet och 1940-talet har tidigare berättat om den betydelse som de preussiska dygderna har haft på den fostran de fick i Tyskland. Även de yngre informanterna födda från 1950-talet och framåt har betonat vikten av tillägnandet av dygden ”disciplin” när de var barn i den tyska skolan. Efter att ha blivit uppfostrad på ett visst sätt i Tyskland noterade **ERIK**, när han kom till Sverige i början av 1970-talet, att det inte gick till på riktigt samma sätt här. Han ansåg att de vuxnas attityder till barn var ”annorlunda”. Jag bad honom förklara vad han menade med att det.

E: - Ja, det var en otroligt stor skillnad med relationen inom familjen.
B: - Jaha, på vad sätt då?
E: Mellan barnen och föräldrarna. Mellan barnen och de vuxna.
Barnen har ju haft mycket mer, dom har respekterats på ett helt annat sätt än i Tyskland som personer, människor.

I Tyskland är dom ju barn länge. Man pratar helt enkelt inte med varandra inom familjen. I Tyskland har man alltså hållit väldigt mycket för sig själv som barn, som man inte har talat med sina föräldrar om.

B: Tycker du att det är så fortfarande om du ser dina syskon att dom uppfostrar sina barn likadant som ni har blivit uppfostrade?

E: - Ja, det är det. Det är alltså disciplinfrågor kring matbordet eller vad som helst.

B: Hur reagerar du när du kommer dit och ser det här lägger du dig eller tiger du och liksom tänker dom får fixa det här själva jag skall inte /

E: - Nej, vi lägger oss i. Och undrar vad dom håller på med.
Man anpassar sig ju inom familjerna också så man kan inte heller säga att dom är traditionella längre beroende på att vi är från Sverige.

B: Ni har påverkat dom?

E: - Ja, vi har påverkat dom. - Javisst. - Jo.

Den av Erik upplevda skillnaden består i att barnen i Sverige ”respekteras” på ett annat sätt. Ordet respektera har en mängd synonymer. De tolkningar som jag gör av innebörden här utgörs av den ena betydelsen som har ett positivt innehåll: högakta, hysa aktning för, uppskatta, värdera, lyssna till, sätta högt, ta hänsyn till, hedra, vörda, ära, skatta högt, ha försyn för, fästa avseende vid, visa pietet inför (Strömberg 2000).

I Tyskland säger Erik att barnen är barn länge. Jag tolkar det som att han menar den andra betydelsen av respektera. Den som står för att foga sig efter, efterkomma, åtlyda m. m. (se Strömberg 2000). Föräldrarna och barnen kommunicerar mer med varandra här. Sedan säger han: ”I Tyskland har man alltså hållit väldigt mycket för sig själv som barn, som man inte har talat med sina föräldrar om.”

Det ”man” som han tar upp, handlar om honom som person. Det var en kommentar som jag inte reflekterade över när vi talades vid. Jag uppmärksammade den först när jag gick igenom intervjuerna. Jag tog kontakt med honom för att be honom förtydliga vad han åsyftade.

För att klargöra vad jag menade, måste man ta hänsyn till vår generations tidsepok i Tyskland och Sverige. Alltså 50- och 60-talet i respektive länder. Som barn i Tyskland på den tiden levde man i sin egen värld. Till föräldrarna sade man, vad dom ville höra och upptog inte deras tid med att prata om till exempel

bekymmer och problem. Det var också ytterst viktigt hur man uppförde sig ute i byn. Speciellt om familjen var känd som i mitt fall (pappan ägde ett trädgårdsmästeri).

Sedan flyttade man inte hemifrån, förrän man i princip hade gift sig. Det var inte heller nödvändigt att flytta för att hitta jobb, skola eller annan utbildning. Tyskland är mycket decentraliserat. Finns ingen huvudstad som alla måste flytta till som här vad gäller Stockholm. Med dagens tyska ungdomar är skillnaden mindre, men i princip funkar allting likadant. Tyska familjer styrs av patriarker. Kvinnor är fortfarande hemmafruar när dom får barn, så förmodligen hänger allting ihop med detta. Alltså ett hierarkiskt tänkande, pappa, mamma, barn.

För Erik handlade uppfostran i Tyskland under 1950 och 1960-talen om ”disciplin”. Barnen skulle lära sig att ”lyda” de vuxna. De fick lära sig vad gränserna går för vad ett barn fick göra och inte göra. Disciplineringen är en förberedelse för vuxenlivet. Den började tidigt i hemmen exempelvis vid matbordet. Frågor om disciplin betraktas fortfarande strängare i Tyskland enligt Erik än i Sverige. Som flera av informanterna berättade om tidigare har många av i synnerhet de äldre informanterna fått en auktoritär fostran i Tyskland både hemma och i skolan. När Erik var barn ville han inte uppta föräldrarnas tid med att prata om de problem som han upplevde att han hade. De arbetade hårt med handelsträdgården, eftersom de var privata företagare, och han ville inte störa dem.

Han betonar också verkan av den sociala kontrollen i byn. Det var ”ytterst viktigt hur man uppförde sig ute i byn” speciellt när föräldrarna var ”kända”. Både disciplinen och kraven på att uppföra sig som han kände är dygder som ingår i de kapital som har vidarebefordrats från en generation till en annan. Enligt Bourdieu skulle de inte ha gjort det om de inte hade varit eftersträvansvärda (Broady 1991, Bourdieu 1992). Frågor om disciplin i Tyskland kan hänföras till den tidigare diskussionen som förts kring traderingen av de preussiska dygderna, från kejsaren och kyrkan, nedåt i den sociala hierarkin. Eftersom Erik regelbundet besöker sin Heimat och träffar sina föräldrar och syskon har han haft möjlighet att se hur hans syskonbarn har fostrats. Han har gjort jämförelser mellan den fostran han fick och den som hans syskonbarn har fått och ser likheter. Detta har han sedan ställt mot de

fostransmetoder som han och hans fru har tillämpat på sina barn och funnit skillnader. Erik har fått en blandning av auktoritativ och auktoritär fostran. Med en viss övervikt åt det auktoritära hållet (se Maccoby & Martin 1983 i Möller 2007:27) i synnerhet när han gick i skolan. Han och hans fru har däremot fostrat sina barn enligt den auktoritativa metoden. Erik förklarar barnens ställning i Tyskland med att det tyska samhället är patriarkaliskt till sin utformning.

Det råder en viss bestämd rangordning i en familj. ”Först kommer pappa, sedan mamma och sist barnen. Det hänger ihop med hela könsrolltänkandet”. Enligt Erik är det mannen som bestämmer i familjen, medan kvinnan försöker positionera sig i förhållande till mannen. Barnen i sin tur försöker placera sig gentemot båda föräldrarna och hamnar ofta i underläge. Detta är inte lika uttalat i Sverige, enligt Erik, då det från politikerhåll har underlättats för kvinnor att kunna kombinera familje- och arbetsliv här.

Erik bekräftar den syn på tyskar som Kurt Genrup skriver om i *Germania och Moder Svea* (1997) och Stark, (1994) att mannen är norm (i Tyskland). Kvinnors yrkesverksamhet i Västtyskland har varit låg jämfört med den i de f. d. kommunistländerna och Sverige oavsett social tillhörighet. I Sverige förvärvsarbetade 1988 kvinnor med enbart grundskoleutbildning i mycket hög utsträckning (81,9%) medan siffran för Västtyskland var betydligt lägre (27,2)% (Genrup 1997:21).

DET ”SUPERTYSKA” JAGET

Att mannen anses vara norm i ett samhälle tyder på att det är patriarkaliskt till sin uppbyggnad. Synen på könsroller, som Erik redan har berört, är en av de upplevda skillnader som flera av informanterna har belyst i sitt berättande. I Tyskland är det/har varit vanligare att kvinnorna är hemmafruar (se Craig 1984, Genrup 1997 och Boa & Palfreyman 2000 m fl.)

När **FRITHJOF** kom till Sverige hade han med sig ”en viss mental föreställning” av hur relationerna mellan makarna i en familj skulle vara med utgångspunkt från egna upplevelser i Tyskland. Han berättade att han träffade en ung svensk kvinna som han gifte sig med i Sverige 1960.

För mig var det fortfarande, när jag gifte mig första gången, klart att min fru skulle stå bakom spisen och föda barn. (...) och när jag kom in i hennes liv var det självklart att vi skulle gifta oss. Hon var min första kvinna. Det är självklart att vi skulle gifta oss och få barn och allt det där. För mig var det självklart att hon skulle stå bakom spisen, och jag skulle inte hjälpa till, utan jag stod vid båtbyggeriet och tjänade pengar och var med i musteriet hos min svåger, och jag hjälpte till att bygga upp detta. Men det var självklart att hon skulle stå där.

Han använder exakt samma formulering som Gert att hans fru ”skulle stå bakom spisen och föda barn”. Han säger upprepar ”självklart” fyra gånger. För honom innebar ”det givna könsrollsmönstret” att hans mor hade varit hemmafru medan fadern förvärvsarbetade. Fadern var företagare. I hans värld var det en norm att mannen var familjens överhuvud. Han var van hemifrån vid det auktoritära, patriarkaliska förhållandet mellan makar i ett äktenskap samt mellan föräldrar och barn. Den normen hade traderats till honom via uppfostran. Han hade gjort den till sin och det var ”självklart” för honom att tillämpa den i Sverige. Det fanns inget alternativ i hans tankevärld.

Det var väl ingenting, du får väl sköta om detta. Jag jobbar ju. Jag hade ju den där supertyska inställningen till livet och jag tror inte att jag begrep detta riktigt att ha ett eget liv. Jag tror nog att jag var, inte förtryckare, men jag fattade nog inte detta.

Han för en inre dialog med sig själv när han tänker tillbaka på hur han resonerade. I hans ögon var det ”väl ingenting” att sköta ett hem. Det hade ju hans mor gjort, alltså skulle hans fru göra likadant. Sedan intar han en reflexiv hållning igen och gör en extern värdering som förekommer i människors berättande, enligt Anna Johansson teorier (2005:191). Han är reflexiv och kallar sina attityder då för ”den supertyska inställningen”. Jag tolkar det som att det är en hierarkisk, patriarkalisk inställning som han hänvisar till. Han förväntade sig att hans fru skulle acceptera de åsikter som han hyste, men det gjorde hon inte.

Men sen kom ju den där revolutionen (-68). För hon ville bli självständig med barn och allt detta och jag förstod inte att barnen kunde vara så jobbiga.

Frithjof och några vänner till honom planerade att emigrera till Portugal. De skulle köpa en gård, vilket var förhållandevis billigt då, men så inträffade en förändring i den portugisiska politiken som Frithjof hänvisar till genom att använda begreppet revolution. Det blev maktbyte och utlänningar fick inte längre skaffa gårdar. Frithjofs hustru ville stanna i Sverige med barnen och det blev inte någon emigration. Därutöver började hustrun protestera mot hemmafrurollen och Frithjof visste inte hur han skulle hantera det. Hela situationen var ovan och en anomali för honom.

F: Barn och fostran var väl den första chocken.
Det var dom åren som barnen skulle bestämma.
Hur sjutton skulle dom bestämma?
Och det gick ju mig emot så in i Norden.
Det var en daglig anledning till irritation, till strider.
Jag kunde inte se detta att ett barn inte blir uppfostrat på rätt sätt
så som jag vill ha det. Lära sig anständighet, att sitta och äta ordentligt.
Man tar inte mjölk och sen låter hälften vara kvar.
Man äter upp sin mat på tallriken. Man respekterar sina föräldrar.
Man säger inte något till sina föräldrar som är (ohörbart)

B: Fick du anledning sen tycker du att ändra lite på den synen
eller tycker du fortfarande att du hade rätt från början?

F: Jag hade väl rätt i att barnen skulle uppfostrats bättre. Det tror jag väl
fortfarande, men inte på mitt sätt utan på ett gemensamt sätt.
Vi kunde ha tagit en del från mig, och en del av henne,
men att låta barnen springa vind för våg.

Hustruns krav på jämlikhet hotade hans ”jag”-bild och den manliga hegemoni som rådde i Frithjofs värld. Han och hans fru hade skilda åsikter om hur barn skulle uppfostras. ”Det var dom åren som barn skulle bestämma. Det gick emot mig så in i Norden”, sa Frithjof. Han tyckte att ”vissa normer och regler” skulle gälla i hans hem. Han nämner några dygder som han fick med sig hemifrån som han ville att hans barn skulle ta efter.

Han kunde inte förstå att hans fru och barn inte resonerade som han. Enligt Frithjof var den tyska barnuppfostran i allmänhet mer auktoritär och

inriktad på disciplin än vad den var i Sverige (i enlighet med Maccoby och Martins modell 1983, redovisad i Möller 2007:27). När det gällde maten mindes han hur det var i Tyskland mot slutet av kriget, då det var brist på-föda. Han ansåg att det var viktigt att ta vara på det som fanns och inte kasta något i onödan.

Eisemann & Richter skriver att socialstyrelsens pedagogiska program för fritidshemmens verksamhet påpekar att ”barnen skall få stöd i deras frigörelse från det nära beroendet av vuxna” (ibid 1993:40).

Frithjof tyckte att barn skulle uppfostras på ”rätt sätt”, det vill säga i enlighet med den auktoritära modellen och de dygder, normer och regler som var de ”rätta” för Frithjof, vilket ledde till konflikter. Dessa olika synsätt gick inte ihop.

När jag i efterhand läste vad jag kommenterade ser jag hur jag försökte jag gå in och mildra den auktoritära synen på barnuppfostran som jag upplevde att han hade genom att fråga om han inte fick anledning att ändra på den. Han vidhöll att barnen skulle ha ”uppfostrats bättre”, men inte enligt hans premisser, utan efter hans och hustruns gemensamma värderingar.

När han ser tillbaka anser han att han var för strikt i sin syn på mans- och papparollen tidigare i livet. Han har ändrat uppfattning med tiden, men då var det för sent. Jag instämmer med Horsdal när hon skriver:

”Berättarnas insikt i eller upplevelser av vad de har lärt sig i livets skola uppenbaras retrospektivt eller i efterskott. Senare händelser kastar nytt ljus över tidigare upplevelser” (Horsdal 1999:140, egen översättning).

Frithjof hade växt upp, enligt sitt berättande, i en konservativ miljö, där mannen var familjeförsörjare och kvinnan hemmafru. Det fanns bestämda normer för vad barn fick göra och inte. Han hade en fast inställning i genusfrågor när han kom till Sverige. Fruns reaktioner motsvarade inte hans förväntningar.

Horsdal menar att människor gör jämförelser hela tiden när de identifierar detsamma i olika kontexter (Horsdal 1999:19). Det gjorde Frithjof. Han blev besviken när det inte blev som han hade tänkt sig.

I vårt samtal resonerade han om hur det är idag i Tyskland och hur tyskarna lever sina liv.

DET PATRIARKALISKA JAGET

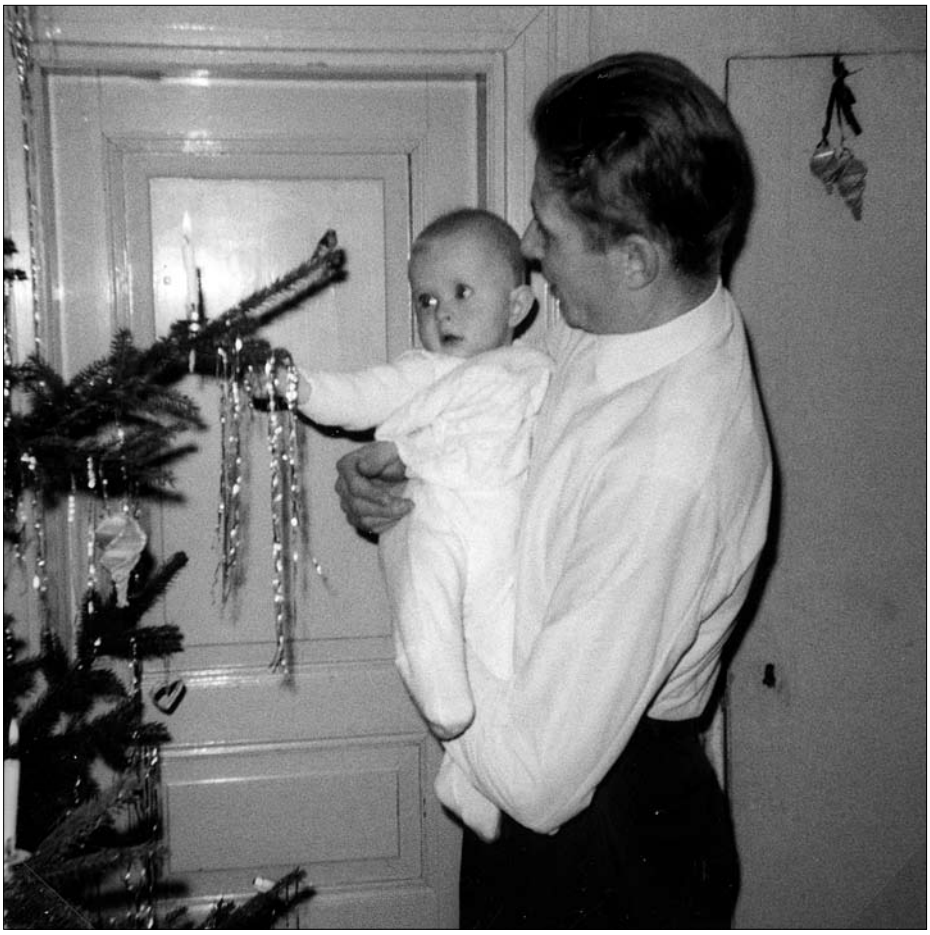
I min barndom var det mannen som var familjeförsörjare, frun skulle stå vid spisen och föda barn. Det var fruns uppgift att uppfostra barnen. Man kunde leva på en lön. Så är det i regel även i dag i Tyskland med undantag för de familjer där frun vill vara yrkesverksam. Det är inte många tyska män som hjälper till i hushållet.

GERTS far arbetade som tandläkare när Gert växte upp. Fadern var egen företagare och Gerts mor hjälpte till med att skriva räkningar och ta hand om ekonomin för tandläkarmottagningen. Om hon fick någon lön för detta arbete framgår inte. Hon födde dock två söner. Gert och hans bror Alf. Sönerna hjälpte till att bära ut räkningar till patienterna och i gengäld fick de brevportot som fickpeng. Då båda föräldrarna arbetade anställdes en ”jungfru” som ”stod vid spisen”. Hon skötte hem och hushåll precis som i Eriks fall. Hon hade även mandat att fostra Gert och Alf när föräldrarna inte var hemma. Gert konstaterar att det fortfarande existerar ett patriarkaliskt könsrollsmönster i Tyskland med undantag för de familjer där frun vill arbeta. Han skriver också att ”det inte är många tyska män som hjälper till med hushållsarbetet idag”. Han generaliserar i sin tolkning av tillvaron i Tyskland utifrån de erfarenheter han gjorde när han växte upp där och de iakttagelser som han har gjort senare i livet, när han har besökt familj och släkt i Tyskland och noterat hur de lever. Han gör jämförelser i försöken att göra tillvaron begriplig (se Horsdal 1999).

FRITHJOF uttrycker liknade åsikter, då han också jämför relationen mellan makar samt föräldrar och barn i Tyskland (och Sverige) i ett då och nu perspektiv.

Hans hustru är fortfarande Hausfrau, men med lite mer rättigheter och friheter, men i grunden är hon fortfarande densamma som pysslar om sin man. Där skall maten stå på bordet när han kommer hem, där skall vara en iskall öl på maten och han skall gå och spela Skarv eller spela Bowling eller någonting.

Frithjof vill med sin berättelse säga att det har gått relativt lång tid efter det att han lämnade Tyskland för Sverige, men det patriarkaliska förhållningssättet mellan makar och barn som han hade med sig är fortfarande förhärskande där, medan hans egna normer och värderingar har förändrats

På bilden syns Frithjof med en av sina söner. I albumet har han skrivit Weinacht (julen) 1964 under bilden. Hans åsikter om barnuppfostran stämde inte överens med hustruns vilket resulterade i skilsmässa. Ur: Frithjofs album

något genom byte av land och inblickar i andra seder och bruk. Han själv har blivit mer modern med tiden. Man han lever inte enligt någon av de livsstilar som de postmoderna människorna gör enligt Bauman (1997). Även om Frithjof har haft en mängd personliga motgångar i Sverige förordar han ändå de åsikter han har nu mot hur han var i början när han kom. Han har acklimatiserat sig och desto längre han har levt i Sverige desto mer säger han sig ha sett fördelarna med en jämlikare relation mellan makarna i ett äktenskap.

Tyskland beskrivs av Birgit Öberg som ett starkt maskulint land. En man från ett sådant land känner en intensiv inre motvilja mot att anpassa sig till svenska förhållanden och att uträtta arbeten som i hans hemland är omanliga (Öberg 1997:165, Hall, 1990). Kvinnorna i Tyskland har till skillnad från männen haft en underordnad ställning under lång tid. Den har befästs via traditioner, religionen och juridiken i Heimat. I Heimatdiskursen finns genusinslag, vilket berörts i kapitel två (Boa & Palfreyman 2000). Det tyska samhället vilar på attityder där kvinnorna förväntas vara hemma hos barnen, medan de är små och går i skolan, enligt informanterna.

ERIK hade teorier om varför situationen ser ut som den gör i Tyskland för många kvinnor. Den grundar han på sina återkommande besök i Heimat då han träffar familj och vänner.

E: - Ja, det är väldigt mycket så att tack var skoltiderna
att dom måste vara hemma och laga mat.
Skolorna har ju ingen matbespisning
Så mamman är ju hemma en lång tid.
Det är väldigt vanligt. Så det finns kvar. Det är först när dom,
barnet blir större, då kan dom börja jobba igen.
Det är skillnad, men det beror på utkomsterna.
I Sverige underlättar man det för kvinnorna.

I Tyskland har barnen inte möjlighet att äta lunch i skolan, därför går många av dem hem och äter, enligt Erik. Någon måste då förse dem med mat. Det behöver inte nödvändigtvis vara kvinnan i familjen som gör det, men i Tyskland förhåller det sig ofta på det viset, enligt Erik. Han berättade också att det är möjligt för en familj att leva på en lön i Tyskland.

Det är bara i de lägre sociala skikten som kvinnans inkomster kan vara nödvändiga. Dessutom finns fortfarande sambeskattning mellan mannen och hustrun. Så en gift man har lägre skatt och antal barnen inverkar också på skatten. Könsrollsmönstret understöds av politikerna genom skattelagstiftningen.

Erik reserverar sig här när han säger att det kan förekomma att kvinnor arbetar i ”de lägre sociala skikten” utan att precisera exakt vilka han menar. Karin Öberg är mer generaliserande. Hon skriver att de skandinaviska län-

derna är mer toleranta rörande männens möjligheter att utföra omanliga arbetsuppgifter såsom att sköta barn under pappaledigheten, laga mat och dra barnvagnen ute i boken *Olika syn på saken : om kulturmöten och kulturella skillnader* (1997:164)

DE EMANCIPERADE JAGEN

MAGDALENA som tillhör de yngre informanterna är egen företagare. Hennes positiva inställning till det svenska samhället är bland annat baserad på att båda föräldrarna kan dela på barnledigheten. Enligt henne deltar pappor mer i barnens tidiga liv i Sverige än vad de gör i Tyskland. När hon berättade för sin mor om den svenska skolan, om fritids etc, tyckte denna att det var ett bra system. Magdalenas man hjälper till mycket hemma och det blev hennes mor också imponerad av. Enligt Magdalena tar han lika väl hand om deras dotter som hon själv gör, medan hennes tyska svågrar inte ställer upp lika mycket.

Mamman är huvudpersonen i Tyskland, när det gäller barnens skötsel. Magdalenas man har gått arbetslös långa perioder och då är det hon som har varit familjeförsörjare och den som tjänat mest pengar. Magdalena har valt ett tekniskt yrke från början fastän hon visste hur villkoren var på arbetsmarknaden i Tyskland. Det kan vara svårt som kvinna i tekniska yrken att ta sig in på den svenska arbetsmarknaden också, men enligt Magdalena är det ännu större svårigheter i Tyskland.

Horsdal förordar att man skall studera hur episoder hänger samman i analysen av berättelser.

”Om de är präglade av handling eller händelse? Vi kan se om händelser är intentionella, valda och aktivt handlade eller om berättaren passivt måste nöjda sig med och inordna sig under andras vilja, anpassa sig efter yttre villkor” (Horsdal 1999:120, egen översättning).

”Jag”-bilden som Magdalena ger av sig själv är en aktiv person som handlar och fattar beslut i enlighet med hur situationen har varit för henne. När hon upplevde svårigheter att bli anställd i Sverige, så agerade hon genom att starta en egen firma.

SYLVIA är läkare. Hon lovordar också det svenska samhället. Hon anser att det fortfarande är svårt för gifta kvinnor med barn i akademiska yrken att förvärvsarbeta över huvud taget i Tyskland. Av hennes kvinnliga kurskamrater är det inte någon som har barn. De har fått göra ett val, antingen det ena eller det andra. Om de får barn och stannar hemma anses deras kunskaper föråldrade, när de vill återgå till yrkeslivet.

Sylvia är också en aktör. Hon resonerade som så att varför endast nöja sig med det ena när man kan få både och, därför bosatte hon sig i Sverige och bildade familj. På så sätt kunde hon kombinera de båda. Horsdal tycker att gränserna mellan vilja och villkor är ett spännande fält i livshistorieanalysen, vem och vad bestämmer och var ansvaret läggs. I berättelser om aktiva handlingar kan vi ofta se sammanhang mellan intention, handling och resultat (Horsdal, 1999:121). Det kan sammanfattas med Sylvias konstaterande efter att ha haft vissa intentioner, så har hon gjort sina val vilka resulterat i ”jag har det så bra i Sverige”. Hennes liv är i överensstämmelse med drömmen om det goda livet.

BIRGITTAS och **GERTS** båda döttrar är födda och uppväxta i Sverige. De har gått i skolan här, men de gjorde en rockad i förhållande till föräldrarna. De flyttade till Tyskland, där båda arbetar och är gifta med tyska män.

Den äldre dottern var först gift med en adlig man, och där upplevde vi könsrollerna som oerhört konservativa. När hon fick klart för sig att det som egentligen förväntades av henne var att bli hemmafru och föda söner, och att man inte alls gillade hennes ambition att även vilja göra karriär inom medicinen (hon är kirurg), så bestämde hon sig för skilsmässa, innan det blev några barn. Hon är numera gift med en fastighetsmäklare och mor till en liten dotter född i januari i år.

Den äldre dottern har gjort flera val i livet. Dels att flytta till Tyskland, leva och arbeta där samt att gifta sig. När hon inte kunde utnyttja sin utbildning och göra det som passade henne bäst beslöt hon sig för att skilja sig från adelsmannen. Hon fann en ny man som accepterade hennes yrkesval och krav på att kunna kombinera yrkesliv och familjeliv, vilket enligt tidigare berättande inte stämmer överens med den förhärskande normen i Tyskland, där kvinnan förväntas vara hemmafru. Dottern blev därmed en trendbryta-

re. Horsdal menar att det är avgörande vad som betraktas som resurser och som begränsningar, som gott och ont i denna världen (Horsdal 1999:122). I detta fall gick det som upplevdes av dottern som en mindre bra situation att förändra. Det gjorde hon, till något som passade henne bättre. Hon intog en aktörsposition. Den andra dottern har haft andra levnadsförhållanden. Hon träffade en man som är företagsekonom. Han har en annan syn på manligt och kvinnligt än vad som, enligt informanterna, är förhärskande i Tyskland.

Han är mycket mån om att de skall dela på arbetsuppgifterna i hushållet. De väntar nu sitt första barn, och hans ambition är säkert att vara hemma ett tag hos barnet. Om han kommer att lyckas med det är naturligtvis oklart. Han har precis köpt in sig i en privat revisorsfirma och då är det kanske inte så populärt att stanna hemma. Det är det ju å andra sidan inte i Sverige heller... Rent generellt kan man nog konstatera att Sverige har kommit längre på jämställdhetens område, men många unga av idag vill verkligen hjälpa varandra till både yrkeskarriär och ett fungerande hemliv.

Berättelserna om döttrarnas liv i Tyskland är positiva till sitt innehåll, då resultaten av deras intentioner blev bra. Berättelserna kan sägas ingå i föreställningen om ”det goda livet” som de flesta människor bär på enligt Horsdal, (1999:126). Även om en person sätter upp mål för vad som är möjligt och realistiskt att göra för att uppnå resultatet är det inte säkert att det blir så. Idag uppfattas livet av många som ett projekt, där en person själv anses vara ansvarig för hur det blir. Då Gert och Birgittas döttrar är aktiva agenter har de lyckats med vad de har företagit sig att implementera normer och värderingar som traderats till dem i Sverige i Tyskland, både i fråga om utbildning och familjesituation. Enligt Birgitta smyger sig förändringar in i de tidigare stabila tyska värderingar i fråga om synen på kvinnligt och manligt. Hon anser att könsrollsmöntret i Tyskland varierar från person till person och från en samhällsklass till en annan och från den ena familjen till den andra.

MARIANNE är född och uppvuxen i det forna DDR. Hennes mor var polis, men hon slutade sitt arbete när Marianne var liten för att maken tyckte att hon skulle vara hemmafru. Det hade han varit van vid från sin uppväxt.

M: Så hon skulle sköta hemmet och oss då
* och sen pappa jobbade och så fick hon hushållspengar.
Det är ganska komiskt för min pappa sa till mig en gång
- Se till att du aldrig blir beroende av en man.
(skratt)

B: Säger han?

M: - Ja, det sa han till mig. Det glömmer jag aldrig.
- Ja, det sa han till mig, och sen har jag alltid sagt att mamma hon får ju, varje gång när hon skulle köpa någonting. - Ja, då var det onödigt. Jag skall aldrig ha det så där.

I sitt berättande redovisar hon faderns inställning till könsroller. När det gällde dottern uppmanade han henne att aldrig bli beroende av en man, vilket visar på en ambivalent hållning till manliga respektive kvinnliga könsroller. Det som gällde honom själv skulle inte gälla Marianne. Han ville inte att hans dotter skulle bli hemmafru, utan att precisera varför. ”The subordination of women” en gammal företeelse i Tyskland (se Craig, 1990).

Christian von Krockow härleder kvinnans ställning till att synen på kvinnorna var underställd de preussiska dygderna (von Krockow 1991) som har sin grund i ämbetsmannavärlden och militären på 1700-talet.

Kvinnornas ställning i Tyskland har befästs via traditioner, religionen och juridiken i Heimat. I Heimatdiskursen finns genusinslag, vilket berörts i kapitel två (Boa & Palfreyman 2000). Det tyska samhället vilar på attityder där kvinnorna, enligt informanternas berättelser, i synnerhet i medelklassen och högreståndsmiljöer förväntas vara hemma hos barnen, medan de är små och går i skolan.

Kurt Genrup skriver att mammarollen har en stark ställning liksom familjen i Tyskland. I Sverige är arbetet identitetsskapande för kvinnor i högre grad än i Tyskland, där är det mannens status, yrkesroll med hemmafru och familj som räknas i större utsträckning (Genrup 1997). Även om det sker förändringar i attityder och värderingar bland befolkningen i Tyskland är det fortfarande en patriarkalisk samhällsstruktur, enligt informanterna.

RITUALER I JUL- OCH MIDSOMMARFIRANDET - DE STRIKTA JAGEN

Från den dagen år 1517, då reformatorn Martin Luther (1483-1546) spikade upp sina teser och inledde den process som ledde till den tyska reformationen, så har den evangelisk-lutherska religionen varit ett betydelsefullt kyrkosamfund (Craig 1990:83).

Den kristna metaberättelsen är enligt Anna Johansson den västerländska kulturens kollektiva berättelse (Johansson, 2005:14), vilket innefattar länder som Tyskland och Sverige.

Informanterna har betonat att synen på den evangelisk-lutherska religionen är ”striktare” i Tyskland än i Sverige. Det visar inte minst firandet av högtider och festseder som är nära kopplade till kyrkoåret.

De anser att det finns världsliga inslag i det svenska firandet som saknas i Tyskland. Som **KATRIN** formulerade det. ”Det är inga hoppande grodor där”, med det menade hon att det inte finns några folkliga inslag i julfirandet i Tyskland som dans kring granen som det gör i Sverige.

ERIK var inne på samma linje, vilket framgick i kapitlet om de preussiska dygderna.

Ska vi säga,* Jag tror i Sverige är det mer av tradition att högtider kretsar kring mat och sånt, och det har inte Tyskland. Det är själva högtiden som är framträdande som julen. Jul är, en tysk jul är, mer andlig än social/sällskapligt vinklat. Här dansar man kring en gran. Det skulle man aldrig göra där nere.

I Sverige betonas maten på julbordet och dansen runt julgranen. (Alla svenskar ägnar sig inte åt sådant, men det finns många som gör det). Det är en ritual som berör och engagerar dem som deltar. Enligt Barbro Blehr verkar ritualer genom sin utformning och deltagarnas aktiva engagemang (Blehr 2000:10). De kan delas in i presenterande och re-presenterande evenemang. De första står för ett formellt, högtidligt och ritualistiskt firande och det andra för karnevaler, lek, spel och protester (se Handelman 1990:41-58). Evenemangen visar upp en bild av hur tillvaron skall vara (Blehr 2000:19).

I julfirandet i Sverige, som bygger på en kristen värdegrund, Jesu födelse, finns ritualer som är världsliga såsom dans kring granen. Blehr benämner

dem med hänvisning till Moore & Myerhoff (1977) secular rituals eller civil religion (Blehr 2000:18). Inhemska svenskar dansar oftast utan att tänka, reflektera eller ifrågasätta att så sker.

Connerton anser i *How societies remember* att kropparna hos dem som dansar upprepar minnesriter, s. k. habit memories (vaneminnen) på ett invant sätt (Connerton 1989:23). Enligt Blehr syftar vaneminnen på de kunskaper, förmågor och känslor som finns lagrade i människors kroppar (Blehr 2000:24). Genom att dansa ”små grodorna” runt julgranen visar de vuxna som deltar för barnen hur det går till. Kunskapen vidarebefordras från en generation till en annan. Barnen härmar de vuxnas agerande, d. v. s. sången och rörelserna skall synkroniseras. Allt skall ske med en viss samstämmighet. Att delta skapar glädje och gemenskap. Därmed bekräftas idéer, värden och föreställningar genom kroppen.

Danserna ingår i barnens habitus som de får förmedlade av sina omsorgspersoner. Det som krävs är rutin menar Blehr, 2000:24-25. Genom att dansen kring granen återupprepas varje jul börjar man anse det meningsfullt att vara med. Upprepningarna innehåller minnen och mening (Blehr, 2000:72). Att dansa återkommande kring julgranen kan uppfattas av inhemska svenskar som en ”harmlös tradition” som bidrar till att skapa gemenskap. Denna tradition som kan äga rum både i privata hem och i offentliga lokaler är inte medvetet exkluderande. De som är där kan delta om de vill.

I Kalmar annonseras firandet i dagspressen och det är öppet för alla. Det finns individer bland informanterna som inte tycker att människor i Sverige tar den religiöst-andliga meningen med julfirandet på allvar. Här demonstreras sålunda skillnaden mellan presenterande och re-presenterande ritualer.

Enligt informanterna tillhör julfirandet såsom de är vana vid hemifrån, de presenterande evenemangen, medan de svenska tillhör de re-presenterande. För informanterna är det de kristna inslagen som dominerar julfirandet med kyrkobesökpsalmssång och stillhet. Eftersom det är så i Tyskland upplever de det som att det är ”det riktiga sättet” att fira jul på.

Då det finns personer i Kalmar som deltar årligen i firandet av julgransraskning med dans kring granen, på senare år har den ägt rum på yttre borggården vid Kalmar slott, lär det finnas många etniska svenskar som tycker

Julfirande i Gerts familj under uppväxttiden i Heimat. Notera julgranen till höger. I egenskap av julsymbol anses den vara en tysk, protestantisk företeelse som går tillbaka till 1600-talet och som importerats till Sverige (se Genrup, 1997:90). Ur: Gerts album

att det är ”det rätta sättet” att fira ut julen på. Båda inställningarna rymmer således värderingar. Inget är bättre eller sämre än det andra. Det som avgör hur individen väljer att fira en högtid beror på vad som känns traditionsenligt och meningsfullt i varje enskilt fall. Det har att dels att göra med vilka s.k. habit memories (vaneminnen) som finns lagrade i var och ens kropp och dels vilka habitus, med Bourdieus termer, som har traderats till dem, i synnerhet under barn- och ungdomsåren.

En annan skillnad hänger samman med det svenska midsommarfirandet och dansen kring midsommarstången. Då sjunger och dansar deltagarna i stort sett samma visor som till jul. Midsommarfirandet betraktas dock med positivare ögon av informanterna, eftersom det inte är kopplat till religionen och kyrkoåret såsom julen. Om etniska svenskar dansar kring midsommarstången då verkar det inte stötande snarare tvärt om. Både vid midsommar och jul kommuniceras dock etnicitet via ritualerna.

Midsommarfirande i Frithjofs familj i Sverige på 1960-talet. Den lövade och blomsterprydda majstången kom till Sverige från Tyskland under senmedeltiden. Den nådde först städerna och sedan landsbygden. Den flyttades av klimatiska skäl från maj till midsommar och blev en midsommarstång (se Genrup, 1997:93) Ur: Frithjofs album

B: Sverige har ju importerat många traditioner.
S: Det har jag sagt någon gång till svenskar, för jag sa att midsommarstången är ju inte svensk egentligen. Midsommar är ju något hedniskt. Och det är ju från första maj i Europa och det har jag sagt till svenskar och det var inte lyckat. Dom trodde inte på mig alls. Att jag tog bort det ifrån dom.
B: Sverige har importerat väldigt många seder från Tyskland.
S: Jul är ju sådan. Och sen när det gäller högtider i Tyskland. Mycket mer kyrkliga än här.

SYLVIA är medveten om att flera av de seder och bruk som förekommer i Sverige är importerade från Tyskland. Hon har försökt att framföra detta i möten med svenskar. Sylvias kommentar var menat som en saklig upplysning, men mottagarna uppfattade det inte så, enligt henne. Hennes kunskap om Tyskland som spridare av bl. a. seder och bruk bidrog till att få henne att hamna i ett överläge och mottagarna i ett underläge (se t. ex Genrup, 1997). Svenskarna upplevde det som att hon enligt Hylland Eriksen överkommunicerade (Hylland Eriksen 1993:107) sina habitus varvid de tog illa vid sig.

SÖTT OCH SURT - DE EXPERIMENTERANDE JAGEN

Informanterna kommer i detta avsnitt att berätta om sina upplevelser av svensk mat och i synnerhet det svenska brödet som inte liknar det tyska i smaken, vilket var något som de lade märke till tämligen omgående när de kom hit, då bröd är en basvara. De har upplevt det svenska matbrödet som sött.

”Tyskar reagerar ständigt på vår söta matbröt och söta sillsorter för att inte tala om Norrlands surströmming” (Genrup 1997:84).

Det kan synas som trivialt, men är en person van vid vissa smaker hemifrån, vill de gärna fortsätta att tillgodogöra sig dessa även om de byter land. Det ingår i tankarna om det goda livet att kunna få ut det bästa möjliga av tillvaron. Bristen på osötat bröd och då i synnerhet grovt bröd i Sverige, har resulterat i olika strategier från informanternas sida att hantera detta.

FRITHJOF har haft för vana att bunkra tyskt bröd i frysen för lång tid framöver när han väl fått tag på det. Hans bror tar med sig bröd när denne kommer på besök från Tyskland eller så har Frithjof handlat själv när han varit där.

HELGA skred till handling när hon inte hittade det hon sökte.

Men jag kunde baka själv nämligen. Vi hade en bagare i släkten. Och genom min man fick vi alltså ta reda på hur man gjorde. Och jag som hemmafru jag har bakat allt matbröd själv för jag tyckte det var godare och bättre.

Helga säger ovan att hon var hemmafru i Sverige. Som sådan har hon bakat bröd sedan 1960-talet. Därmed har hon bidragit till familjens ekonomi genom att hålla kostnaden för bröd nere.

MARIANNE med rötter i DDR konstaterade att: ”Det var hemskt det där söta brödet”. Hon försökte prova olika sorter och med tiden sade hon att hon vande sig, sedan åt hon inte så mycket bröd som innan hon kom hit.

ERIK intog ett förändringsperspektiv i berättandet, då han såg tillbaka och jämförde hur förhållandena var när han kom till Kalmar på 1970-talet med hur situation är nu.

Jag måste säga att det har hänt otroligt mycket i Sverige, sedan jag kom hit -72, så har man importerat mycket nya maträtter. Brödet har blivit mindre sött. Det finns variationer att köpa. Det är mycket anpassat till vad som finns i Centraleuropa.

Informanterna upplever att Sverige har förändrats med tiden beroende på att svenskar reser utomlands och invandrare bosätter sig här och frågar efter saker som de har varit vana att äta i sina hemländer. Därtill har det svenska inträdet i EU påverkat utbudet av varor. Informanterna betonar att de föredrar det osötade (surdegs)brödet framför det söta.

Etnologen Kurt Genrup anser att det går en sensorisk gräns i Östersjön mellan söt och sur smak, (Genrup 2001:74) norr om den dominerar det söta och söder om den det sura. Enligt Pierre Bourdieus teorier om att habitus styr människors handlande och beteende av det liv man levt, vilket påverkar

det sätt utifrån vilket personer handlar, tänker och orienterar sig i det sociala rummet. Erfarenheterna som är gjorda och minnena som har samlats arkiveras i kroppen och utgör ett system av dispositioner och vanor (habitus) som styr de strategier vi tillämpar och som står till buds i olika situationer och som utgör våra livsstilar. Smaken är sammanlänkad med habitus. Det som vi föredrar i fråga om mat, klädstil, konst etc. uttrycker vår smak. Genom smaken förfogar vi över ett instrument genom vilket vi kategoriserar både föremål och andra människor. Det används för att skapa distinktioner. Vi visar för andra vilka grupper vi vill tillhöra och inte. Smaken ingår sålunda i ett positioneringsspel. Informanterna använder sina smakpreferenser för att särskilja sig från de svenska. En dikotomisering äger rum, där den smak som de har fått med sig hemifrån upplevs som överlägsen den som finns i Sverige (Pierre Bourdieu i Arenor för alla (på nätet), Broady 1991, Bourdieu 1992).

KORV SOM GRÄNSMARKÖR - DET KRÄVANDE JAGET

Ett liknande förhållande som det berättas om ovan kan tillskrivas den tyska korvkulturen. ”Korven har fått en identifikationsstiftande betydelse i Tyskland då tysken identifierar sig geografiskt efter korven“ (Gorski 2000:39-40, egen översättning).

Maxim Gorski pekar på att det finns en riklig mängd regionala korvsorter i Tyskland, där regionerna har givit namn till dem såsom: Thüringer, Frankfurter, Regensburger eller Nürnberger Rotbratwürstchen liksom Västfalisk Pinkel (Gorski 2000:40). Informanterna har påtalat att de tycker att korvarna i Tyskland är ”godare” än de i Sverige.

DIETER ansåg att ”kvaliteten” på den tyska korven är ”bättre” i Tyskland än i Sverige. Den sydsvenska korvkonsumtionen har påverkats av tysk invandring (Genrup 1997:83) men tydligen inte i tillräckligt hög grad enligt Dieter. Han grundade sina synpunkter på följande argument:

I Tyskland är det förbjudet att ha mjöl och potatis och sådant i korven. Det får inte förekomma eller min mammas systers man han var slaktare och där vi kommer ifrån (Reichenberg). Då där hade han en korvspecialitet som bl. a. innehöll korn. Det måste vara någon typ av isterband. Och då var det tillåtet. Det var ju

Tjeckien då. Men efter kriget kom han till Bayern. Det fanns många landsmän där, så då tänkte han tillverka denna korven och då frågade han yrkesinspektionen eller var det var, om han fick göra det, men då fick han avslag. Det fick han inte göra, eftersom det innehöll annat än kött. En slaktare som fuskar med korven och har mjöl och sådant i, då stänger dom butiken. Han får yrkesförbud. Och det saknar jag, att här får korv innehålla i princip vad som helst.

I berättelsen ovan använder Dieter kvaliteten och den tyska lagstiftningen som gränsmarkörer i dikotomiseringen mellan tyska och svenska seder och bruk. Han hänvisar till de preussiska sederna i sitt berättande då han säger att det är ”ordning och reda” i fråga om tillverkningen av korv i Tyskland. Han saknar den ordningen här och han tycker att ”korven får innehålla i princip vad som helst”. Han berättade att det finns liknande regler för köttbanteringen, särskilt det som går under namnet ”Schnitzel”.

En episod bara, under min lärotid i Tyskland. Det finns ju längs Autobahn sådana här rastställen som ägs av staten som i sin tur arrenderar ut dem till privata. Och det var en dam som hade arrenderat två ställen som låg mitt emot varandra på var sin sida av Autobahn. Så ägde hon ett hotell i Heidelberg också. Så fick dom in en gäst en dag som hade beställt in Wienerschnitzel och så fick han sin schnitzel då och så upptäckte han då att det där var inte kalv, så han anmälde dom och för det första fick hon sitt arrende uppsagt. Hon fick 15 000 DM i böter, det var 1957. Det var mycket pengar och köksmästaren likaså och restaurangchefen 10 000 DM. Bara för att dom hade sålt Wienerschnitzel som inte innehöll kalvkött. Det är lagar.

Dieter återkommer till att bedömningen är hårdare mot fusk inom livsmedelsbranschen i Tyskland. I sitt berättande förordar han det tyska systemet, där en lag är en lag som efterlevs. Fungerande lagar är grundbulten i ett rättssamhälle, där dygder som ordning och reda är förhärskande. I Sverige respekteras inte vad ett varumärke som Wienerschnitzel innebär. Den får bara bestå av kalvkött och ingenting annat. I Sverige kallas schnitzel vad som helst i köttväg. Om personer i restaurangbranschen i Tyskland försöker lura sina kunder kan de bli åtalade och få betala dryga böter. Återigen hänvisar han till den tyska ordningen med kommentaren ”Det är lagar”. Underförstått så förhåller det sig inte i Sverige. Ur hans perspektiv finns en större respekt

för lagar och förordningar i fråga om hanteringen av mat i Tyskland än vad det gör i Sverige. Han hänvisar till den tyska synen på mat som ett medel i positioneringsspelet och även i detta fall används smaken för att skilja tyska och svenska seder och bruk åt.

Enligt Thomas Hylland Eriksen underkommunicerar en maktlös grupp sin särprägel, men samma grupp kommer att överkommunicera sin egenart om den hamnar i överläge (Hylland Eriksen 1993:107). Dieter positionerar sig i överläge då han anser att den tyska korven är bättre än den svenska både på grund av smaken och innehållet, han stödjer sig på tysk lagstiftning i sitt resonemang.

VODKABÄLTE OCH KONTROLL - DE OFÖRSTÅENDE JAGEN

Informanterna har i flera fall berättat om vilka upplevelser de har och har haft av husmanskosten och dryckeskulturen i Tyskland och Sverige. Enligt Gorski dricker en tysk i genomsnitt 143 liter öl per år. Genomsnittsbayraren konsumerar 200 liter öl. Lägger man till vin och Schnaps så rinner det i snitt 12 liter alkohol genom varje förbundstysks strupe (Gorski 2001:53).

När informanterna kom till Sverige lade de märke till människors alkoholvanor. **DIETER** som har varit verksamhet inom restaurangnäringen i Sverige hade följande synpunkter på beteendet hos kroggästerna.

D: - Ja, skillnaden är väl att man inte dricker sprit
i den utsträckningen i Tyskland som här.
Man har ett helt annat förhållande till alkohol.
Man går ut och tar sig en öl, det är helt normalt
och ett glas vin och man köper sina varor i vinhandel eller snabbköpet.
Det är helt normalt.
B: Vad tror du det beror på det här att det är så här hos oss?
D: - Jo, det är förmynderiet som har varit i mer än 100 år.
För det är förmynderi. Det är hyckleri också.
Idag, man försöker hålla dom där höga priserna som man har.
Eh* och man har ett specialavtal med EU att begränsa privatimporten.
Man säger att det är för folkhälsan man gör det där, men man talar

inte om att det är en mycket stor inkomstkälla för staten också.

B: Det här med ölstugor och så vidare och hanteringen av vin, det innebär väl egentligen att det borde finnas människor med alkoholskador även på kontinenten?

D: Givetvis, givetvis men du märker det inte. Du märker det inte. Du kan se ett och annat fyllo på vägen, men det är INTE vanligt. Den grundläggande skillnaden är. Jag tror att det gäller hela kontinenten, om du går ut en kväll och man blir riktigt packad så vill man inte visa det. Där är skillnaden, man släpper inte hämningarna och slår sönder och bråkar med folk, utan man håller sig undan och går helst hem och lägger sig. Det är nog den grundläggande skillnaden, så man skyltar inte med att man har druckit för mycket. Det gör man inte.

DIETER hade en mängd synpunkter på det svenska drickandet av alkohol. Han har fått ett insiderperspektiv från den svenska restaurangbranschen där han har varit verksam under många år. Han har kunnat studera människors agerande på krogen i Stockholm där han var verksam. Utifrån detta sa han: ”Man har ett helt annat förhållande till alkohol” i Tyskland. Han anser att det har funnits och finns ett ”förmynderi som har varit i mer än 100 år i Sverige” som har påverkat människors beteende. Han drar även paralleller till den svenska regeringens hållning under andra världskriget. ”Det är hyckleri också”.

Man säger att det är för folkhälsan man gör det där. När det egentligen handlar om ekonomi. Idag, man försöker hålla dom där höga priserna som man har. - Eh* och man har ett specialavtal med EU att begränsa privatimporten.

Det tolkar jag som att han menar att staten får in pengar via skatter på alkoholen och därför vill staten kontrollera både importen av vin och sprit och öl till Sverige och människors alkoholkonsumtion. Jag kontrade med att om det finns alkoholskador hos svenskar borde det finnas i Tyskland också.

”Givetvis, givetvis men du märker det inte.” När svenskar blir fulla, enligt Dieter, går de bärsärkargång, medan tyskarna går hem och lägger sig och sover. Sensmoralen är att det föreligger en skillnad i konsum-

tionen av alkohol och i beteendemönstret hos människor i Tyskland och Sverige. Om tyskar blir fulla så märks det inte. De vet hur de skall bete sig när de blir överförfriskade. De går hem och lägger sig och sover. De stör inte några andra människor. ”Man släpper inte hämningarna och slår sönder och bråkar med folk” som alltså underförstått svenskar gör.

ERIK lade till en annan dimension i diskussionerna om alkoholhantering och intag av spritdrycker i olika länder.

E: I Frankrike har dom stora problem med leverskador och sånt.
Det stämmer ju alltså. Man har ju alkoholrelaterade sjukdomar,
men frågan är vem som skall betala det. I dom länderna så är det ju
oftast individen som drabbas mest då va. Det beror på vad man ställer
för krav på, när det gäller försäkringsfrågor och sånt.
Alla har ju ett dåligt samvete kan man säga,
när du går in på ett systembolag och i en liten ort som Borgholm,
där du har tre tusen invånare och alla känner alla
och så kommer du in och det är fortfarande så än i dag år 2000
att man, *ja, eh, man känner sig kanske lite obehaglig /

B: Känner du dig bevakad?

E: - Ja, men jag menar. Tänk dig om du skulle köpa hur mycket som helst. Då skulle kanske någon. Jag känner mig inte bevakad för att jag är invandrare. Jag har aldrig brytt mig om (det) men,* jag vet ju att svenskarna i gemen bryr sig, att han köpte 5 flaskor Jameson eller nåt sånt. - Ja, sedan att man dricker på helgerna, sedan att man då skall tömma en flaska när man öppnat den. Det är obegripligt.

Människors förhållningssätt till alkohol i Sverige, enligt Erik, är förknippat både med förbud, tabun och social kontroll. Vissa dricker alkohol för att dricka sig fulla, medan andra konsumerar vin till maten såsom på kontinenten, utan att det går över styr. När vi talades vid bodde Erik i Borgholm på Öland. Sens moralen i hans berättelse handlar om den sociala kontrollen som finns på en liten ort som Borgholm, när någon går in på Systembolaget för att handla. Det av Erik upplevda intresset från omgivningen för hans inköp av alkolhaltiga drycker hade inte något att göra med att han var invandrare, utan vad han köpte och framför allt hur mycket. Den sociala kontrollen rörande inköp på Systembolaget gäller alla enligt Erik. Hade alkohol kunnat

köpas i exempelvis en matvarubutik hade inte införskaffandet stigmatiserats på detta vis.

HELGA berättade att det betraktas som normalt i Tyskland att det finns ölstugor s.k. ”Gasthaus” och liknande dit folk går för att ta en öl. Hon gav ett exempel när hon var med i en förening i Tyskland, där de både dansade och spelade musik. Efter dansträningen, som pågick ett par timmar en kväll i veckan, gick de som hade lust ut efteråt.

Och då även om det var mest killarna som gjorde så var (jag) med som flicka också någon gång ibland. Och så drack man sin öl och så hade man alltså eftersnack och ja sen gick man hem och sen var det inte mer med det.

Vad jag känner till finns inte några ölstugor i Kalmar längre, det fanns en fram till 1950-talet som låg i hörnan Storgatan/Proviantgatan (Linde & Ottosson, 2007), däremot förekommer det att folk går ut efter arbetsdagens slut och tar en öl tillsammans på någon av de pubar som finns, ungefär som Helga berättade att hon brukade göra i Tyskland, vilket kan vara en indikation på import av seder utifrån.

SYLVIA var väl hemmastadd med terminologin vodka- och ölbälte i egenskap av läkare. När vi diskuterade saken sa hon att det är ett faktum. I Tyskland föreligger geografiska skillnader i drickandet. Det dricks mer sprit i norra delarna av Tyskland än i de södra. Det kan förklaras med att norra Tyskland befinner sig närmare vodkabältet än södra Tyskland. Sverige ingår i vodkabältet.

Såsom när det gällde brödet, korven och schnitzeln positionerar sig informanterna i situationer, där de gör jämförelser mellan ”tyska” och ”svenska” vanor och sådant som de finner ”konstigt” i Sverige i försöken att göra det oförståliga förståligt (se Horsdal 1999).

I många fall förordar de sedvänjor som de har vuxit upp med, vilket har med habitus att göra och de dispositioner som informanterna har fått traderade under barndomen i Tyskland.

KONKURRENSEN OM NATUREN OCH FRITIDSHUSEN - DE SÖKANDE JAGEN

I detta avsnitt berättar informanterna om sina upplevelser av tyska turister i Kalmartrakten. Jag frågade för att ge dem en möjlighet att presentera motbilder till de stereotyper om svenskars syn på tyska turister som framkommer i Kurt Genrups bok *Germania och Moder Svea* (1997). Några av Genrups informanter säger så så här om tyska turisters besök på Kalmar slott.

”Den tyske turisten har en låg tröskel - det är hårfint mellan motsatserna missnöjd-nöjd”.

”Schablonen om de tyska besökarna är att de kan allt och allt skall vara i tid - man kan ej låta dem vänta även om det händer något oförutsett”.

”Jag har kollegor här som har fördomar mot tyskarna och inte gärna vill guida dem”.

”Tyskarna skall behandlas kort och korrekt. De är mycket besvärliga - allt som står i programmet skall göras till 100% (...) ” (Genrup 1997:27).

De personer som Genrup har intervjuat yttrar sig utifrån en av dem upplevd hotbild som ger uttryck för ett avund- och lillebrorskomplex (Genrup, 1997:32). Antropologen Thomas Hylland Eriksen anser att:

”Forskning kring etniskt identitetsskapande och gränsupprätthållande pekar på att etniska identiteter tenderar att få störst betydelse i situationer av förändring, konkurrens om resurser och hot mot de etniska gränserna” (Hylland Eriksen 1993:127).

Under lång tid var det inte tillåtet för icke inhemska svenskar att köpa mark i ”attraktiva områden” på Öland och i Kalmartrakten enligt svensk lag. Den rätten var förbehållen svenskar. Det var en av anledningarna till att Gert, Helga och Erik ansökte om att bli svenska medborgare, vilket de kommer att berätta om längre fram. Den svenska naturen fungerar/har fungerat som en pull-faktor på de tyska turisternas intresse. Den utgör en plats för konkurrens och kamp om resurser mellan svenskar och exempelvis tyskar. Därmed blir den en plats för identitetsskapande och upprätthållande av gränser. Det finns särskilda mäklare som har riktat in sig på den tyska marknaden för att sälja småländska och öländska fritidshus och bostäder. Då och då annonse-

rar de efter hus i lokalpressen. En annons kan vara utformad på följande sätt. ”Kapitalstark tysk familj som har anknytning till Sverige, söker genom oss torp eller fritidshus på Ostkusten eller på Öland”.

Tyskars intressen för Kalmar län behandlas i lokalpressen nästan varje år inför sommarsäsongen, då det finns artiklar på detta tema. I Barometern 06-06-10 skriver Mirjam Frylestam att Michael Kitzel, inflyttad från Tyskland, har gjort en förstudie om tyskars intresse att flytta till Öland på uppdrag av Näringslivskontoret i Borgholms kommun. Kitzel säger att det finns ett stort intresse för Sverige i norra Tyskland. Ett tiotal tyskar vill flytta till Borgholms kommun på Öland och 44 önskade mer information.

Med anledning av de tyska köpen av stugor förekommer en del oenighet mellan den inhemska befolkningen och de inflyttade tyskarna, vilket Dieter Müller har berört i artikeln Sveriges nya tyskar : myter och konflikter på den svenska landsbygden, 1998. Enligt Müller, finns det svenskar som anser att de tyska husköparna bidrar till att priserna på fritidshus går upp, medan andra tror att stugorna skall ta slut, därav konkurrenssituationen.

Tina Jeppsson skriver i Barometern 06-03-17 att den svenska naturen är en stor exportvara. 1991 köpte 1500 tyskar fritidshus i Sverige. 2006 räknar man att 7000-8000 tyskar gör det samma. Under ett möte med projektet Bebo landsbygd som Berndt Elmberg var initiativtagare till yttrade sig Akko Karlsson, bygdeutvecklare från Gamleby, att svenskarna måste själva bestämma hur de vill ha det, sätta regler för husköp och koppla markägande till permanentboende. Informanterna som jag har intervjuat har liksom jag noterat lokalpresssens intressen för tysk turism. Under våra samtal frågade jag hur det kommer sig att Kalmartrakten och Sverige var/är intressant ur tysk synvinkel.

MARIANNE säger:

Det är mest för att det är lugn och ro här, tror jag. Däremot har dom ju kommit på att det är inte så billigt. Det är ganska dyrt här i Sverige, förr var det väl bättre med den svenska kronan. Men det är dyrt för dom ändå. Dom tar med sig deras livsmedel och drycker och så. Det är därför dom köper sommarhus här. Och sen vill dom leva i lugn och ro här att komma bort från jäktet och miljön är bättre och luften är mycket bättre.

Hon kom fram till ungefär samma slutsats som Müller har gjort. I berättandet beskriver hon genomgående de tyska turisterna som ”dom”, det vill säga en grupp som hon inte ingår i själv, eftersom hon är permanent boende i Sverige. Det är den svenska naturen med drömmen om lugn och ro som hägrar för de tyska turisterna. Den symboliseras av en röd stuga med vita knutar som de har fått via Astrid Lindgrens böcker som utspelas i Vimmerbytrakten och som har filmatiserats.

Enligt Marianne anser tyskar att det är dyrt att turista i Sverige. De föredrar att köpa en stuga. De tar med sig de varor de behöver från Tyskland för att slippa extra kostnader, när de kommer till Kalmartrakten. Sökandet efter lugnet och ron är ett sätt att slippa stressen i Tyskland, vilket tyder på att det är en kombination av pushfaktorer (längtan bort från något) och pullfaktorer (längtan till något) som styr turismen och husköpen till Kalmar län. Det hänger samman med vad som ingår i deras tankar om ”det goda livet” och hur de skall nå dit. Tyskland beskrivs negativt och är synonymt med stress och mot det sätts stereotyperna om det lugna och rena Sverige.

SAMMANFATTNING

När någon byter land för kortare eller längre perioder är det ofta skillnader i seder och bruk som uppmärksammas på den nya platsen. Man ställer det invanda mot det nya och försöker ta in vad det är som händer i försöken att göra tillvaron begriplig. Horsdal anser att människor gör jämförelser kontinuerligt. ”Jämförelser är en metaforisk process som knyter samman och utvidgar erfarenhet” (...) (Horsdal 1999:19, egen översättning). I drömmen om det goda livet försöker var och en att få ut det mesta möjliga av tillvaron. Uppfattar man då att det finns element i det tidigare livet som inte går att få på den nya platsen kan detta uppfattas som en brist och en saknad.

Informanterna har i detta kapitel berättat om upplevda ”konstigheter” i seder och bruk som de har noterat i Sverige, då de har jämfört med hur det var/är i Tyskland i försöken att göra det oförståliga förståligt enligt Horsdal 1999. Det finns en kritik i berättandet mot den tyska barnuppfostran som informanterna upplever som auktoritär. I Sverige respekteras barnen, enligt dem, på ett annat sätt än vad de gör i Tyskland.

Den svenska barnuppfostran får emellertid kritik i Sverige ibland för alltför slapp disciplin. I berättandet om Tyskland återkommer dygderna som viktiga inslag. Birgitta reagerade över att hon betraktades som någon som skulle ”disciplineras” när hon var barn och lyda sina föräldrar vilket hon hade invändningar mot. Detta sätt att fostra barn ingick inte i hennes syn på innehållet i det goda livet, medan exempelvis Frithjof var sträng mot sina söner, när de var barn. Han har dock ändrat sig med tiden och anser att han ställde för stora krav på sin fru och sin barn med sin ”supertyska inställning” som han kallar det för.

I informanternas möten med olika företeelser i Sverige har de funnit en mängd brister, på grund av att de upplever en saknad efter det som de hade förut. De äldre informanterna har berättat om hur de har tillämpat olika strategier för att hantera detta förhållande. När det gäller brödet så har exempelvis Frithjof bunkrat när han har besökt Tyskland och fått besök av sin bror som har fört med sig tyskt bröd till Sverige. Helga har bakat bröd själv. Marianne åt mindre bröd här än i Tyskland. Erik anser att det har skett en stor förändring på livsmedelssidan i Sverige från 1970-talet då han kom hit i förhållande till nutid. Det har, enligt Erik, blivit mycket ”bättre” med tiden, eftersom utbudet av varor har ökat, däribland tillgången på olika sorters bröd.

Skillnaden mellan det söta svenska brödet och det tyska surdegsbaserade har sin grund i att det går en sensorisk gräns i Östersjön, där Sverige under slutet av 1800-talet och hela 1900-talet har sötat allting med socker, eftersom det har varit ett billigt livsmedel, vilket tyskarna inte har gjort (se Genrup 1997). Tyskarna anser att de är mer kultiverade när det gäller smakbrytningar än vad vi är i Sverige, fastän det håller på att bli ”bättre” här, enligt informanterna.

Smaken hänger samman med habitus och de dispositioner som förkroppsligas i oss från barndomen. Informanterna upplever att de smaker som de har fått med sig tidigt i livet är dem som de är mest förtrogna med. Hade de levt någon annanstans, där andra smaker traderats, hade de troligtvis förordat dessa. Dieter diskuterade frågan om korvtillverkning och serveringen av Wienerschnitzel på restauranger. Normerna och reglerna kring maten har i vissa fall sin grund i den tyska lagstiftningen som bidrar till skapandet av

dygder som ”ordning och reda”. Informanterna har reagerat på den svenska statens inställning till alkohol, eftersom den bara går att köpa på en plats i samhället, Systembolaget. Det innebär att konsumtionen är förknippad med förbud, tabun samt social kontroll. Det ligger i statens intresse att kontrollera alkoholkonsumtionen, dels ur ett folkhälsoskyddsperspektiv dels på grund av skatteintäkterna. Dieter anser att många svenskar dricker alkohol för att supa sig fulla. I Tyskland är det förknippat med skam att vara full. ”Man skyltar inte med det”, säger han. Inställningen i Tyskland till alkohol är en annan, det finns Gasthaus dit folk går för att ta en öl efter arbetet och det är inte förknippat med tankar om skuld eller skam att ta en öl. Så börjar det bli här också, det finns personer som går till puben exempelvis efter arbetet för att äta och ta en öl.

Informanterna har jämfört firandet av högtider och festseder i Tyskland och Sverige och kopplingen till den evangelisk-lutherska tron. Katrin och Erik anser exempelvis att det finns världsliga inslag i firandet av julen som inte existerar i Tyskland. ”Det är inga hoppande grodor där”. Här är dansen kring julgranen en ritual som ingår i utövarnas habitus. Det är en sed som informanterna inte är bekanta med från barn- och uppväxttiden i Tyskland. Eftersom dansandet inte ingår i deras habitus upplever de det som ”konstigt”. De presenterande ritualerna är de däremot uppvuxna med. De ingår i deras habitus, medan de re-presenterande är något de har tagit del av senare i livet, och som de har svårare att ta till sig. De betraktar religionsutövningen som striktare i Tyskland än i Sverige. Anna Johansson menar att den evangelisk-lutherska tron är en västerländsk kristen metaberättelse (Johansson 2005:14). Genom att ta avstånd från det svenska firandet definierar informanterna sig genom s.k. symbolisk inversion (se Lindqvist 1991:105) d. v. s. de talar om vad de *inte är* och ställer sig själva i motsats till de svenska livsformerna. Konstruktionen av dem själva blir då de ”seriösa” och ”mer andliga” personerna.

Informanterna har dock uttryckt en positiv syn på det svenska midsommarfirandet, fastän det i stort sett är samma danser som återkommer runt midsommarstången. De lägger inte in samma värdering i detta dansande eftersom det inte är kopplat till religionen. Dansen runt midsommarstången upplevs som en kuriös svensk sed.

Sylvia har försökt att informera svenskar om att många av de högtider och festseder som firas i Sverige har tyskt ursprung och då har svenskarna tagit illa vid sig, enligt Sylvia. De upplever inte att hon har kommit med fakta, utan att hon har befunnit sig i överläge när hon har förmedlat denna information. Sådana situationer kan bidra till spridandet av stereotyper som att tyskarna är ”kaxiga”, besserwissrar” etc. enligt Genrups resonemang 1997:17, 24, fastän det inte var syftet från informanternas sida.

De upplevda olikheterna har sin grund i vilken habitus som var och en har haft med sig från Tyskland och hur dessa har värderats i Sverige. Av betydelse är också vad som informanterna anser skall ingå i drömmarna om det goda livet, då de i positiva ordalag framhåller synen på könsrollerna och barnuppfostran i svensk tradition, medan det har funnits annat i Tyskland som de har tyckt bättre om såsom maten, synen på alkohol och julfirandet.

Midsommarfirande i Frithjofs familj 1965 i Oskarshamn. Frithjof beskrev Oskarshamn som sin Heimat i Sverige. Det var där som han fick sitt första arbete, när han kom från Tyskland. Ur: Frithjofs album

8. Resenärer och medlare mellan regionala och nationella tillhörigheter

Jag vet inte riktigt om jag någonsin kan komma till ro.
Alltid saknar jag någonting, antingen jag är i Sverige
eller i Tyskland. … Det är inte lätt att vara hemma i
två länder och två kulturer, men det är en stor tillgång.
(Silvia Dürmeier, I: Invandrare och minoriteter 3/1992:14).

Tyskland är ett nära grannland. Kontakterna mellan Tyskland och Kalmartrakten har som tidigare nämnts existerat sedan medeltiden. Många tyskar har slagit sig ned här, bildat familj och skaffat barn under årens lopp (se t. ex. Selling 1982:45-48).

I den Westrinska samlingen[49] på Kalmar läns museum finns biografiska uppgifter nedtecknade om personer med tysk bakgrund som har bott i Kalmar. Några av släkterna har lämnat staden och andra har dött ut, men det finns individer som bär sina tyska efternamn, då namnen har ärvts och förts vidare av männen i familjen. Döttrarna kan ha gift sig och fått andra namn eller dött ogifta. Arkivet är en källa till stor glädje för släktforskare både i Sverige och Tyskland. Uppgifter av denna art kan ha gått förlorade under krigen som har ägt rum i Tyskland, varför informationen på Kalmar läns museum är ovärderlig ur tysk synvinkel. Tyskarna har varit/är rikt representerade i Kalmars historia inom ett flertal områden i samhället. Några har varit/är tongivande inom ekonomi och näringsliv fram till dags dato.

Att tyskar har rest till Kalmartrakten kan ha sin förklaring i det geografiska avståndet. Det är inte långt mellan Kalmar och Tyskland. Östersjön har varit och är förbindelselänken. Fram till andra världskrigets utbrott var det vanligt att bedriva studier i Tyskland. Det har funnits rikligt med relationer på mellanmänsklig nivå mellan Sverige och Tyskland. Av turismen till Kalmartrakten att döma är det många tyskar som hyser intresse för den småländska och öländska naturen som är mycket uppskattade (se Müller 1998, 1999). Tyskar köper stugor för att tillbringa sina lediga stunder här och det blir fler och fler som slår sig ner permanent, såsom informanterna har gjort. Det finns en längtan bort från det tättbefolkade Tyskland till den mindre befolkade Kalmartrakten och drömmen om den röda stugan och det goda

livet har fungerat som pullfaktorer hit. De äldre informanterna som kom hit efter kriget och flera av de andra har levt längre i Sverige än vad de har gjort i Tyskland. De befinner sig stundom i ett mellanläge, som mediatorer (medlare) eller ”resenärer” mellan tysk och svensk regional och nationell tillhörighet. I Tyskland anses de som väl förtrogna med svenskheten eftersom de har bott här länge.

KATRIN säger exempelvis att när hon har vistats i Tyskland har hon fått frågor om Sverige och svenskarna som hon har besvarat utifrån de erfarenheter hon har gjort under alla år hon har levt och arbetat här.

Det är så komiskt ibland. Svenskarna säger ofta att tyskar som de träffar på olika semesterorter i Europa är så högljudda. Tyskar tycker att italienare är så högljudda. Det verkar alltid som att den som bor söderut är mer högljudd och störande. Tyskarna är mer påstridiga att försvara sin ståndpunkt. Svenskarna är undvikande. Helst ger de inget definitivt ställningstagande. Se i politiken t ex. Tyskarnas sätt att köra bil på Autobahn är anmärkningsvärt (negativt i Sverige som jag instämmer med). Allt är mer hektiskt och sedan överallt: Följ folk. Ta till exempel abortfrågan. Den stora andelen katoliker särskilt i södra Tyskland gör frågan kontroversiell än idag. Skilsmässorna är flera än tidigare som i Sverige. Det går i vågor. Vi får väl se hur barnen i skilda familjer vill ha det som vuxna.

I berättelsen reflekterar hon över svenskars syn på tyskar som hon har uppmärksammat. Hon konstaterar att upplevelsen av att någon är högljudd och därmed störande förskjuts söderut beroende på i vilket land en person befinner sig när frågan diskuteras. I Sverige upplevs tyskarna som högljudda och i Tyskland anses italienarna ha samma egenskaper. Genom att komma med den förklaringen tonar hon ned den negativa synen på tyskar i Sverige. När någon i Tyskland frågar Katrin om svenskarnas relation till alkohol mildrar hon den bilden genom att säga att det är en liten minoritet som har dessa problem. Sverige befinner sig i vodkabältet medan Tyskland ingår både i vodka- och ölbältet (Lynn 1971). Frågan om hur informanterna uppfattar sig själva idag har genererat vad jag upplever som en rörlig, reflexiv och ambivalent identitet. Antropologen Lila Abu-Lughod kallar per-

soner som lever med dubbla tillhörigheter för ”halfies” (1991:137ff). Victor Turner använder uttrycket ”betwixt and between” (Turner 1967, Hylland Eriksen 1993:192). Mary Douglas identifierar dem som etniska anomalier (1967) och Harald Runblom skriver att många emigranter lever mellan två hemländer, det gamla landet och det nya. Han konstaterar att det kan finnas en viss funktionsfördelning mellan dem där hemländerna har olika kompletterande roller i emigranternas liv (Runblom 2002:363).

Sociologerna Zygmunt Bauman och Mike Featherstone diskuterar olika livsstilar som de anser att människor som lever i det postmoderna samhället använder sig av som strategier i strävan efter det goda livet (Bauman 1997, Featherstone 1994). Jag anser att informanterna kan betecknas med metaforen ”resenärer”” mellan olika regionala och nationella tillhörigheter, då de både i tankarna och rent fysiskt åker fram och tillbaka mellan Sverige och Tyskland.

I den bästa av världar kan de ta till sig de seder och bruk som finns i Sverige och Tyskland som passar dem bäst och göra dem till sina och därmed skapa en egen och ny ”mixad” tillvaro. I vissa fall har dock de äldre informanterna omgivits med en negativ konnotation i den svenska kollektivtraditionen, med hänvisning till Tysklands nazistiska förflutna, i vilken de klassificeras som nazister, vilket har stigmatiserat deras tillvaro och försvårat vardagslivet för dem i kontakterna med etniska svenskar.

Katrin är osäker på sin tillhörighet. När jag frågade henne vad som var Heimat för henne sa hon: ”Det vet jag inte riktigt själv. (…) Jag kan säga som så: Sverige är mitt land, men Tyskland är mitt hem.” I sitt uttalande gör hon en distinktion mellan land och hem. Det som hon kallar för hem hör ihop med Heimatdiskursen, vilket diskuterats tidigare. Det är hennes regionala hemort som hon tänker på som Heimat. Katrins Heimat innefattar alla de känslor och tidigare upplevelser hon hyser för sin barndomsbygd i Wittenberge och de omsorgspersoner som fanns i hennes närhet, när hon växte upp. Heimatkänslan tycks förstärkas då hon befinner sig på ett visst avstånd från den och inte lever i den dagligdags som en nostalgisk tillbakablick.

Uppkomsten av Heimat-diskursen är förknippad med bildandet av den tyska nationalstaten efter kriget mot Frankrike år 1871 och de spänningar som fanns mellan regional och nationell identitet. Spänningarna hade sin

grund i moderniteten. Tyskland genomgick en snabb industrialisering mellan 1840 och 1900. Samtidigt ägde en urbanisering rum och folk flyttade från landsbygden till städerna (se Boa & Palfreyman, 2000:1, von Krockow, 1991).

Denna förändring i boendet och livsmönstret skapade en längtan ”hem” till landsbygden och naturen hos en del av de nyinflyttade stadsborna. På liknande sätt har det varit för informanterna som lämnade Tyskland för Sverige. Då de lever här längtar de understundom ”hem” till sin/sina tyska Heimat. Det vill säga barndomens och uppväxttidens hembygd och omsorgspersonerna som fanns i deras liv då. När de återvänder till sina forna Heimat upptäcker de fördelar med livet i Sverige och saknar sådant som de anser inte finns i Tyskland som lugnet, stillheten och närheten till naturen samt sociala förmåner som barnomsorgen.

Det bor färre människor i Sverige, varför trafiken inte är lika omfattande som i Tyskland, vilket uppfattas som en tillgång. Katrin anser sig ha varit lyckligt lottad. Hon har kunnat åka ”hem” till ”sin tyska Heimat” regelbundet, efter det att hon bosatte sig i Sverige. Det tar inte lång tid att resa mellan hennes hemort i Sverige och norra Tyskland där hon har sina rötter. Hon reste dit för att träffa sina ”gamla” klasskamrater som regelbundet ordnade klassträffar och sin närmaste släkt.

Språket utgör en viktig del i identiteten. Katrin har fortsatt att läsa tysk litteratur i Sverige[50]. Genom litteraturen har hon behållit det tyska språket, fastän hon lever i en svensk miljö för övrigt. När Tyskland återförenades 1989 öppnades nya möjligheter för henne. Hon skriver i ett brev till mig att hade det hänt tio år tidigare skulle hon ha kunnat tänka sig att skaffa sig en tvårumslägenhet i sin gamla hemstad. Men hon insåg att två bostäder med resor fram och tillbaka, som det skulle bli fråga om, var för mycket. Att hon inte flyttade till Tyskland helt och hållet berodde delvis på att sonen inte var intresserad av att följa med.

GERT har haft möjlighet att besöka DDR, vilket han gjorde så länge hans far var i livet. Fadern dog året innan muren föll och han fick inte uppleva enandet. Det gjorde att Gert kunde upprätthålla banden med Tyskland decennier efter det att han lämnade landet och bodde i Sverige. Han hade både

tillgång till en viktig omsorgsperson och barndomsmiljön i Heimat, samtidigt som han hade sin ”egen” familj som bodde i Sverige. Enligt min tolkning har han maximerat tillvaron och tagit till sig det bästa i de två länderna.

Resenärsituationen är dock inte enkel för informanterna att hantera. Att stå med ett ben i varje land blir kluvet. Den visar sig när det är idrottsevenemang. Gert skriver att han alltid hejar på Sverige, utom när Sverige spelar/tävlar mot Tyskland. Då håller han inte på någon. De tillfällen då han känner sig mer som tysk är när han talar med tyskar och använder Sie-formen i språket. I Tyskland duar man inte folk på samma sätt som i Sverige. Sie-tilltalet visar på respekt för den tilltalade. (Respekt är en av de klassiska dygderna, vars innehåll värderas högt av Gert).

Då **BIRGITTA** kunde besöka sin hemort Alt Karbe i Pommern 1992 upplevde hon en skillnad. Resan utgjorde det som jag tolkar som en brytpunkt i hennes liv. Efter det säger hon att hon inte kände någonting längre för platsen, vilket hon var tacksam för. Orsaken var att den ligger som Birgitta beskriver det: ”I ett annat land, och andra människor äger den gård som tidigare under generationer tillhört min släkt”.

Det är främst omsorgspersonerna som har bebott en viss plats som räknas i första hand. När Birgittas familj förlorade sitt hus i samband med kriget försvann ytterligare en anknytning till bygden, men hon sörjde länge över att hon inte kunde besöka det forna hemmet. Att se platsen och huset blev till en ouppnålig dröm. Runblom menar att personer som befinner sig utspridda från hemlandet (i diaspora), kan referera till och identifiera sig med ett område som de har förlorat eller som är eller har varit ockuperat, kanske sedan lång tid tillbaka (Runblom, 2002:362). Under de första åren som Birgitta levde i Sverige genomgick hon det som hon kallar en ”identitetsökarperiod”.

Att hitta sin identitet. Hur gör man det när man ingen identitet har och ingen kan få? En tysk identitet ville jag givetvis inte ha på den tiden, när allt, absolut allt som tyskarna någonsin gjort och sannolikt någonsin skulle komma att göra var negativt och av mindre värde. En svensk identitet kunde jag inte få. Jag ”hörde inte till”. Jag var annorlunda, naturligtvis.

Hon ger uttryck för att hon inte kände sig accepterad av omgivningen i Sverige i början. Hon hade en tysk identitet, men den ville hon inte ha. Hon fick svenskt medborgarskap efter att ha bott i Sverige i sju år, men hon kände att hon likväl inte hörde till och att hon var ”annorlunda”. Med tiden så blev dock tillvaron bättre för henne. Hon har levt större delen av sitt liv i Sverige. Det har resulterat i att hon anser att Sverige är hennes hemland trots allt.

Idag kan jag svårligen tänka mig flytta ”tillbaka” till Tyskland. Det Tyskland som jag lämnade var kaos och min hemby finns inte mer. I alla fall inte som den var förut. Dagens Tyskland är trångt, i motsats till Sverige, där vi har svängrum, och stressigt.

Hon kan inte tänka sig att flytta tillbaka till Tyskland. Hennes hemby såsom hon minns den finns inte längre. Hon uppskattar tillvaron i Sverige, då det är gott om plats, men hon fungerar såsom Katrin, som en medlare. När någon i Tyskland exempelvis har synpunkter på svenskars alkoholvanor tar hon svenskarna i försvar och tvärtom när det gäller de högljudda tyskarna. Jag frågade henne om det fanns tillfällen då hon kände sig mer som svensk respektive tysk.

Jag känner mig nästan alltid mer som svensk. Jag har ju bott i Sverige i snart 59 år av mitt snart 65-åriga liv. Om Sverige spelar fotboll eller något liknande mot Tyskland så vet jag inte vem jag skall heja på. Då får det bli ”må bästa lag vinna”. I samband med andra evenemang håller jag i regel på Sverige.

FRITHJOFS bror bor i Tyskland. Det innebär att han åker dit och hälsar på regelbundet. Brodern besöker honom årligen. Frithjof säger att han känner sig som svensk när han reser utomlands och när han berättar om sina svenska förfäder. Han känner sig som tysk, när han är på syskonträff då systern kommer från USA och brodern från Tyskland. Deras gemensamma språk är tyska, vilket indikerar att språk och identitet har starka kopplingar.

Den nationella identiteten har inte haft så stor betydelse för **HELGA**. Hon har också kunnat resa hem och hälsa på sina syskon som samtliga bor i Tyskland, så banden och rötterna bakåt finns kvar även om föräldrarna inte lever. Hon har alltid varit medveten i Sverige om att hon har en annorlunda bakgrund.

Jag kanske är rätt tålig eller jag är kanske alltid pigg på nytt och inte så bunden, tror jag. Utan att blir det ett annat land, så skall man anpassa sig efter deras sätt att vara, och så kan man ta in det man känner hemifrån. Och idéer hemifrån, och sen kan man ju antingen leta sig fram till eller göra själv när man *. Man lär sig eller man kan lära sig när man är intresserad.

Helga säger att hon är både ”tålig” och ”pigg på nytt” och ”inte bunden”. Hon framför vikten av att anpassa sig till nya seder och bruk när en person byter land. Att komma till Sverige från Tyskland var en kontrast för henne. När hon anlände hit, gifte sig och bildade familj var hon upptagen med det och funderade inte över tillhörigheten. Det var vardagslivet med barnuppfostran som tog överhanden. Jag tog upp frågan om tillhörigheten även med **DIETER** och jag råkade då säga fel. I stället för att fråga om han hade en fot i varje land, blev det ett ben i varje tass, varvid han snabbt replikerade. ”Ja, hade man fyra ben skulle jag säga så här, att jag har tre ben här och ett i Tyskland”.

ERIK sade att han upplever sig mer som svensk i Tyskland än tysk i Sverige. ”Ingen i det här landet ser mig som tysk i ordets rätta mening, tror jag. Trots allt är min historia i Sverige numera 37 år.” Efter att ha levt och arbetat i Sverige i 37 år så överstiger den tiden den period då han bodde i Tyskland. Han bestämde sig tidigt för att det var i Sverige som han hörde hemma.

Från första dagen i stort sett. Jag packade bilen och körde hemifrån. Varför jag flyttade hit. En anledning var att jag kände mig psykiskt sjuk alltså av den närhet som var där nere, av trafiken.

Han hänvisar till ”närheten” och det tolkar jag som att han menar att det bor mycket mer människor i Tyskland än vad det gör i Sverige samt att den sociala kontrollen under uppväxttiden i Markgröningen var stor. Han var ständigt påpassad, eftersom folk visste vem hans föräldrar var. Därtill kommer trafiken. I ett senare samtal nämnde han även att det som hände under nazitiden i Tyskland har påverkat honom, fastän han inte var född då. Den nazityska diskursen är inte förenlig med hans värderingar. Erik bar på det som Karin Johannisson kallar bortlängtan (Hinausweh) när han levde i Tyskland, där hemmet symboliserar klaustrofobiska rum som måste undflys

(Johannisson 2001:20) samtidigt som han reser hem för att besöka staden vid den årliga hembygdsfestivalen. Ett av skälen till att han känner sig som svensk är att folket i Schwaben, det område i Tyskland som Erik kommer från, skall ha samma germanska ursprung som svenskarna, enligt Erik.

I mitt fall var det s.k. svenska inga problem alls. Jag kände mig redan från början ganska lik svenskar och föredrog i princip allt som fanns i det här landet. Det här var 1968 som jag först kom hit. F.ö. berättade en gammal skolkamrat för mig, att just Schwaben och svenskar härstammar från samma germanska stam, de s.k. Sueben eller Sueven.

Erik använder historiska band som belägg för den släktskapskänsla som han kände med svenskar när han kom hit. Slutsatsen han kommer fram till är att hans upplevelser inte var märkliga.

Som du förstår ser jag mig mer som Schwabe och inte som tysk. Tyskland har ju inte funnits längre än ca. 150 år. Alla delstater och folkslag med sina dialekter har sin egen identitet. På så vis kan jag känna mer gemenskap med en schweizare än en från Niedersachsen eller Hannover. Heimat är givetvis Markgröningen. Mina hem har alltid varit där jag befann mig. Skillnaden är ungefär som med språket. Tyskan sitter i en annan del av hjärnan jämfört med svenskan. När jag lyssnar till mina många öländska kompisar och deras barndomshistorier så finns i min värld liknande, fast i södra Tyskland. Ungefär så är det.

Han betonar att det är den regionala identiteten som är starkare för honom än den nationella, med hänvisning till att Tyskland blev nationalstat sent. Den regionala identiteten är som tidigare nämnts knuten till Heimatdiskursen. Skillnaden mellan hem och Heimat förklarar Erik med att det sitter i olika delar av hans hjärna, som tyskan och svenskan. Eftersom han är född och uppvuxen i Tyskland är Schwäbisch hans första språk.

Relationen till modersmålet diskuterar flera emigranter i antologin *Exile and displacement : Survivors of the Nazi persecution remember the emigration experience,* där en av dem skriver. ”I go with those who hold that one´s first language remains throughout life the ’real language’” (Page 2001:29). Hur länge Page än har levt i USA och fastän han är professor i engelska så känner han sig inte lika bekväm med språket som en inhemsk amerikan[51]. Erik jäm-

för sina öländska vänners barndomshistorieberättande med de upplevelser han hade i Tyskland. Det är i stort sett samma sak fast på olika platser, enligt Erik.

Som framgår av det som **SYLVIA** berättar befinner hon sig mellan olika tillhörigheter, in transit. På arbetet, i egenskap av läkare, lever hon i en svensk miljö och i hemmet försöker hon vidarebefordra det tyska språket till barnen för att de skall bli tvåspråkiga. Hennes man talar dock svenska med barnen. Hon anser att hon har haft fördelar av sin tyska bakgrund i Sverige både på den mellanmänskliga nivån och inom yrkeslivet.

S: Jag har ju alltid rest mycket och träffat mycket folk.
Så jag har ju inte varit rädd för att komma hit, för då blir man ju också tagen på ett annat sätt, men sen säger alla när man är från Tyskland, då är man inte en utlänning riktigt, och det är ju orättvis också, för då, det är ju mycket som att man får mer makt.
B: Det är lättare då, tycker du att du accepteras fortare?
S : - Ja, det är ju inget problem att bli accepterad,
när man är från Tyskland, men när man är bara från ja Italien eller från Frankrike skulle det vara en börda.
Jag har ju fått jobb här också på en gång och jag får stanna här.
B: Går din man som underläkare här också?
S: Han är, han skall bli distriktsläkare och sen är det ju enklare för mig för jag har honom och det har alltid klaffat.
B: Det är lite trygghet också.
Du har levt med en fot i samhället från början.
S: Och sen har jag ju varit sträng i början. Ingen fick tala engelska eller tyska med mig bara svenska och det var ju bra.

Sylvia berättar att hon lärde sig svenska snabbt och träffade en svensk man som hon senare gifte sig med, vilket hon värderar som en ”bra start”. Eftersom hon är van att resa var hon inte rädd att besöka och senare flytta till Sverige, vilket svenskarna har lagt märke till. Hon säger att hon har blivit behandlad på ”ett annat sätt” utan att precisera vad det innebär. Enligt Sylvias erfarenheter av svenskar säger ”alla”, när hon berättar att hon kommer från

Tyskland, att hon inte är en utlänning på riktigt. Hon inser att det finns en hierarki, enligt vilken icke inhemska svenskar rangordnas utifrån etnicitet och geografi som placerar henne högt upp på en prioritetslista, vilket hon i sin tur kopplar till makt.

Hon gör distinktionen att hon blir bättre behandlad för att hon inte är ”en utlänning på riktigt”, då hon är tyska, än om hon skulle ha kommit från Italien eller Frankrike. Hon har arbets- och uppehållstillstånd och fick arbete omedelbart när hon kom till Sverige. Hon har haft en bestämd strategi att endast tala svenska här.

Sylvias och Birgittas upplevelser av Sverige och svenskarna står i skarp kontrast till varandra. Det skiljer cirka 50 år mellan deras respektive ankomst hit. Under den tiden har de intensiva hatkänslorna som tog sig uttryck i den allierade kollektivtraditionen gentemot tyskar mildrats. Det görs inte längre någon direkt koppling mellan nazist och tysk.

Sylvia tycker att hon har blivit bemött utifrån den person hon är och inte som en representant för ett helt folk bestående av nazister, vilket de äldre informanterna understundom har känt av. Jag instämmer med Horsdal som skriver:

”Våra möten med världen var de än försigår i ’splendid isolation’ eller tillsammans med andra kan vara både härliga och förskräckliga. I livets ström är våra upplevelser förbigående, men våra möten med världen kan vara verkningsfulla under lång tid” (Horsdal 1999:65, egen översättning).

MAGDALENA suckade djupt när ämnet nationell tillhörighet kom på tal. Det tycks vara en börda för informanterna att förväntas ha en klar nationell identitet som innehåller en maktdimension. Hon generaliserar och anser att de som befinner sig i samma generation som hon, d. v. s. tyskar födda på 1950-talet, delar hennes upplevelser med hänvisning till vad som hände i Tyskland 1933-1945.

M: * Äh man känner sig inte som tysk, eller vill inte känna sig som tysk, man tycker mer det är pinsamt, men det kommer tillbaka alltså. Nu står jag för det. Jag är tysk och jag har mycket saker som jag vet nu är tyska i mig. Och jag har den biten och jag tar den gärna i mig. Den har också positiva sidor, men det var en tid som det inte alls var så.

Som man helst ville/

B: Sopa undan?

M: - Ja, och det var ju i den där känsliga tiden på gymnasiet då att man inte visste riktigt. Det var inte bra. Man hade inget självförtroende då.

Hon betonar också den regionala tillhörigheten framför den nationella. Hon jämför hur hon tänkte när hon gick på gymnasiet och hur hon ställer sig till det nu. Nu erkänner hon att det finns saker i henne som är tyska och som är positiva, utan att gå i på detaljer vad hon syftar på. Om hon skulle ha bott kvar i Tyskland säger hon att hon skulle ha sökt sig till norra delen av landet, eftersom hon känner sig närmare människorna där, i deras sätt att vara, än dem som bor i söder. Hon säger att de är mer ”svala” i norr. De liknar mer folket i Sverige.

Dem som jag benämner ”resenärer” har det som Gunnar Alsmark kallar ”en transkulturell identitet” (Alsmark 1997:63). (Alsmark använder begreppet kultur utan att definiera det. Jag tolkar det som att han menar: ”Kultur är allt det som mäniskan har, gör och tänker, d. v. s. både materiella ting, beteendemönster och tänkande”(Ne. Bd. 11, 1993 artikel om Kultur av Ek).

Det innebär att de har kvar sitt (kulturella) arv, men de hanterar det på sina egna sätt. De är reflexiva personer och understundom gränsöverskridare (Alsmark 1997:75, Szabó 1981:128). Enligt en svensk uganda-indier som Alsmark har intervjuat finns det två slags ”kulturpendlare”. En som inte vet vad de vill med sina liv och som inte är trygga i något och en annan som finner trygghet i båda kulturerna och som vet vad de vill ha och inte och vad de accepterar och inte. Alsmark anser att gränsen mellan de två kulturerna som den svenska uganda-indiern lever i är flytande, situationell och diffus genom olika hybridformer (Alsmark 1997 :76-77).

Zygmunt Bauman menar att människor tänker på identiteten när de är osäkra på var de hör hemma i fråga om beteendemönster. Att omgivningen kan acceptera deras placering så att alla vet hur de skall uppföra sig i varandras närvaro (Bauman 1997:106) hänger samman med dygder som tolerans och omdöme.

Antropologen Edvard T. Hall har utbildat amerikanare som skall tjänstgöra utomlands hur mycket det betyder att förstå, att det faktiskt går att göra

saker på olika sätt, utan att det ena måste vara mer korrekt eller bättre än det andra (se Hall 1990:29). Då en person kommer i kontakt med människor från andra länder är det lätt att döma dem för att personen i fråga tycker att det som han eller hon gör själv är bättre. Har en individ en gång lärt sig någonting kan det vara svårt att lära om.

Som tidigare nämnts socialiseras exempelvis dygderna in i en person via barndomen och inlärningsprocessen innefattar en mängd tysta villkor och antaganden som är inneslutna i den (Hall 1990:47). Många misstag går att undvika om man inhämtar kunskap om andra mäniskors habitus och inser att de är unika (Hall 1990:viii). Hall anser att man ändå aldrig lär sig behärska andra människors seder och bruk ordentligt (Hall 1990:ix). Enligt Hall är det märkligaste att ju längre någon stannar utomlands desto mer gåtfullt ter sig det nya landet, tills folk lär sig att observera vinkar, gester, miner och röstläget som förstärker eller förnekar de ord som folk säger med munnen (Hall 1990:35), det som kallas paralingvistiska hjälpmedel.

MEDBORGARSKAPET : FÖRVÄNTNINGAR OCH KRAV - DE STRATEGISKA JAGEN

De flesta personer har som mål att sträva efter att leva ett gott liv. Sedan nationalstaternas uppkomst under 1800-talet har människor börjat uppfatta sig som delaktiga av en viss nation med samhörighet och det som Benedict Anderson kallar ”föreställd gemenskap”.

Tillhörigheten till en nation har blivit en viktig del i en människors identitet. Historikern Peter Aronsson anser att det finns flera medborgerliga dygder som är nödvändiga för att vi skall kunna fungera som goda medborgare i ett gott samhälle (ibid 2001:32). Dygderna går ut på att var och en skall ta ansvar för sitt samhälle. Det gör man exempelvis genom att rösta när det allmänna val, att bidra till den allmänna opinionen samt att ställa sig till förfogande för uppdrag i samhället (ibid 2001:35). Detta innebär att människor ställer vissa förväntningar på varandra att de skall agera på ett visst sätt där dygderna rättrådighet, ärlighet och omdöme figurerar, men alla lever inte upp till det. Informanterna kommer nedan att redogöra för de tankegångar som de har rörande förhållandet och inställningen till medborgarskapet.

Kluvenheten i den nationella tillhörigheten som informanterna understundom upplever har sin grund i migrationen, vilken gör dem till det som jag kallar för ”resenärer” eller kulturpendlare och medlare.

En viktig indikator på graden av tillhörighetskänsla till en nation är medborgarskapet. Katrin, Gert, Frithjof, Helga, Birgitta, Erik och Marianne har svenskt medborgarskap. De räknas officiellt som svenskar. Däremot varierar det hur de känner sig. De äldre informanterna minns fortfarande negativa händelser som de råkade ut för när de kom hit strax efter kriget och de talar om sina upplevelser, men det tycks inte ha påverkat beslutet att vilja bli svensk medborgare. Eftersom Dieter är död är det bara de yngsta informanterna som intar en avvaktande ställning och vill gardera sig inför framtiden. De har behållit sina tyska medborgarskap och känner sig som tyskar.

GERT väntade med att ansöka om svenskt medborgarskap till 1965. Då hade han hunnit bli 37 år gammal och behövde inte längre riskera att bli inkallad till militärtjänst i Sverige. Han tyckte att han hade gjort sitt som 15-17-årig soldat i Hitlers armé under andra världskriget.

Jag fick skicka in en särskild ansökan till Utrikesdepartementet. Ganska många månader gick utan att jag hörde något därifrån. Vi väntade vårt första barn i september 1965. I augusti ringde jag till departementet och förklarade att vi ville att vårt barn skulle födas som svensk, det skall bli en son och han kan inte efterträda statsminister Erlander om han inte föds som svensk! (På den tiden fanns det vissa restriktioner för dem som inte hade fötts som svenska medborgare). Tjänstemannen hade humor och efter knappt fyra veckor kom medborgarbeviset. Vårt barn föddes en vecka senare. Det blev en flicka och hon föddes som svensk.

I sitt berättande ger Gert uttryck för vikten av att hans och Birgittas barn blev svenskar. Han motiverar dock inte varför de ansåg det vara viktigt. Ett skäl kan vara Birgittas negativa upplevelser av att vara tyska då hon gick i skolan i Sverige. De kan ha velat skydda sina barn från liknande upplevelser, men det visade sig att det svenska medborgarskapet, i svenskarnas ögon, inte räckte som identitetsmarkör. Båda döttrarna blev svenskar genom födsel eftersom föräldrarna hade svenskt medborgarskap. De har liksom sina föräldrar upplevt tyskfientlighet när de gick i skolan. De arbetar och lever

numera i Tyskland. För Gerts personliga del innebar det svenska medborgarskapet att han inte längre behövde vara rädd att förlora sitt arbete till en svensk tandläkare samt att det blev lättare för honom att låna pengar så att han kunde köpa hus.

FRITHJOF fick sitt svenska medborgarskap 1959. Han har inte handlingen kvar, eftersom den försvann i en brand 1968 då alla hans tillhörigheter gick upp i rök. Han fick som han beskriver det ”ett diplom av Ulla Lindström (socialdemokratisk politiker och konsultativt statsråd 1954-66. Hon hade ansvar för familje-, konsument-, biståndS- och flyktingfrågor) som bevis” på att han var svensk. Han ville så fort som möjligt bli svensk medborgare, eftersom han inte var stolt över vad som hänt i Tyskland, men stolt över sitt svenska ursprung. Han fick först lämna in ansökningar om arbets- och uppehållstillstånd var tredje månad, därefter var sjätte månad och sist vartannat år. Efter att ha varit här i sju års tid kunde han ansöka om medborgarskap hos polisen i Oskarshamn.

HELGA ansökte om svenskt medborgarskap 1963. Hon och hennes tyskfödde man ville då bygga hus och köpa mark i Kalmar, vilket de inte fick göra om de var tyskar. Mannen behöll sitt tyska medborgarskap hela livet av det skälet att han inte ville göra någon militärtjänst eller repmånad mer. Han hade tjänstgjort i den tyska armén på östfronten och varit med om skrämmande upplevelser. Helga hade inte någonting emot att bli svensk och det räckte tydligen med att en i familjen var det för att husköpet skulle kunna verkställas.

BIRGITTA blev svensk medborgare 1954 i samband med att hennes far blev det. Modern hade blivit det tidigare, redan 1950, på grund av anhöriganknytning, hennes mor var svenska. Birgittas far och hon själv och hennes syskon fick vänta tills de hade vistats här i sju år.

ERIK såg till att skaffa sig ett svenskt medborgarskap redan 1976, eftersom han ville köpa sig ett hus på Öland.

På den tiden fick inga utlänningar köpa fastigheter som låg vid kusten och på Öland, alltså vissa attraktiva områden. Grejen var att utlänningar skulle förstöra

prisbilden för svenskar vad jag förstår. Bara några veckor efter det hörde tyska konsulatet av sig och meddelade att jag skulle skicka in mitt tyska pass. Helt riktigt efter en lag från 1800-talet fick jag inte inneha två nationaliteter.

Erik ansökte om svenskt medborgarskap och därmed fick han avsäga sig det tyska. Enligt en tysk lag fick han inte ha två nationaliteter. Han valde att bli svensk. Det svenska medborgarskapet förtar inte möjligheten för honom att åka till Heimat i Markgröningen, när han får lust, vilket han gör regelbundet.

När **MARIANNE** fick ett svenskt medborgarskap kunde hon resa på besök till DDR och hälsa på sin familj igen, vilket inte var helt okontroversiellt.

M: - Nej, det enda dom gjorde var att undersöka oss ganska ordentligt. Sen fick vi anmäla då oss hos polisen. Dom visste precis vart vi åkte och var vi var. - Ja, vi var under väldigt stor kontroll.

När hon använder "dom" tolkar jag det som att hon menar Stasis personal som kontrollerade henne och dem som var med henne då hon besökte DDR. Hon fick redogöra för polisen vart hon tänkte resa och vilka personer hon var i kontakt med. År 1989 förändrades situationen dramatiskt för folket i öst när muren föll. Det kommunistiska systemet upphörde och det blev lättare både för Marianne och hennes anhöriga att hälsa på varandra utan de byråkratiska hinder som varit tidigare. Hennes bror och syster har varit här och hon har besökt dem.

B: Hur upplevde dom Sverige?
M: Som min mamma (sa) som ett kungarike här i Sverige
B: Tyckte hon det?
M: - Ja, det tyckte hon också att jag hade att jag hade skaffat mig det själv genom mitt eget arbete.

Den ekonomiska standard som Marianne har uppnått i Sverige översteg den som folket i öst i allmänhet hade beträffande boende och levnadsvillkor. Hennes mamma ansåg att dottern bodde som "en kung". Därtill kom det politiska systemet i Sverige som skilde sig från DDR. Marianne har tidigare betonat att hon känner frihet i Sverige.

DIETER gjorde ett val att behålla sitt tyska medborgarskap i förhoppningen att det inte skulle spela någon roll med tiden, vilket EU land han kom ifrån. Han trodde att det kommer att vara samma rättigheter för alla oberoende av var de är födda och var de lever. Jag tolkar det som att han ville behålla ett band med Tyskland. Han hade troligtvis utan några byråkratiska hinder fått ett svenskt medborgarskap, om han hade velat.

-Jo, det kan jag nog säga. Jag tänker på svenska, utom när jag räknar, då räknar jag på tyska. Det går fortare. Jag har visserligen tyskt pass, men jag känner mig mer svensk än tysk. Jag tycker om att åka hem till Tyskland och hälsa på mina släktingar och äta lite god mat och ta en öl och så.

Han berättade att han inte ville göra militärtjänsten. Han ansåg att hans släktingar hade gjort tillräckligt för Tyskland under andra världskriget. De som var födda 1935 och dessförinnan blev frikallade. Han hade en bror som inte behövde göra den. När Dieter hade varit i Schweiz och åkte hem till Tyskland för att söka nytt arbete så fick han ett kort i brevlådan att han skulle infinna sig till mönstring.

D: Och det hade jag ingen lust med.
Så jag satte mig ner och skrev ansökningshandlingar till olika hotell i Schweiz. Det var en måndag, det minns jag så väl,
den 9 oktober, och * på onsdagen, samma vecka,
det var tre dagar senare fick jag ett brev, express från Zürich,
Hotell Sankt Gotthard ville att jag kunde börja jobba hos dom den 15 oktober.
Så vet du vad jag gjorde?

B: Flyttade till Schweiz.

D: - Jaha, (skratt) och då dom fick ju inte skicka kallelser och sånt till neutrala stater bara till dom som var med i NATO.
Inkallelseorden fick dom inte skicka till Schweiz.
Efter Schweiz var det Irland och efter Irland var det Sverige.

Dieter lade upp en strategi. Han valde medvetet att bo och arbeta i länder utanför Nato, på så sätt höll han sig undan den tyska krigsmakten och gjorde inte militärtjänsten vare sig i Tyskland eller Sverige.

MAGDALENA har också behållit sitt tyska medborgarskap, eftersom det har med hennes rötter att göra. På sikt vet hon inte hur det blir. Det kan hända att hennes man dör, att de skiljer sig eller att hon vill åka tillbaka till Tyskland. Om hon avsäger sig det tyska medborgarskapet tror hon inte den möjligheten finns kvar. Som situationen ser ut idag tror hon inte att hon kommer att återvända till Tyskland, men säker är hon inte.

GAMLA OCH NYA HEIMAT - DE AMBIVALENTA JAGEN

Majoriteten av informanterna har gjort ett val i livet då de bestämde sig för att bosätta sig i Sverige och några av dem har tagit steget ut och blivit svenska medborgare. Det innebär inte att de känslomässiga banden till olika platser i Tyskland inte finns kvar, eller att hembygdskänslan (Heimatgefühl) inte fortfarande kan vara stark. Jag anser att det är en komplex bild som redovisas. Var och en av informanterna har hanterat tillhörigheten och banden till Tyskland och Sverige på olika sätt, eftersom de är individer med skilda bakgrunder och skäl att vilja lämna Tyskland och slå sig ned i Sverige.

KATRIN sade sig ha Tyskland som sin Heimat och Sverige som sitt land.

FRITHJOF kom som ensamstående, snickarutbildad ung man efter kriget till mormoderns hemtrakter.

Men hemmet eller Heimat är för mig här och framför allt Oskarshamn. Det var den första stan jag kom till trots att stadsfiskalen bad mig dra åt skogen (skratt).

Han använder ordet ”hem” om både Tyskland och Sverige, men han säger att Heimat finns i Sverige. (Som jag upplever det är det den tyska betydelsen av Heimat som han menar, och som närmast kan översättas med det svenska hembygd, även om det inte riktigt motsvarar samma känslor som det tyska ordet). Det kan eventuellt bero på att han hade sin svenska mormor i närheten redan i Tyskland och att han ville lägga det som hände där under krigsåren bakom sig eller att Sverige är hans hem. När han sedan beslutade sig för att resa på semester till Sverige och stanna kvar fick han hjälp av släkten på Vållö. Han hade tillgång till ett befintligt nätverk som hjälpte honom med

bostad och att hitta arbete. Han reser regelbundet varje år till Tyskland och hälsar på sin bror. Han befinner sig som Katrin känslomässigt mellan länderna som en resenär i tanke och känslor.

BIRGITTA talar både för sig och Gert när hon beskriver hur de ser på sig idag.

Vi ser oss som något slags kosmopoliter. Vi tycker mycket om att resa. Vi har rotat oss i den småländska myllan, men vet ju ändå att vi inte är ”riktiga” smålänningar. Om inte annat så får vi veta det genom grannar och övriga bybor. Vi känner oss inte längre som tyskar, men vet att vi aldrig blir accepterade som svenskar och därför kan vi inte heller känna oss som sådana. Det är faktiskt lite knepigt ibland, tycker jag.

Rubriceringen av sig själv och maken som ”kosmopoliter” kan jämställas med de chilenska intellektuellas självsyn i etnologen Beatriz Lindqvists avhandling *Drömmar och vardag i exil* (1991). De uppfattade sig som fria individer eller internationalister som bärare av en universell kultur. De kände sig hemma var som helst i världen (Lindqvist 1991:168).

Birgitta skriver att hon och maken har rotat sig i Småland men ”vet ju att vi inte är ‘riktiga’ smålänningar”. Det kan tolkas som att de inte skulle ha någonting emot att bli erkända som sådana om deras omgivning hade accepterat dem, vilken den inte tycks göra. Jag bad om ett förtydligande vad hon menade och hon skrev så här:

Jag har, trots att jag känner mig som svensk, för det mesta en känsla av att jag ändå betraktas om en ”djäkla ytlänning”. Några exempel: Jag *vet* att jag talar felfri svenska utan brytning, ändå kan folk säga (när de får höra att jag inte är född i Sverige). Jo, nu när du säger det så hör jag faktiskt att du inte talar korrekt. När vi döpte vår äldsta dotter till Gisela (Birgit som andra namn) tyckte folk att vi skulle döpa henne till något ”svenskt”. Om vi (mot bättre vetande) skulle våga kritisera något i det här landet så får vi höra att vi ska vara tacksamma att vi alls får bo här o.s.v. Jag har också alltid en känsla av att andra är avundsjuka på mig för att jag varit (i alla fall relativt) framgångsrik i mitt yrke. Mina barn har fått lida för att de har ett tyskt efternamn. Alla tre har blivit kallade ”djävla nazisvin”, trots att de är födda här. De har, liksom jag själv, blivit allvarligt mobbade i

skolan. Man ska inte figurera (positivt) i pressen (jag har ju gjort det då och då utan att jag på den tiden kände till att mina barn blev mobbade bl. a. på grund av detta). Som utlänning f.d. eller barn till – ska man veta sin plats! Så hur vi än bär oss åt har vi utlänningsstämpeln i pannan!

Utlänningsstämpeln som hon känner att hon bär på delar hon med andra som inte heller är inhemska svenskar. Därtill har hon fått lida för den tyska bakgrunden på grund av nazisternas politik i Tyskland. Fastän hennes barn är födda i Sverige har även de blivit mobbade och kallade ”djävla nazisvin”. I egenskap av barn till icke inhemska svenskar skall de veta sin plats.

Första gången **ERIK** kom hit beslutade han sig för att han ville stanna i Sverige. Han vill inte flytta tillbaka till Tyskland. För honom är hemmet i Sverige, men Heimat är i Tyskland. Han sällar sig därmed till skaran av resenärer (eller kulturpendlare).

Det är Markgröningen naturligtvis i och med att vi har en väldigt stark bykänsla. Fastän den är onormalt stor för att vara tysk.

Med sin uppväxt i DDR längtar **MARIANNE** inte tillbaka till Tyskland. Nu har hon möjligheter att åka och hälsa på sin familj när hon får lust. Så var det inte innan muren föll. För henne är Heimat där hennes kärnfamilj bor.

- Ja, det är ett väldigt känslobetonat ord. Men om du säger Heimat. Hemmet, det är ju där mina barn finns och min man.

SYLVIA kom som utbytesstudent till Sverige på 1990-talet under en månad och auskulterade på ett sjukhus. Hon träffade en svensk man som också läste medicin. Hon sade att det var kärlek vid första ögonkastet, då de möttes. Båda studerade och de visste inte hur det skulle bli med dem på sikt. Sylvia återvände till södra Tyskland och pojkvännen bodde i Sverige. Under ett år pendlade de. Sedan kom han till Tyskland och stannade ett halvår och lärde sig lite tyska. Hon skulle göra en sjumånaders praktik på ett sjukhus under det sista året av sin medicinutbildning. Då passade hon på att lära sig svenska på egen hand, utan att gå någon kurs. Hon tycker att det gick väldigt snabbt. Hon anser att hon var särskilt motiverad, eftersom hon var föräls-

kad. Efter vistelsen i Sverige återvände hon hem och avslutade studierna för att året därpå komma tillbaka Sverige. Hon fick då arbete som läkare i Norrland. De gifte sig och efter en tid kom hon och hennes man till Kalmar. Hon tycker inte att Heimat har någon stor betydelse för henne.

S: Det har det aldrig (haft).
- Nej, det är ju var jag trivs bäst och var jag känner mig hemma.
Men det är inte riktigt samma som den gamla tyska (betydelsen).

B: Det är dom som har bott här i 30 år som säger att Heimat är i alla fall Tyskland.

S: - Ja, men det kanske man kommer på när man är äldre och sen beror det kanske på varför man kommer till ett annat land.
Jag har ju valt själv.

Motiveringen till det är att hon har valt själv att arbeta och leva här, men det har de andra informanterna också gjort med undantag för Birgitta. Likväl är synen på Heimat väldigt individuell. Sylvia tycker inte att Heimat och hem har samma innebörd, vilket har med Heimatdiskursen att göra (se Boa & Palfreyman 2000). Hon har bemödat sig om att tala tyska med barnen, medan maken talar svenska med dem. Hennes äldste son förstår vad hon säger och när hennes mamma kommer på besök talar hon tyska med honom. Hennes mor har varit ambitiös. Hon har läst svenska för att hon är rädd att barnbarnen ”en vacker dag slutar prata tyska” och då vill hon kunna kommunicera med dem. Hon skulle vilja att Sylvia och hennes man talade mer svenska med henne.

SAMMANFATTNING

Informanterna skildrar sin inställning till medborgarskapet som en indikation på tillhörighet. Gert väntade med att bli svensk tills hans äldsta dotter skulle födas och det inte längre fanns någon risk för att han skulle bli inkallad i det militära. Upplevelserna från tiden som pojksoldat i Hitlers armé räckte för honom. Hans hustru Birgitta blev svensk medborgare samtidigt som hennes far fick sitt medborgarskap. Eftersom hennes mor hade svensk anknytning gick det fortare för henne. Jag gör den tolkningen att hennes

familj inte hade någon önskan att återvända till Tyskland. Även i det fallet spelade kriget och upplevelserna de hade en stor roll. Helga och Erik ville köpa hus i Sverige och på den tiden krävdes det att de skulle svenska medborgare. Marianne flydde från DDR och fram till 1989 funderade hon inte i banorna att återvända till det forna Östtyskland. När muren föll 1989 ändrades villkoren, hon kunde åka och hälsa på utan att begära specialtillstånd och samma sak gällde hennes familj där. Dieter, Magdalena och Sylvia har behållit sina tyska medborgarskap.

Informanterna artikulerar även upplevelser av sina nationella tillhörigheter. De befinner sig understundom i ett mellanläge som mediatorer (medlare) mellan Sverige och Tyskland. De är medvetna om att det i den svenska kollektivtraditionen finns en negativ konnotation knuten till deras tyskhet som är förknippad med nazismen i Tyskland under andra världskriget.

Frågan om hur de uppfattar sig själva idag har genererat i berättelser om en ambivalent identitet. Deras tyska habitus har understundom fört dem på kollisionskurs med svenska attityder, normer och värderingar där de ömsom har överkommunicerat och ömsom underkommunicerat sin tillhörighet (se Hylland Eriksen 1993:107). Informanternas tyska bakgrund har bidragit till att svenskar som de har mött bland annat har betraktat dem i egenskap av tyskar. De har reagerat på detta utifrån vars och ens individuella habitus.

Lila Abu-Lughod (1991:137 ff) har myntat begreppet ”halfies” som en beteckning för personer med flera identiteter. Jag ser informanterna som jag har talat med i samma situation. En person kan ha en mängd olika identiteter utan att för den skull bli schizofren eller ”halv” enligt de teorier som Anthony P. Cohen redogör för i boken *”Self Consciousness : an alternative anthropology of identity”* (1994). Identiteten kan innefatta mycket och varierar starkt på det individuella planet. Cohen har utvecklat nedanstående tankar om förhållandet mellan staten och den enskilde individen som jag finner angelägna, de visar att vi alla är samhällsvarelser och påverkbara av den omgivande miljön och i synnerhet av de politiska beslut som fattas i en stat.

”Identiteten är ett komplext begrepp som både föds och närs i familjen, skolan, via de institutioner som formar individen i fosterlandet samt i mötet

med andra människor och andra kulturer. Därför bör man tänka på en människa som innehavare av en mängd identiteter" (Cohen 1994, egen översättning och Alsmark 1997).

Av den anledningen föredrar jag att använda metaforen "resenärer" mellan regionala och nationella tillhörigheter i beskrivningen av informanterna, eftersom de har tagit till sig det bästa och gjort till sitt. När de är i Sverige ser de fördelar med Tyskland och när de befinner sig i Tyskland ser de fördelar med Sverige. Medborgarskapet kan vara en indikation på vilken nationalitet de har valt att ha, men även hur nationalstaten Sverige har kategoriserat dem. Det varierar från person till person. Några av informanterna tycker att de känner större samhörighet med den region de härstammar från i Tyskland, (Heimatdiskursen), än nationsstaten Tyskland (Vaterlanddiskursen).

En viktig faktor i informanternas liv har varit vilka som har haft möjlighet att regelbundet besöka sina tyska Heimat och inte. De som har haft det har upplevt sin identitet och tillhörighet som ett mindre problem än till exempel Birgitta där det dröjde fram till 1990-talet innan hon kunde besöka sin gamla hemort. När hon kom dit fanns det inte någon som hon förknippade med Heimat, varför platsen blev mindre intressant och hon kunde lägga sin längtan bakom sig. Informanterna har burit på en drömmen om ett gott liv. Det är ett av skälen till att de beslutade sig för att slå sig ned i Sverige, trots att det finns företeelser här som enligt dem är mindre goda. I valet mellan att stanna och återvända till Tyskland har de valt att vara kvar. Det tolkar jag som att leva här, för deras del, är närmare drömmen om det goda livet än vad den skulle ha varit om de hade bott i Tyskland.

9. Avslutning

Denna avhandling handlar om vad det har inneburit för informanterna att vara tyskar i europeiskt 1900-tal och tyska invandrare i Kalmartrakten som sedan långa tider präglats av kontakter med Tyskland. Informanterna hade med sig en mängd olika minnen från livet i Tyskland när de kom till Sverige. De äldre som är födda mellan 1920 och 1940-talen har krigsminnen från andra världskriget som har skapat bestående trauman hos vissa av dem.

När nazismen kom till makten 1933 var flera av de äldre informanterna barn/ungdomar. De minnesbilder av livet inifrån Tyskland som de ger tillhör ”den oppositionella linjen” (Eriksen, 1995:15). Informanterna var inte några nationalsocialister, men de har behandlats som om de vore det efter kriget, varför deras berättelser inte har fått något företräde. Det var de allierades diskurs, till vilken den svenska opinionen och allmänheten i regel har anslutit sig, som var förhärskande. Ett tema i informanternas berättande har handlat om de ständiga försöken till det som lingvisten Charlotte Linde kallar ”narrativ induktion” från den nazityska ledningens sida som informanterna utsattes för i Tyskland mellan 1933 och 1945. Syftet var att de skulle anta innehållet i den nazityska metaberättelsen som sin egen och föra den vidare.

Den nationalsocialistiska rörelsen stakade ut en ideal livsbana för de unga. Flera av informanterna har berättat att de blev intvingade i som Jungvolk, Hitlerjugend och Bund deutscher Mädel som bedrev paramilitär verksamhet, enligt Lehmann 1983:117. När den skolningen var avslutad väntade dem som fyllt 18 år obligatorisk arbetstjänst mellan sex månader och ett år. Därefter förväntades det att de unga männen skulle gå in i den nazityska armén, medan flickorna skulle gifta sig.

Det var tänkt att inte någon skulle undkomma den nationalsocialistiska diskursen så länge de levde. Den ideala livsbanan förutsatte lydnad, disciplin och foglighet. Enligt informanterna uppnåddes fogligheten genom hot och propaganda som spreds i skolan, inom Hitlerjugend samt via press och radio. Informanterna har pekat på hur den nazistiska diskursen fungerade i praktiken på lokal och nationell nivå. Enligt dem saknades det information

som skulle ha kunnat motverka det ensidiga innehållet i nyheterna och propagandan. Informanten Katrin konstaterade att såsom systemet var utformat bäddade det inte för ett ifrågasättande från undersåtarnas sida. Försökte någon att lyssna på andra radiosändningar som BBC, så kunde de bli dömda för detta.

Angiveriverksamheten[52] blomstrade, varför de radioapparater som fanns i hemmen skulle stå inställda på den nazityska radiostationen Deutschlandsender och ingenting annat. Bland annat Frithjof ansåg att det skapade rädsla. Anthony Beevor skriver att radiostationen tystnade först den 25 april 1945, då de ryska och amerikanska arméerna möttes i Torgau vid Elbe och Tyskland klövs i två halvor (se Beevor 2004:348).

Samtliga informanter vill berätta att de utifrån de förutsättningar som gavs försökte hantera tillvaron på för dem görliga sätt. De var inte nazister. Frithjof ger en motbild till den tyska fogligheten genom att berätta om sin svenska mormor som var kristen och lyssnade på gudstjänster på svensk radio. Hon bröt därigenom mot flera nazistiska regler. Om någon hade sett och märkt detta hade hon kunnat bli anmäld för Gestapo. Gerts morfar gömde judar i sin källare, vilket Gert kände till. När Gert blev trakasserad av pojkar på ett Hitlerjugend Heim som försökte röka ut honom, gick han till motattack genom att kasta ut porträtt av den tyska partiledningen genom fönstret, vilket resulterade i ungdomsarrest. Hans sturskhet skulle kuvas medan tid var för att han inte skulle bli ett framtida problem för nazistaten.

De äldre informanterna upplevde att det fanns en hotbild inbyggd i det politiska systemet mellan 1933 och 1945. Den tyska allmänheten förväntades agera i enlighet med innehållet i den nationalsocialistiska diskursen. Om de inte gjorde det så kunde de skickas till något koncentrationsläger[53].

I informanternas minnen finns många känslor av uppgivenhet. När de allierades bombningar började sökte informanternas familjer skydd i källare och särskilda skyddsrum. En person eller familj kunde bli ”utbombad” ett flertal gånger och då gällde det för dem att hitta nya platser att bo på. För att deras släktingar och vänner skulle veta var de fanns satte de upp lappar som talade om vart de hade flyttat. Den tyska civilbefolkningen var försvarslös för bombanfallen som primärt var avsedda att få den nazityska ledningen att ge upp kriget, men de drabbade civilbefolkningen hårt. Flera av de bombningar

som informanterna berättar om klassificeras av informanterna som terrorattacker. De äldre informanterna som bodde i de östra delarna av Tyskland upplevde trauman när de ryska invasionstrupperna tog sig västerut efter slaget vid Stalingrad och intog deras Heimat. Den nazistiska propagandan mot kommunismen hade varit ständigt pågående under informanternas barndom och rädslan för kommunismen var stor. Om de tyska kvinnorna försökte sätta sig upp mot övermakten, de sovjetryska beväpnade soldaterna, kunde de bli skjutna omedelbart.

De sovjetryska soldaterna bar på ett enormt hat efter den nazityska arméns härjningar i Ryssland. De tog hämnd på den tyska civilbefolkningen och i synnerhet kvinnorna genom att våldta dem. Dessa våldtäkter är väl dokumenterade, men har för det mesta tigits ihjäl i Tyskland efter kriget. I DDR ingick det inte i bilden av den gode kommunistiske grannen i öster som befriade landet från nazismen att landets soldater var våldtäktsmän.

Av rädsla för vad som skulle kunna hända med dem om de protesterade mot rådande politisk diskurs och hotet från Gestapo intog många tyskar en anpassad hållning mellan 1933 och 1945. Rädslan resulterade i foglighet. Angiverisystemet bidrog till fogligheten. Människor visste inte vem de kunde lita på och vem som kunde ange dem för Gestapo. Enligt informanterna är det lätt att i efterhand ha synpunkter på vad de borde ha gjort när facit redan finns. Då visste inte någon vad som skulle komma att hända. Var och en var rädd om sitt eget liv och sina nära och kära. Det skall mycket till att människor vågar trotsa en politisk övermakt med risk för livet. Fastän det fanns de som gjorde det.

Nazitiden var enligt Norbert Elias ett brott i kontinuiteten i den tyska statsbildningen (Elias 1996:18). Det har funnits ett stort behov av att berätta om vad som hände då i försöken att göra det obegripliga begripligt.

Den aktuella nationalsocialistiska hegemonin bidrog till att individen inte kunde styra sitt eget liv efter egna önskemål. Informanterna var beroende av sina omsorgspersoner och att dessa hade förmåga att fungera som positiva förebilder som gav kärlek, omsorg och empati. Det var inte så i samtliga fall. De äldre informanterna har upplevt både positiva och negativa förebilder. Några av dem har blivit agade för att inte säga misshandlade. De har vidare upplevt krigets fasor på en rad olika plan. Med berättandet vill de konkret

visa att tillvaron var eländig och bekymmersam. Det finns en vädjan i våra samtal att människor i Sverige inte skall döma dem för att de kommer från Tyskland. De kunde inte påverka händelserna på det politiska planet i nazityskland. Det var föräldragenerationen som eventuellt hade kunnat agera på ett annat sätt i de val som föregick nazismen, för att förhindra att nazisterna skulle komma till makten.

Det finns en skillnad i kunskapen bland de äldre informanterna dels vad som hände med exempelvis judarna i det tyska samhället och dels vad som skedde i koncentrationslägren. Birgitta gav en motbild till att det endast var judar som förpassades till dessa läger. Hon hade släktingar som var meningsmotståndare till nazismen och som sändes till Kz-läger. Katrin såg resultatet av Kristallnatten och kunde därigenom ana att judarna blev illa behandlade. Hon fick bekräftelse på det när hon hörde någon berätta att det inträffade förfärliga saker i koncentrationslägren. Helga mötte judar som bar gula stjärnor på sina kläder utan att reflektera mer över det. Frithjof är den av informanterna som mest erfor den negativa behandling som judar genomgick. Han och hans familj mötte på plats kvinnor från Kz-lägren under dödsmarscherna mot slutet av kriget. Genom att berätta att hans mor försökte bistå dem och att hon själv blev hotad av en vapenförsedd ”bösskärring” vill han visa att det fanns tyskar som vågade försöka sig på att gå emot den nationalsocialistiska diskursen i Tyskland och dess syn på människor. Det gör Gert också då han berättar om sin morfar som gömde judar i källaren. Både morfadern och de judar som han för tillfället gömde dog under ett av de allierades bombanfall. Frithjofs och Gerts berättelser har en sens moral. De vill visa att det fanns individer i Tyskland som hyste dygder som empati och omsorg och som agerade mot gällande diskurs med risk för eget liv. De var vardagshjältar som utifrån sina förutsättningar gjorde motstånd mot systemet. Slutledningen blir därmed att alla tyskar inte var fogliga undersåtar som okritiskt tog till sig innehållet i den nazistiska metaberättelsen.

Skuldbördan är fortfarande ett känsligt ämne att diskutera trots att det har gått mer än 60 år sedan kriget tog slut. Dieter ville vända på frågan om en tysk skuldbörda till att diskutera den svenska regeringens agerande mellan 1939 och 1945. Den svenska neutraliteten innebar att regeringen, enligt Dieter, var neutral ”för Tyskland”, så länge den nazityska armén var

framgångsrik i sina krig. När den tyska krigslyckan vände bytte den svenska regeringen sida. Dieter kände dessutom till att det fanns svenskar som tjänstgjorde i den nazityska Waffen-SS-armén mellan 1939 och 1945. Han vill därmed säga att Sverige inte har gjort upp med sitt förflutna ännu. Det finns en underförstådd kommentar, att så länge svenskarna inte har gjort det, har de inte rätt att kritisera tyskarna. Jag håller delvis med honom. Det finns mycket i den svenska politiken mellan 1933 och 1945 som kan diskuteras, men den pragmatiska svenska hållningen medförde att Sverige undkom andra världskriget.

Magdalena, som tillhör de yngre informanterna födda efter krigets slut, gick i försvarsställning när ämnet kom upp till diskussion. Hon uppfattade mina kritiska synpunkter som ett indirekt angrepp på henne, eftersom hon är tyska, vilket inte var meningen. När Tyskland och tyskar utsätts för attacker utifrån ökar lojaliteten även hos dem som inte identifierat sig med det nazistiska systemet (se Fromm 1994:157). I de perspektiv på tyskhet respektive svenskhet som informanterna har framfört löper dygder som en röd tråd från de äldre informanternas berättelser till de yngres. De äldre informanterna har berättat att de växte upp under inflytande av ett stort antal dygder som de benämner som preussiska under uppväxten i Tyskland. Dygder är något som har traderats till dem av deras omsorgspersoner, vilka har fungerat som förebilder och identifikationsobjekt i informanternas tidiga liv. Dygderna har två sidor, positiva och negativa. De som upplevdes som positiva såsom kärlek, omsorg och empati har de internaliserat och utövat i sitt praktiska handlande både i Tyskland och senare när de kom till Sverige.

Dygder berättar något om de normer, regler och värderingar som finns i det samhälle där de verkar. Två av de dygder som flera informanter har berättat om som har en dualism i sig är disciplin och lydnad.

Enligt Maccoby och Martins (1983) uppfostringsmodell s. 91 kan den auktoritativa modellen, som innebär stark kontroll och starkt stöd, ge barn en god start i livet. Föräldrarna formulerar tydliga normer för hur barnet bör uppföra sig och ser till att det rättar sig efter kraven med hjälp av sanktioner. Barnet stöttats genom att föräldrarna har en öppen kommunikation och förklarar de regler som barnet skall rätta sig efter, medan den auktoritära modellen med stark kontroll och svagt stöd är mindre bra för ett barns fort-

satta utveckling (Maccoby och Martin (1983) citerad i Möller 2007: 23). Som jag tolkar det har det i flera fall rört sig om den senare modellen då informanterna fostrades av omsorgspersonerna. Några av de äldre informanterna blev agade för att inte säga misshandlade. De som agade dem upplevdes som negativa förebilder.

Informanternas omsorgspersoner kunde ha fått sina dygder från den evangelisk lutherska diskursen via kyrkan som utgjorde den sakrala makten i det tyska samhället. Den ville fostra informanterna till moraliska subjekt som kunde interagera med människor ur ett likvärdighetsperspektiv[54]. De kunde också ha fått dem från den profana maktdiskursen som tidigare utgjordes av det tyska kungahuset/kejsardömet fram till 1918, följt av Weimarrepubliken 1918-1933.

Efter 1933 förmedlades dygder via nazistatens representanter som tolkade dem i enlighet med den nazistiska diskursen. Det innebar stark kontroll både av enskilda individer och grupper av människor i ett totalitärt politiskt system. Syftet från nazisternas sida var att enligt deras definition skapa goda samhällsmedborgare genom att forma dem till nazister enligt den nazistiska diskursen. Efter 1945 tolkades dygderna av andra politiska system beroende på var informanterna då levde om det var i Förbundsrepubliken eller i DDR och senare i Sverige. Det efterkrigstida tyska samhället uppfattas av de yngre informanterna som ett patriarkaliskt system. Kvinnorna är fortfarande i stor utsträckning hemmafruar, om de är gifta och har barn, enligt informanterna. Det finns i allmänhet inte några skolmatsalar i Tyskland, där barnen kan äta lunch, varför barnen ofta går hem och då måste någon laga mat till dem hemma. I de flesta fallen är det fortfarande kvinnornas roll.

I det hierarkiska systemet positionerar sig kvinnorna och barnen i förhållande till männen och papporna. De yngre informanterna anser att om till exempel en högutbildad kvinna vill arbeta i Tyskland är det svårt för henne att kombinera familj och arbetsliv. I Sverige underlättar myndigheterna detta genom att inrätta daghem och förskolor i större omfattning.

Informanterna har i våra samtal uttryckt att de i mötena med svenskarna vill bli bedöma utifrån vem de är som personer och inte varifrån de ursprungligen kommer. De har velat bli omtyckta som individer och bekräftade som personer. Det har funnits/finns en stor önskan från deras sida att

assimilera sig, men svenskarna har inte alltid tillåtit det eller accepterat dem som de är och som naturaliserade svenskar. De äldre informanterna har haft nazitiden och andra världskriget som en ballast med sig mot sin vilja. När de kom till Sverige blev de bemötta med negativa atittyder av svenskar som de träffade på. De blev kallade nazisvin och Hitlerhora m. m. Det fanns ett antal personer i Sverige och Kalmartrakten som både var tyskvänliga och nazivänliga mellan 1933 och 1945 och även därefter. Dessa personer har inte blivit avkrävda någon denazifieringsprocess efter kriget. Locket har lagts på och ett antal av dem har fortsatt att hysa samma värderingar då som nu. Dessutom har de fungerat som mentorer för nynazisterna (Lööw, 2004).

I berättandet om upplevda olikheter finns en underton att många inhemska svenskar och tyskar delar den evangelisk-lutherska tron. Grunden i firandet av våra högtider och festseder har vidare i flera fall tyskt ursprung, som inte minst den tidigare etnologiska forskningen påvisat. I de fall då tyskar överkommunicerar sin bakgrund kan det ha sitt ursprung i att det finns en frustration hos dem att de inte blir accepterade som de är, varvid de pekar på religionen, högtidsfirandet och maten som identitetsstärkande redskap.

Ibland föredrar de sådant som har traderats till dem när de var små och som ingår i deras habitus. De betraktar vissa företeelser i de svenska sederna som ”konstigheter”. Informanterna positionerar sig då i överläge.

Ju längre informanterna har levt i Sverige ju fler av det som Victor Turner kallar ”betwixt och between-situationer” hamnar de i. De ”försvenskas” med tiden, även om de fortfarande har kvar en del ”tyska” värderingar, attityder och normer. Det som de en gång har lärt sig tenderar att betraktas som ”det rätta sättet” att göra någonting på. Jag har benämnt informanterna med metaforen ”resenärer” mellan olika tillhörigheter. Deras tyska habitus sitter djupt i dem, men med tiden i Sverige har det tillförts en del ”svenska” inslag till deras ursprungliga habitus. Informanterna har i drömmen om att realisera det goda livet försökt att ta till sig det bästa av två världar.

Flyghamnen vid Ängö i Kalmar, där bl. a. Hermann Göring mellanlandade 1927 då han var pilot på sträckan Stockholm-Kalmar-Tyskland. Linjen drevs av Lufthansa och AB Aerotransport. Foto: Troligtvis Walter Olson. Ur: Kalmar läns museums arkiv.

ZUSAMMENFASSUNG

Im ersten Kapitel EINLEITUNG werden u.a. die Zielsetzung der Arbeit, die Methode, das Untersuchungsmaterial und die Fragestellungen präzisiert. Das Ziel der vorliegenden Arbeit ist es zu untersuchen, wie Personen, die in Deutschland während und nach der Nazizeit aufgewachsen sind, darüber berichten, wie sie durch ihre Erfahrungen geformt wurden. Weiterhin wird untersucht, was die Begegnungen der Personen mit Schweden und den Schweden für die Art und Weise, ihr Aufwachsen und ihre kulturelle Identität zu schildern, bedeutet hat.

Für die Arbeit wurde eine narrative Methode gewählt, die auf der Analyse lebensgeschichtlicher Tiefeninterviews und einigen schriftlichen Biografien der bereits oben bezeichneten Personen basiert. Die Gespräche mit den Informanten fanden zwischen 1999 und 2009 statt. Während dieser Zeit verstarben drei der Teilnehmer, was einen Abbruch der laufenden Gespräche zur Folge hatte und in einigen Fällen noch offene Fragen zurückgelassen hat.

Während des Arbeitsprozesses zu dieser Dissertation gab es viele Fragen, die beantwortet werden sollten, beispielsweise wie die Zeit zwischen 1933 und 1945 und die Nachkriegszeit erlebt wurde und aufgefasst wird von jemandem, der selbst dabei war. Wie war es damals ein Kind zu sein, in Deutschland aufzuwachsen und in die Schule zu gehen? Was wissen die jüngeren Deutschen über diese Zeit? Welchen Einfluss hatten die Erlebnisse in Deutschland der 1930er und 1940er Jahre auf die Gesprächspartner und wie wurden diese Erlebnisse an die Jüngeren weiter gegeben? Was hat der Nationalsozialismus für die Informanten bedeutet? Warum haben die Informanten Deutschland verlassen und sind nach Schweden gezogen? Was passierte, als sie hierher kamen? Wie gestaltete sich der Kontakt mit dem Land und den Schweden? Wie sehen/bewerten sie heute ihre Identität und Zugehörigkeit?

Im Abschnitt Lebensberichte als Forschungsmaterial werden die Vor- und Nachteile mit der Datenerhebung, Bearbeitung und Auswertung von biografischem Material erläutert. Bei mündlichen Interviews kommt es zu einer Interaktion zwischen dem Interviewer und dem Interviewten und beide

Partner beeinflussen einander. Derjenige, der seine Erinnerungen in schriftlicher Form aufzeichnet, besitzt große Kontrolle über den Inhalt und das Ergebnis. Das Resultat befindet sich im Einklang mit dem, was der Verfasser erzählen will, entweder als einen Rechenschaftsbericht über glückliche Zeiten (Erfolgsgeschichte) oder als dessen Gegenteil, die tragische Erzählung (Unglückserzählung). Die Absicht des Verfassers steuert den Zweck der Erzählung. Der Leser erwartet, dass das, was niedergeschrieben wird, mit dem, was er oder sie als Wirklichkeit erlebt, übereinstimmt.

Die älteren Informanten, drei Männer und drei Frauen, sind zwischen 1920 und 1930 geboren. Sie haben eine eigene Erinnerung an die Nazizeit und den 2. Weltkrieg. Die jüngeren Informanten, ein Mann und drei Frauen, sind in den 1950er und 1960er Jahren geboren. Sie verfügen über keine persönlichen Erinnerungen, weder an den Nationalsozialismus noch an den 2. Weltkrieg. Ihnen wurde darüber aber in verschiedenen Zusammenhängen berichtet und sie haben Angehörige als eine Folge des Krieges verloren. In den Berichten der älteren Informanten über ihr Heranwachsen während der Nazizeit kommt das vor, was Arvidsson als Lebensbericht (life-script) (Arvidsson, 1998:1) bezeichnet. Mit diesem Begriff wird etwas beschrieben, was jenseits der eigenen Verantwortung liegt. Ausgedrückt wird dies beispielsweise durch Äußerungen der Informanten wie: „So dachte man damals nicht“ oder „so etwas tat man nicht“.

In ihren Lebensberichten machen sich die Menschen nach Marianne Horsdal (1999:12, 50, 78, 126) oft Gedanken über „das gute Leben“ und was dies beinhalten sollte. Das trifft auch auf diejenigen zu, mit denen die Autorin der vorliegenden Arbeit gesprochen hat. Der rote Faden in den Berichten der älteren Informanten handelt von verschiedenen Wahlsituationen, vor denen sie gestanden haben.

Einige der Wahlentscheidungen haben sie selbst getroffen, zu anderen wurden sie gezwungen, weil sie noch Kinder waren und als solche, den Entscheidungen der Erwachsenen und den in der nationalsozialistischen Gesellschaft geltenden Normen und Regeln zu folgen hatten. Ihre Erlebnisse in Nazideutschland standen jedoch im Widerspruch zu ihren Träumen vom guten Leben, weil zwischen 1939 und 1945 Krieg war und Krieg keinen Platz in diesen Träumen hat. Verschiedene Brüche lassen sich aus den Berichten

herausfiltern, auch wenn diese von den Informanten nicht selbst bemerkt werden. Albert Lehmann bezeichnet solche unerwarteten Ereignisse als Wendepunktcharakter (Lehmann, 1983:16). Diese veränderten das Leben der Informanten entweder auf positive oder negative Weise, zumeist jedoch auf die letztgenannte. In den Berichten der älteren Informanten handelt ihr Aufwachsen davon, wie sie der Nationalsozialismus, der Kriegsausbruch 1939, die Bombardierungen durch die Alliierten und die Invasion der sowjetischen Soldaten in ihrem heimatlichen Umfeld beeinflusst hat.

Im Abschnitt über Diskurspsychologie und Ich-Repräsentationen berichten die Informanten über sich selbst und ihr Leben in „ich", „wir" oder „man"-Form (Horsdal, 1999). Ein Subjekt wird ausgehend von Diskursen bestimmt. In Deutschland strebten die Nationalsozialisten die totale Macht über die Individuen an, aber ein Diskurs ist nicht allein herrschend. Die Informanten versuchten den Anforderungen gerecht zu werden, die einerseits von den Nationalsozialisten und andererseits von ihren Pflegepersonen an sie gestellt wurden. Nach Anthony P. Cohen 1994:12 kann eine Person gleichzeitig Träger verschiedener Identitäten sein. Das trifft auf die Informanten zu. In den Erzählungen stellen sie sich als die Protagonisten (die Guten) dar, deren Benehmen durch das verschiedener „Anderer" (der Antagonisten) (der Bösen) kontrastiert wird. Bei den Antagonisten kann es sich dabei um sowjetische Soldaten handeln, die die Heimat einnahmen, Frauen vergewaltigten, Uhren und Stiefel stahlen oder aber um Amerikaner und Briten, die Deutschland als Vergeltung für die Nazipolitik bombardierten.

Im Kapitel Narrativität wird beschrieben, wie verschiedene Menschen mit Krisen umgehen. Nach Marianne Horsdal entsteht ein Bedarf, über das, was passiert ist, zu berichten, um dadurch das nicht Erklärbare verständlich zu machen (2002:35). Das Individuum will einen roten Draht, eine Ganzheit finden. Wie eine Person über sich selbst und ihr Leben berichtet, erlernt sie während ihres Heranwachsens von ihren Eltern, Geschwistern oder anderen Verwandten.

Margaret Somers und Gloria Gibson unterscheiden vier verschiedene Dimensionen einer Erzählung (Narration). Eine davon sind die ontologischen Erzählungen, die definieren, wer wir sind. Dabei handelt es sich um persönliche Alltagserzählungen, d.h. mündliche Lebensberichte, die in

Forschungsinterviews oder in selbstbiografischen Texten vermittelt werden. Das entspricht auch den Erzählungen, die der Autorin dieser Arbeit in den Gesprächen mit den Informanten und in einigen der ihr überlassenen schriftlichen Biografien begegnet sind. Eine andere Dimension sind öffentliche Erzählungen, die Vorstellungen beinhalten, die Mitglieder einer Organisation haben. Sie werden sinnstiftend eingesetzt.

Eine dritte Dimension sind Metanarrationen (Großerzählungen), die an institutionelle, wissenschaftliche, politische, kulturelle und religiöse Diskurse gebunden sind und die einen universellen Wahrheitsanspruch für sich reklamieren, wie der Sozialismus, das Christentum und der Nationalsozialismus. Diese Dimension wird in den Erzählungen Frithjofs deutlich, der über sein Mitwirken beim Jungvolk und in der Hitlerjugend berichtet, in Helgas Erzählung über ihre Mitgliedschaft im Bund Deutscher Mädel und Gerts Erzählung über seine Verschickung in ein Heim der Hitlerjugend. Durch die Teilnahme der Jugend in der Hitlerjugend versuchten die Nazis mittels Propaganda die Inhalte ihrer Politik an die Jugend weiterzugeben. Die Erlebnisse der Informanten in Deutschland während des 2. Weltkriegs fließen in diese Dimension ein. Eine vierte Dimension bilden die begrifflichen Erzählungen. Diese werden durch Begriffe bestimmt, wie sie beispielsweise in soziologischer Literatur mit Termini wie Gesellschaft, Akteur, soziale Handlung, Kausalzusammenhang und soziale Veränderung beschrieben werden. Eine soziale Veränderung kann durch eine spezifische historische Erzählung wie auch durch eine Modernitätenerzählung nach Johansson, 2005:95-99, Somers & Gibson, 1994: 62-63 beschrieben werden. Die Dimension der begrifflichen Erzählungen wurde durch das Studium einschlägiger Fachliteratur erarbeitet.

Durch Erzählungen schaffen sich Menschen persönliche und soziale Identitäten. Die Erzählungen der Informanten über ihr Leben in Deutschland und Schweden trägt zur Konstruktion ihrer Identitäten bei. Mit der Hilfe von Narrationen wird nach Anna Johansson (2005:86) das Dasein begreifbar. Besonders bei den älteren Informanten gab es das Bedürfnis, ihre Erlebnisse im Nazideutschland und im 2. Weltkrieg zu bearbeiten. Sie hatten nicht sehr viel über die Zeit erzählt, seit sie in Schweden wohnen, weil die Schweden, denen sie begegnet sind, nicht weiter daran interessiert waren. Goffman be-

schreibt, dass das Selbstbild einer Person sich den gesellschaftlichen Werten als eine Selbstverteidigungsreaktion anpasst (Goffman, 1983:111), weil Menschen das Bedürfnis haben, sich auf eine bestimmte Art und Weise zu präsentieren. Sie spielen unterschiedliche Rollen, um Eindruck auf die Umgebung zu machen, glaubwürdig zu sein und bestimmte Eigenschaften zu zeigen (Goffman, 1977:25). Die älteren Informanten haben für sich gewählt, das Bild eines Opfers des Nationalsozialismus zu vermitteln. Das steht im Widerspruch zu dem der alliierten Kollektivtradition. Die letztgenannte war in Schweden nach dem Kriegsende bestimmend.

Im Abschnitt Gedächtnis wird beschrieben, wie die deutsche Historikerin Margarete Dörr in ihrem Buch Der Krieg hat uns geprägt: Wie Kinder den 2. Weltkrieg erlebten (2007) darlegt, wie Kinder sich an die Nazizeit und den 2. Weltkrieg erinnern. Sie stellt fest, dass die Erinnerungen im Langzeitgedächtnis gelagert sind, es sei denn, die Person erhält oder hat einen Hirnschaden. Solcherart gelagerte Erinnerungen können durch die Arbeit mit Fragebögen, durch die Aufzeichnung der Erinnerungen, im Gespräch, in der Therapie und Analyse rekapituliert werden. Es kann jedoch auch Erinnerungen geben, die so tief in einer Person verschüttet liegen, z.B. auf Grund eines Traumas, dass sie nicht wieder hervorgeholt werden können. Berichte über verschiedene Traumata, die die Informanten durchlebt haben, wurden im Laufe der Arbeit sichtbar. Es ist durchaus möglich, dass es noch immer Erinnerungen der Informanten gibt, die bei den gemeinsamen Gesprächen nicht ans Tageslicht gekommen sind.

Im Kapitel 2 AUFWACHSEN IN DEUTSCHLAND- HEIMAT- PFLEGEPERSONEN UND ERZIEHUNG berichten die älteren Informanten darüber, wie sie im damaligen Deutschland aufgewachsen und in ihrer Heimat zur Schule gegangen sind, außer Birgitta, die 1940 geboren, als ein Flüchtlingskind mit den weißen Bussen nach Schweden kam. Sie hat deshalb zu einem großen Teil ihre Kindheit und Jugendzeit in Schweden verlebt. Die jüngeren Informanten wuchsen nach Kriegsende in ihrer heimatlichen Umgebung in Westdeutschland und Ostdeutschland auf. Die Teilung Deutschlands war ein Resultat der Niederlage Nazideutschlands im 2. Weltkrieg. Beide Gruppen hatten ihre Eltern und teilweise auch andere Pflegepersonen, die im Fachbegriff mit „significant others“ gezeichnet werden, in ihrer

Nähe. Unter Pflegepersonen werden hier diejenigen verstanden, die an die Stelle der Erziehungsberechtigten traten. Dies konnten die Großeltern mütterlicher- oder väterlicherseits sein, Onkel und Tanten, ältere Geschwister oder andere Personen. Die Informanten berichten darüber, dass die Pflegepersonen die Normen, Werte und Einstellungen an sie weitergaben, die der Kultursoziologe Pierre Bourdieu als Habitus bezeichnet und die sich die Informanten annahmen. Der Habitus wirkt auf das Vermögen der Menschen Strategien für die Bewahrung und Nutzung des ihnen gegebenen Kapitals zu entwickeln, ein (Bourdieu, 1992, Broady, 1991: 182). Das, was als erstrebenswert angesehen wird, wird an die nächste Generation weitergegeben.

Die älteren Informanten berichten, dass sie im Allgemeinen autoritär erzogen wurden. Nach dem Modell, das von den Psychologen Maccoby und Martin (1983, Möller, 2003:27) entwickelt worden ist, sind die dabei entscheidenden Variablen Kontrolle und Unterstützung. Nach Aussagen der Informanten war die autoritäre Erziehung durch die so genannte „preußische Tugend" geprägt, die ihren Ursprung sowohl im deutschen Kaiserreich als auch in christlichen Diskursen hat. Die Tugenden wurden ihnen von den Pflegepersonen vermittelt und waren u.a. Disziplin, Ordnung, Pflichtbewusstsein, Religiosität, Ehrlichkeit, Verantwortungsbewusstsein, Empathie und Fürsorge. Die älteren Informanten Karin, Gert und Birgitta haben darüber nachgedacht, in welchem Ausmaß die „preußische Erziehung", die sie genossen haben, dazu beigetragen hat, dass sie heute die Menschen sind, die sie sind. Sie finden, dass an sie während ihres Heranwachsens viel zu hohe Anforderungen von den Eltern oder anderen Pflegepersonen gestellt worden sind. Einige von ihnen sind auch gezüchtigt, wenn nicht gar misshandelt worden, als sie noch Kinder waren. Zwei der jüngeren Informanten berichten über die Erziehung durch strenge Lehrer in der deutschen Schule der Nachkriegszeit.

Im 3. Kapitel ERLEBNISSE WÄHREND DES NATIONALSOZIALISMUS erzählen die Informanten darüber, wie sie und ihre Familien das Leben in Nazideutschland unter den Forderungen der Naziführung gemeistert haben. Unter den Überschriften das ausweichende Ich, die schweigenden Ich, die ausflüchtenden Ich, die handelnden Ich, das emphatische Ich und das rechtfertigende Ich beziehen sie dazu Stellung, je nach dem, welchen Situa-

tionen sie ausgesetzt waren. Es konnte passieren, dass staatliche Repräsentanten eine andere Interpretation der Tugenden Disziplin, Gehorsam und Pflichterfüllung vornahmen, als sie es durch ihre Pflegepersonen erfahren hatten und umgekehrt. Wenn jemand den nationalsozialistischen Diskurs anzweifelte, konnte dies als illoyales Verhalten aufgefasst werden, es gab aber auch Pflegepersonen, die die Auffassungen der Nazis teilten. Forscher wie Haffner, 2002, von Krockow, 1990:175 und andere sind der Ansicht, dass das Dritte Reich wie ein so genannter Doppelstaat funktionierte, wo die Menschen ihr Alltagsleben im heimatlichen Umfeld in einem Normenstaat lebten, während die Nationalsozialisten den Maßnahmenstaat regierten. Die nationalsozialistischen Gesetze regulierten das Leben der Bevölkerung in den Jahren 1933 bis 1945. Adolf Hitler, der Führer der nationalsozialistischen Arbeiterpartei NSDAP, war derjenige, der die Richtlinien für die Politik im Maßnahmenstaat festlegte.

Es ist ein zwiespältiges Bild, das aus den Berichten der Informanten über das Leben in Nazideutschland entsteht. Mehrere der Väter der Informanten wurden Mitglied der NSDAP um weiterhin arbeiten und ihre Familien versorgen zu können. Helga berichtet, dass ihr Vater Zoologe und SA-Mann war. Sie hat keine Ahnung, warum er ein Mitglied der Partei geworden ist. Im Nachhinein glaubt sie, dass er sich dadurch bessere Karrierechancen ausgerechnet hatte. Sie weiß ebenso wenig, was ihre Mutter darüber dachte, weil sie sie nicht dazu befragt hat. Mit dem Einmarsch der Alliierten verschwand ihr Vater und man weiß nicht, was aus ihm geworden ist. Es gab auch andere Menschen, wie beispielsweise Gerts Opa, der in seinem Keller Juden versteckte und der bei einem Bombenagriff der Alliierten gemeinsam mit den Menschen, die sich zu diesem Zeitpunkt im Haus aufhielten, ums Leben kam.

Einige der älteren Informanten berichten über ihre Zusammentreffen mit Juden. Frithjofs Familie hatte einen jüdischen Hausarzt. Dieser hatte einmal Hitler geholfen, als er krank war und wurde deshalb nicht in ein Konzentrationslager geschickt, durfte jedoch nicht weiter praktizieren. Frithjof weiß nicht, wie der Arzt seinen Lebensunterhalt bestritt. Auf der Flucht nach Westen vor der sowjetischen Armee begegneten Frithjof und seiner Familie weibliche Gefangene aus Konzentrationslagern, die auf die so genannten To-

desmärsche geschickt worden waren. Frithjofs Mutter versuchte einer Frau, die hingefallen war und nicht wieder aufstehen konnte, zu helfen, wurde jedoch von einem der „Flintenweiber", d.h. einer Wärterin mit einer Waffe bedroht und unterließ ihren Versuch.

Kapitel 4 BERICHTE ÜBER DEN ZWEITEN WELTKRIEG handelt von den Erzählungen der bedrohten, ängstlichen und unterdrückten Ich.

Die Informanten berichten darüber, was bei Begegnungen mit Soldaten, meist mit denen der sowjetischen Armee, passierte. Die Soldaten vergewaltigten Zivilistinnen, um Rache für das Wüten der deutschen Armee in der Sowjetunion zu üben. Den Informanten und ihren Familien wurden von den Soldaten auch Uhren gestohlen. In ihren Berichten sind die Informanten die Protagonisten, die sich gegen die Antagonisten in Gestalt der sowjetischen Soldaten schützen mussten. Die Informanten berichten auch über die Folgen der Bombardierungen Deutschlands durch die Alliierten, unter denen sie gelitten haben.

Mehrere der Informanten stammen aus den damaligen Ostgebieten Deutschlands. Gemeinsam mit ihren Familien versuchten sie beim Vorrücken der sowjetischen Truppen weiter nach Westen zu fliehen, um den Sowjets zu entkommen. Sie wurden zu Flüchtlingen im eigenen Land. Als Folge des Naziregimes und des Weltkrieges verloren mehrere von ihnen bei Kriegsende ihre Heimat in den östlichen Teilen des damaligen Deutschlands. Birgitta, die ihre Heimat erst sehr viel später wieder sehen konnte, vermisste sowohl den Ort als auch ihren Großvater, der bei der Verteidigung einer Druckerei vor den sowjetischen Soldaten starb. Diese Sehnsucht verschwand nicht bis sie den Ort mehrere Jahrzehnte später wieder besuchen konnte. Da erkannte sie schließlich, dass ihr Zuhause nunmehr im Besitz anderer war und die Menschen, die einmal gekannt hatte, nicht mehr da waren. Es gab nichts mehr, nach dem man sich sehnen konnte.

In Kapitel 5 VERHALTEN GEGENÜBER DER DEUTSCHEN UND SCHWEDISCHEN SCHULDENLAST ist Dieter der Meinung, dass das Verhalten der schwedischen Regierung während des 2. Weltkrieges mehr diskutiert werden sollte. Ihm zu Folge war die Regierung Nazideutschland so lange positiv gesinnt, so lange dessen Politik erfolgreich war. Als sich das Kriegsglück wendete, änderte sich gleichfalls die Einstellung der schwe-

dischen Regierung. Nach Auffassung der Autorin dieser Arbeit jedoch rettete das Agieren der schwedischen Regierung die jüdische Bevölkerung vor den Konzentrationslagern. Dasselbe gilt für die Juden, die aus Dänemark nach Schweden fliehen konnten. Das Auftreten der schwedischen Regierung ist durch Allianzfreiheit in Friedenszeiten und Neutralität in Kriegszeiten gekennzeichnet, um Schweden nicht in einen Krieg hineinzuziehen. Dieter meint, dass er Beweise dafür vorbringen könnte, dass während des Nationalsozialismus mehr Schweden in der nazideutschen Wehrmacht gekämpft haben, als offiziell in Schweden angegeben wird. Als ein Beispiel erwähnte er einen Arbeitskameraden, der mit ihm bei der Johnson-Linie gearbeitet hat. Dieser war in einem frühen Stadium Mitglied der Waffen-SS geworden und fuhr in Uniform auf Hafturlaub nach Hause nach Schweden. Er hatte sich nur einen Mantel übergezogen. Nach Kriegsende wurde er in Schweden zu einer halbjährigen Gefängnisstrafe verurteilt und danach freigelassen. Dieter kannte weiterhin einen Dänen und einen Norweger, die ebenfalls in der Waffen-SS gekämpft hatten.

Im 6. Kapitel BEGEGNUNGEN MIT SCHWEDEN UND DEN SCHWEDEN berichten die Informanten, warum sie Deutschland für Schweden verlassen haben, wie sie hier empfangen wurden und es ihnen weiter ergangen ist. Sie wurden „Deutschenschweine“ und „SS-Schwein“ genannt. Birgittas Erzählungen sind durch ein frustriertes Ich gekennzeichnet, da es sie als Kind sehr getroffen hat, als ihre Schulkameraden sie wegen ihres Deutschseins gemobbt und ihr beispielsweise die Finger mit den Deckeln ihrer Schulbänke eingeklemmt haben. Kein Lehrer ging dazwischen. Es spielte auch keine Rolle, wie gut sie Schwedisch sprach. Sie hatte einen deutschen Familiennamen und war in Deutschland geboren, was sie automatisch den Antagonisten zuordnete, der im Nachkriegsschweden vorherrschenden alliierten Kollektivtradition zufolge. Es wurde keine Rücksicht darauf genommen, dass sie selbst während des Krieges gelitten hatte. Die Situation veränderte sich erst, als sie in den Bezirk Kalmar umzog, zunächst nach Nybro und dann direkt nach Kalmar. Dort wurde sie als die Person ernst genommen, die sie war. Frithjof meint, trotz der Schimpfwörter und der Zuordnung seiner Erzählung unter der Überschrift das frustrierte Ich beziehungsweise oppositionelle Ich, dass sein Leben in Schweden mit der Zeit immer bes-

ser wurde im Vergleich zu dem in Deutschland. Wenn er verbal angegriffen wurde an seinen Arbeitsplätzen verteidigte er sich und akzeptierte nicht, dass er auf Grund seiner ethnischen Zugehörigkeit schlecht behandelt und kategorisiert wurde. Er sagt, dass er es nicht übel nahm. Wie es sich wirklich verhielt, weiß nur Frithjof. Karin berichtet, dass sie von niemandem schlecht behandelt wurde und gibt ein positives Bild ihres Lebens in Schweden. Sie sagt auch, dass ihr viele Fragen gestellt wurden. Sie gibt damit ein Gegenbild zu den Berichten der anderen älteren Informanten, die mitteilten, dass sich die Leute in Schweden nicht für ihr Leben in Deutschland interessiert haben.

Im Kapitel 7 NICHT INS FETTNÄPFCHEN TRETEN berichten die Informanten über Phänomene, die ihnen in Schweden und in der Kalmarer Gegend begegnet sind und die sie als merkwürdig ansehen. Billy Ehn (2005:11) zufolge sollte man aufmerksam werden, wenn etwas als komisch oder merkwürdig bezeichnet wird. Es handelt sich um eine Botschaft darüber, wie Grenzen und Kategorien geschaffen, erhalten und in Frage gestellt werden durch die Erfahrungen der Menschen. Dinge als verwirrend zu definieren, ist eine Strategie die Umwelt zu klassifizieren und sagt auch viel darüber aus, welche Werte als besonders wichtig angesehen werden. Zu den merkwürdigen Sachen, die die Informanten mit Schweden in Verbindung bringen, sind einige mit dem Geschmackssinn verknüpft. Die Informanten finden u.a. das schwedische Brot generell zu süß. Es hat sich jedoch im Laufe der Zeit gebessert, u.a. dank der EU, weil sich das Angebot an Brotsorten wesentlich vergrößert hat. Dieter berichtete ausführlich über seine Erfahrungen mit „schwedischen" Essensgewohnheiten aus seinen Arbeitsjahren in der schwedischen Restaurantbranche. Er verglich diese mit früheren Erfahrungen, die er in Deutschland und in der Schweiz gemacht hatte. Beispielsweise findet er, dass es in Schweden verglichen mit Deutschland keinen Respekt für die Inhaltsstoffe für Wurst gibt. Außerdem verglich er die Rohstoffe für Schnitzel in Deutschland und in Schweden. In Deutschland besteht ein Schnitzel aus Kalbfleisch, in Schweden muss das nicht der Fall sein.

Die Informanten können nur schwer mit der Einstellung vieler Schweden zum Alkohol verstehen, die sich hemmungslos betrinken und sich dann wie die Berserker benehmen. So etwas passiert nicht auf dem Kontinent, meinen

die Informanten. Sollte ein Deutscher oder eine Deutsche betrunken sein, dann geht er oder sie heim und schläft den Rausch aus. Die Informanten wissen, dass mehrere der schwedischen Sitten und Gebräuche, z.B. Weihnachten, deutschen Ursprungs sind. Als sie einige Leute in Schweden darauf aufmerksam machten, haben diese sehr sauer reagiert, weil sie meinten, dass die Informanten sie von oben herab behandeln wollten. Solche Situationen tragen dazu bei, Stereotype über die „vorlauten" und „besserwisserischen" Deutschen zu streuen, obwohl dies gar nicht von den Informanten beabsichtigt war.

Die Informanten finden, dass Deutschland eine patriarchalische Gesellschaft ist, in der der Mann die Norm ist und sich Frauen und Kinder in Abhängigkeit zu den Männern positionieren und dass das anders in Schweden ist. Nach Boa & Palfreyman (2000) hängt das mit dem Heimatdiskurs zusammen.

Im Kapitel 8 REISENDE ZWISCHEN REGIONALEN UND NATIONALEN IDENTITÄTEN berichten die Informanten über ihre Strategien zur Verbesserung ihres Daseins. Ein Zeichen für die Zugehörigkeit zu einer Nation ist die Wahl der Staatsbürgerschaft. Sieben der Informanten haben sich dafür entschieden, schwedische Staatsbürger zu werden, während drei ihre deutsche Staatsbürgerschaft behalten haben. Weil Dieter gestorben ist, sind es nur noch die jüngeren Informanten, die ein Band mit Deutschland als eine Art Sicherheitsleine für die Zukunft behalten wollen, weil sie noch nicht sicher sind, ob sie dauerhaft in Schweden wohnen bleiben wollen oder nicht. Die Einstellung der Informanten zu ihrer eigenen Identität kann als flexibel, reflexiv und ambivalent beschrieben werden. Nach Auffassung der Autorin dieser Arbeit bilden die Informanten durch ihre Eigenschaft als deutsche Einwanderer eine eigene Gruppe in der Kalmarer Gegend. Obwohl sie Individuen sind, können sie mit der Metapher „Reisende" zwischen verschiedenen Identitäten beschrieben werden. Sie haben versucht, das Beste aus beiden Welten zu verinnerlichen.

Übersetzung: Corina Löwe, Växjö 2009

Tyska soldater på marsch på Landshövdinggatan i Kalmar den 12 maj 1945. I slutet av andra världskriget kom flyktingar från Baltikum till Kalmar. Bland dem fanns både civilbefolkning och tyska militärer. Under överfärden dog ett tiotal personer. Militärerna placerades på Kullö i väntan på besked vad som skulle hända med dem.
Foto. Blomberg. Ur Kalmar läns museums arkiv

NOTER

1. INLEDNING

[1]Hitlerjugend var en tysk nationalistisk ungdomsrörelse som grundades 1926 och som upplöstes 1945. Den stod direkt under SA-ledningen vars förste ledare var Kurt Gruber. 1931 ersatte Hitler honom med Baldur von Schirach som blev organisationens Reichsjugendführer der NSDAP. NSDAP, die Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (Nationalsocialistiska tyska arbetarpartiet). 1919 grundade Anton Drexler, Gottfried Feder och Dietrich Eckart GPW, det tyska arbetarpartiet, i München som Hitler gick med i. 1920 föreslog Hitler att partiet skulle byta namn till NSDAP, vilket skedde och samma år publicerade det sitt första program. 1921 tog Hitler ledningen över NSDAP och förblev dess ledare fram till dess att han tog livet av sig i bunkern 1945. HJ-organisationen var indelad i en pojk- och en flickavdelning. Pojkar mellan 10 till 14 år var med i Jungvolk. Då de var 15 till 18 år gamla var de med i HJ. Flickorna var med i Jungmädel, då de var mellan 10-14 år gamla. Därefter övergick de till BDM, Bund Deutscher Mädel mellan 15 till 18 år. Medlemstalet år 1934 uppgick till 3.000.000 ungdomar. Fram till 1936 var Hitler-Jugend frivillig, därefter blev det en plikt att vara med. NSDAP och HJ grundade bl.a. Adolf-Hitler-skolor. Utövandet av sport var viktigt, ungdomarnas kroppar skulle disciplineras. HJ förberedde pojkarna för en kommande krigsinsats. (Krajewski, André. www.shoa.de)

[2]Horst Wessel-Lied, Horst Wesselsången eller die Fahne hoch var det tyska nazistpartiets officiella kampsång 1933-1945. Under Tredje Riket fungerade den som andra nationalhymn. Texten var skriven av Horst Wessel (1907-30) till en folkmelodi från 1800-talet. Wessel som var SA-man sköts och martyrförklarades av nazisterna, eftersom de ansåg att han mördats av kommunister. (Ur: NE. Bd. 9. 1992 Horst Wessel-sången)

[3]Joseph Goebbels styrde sitt ministerium för folkupplysning och propaganda med direktiven manipulera och beslöja. Han kontrollerade pressen, radion och filmen. Han utvecklade Führerkulten för att binda de tyska medborgarna till det nationalsocialistiska systemet. Propagandan var effektiv. Den saknade konkurrens och det ständiga hotet om straff för den som vägrade instämma var verkningsfull. Därtill förekom ett brutalt uppträdande av nationalsocialistiska partifunktioner som SA- och SS-män (Bedürftig, 2007:300).

Metod och primärmaterial

[4]C-uppsatsen Karen i krigets skugga (1996) handlade om en balttysk, adlig kvinnas liv från den det hon föddes i Estland 1914 och fram till dess hon anlände som flykting till Sverige 1947. Under sitt liv har om upplevt ryska revolutionen, första världskriget och andra världskriget. Genom sitt insideperspektiv som tysktalande flykting inom bl.a. tyskockuperat område i Polen 1939 och som flykting i Tyskland under andra världskriget har jag kunnat jämföra hennes uppgifter med vad informanterna har berättat för avhandlingen. D-uppsatsen Karen i folkhemmet Sverige beskriver hennes liv från

ankomsten till Sverige och tillvaron här fram till 1997. Jag har haft kontinuerlig kontakt med henne sedan 1994.

[5]Tysklandssången - Deutschlandlied. Dikten är skriven av A. H. Hoffmann von Fallersleben. Den börjar Deutschland, Deutschland über alles. 1797 komponerade Haydn melodin till Gott erhalte Franz den Kaiser som blev populär. 1922 blev Tysklandssången nationalsång (Hermand, Jost 2002).

Levnadsberättelser som forskningsmaterial

[6]Heimat är ett komplext begrepp med en mängd definitioner. Rent språkligt översätts det i *Tysk-svensk ordbok*, 1963 med ”hemland, hemtrakt, hembygd, hemort, hemvist, hemma och hem”. German Cultural Studies forskarna Elizabeth Boa and Rachel Palfreyman definerar Heimat i boken *Heimat a german dream*. ”Heimat is a bounded place or social space connecting individuals with something larger through a process of identification, so providing a sense of security and belonging at times of stressful historical change”. Heimat är en bunden plats eller socialt rum som binder samman individer med någonting större genom en identifieringsprocess och ger därmed en känsla av trygghet och tillhörighet då bekymmersamma historiska förändringar pågår. (2000:35, egen översättning). Jag har tolkat det som att det för informanterna betecknar den plats eller platser i vilken/vilka de hade sin barn- och uppväxt inom ett område som tillhörde/tillhör Tyskland i kretsen kring sina omsorgspersoner och som beskrivs med viss nostalgi.

[7]De stora berättelserna (metaberättelserna) definieras av Foucault som diskurser eller kunskapsregimer – historiskt specifika kunskapsordningar med vissa maktanspråk (se Foucault 1993, Johansson 2005:57).

[8]Waffen-SS. Från 1935 till 1939/40 kallat SS-VT Verfügungstruppe. Det var militära förband inom SS med grund i Hitlers livvakt. Från sommaren 1940 var det en självständig militär organisation. Till Waffen-SS hörde även dödskalleförband som vaktade koncentrationslägren. Från 1940 antogs frivilliga från hela Europa inklusive Skandianvien och från 1943 överfördes också värnpliktiga tyska soldater till Waffen-SS. De medverkade i förintelsen då förband ur Waffen-SS ingick i de Einsatztrupper som förföljde och dödade judar och motståndsmän på östfronten. Zander Ulf. NE. Bd. 19, 1996 artikel Waffen-SS. SS är en förkortning för Schutzstaffeln (ty. skyddsgrupper). Det var ett nazityskt halvmilitärt kampförbund med ursprung i Hitlers personliga livvakt. Heinrich Himmler var chef för det svartuniformerade gardet från 1929. SS skapade en egen säkerhetstjänst, Sicherheitsdienst (SD). Det var involverat i grundandet och driften av säkerhetspolisen Sipo. Efter det nazitiska maktövertagandet genomförde SS 1934 en utrensning inom SA. Det växte snabbt i storlek och fick hand om koncentrationsläger, polismakt, särskilt hemliga polisen, Gestapo. Det satte upp trupper, Waffen-SS med frivilliga från andra germanska nationer. 1940 blev det en partiarmé. Det drev företag med lägerfångar. SS medverkade i eutanasiprogrammet. Det bekämpade nazismens

motståndare i Tyskland och i de ockuperade områdena. Förebilder för SS var de medeltida riddarordnarna och den forngermanska hirden, ett krigarfölje som hade svurit sin ledare obrottslig trohet. I Nürnbergprocessen förklarades SS, SD, Gestapo och Waffen-SS för brottsliga organisationer. (se Häger, Bengt Åke i NE på nätet)

Narrativitet

Minnen

[9] ”Styrkan hos dessa intryck förblir bevarad ett helt liv. Man kan således lita på dessa minnen” (Dörr 2007:14, egen översättning). ”Riktigt små barn kommer nog inte ihåg medvetet, men de är särdeles mottagliga och känsliga inom psykiska områden. Deras minnen är sinnligt bundna till vissa dofter, bilder, scener, brottsstycken av samtal som de har bibehållit även om de inte förstår sammanhangen. Hannelore R (1938) sa: Flykt – fly – flykting – krig – östfronten - fältpost - fördrivning - mörkläggning - gasmask – flyglarm. Ord som ett barn inte förstår fullständigt, men som dock gör barnet rädd, medan de vuxna med bekymmersfulla miner och hektiska rörelser gör saker som är nya och oförklarliga för barnet” (Dörr 2007:15, egen översättning). Det kan finnas minnen lagrade i informanternas kroppar som de inte längre har tillgång till på grund av att de har råkat ut för olika trauman, men det som de kommer ihåg av egna upplevelser, det talar de i allmänhet om. (Från inledningen om minnet).

Historisk kontext rörande nazismen

[10]Gestapo, Geheime Statspolizei var den tyska statens hemliga polis mellan 1933 och 1945. (NE på nätet)

[11]DDR. Deutsche Demokratische Republik var det officiella namnet på Östtyskland. Staten uppstod som en följd av andra världskriget då Tyskland delades i fyra ockupationszoner som ställdes under militärförvaltning. En för varje ockupationsmakt. Den del som kom att utgöras av Östtyskland var knuten till Sovjetunionen och 1989 då den östtyska regimen föll återförenades Tyskland igen. Östtyskland som stat fanns i 40 år mellan 1949 och den 3 oktober 1990 (NE. Bd. 4, 1990 och NE. Bd. 20, 1996)

Intervjupersonerna

[12]SA, Sturmabteilungen var en halvmilitär kår, som Hitler kände sig hotad av. Den 30 juni 1934 lät han mörda organisationens chef Ernst Röhm i vad som kallas ”de långa knivarnas natt”. I SA:s ställe kom SS Schutzstaffel under Heinrich Himmler. Himmler hade militära förband som Waffen SS under sig och var även ansvarig för den hemliga statspolisen Gestapo och koncentrationslägren. (NE. Bd. 18, 1995 artikel om Tysklands historia).

[13]De vita bussarna var en aktion som leddes av den svenska greven Folke Bernadotte i slutet av andra världskriget. Syftet var att rädda skandinaver (danskar och norrmän) som satt i tyska koncentrationsläger. Bussarna var vita med röda kors på taket, sidan,

fram och bak för att de inte skulle bli tagna för att vara militära mål. Efter danska och norska påtryckningar och planering räddades cirka 15000 skandinaver och andra nationaliteter från koncentrationslägren i de tyskkontrollerade områdena av det svenska röda korset i mars och april 1945. Efter den tyska kapitulationen den 8 maj räddades ytterligare 10000 människor. Skandinaviska krigsfångar hade högsta prioritet, men också svenska kvinnor och barn som bodde i Tyskland skulle hämtas. Om möjlighet fanns kunde man i tillägg till dessa ta med andra. Aktionen räddade livet på många fångar, men har även kritiserats för att vara en för ensidig räddningsaktion för skandinaver; att den inte i samma grad hjälpte fångar med andra nationaliteter, och för transporter de utförde för det tyska SS. (Wikipedia)

2. UPPVÄXTEN I TYSKLAND

Heimatdiskursen - De äldres upplevelser av Heimat – informanter födda på 1920-talet berättar

[14]Preussen tidigare hertigdöme, kungarike och republik i Tyskland. Det var ett område vid Östersjön mellan Nemuras och Wisla som beboddes av den baltiska stammen preussarna som koloniserades på 1200-talet och kristnades av den tyska orden. 1466 i freden vid Thorn med Polen tvangs orden att avstå från västra delen av Preussen med staden Danzig (Gdansk) och erkänna polska kronans överhöghet över den östra delen, Ostpreussen. 1525 då den sista ordensmästaren, Albrekt av Hohenzollern, antog den lutherska läran blev området ett ärftligt kungadöme i hans familj men som polskt län. År 1618 tillföll det genom arv en gren av släkten Hohenzollern där huvudmannen var kurfurste av Brandenburg. Därmed uppstod den preussisk-brandenburgska staten. Under kurfursten Fredrik Wilhelm (1640-88) vanns större delen av Hinterpommern och stiften Halberstadt och Minden i Westfaliska freden 1648. Fredrik Wilhelm lyckades i freden i Oliwa 1660 frigöra Ostpreussen från Polen. Hans son Fredrik III lät kröna sig till kung av Preussen 1701 med titeln Fredrik I. (se NE. Bd. 15, 1994 artikel om Preussen).

De fördrivnas minnen

[15]Nazisterna krävde av det tyska folket att de skulle kunna presentera ett härstamningsbevis för att kunna påvisa att det inte fanns några judar i familjen därför bedrevs släktforskning (se Bedürftig 2007:360 släktforskning).

Judisk representation i berättandet

[16]I fallet med Grass så framkom det hösten 2006 att han under krigets slutskede deltagit som soldat i Waffen-SS, vilket han inte har talat om tidigare. Enligt Grass kom det sig av att han som 16-åring en dag kom hem till föräldrahemmet och möttes av en inkallelseorder från Waffen-SS. Han hade redan som 15-åring försökt anmäla sig som frivillig i armén, men då hade han avvisats, det fanns ingen plats (se Lewenhagen 2007).

Det vetande jaget

[17]Göring inrättade två koncentrationsläger före riksdagsvalet den 5 mars 1933, Oranienburg-Sachsenhausen och Papenburg för politiska motståndare (se Sigmund 2001:51).

Att iscensätta det förflutna

[18]Fria städer (ty Freie Städte) är benämning på tyska biskopsstäder, i vissa fall städer under världsligt styre som under 12- och 1300-talen blivit självständiga. Riksstäderna låg däremot under kejsaren och riket. De fria städerna var befriade från vissa förpliktelser mot riket som skatt och häruppbåd. Vid tysk-romerska rikets upplösning 1806 fanns 51 fria riksstäder. När Hitler kom till makten så förlorade de fria städerna sin ställning. (se NE. Bd. 7, 1992 artikel om fria städer)

På ena sidan muren i DDR

[19] Ostalgi kommer från ordet nostalgi och hänvisar till de känslor som ossis (östtyskar) i Tyskland hyser för det forna DDR, vilket bland annat har tagit sig uttryck i kampanjen för att behålla de röda och gröna gubbarna som DDR använde vid övergångsställen och för varor tillverkade i DDR. (www. susning.nu)

[20]Stasi. Ministerium für Staatssicherheit. Östtysklands hemliga polis. NE. Bd. 17, 1995. Journalisten Anna Funder skriver i Stasiland att mot slutet av DDR tiden hade den 97 000 anställda på en befolkning av 17 miljoner människor. Det gick en stasiman på 63 östtyskar och det fanns 173 000 angivare. Som jämförelse kan nämnas att i Nazityskland fanns en gestapoagent på 2000 invånare och i Stalins Sovjet var en KGP agent på 5830 personer (Funder 2003:65). Angiverisystemet var ytterst verksamt i det forna DDR. Det fanns inte mycket till motståndskultur i DDR, möjligtvis beroende på tre faktorer, den relativt höga levnadsstandarden, Statis grundlighet och tyskarnas beredvillighet att underkasta sig dem som hade makten. Var någon oliktänkande i DDR kunde personen i fråga säljas till Västtyskland för hårdvaluta (Funder 2003:69) om den hade tur. Andra spärrades in eller försvann.

Omsorgspersonerna som förebilder

[21]Den 25 september 1944 bildades ”Volkssturm”, folksstormen. Den bestod av ej inkallade män mellan 16 och 60. Rekryteringen av 6 miljoner folkstormsmän låg under chefen för det nationalsocialistiska partikansliet, Martin Bormann.Volksstormen stod under Heinrich Himmlers militära befäl. (se Bedürfig 2007:127-128)

[22]Nationalsocialisterna hade som ambition att fullända den tyska historien och använde den medeltidskristna frälsningsförväntan om Jesus och det tusenåriga riket på jorden i den egna diskursen. Vid Rikspartidagen 1934 förkunnade Hitler att det under de närmaste tusen åren inte skulle bli någon mer revolution i Tyskland (se Bedürftig 2007:397)

Förmedling av dygder och normer

[23]Det råder olika teorier rörande vem av dem som lade mest vikt vid nämnda dygder. Von Krockow anser att de kan härledas till Fredrik Wilhelm I (1701-13) som var ”den helt överlägsne uppfostraren till den preussiska andan” (Von Krockow 1991:22). Sebastian Haffner vill knyta dem till Fredrik II:s tid (1740-86), även kallad Fredrik den store som Hitler beundrade. Hitler hade ett porträtt av honom som hängde på väggen i bunkern i Berlin, (se Beevor 2004:317) som han stirrade på långa tider.

[24]Fredrik II levde ett dubbelliv. Han hade ett hårt skal med en mjuk kärna (Haffner, 2002:97) och beskrev sig själv som en dubbelmänniska när han sa: ”som människa säger jag er … men som ämbetsman säger jag er” (se Haffner 2000/2002:97).

[25]Mensur kommer av latinets mensur som betyder mått. Seden med dueller med sabel eller värja uppkom i Tyskland under mitten av 1800-talet. Den fck genomslagskraft i nazikretsar och förbjöds 1938 med förekommer fortfarande i vissa studentföreningar i tysktalande länder. Det gjordes en åtskillnad mellan fäktning efter vänskapliga överenskommelser eller förolämpande. I det senare fallet kunde svårare skador i ansiktet uppstå (mensurärr) (se NE. Bd. 13, 1994).

[26]Mazdaznan betonar tron på Mazda, den goda skaparen. Det är en eklektisk rörelse som har inkorporerat element från hinduismen och kristendomen i sin doktrin. Människans syfte på jorden är att återta den och göra den till ett lämpligt ställe för Gud att bo på. Andningen anses mycket viktig, därför lär rörelsen ut andningskontroll och rytmiskt bedjande, vilket kompletteras med vegetarisk diet. www.mazdaznan.info

[27]Zarathustra var en profet som föddes någon gång mellan 1500 och 500 f Kr. Någonstans i de områden som idag är Iran, Turkmenistan eller Afghanistan. (se NE. Bd 20, 1996 artikel om Zarathustra).

3. UPPLEVELSER AV NATIONALSOCIALISMEN.

Hitler über alles und über Deutschland

Hitlermyten

[28]Hitler inrättade ett ministerium för folkupplysning och propaganda speciellt för Joseph Goebbels efter ”ett mästerstycke av politisk agitation vid riksdagsvalen i mars 1933 (se Sigmund 2001:83).

[29]Mein Kampf var ett bokverk författat av Adolf Hitler. Då han efter den misslyckade ölkällarkuppen i München dömdes till att sitta på fästning skrev han verket, i vilket han drog upp riktlinjerna för den nationalsocialistiska politiken.

Anpassning under tvång – exempel på narrativ induktion

[30]Wehrmacht var den officiella benämningen på den tyska krigsmakten från den allmänna värnpliktens återinförande i maj 1935 till kapitulationen i maj 1945. (se NE på nätet. Det tredje riket.)

[31]I 1920-talets Tyskland talade man om det tysk-romerska kejsardömet som det första riket och det tyska kejsardömet 1871-1918 som det andra. Med T. menades då ett nytt, starkt och självmedvetet Tyskland. Nazisterna tog upp termen i sin propaganda och den användes sedan allmänt om Nazityskland. (NE på nätet).

De urskuldande jagen

[32]Enligt Tomi Ungerer som växte upp i Alsace under nazitiden tillverkas knivarna fortfarande. Svastikan har bytts ut mot en pojkscoutsymbol. Knivbladet hade ett ingraverat motto: ”Blut und Ehre”. Kniven ansågs av Hitler som en trogen kamrat för pojkarna. De uppmanades att skaffa sig sådana (se Ungerer 1998:62).

4. BERÄTTELSER OM ANDRA VÄRLDSKRIGET

De hotade, rädda och förtryckta jagen

[33]Polen ockuperades för att tillgången på tyskt ”Lebensraum” livsrum skulle kunna tillgodoses (Lukacs, 1999). Polen som nation upphörde att existera i och med den nazityska ockupationen 1939.

[34]Min huvudinformant under arbetet med C-uppsatsen, Karen G. berättade om hur det gick till när hon och hennes familj tvångsevakuerades från Lettland och skickades till tyskockuperat område i Polen. De blev hänvisade bostäder av myndigheterna på plats (se Johnsson, 1996).

[35]I de dagboksanteckningar av barn som Margrethe Dörr har haft tillgång för bokverket *Der Krieg hat uns geprägt* (2007) har Ilse J. Och Ruth B. Framfört att de hoppades på en slutseger för Tyskland. De satte sin tilltro till Hitler och undervapnen/mirakelvapnen. De väntade sig inte något positivt från fienden (se Dörr 20o7:287).

Vad skulle ryssarna göra med oss

[36]Röda arméns försvarsmakt som Lenin skapade 1918 av rödgardister och tsartrupper för att försvara det bolsjevitiska Ryssland mot Tyskland och antirevolutionär inre opposition. (NE på nätet)

[37]Lärarinnan Lily Grützner berättade för Hans Axel Holm 1966-67 i *Rapport från Neustadt, DDR* att hennes föräldrar var rädda när de levde i Nazityskland (1969:36-37). Det var hon också. Hon hade en fästman som var socialist och som skickades till fronten. Han försökte desertera. Försöktet misslyckades och hans skickades till ett straffkompani.

De sovjetryska soldaternas stölder

[38]En anonym dagboksskriverska i Berlin beskriver sin erfarenheter av ryska soldater och deras stölder: ”De kan inte överblicka mängden, griper lojt efter blänkande föremål, tappar eller slänger bort dem igen, släpar med sig mångahanda ting som de sedan finner besvärliga och kastar ifrån sig” (2005:102).

[39]Uhri är en förvanskad form av det tyska ordet Uhr som betyder klocka såsom informanterna uppfattade att ryssarna uttalade det.

[40]Frågan är vad de ryska soldaterna skulle med alla klockor till och varför de tog dem. Samma sak frågar sig den anonyma kvinnan i Berlin som skrev dagbok mellan den 20 april till den 22 juni 1945. Hon var mycket berest innan kriget kom och hade bland annat varit i Ryssland. Hon talade dessutom en del ryska. Hennes förklaring löd: ”Antagligen beror det på att långt ifrån varenda människa kan skaffa sig ett armbandsur i deras hemland. Man måste vara något, ha en position, innan man kommer åt något så eftertraktansvärt som ett armbandsur, det vill säga får det sig tilldelat av staten. Och här växer det klockor som ogräs i en oanad mängd, för var och en som vill plocka den. För varje ny klocka känner ägaren en växande makt. För varje klocka som han kan dela ut och ge bort hemma växer hans personliga prestige. Det är nog så det förhåller sig. Ty de begriper sig inte på att skilja på klockorna efter deras ekonomiska värde. De föredrar klockor som är utstyrda på något sätt, till exempel med stoppur eller med vridbar siffertavla under lock. En färgglad bild på siffertavlan lockar också” (se Anonym kvinna i Berlin, 2005:77). Hon anser att orsaken till stölderna fanns i den kommunistiska politiska diskursen.

[41]En uppfattning om hur synen inifrån Röda armén var ger den rysk-judiske löjtnanten Vladimir Gelfand. Han nedtecknade sina upplevelser under andra världskriget nattetid i en dagbok. Den har översatts till svenska och fått titeln *Tysk dagbok 1945-46 : en sovjetisk officers anteckningar (2006)*. Han återkommer till stölderna av tysk egendom på flera ställen. I princip är han kritisk till det som skedde (Gelfand, 2006:31, 32, 58-59, 127, 142), men det hindrade honom inte från att förse sig både med pengar - 70 000 tyska mark. s. 32 och klockor s. 54. Han skriver också att de ryska soldaterna stal från varandra. ”Stölder och bedrägerier har blivit kutym. Redan under de första dagarna av min bekantskap med kompaniet stötte jag till min förvåning på det faktum att kompanichefen hade blivit bestulen på sina kromläderstövlar och sin persedelspåse med tvätt och annat. Misstankarna föll på löjtnant Kanonenko, som trots kraftigt stigande vodkapriser lyckades dricka sig berusad varje dag, trots att han inte hade råd med det” (Gelfand, 2006:25). Han bekräftar också att han använde klockorna i bytesaffärer med andra ryska soldater (ibid 2006:54-55). Det var inte någon högre rysk officer som stoppade soldaterna när de tog eller förstörde föremål (ibid 2006:31) i stället deltog de själva (ibid 2006: 58-59), vilket visar på bristande disciplin inom Röda armén.

Våldtäkter och propaganda i spåren av den sovjetryska armén

[42]De ryska soldaternas våldtäkter på tyska kvinnor har tagits upp i tyska privatpersoners dagböcker från tiden, vilket Nicholas Stargardt redogör bland annat i not nummer 5 sid (2005:316-317) i *Witnesses of war*. Anthony Beevor har också använt sådana källor som underlag för *Slutstriden i Berlin* (2004:60-63).

[43]DM Tyska mark.

[44]Marshallplanen var ett amerikanskt återuppbyggnadsprogram offentligtgjort av USA:s utrikesminister George G. Marshall i juni 1947.

De allierades bombningar

[45]I de berättelser och dagboksanteckningar som Margarete Dörr har tagit del av framkommer att i de fall då omsorgspersonerna öppet visade rädsla inför barnen bidrog det till att barnen blev ännu mer förskräckta än om exempelvis mödrarna utåt sett tog det lugnt (Dörr 2007:115).

5. FÖRHÅLLNINGSSÄTT TILL DEN TYSKA OCH SVENSKA SKULDBÖRDAN

Ett tyskt ansvar

[46]På Jaltakonferensen i februari 1945 antog de allierade ett program för denazifiering som togs in i Potsdamavtalet i augusti 1945. Det handlade om förbud mot NSDAP, nazistisk propaganda, upphävande av de nationalsocialistiska lagarna, gripande och bestraffning av de ledande nazisterna, avskedande av NSDAP:s alla aktiva medlemmar från offentliga ställningar i näringslivet, utrensning av alla nazistiska och militaristiska läror från undervisningsväsendet. Lagen om befrielse från nationalsocialism och militarism som kungjordes i USA:s zon blev bindande i alla zoner fram till slutet av 1946. Tyska denazifieringsdomstolar klassificerade nationalsocialister i fem kategorier. 1) huvudskyldiga, 2) belastade, 3) mindre belastade, 4) medlöpare och 5) fria från ansvar. I Sovjetzonen avslutades verksamheten den 26 augusti 1948 och i väst i början av 1950-talet. I västzonerna genomfördes cirka 6 miljoner processer. 4 miljoner föll i kategori 5 och 1 miljon i kategori 4, 1700 i kategori 1 och 23 000 i kategori 2, medan över 150 000 klassades som mindre belastade i kategori 3 (se Bedürftig, 2007:91-92).

Svensk alliansfrihet i fredstid och neutralitet i krigstid - det kritiska jaget

[47]I april och maj 1940 ger den svenska regeringen tillstånd till tyskarna att transitera sjukvårdspersonal och sjukvårdsmateriel till Narviksområdet. Regeringen avslog dock tyska krav på att få sända krigsmateriel genom Sverige till Narvik. Efter det att striderna i Norge upphört den 9 juni 1940 tilläts transitering av permittenter och krigsmateriel till och från Norge. Även tyska trupptransporter tilläts på sträckan. Permittenttågen trafikerade sträckan Kornsjö-Trelleborg (tidvis Helsingborg) en eller två gånger dagligen i båda riktningarna och Narvik-Trelleborg (tidvis Helsingborg) en eller två gånger i veckan i båda riktningarna. Tyska soldater transporterades även mellan norra och mellersta Norge på sträckan Riksgränsen-Storlien. Över två miljoner tyska soldater transporterades via Sverige under kriget. (NE. Bd. 17, 1995 artikel om permittenttrafiken.

[48]I slutet av kriget flydde cirka 3000 soldater ur den tyska armén från Baltikum till Sverige. Bland dem fanns 167 balter. Den svenska samlingsregeringen beslutade att samtliga militärflyktingar skulle utlämnas, de flesta till Sovjetunionen. För många innebar det en osäker framtid i sovjetiska fångläger. www.levandehistoria.nu

8. RESENÄRER OCH MEDLARE MELLAN REGIONALA OCH NATIONELLA TILLHÖRIGHETER

[49]Westrinska samlingen på Kalmar läns museum innehåller namn på de personer som flyttade från Gamla stan till Kvarnholmen i Kalmar på 1650-talet. Förutom ett personregister finns även ett tomtregister över Kvarnholmen ursprungliga 400 tomter så att det är möjligt att veta vem som bodde var. I materialet finns namn på personer som invandrat från Tyskland.

[50]Katrin var inte förtjust i Günther Grass böcker. Vi hann inte, innan hon dog, att diskutera igenom var det var med honom som hon ogillade, därför lämnas den frågan obesvarad.

[51]Guy Stern beskriver sin tillvaro som judisk flykting i USA att han var på väg att bli amerikaniserad ”a walk no one can ever complete, because America is not only different (...) but also because it is so many things ; it is protean and unpredictable(...). Han blev aldrig en fullständig amerikansk kille eftersom ”we are all compound of all our experiences” (Stern 2001 :11).

9. AVSLUTNING

[52]Mallmann & Paul (1994) konstaterar i artikeln att Gestapos verksamhet byggde på en myt. Den var inte lika allseende och allestädes närvarande som den lät påskina, men vetskapen att Gestapo fanns och att det var lätt att ange någon för myndigheterna gjorde att den fick stor makt över den enskilde individen.

[53]Koncentrationslägren i Tyskland kom från början till stånd för att korrigera uppförandet hos den del av befolkningen som av nazisterna inte ansågs ha den rätta läran såsom kommunister, socialdemokrater, antinazister, judar m fl. www.levandehistoria.se

[54]Luther tog avstånd från den senmedeltida uppfattningen att klosterlivet representerade ett heligare liv än det som folket levde. Han ansåg att alla uppgifter inom familj och samhälle skall uppfattas som likvärdiga gudomliga uppdrag. Det finns inte någon uppgift som är heligare än något annan (Haglund 2007 och Dr Mårten Luthers kyrkopostilla 1850:139 ff).

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otryckta källor

Intervjuer med informanterna: Birgitta, Dieter, Erik, Frithjof, Gerhard, Helga, Katrin, Magdalena, Marianne och Sylvia

Anteckningar från samtal under 2007 med Erik Haglund, teol, dr. om Luther och den evangelisk-lutherska religionen. Kalmar hos författaren.

Anteckningar från TV dokumentären om Hitlers kvinnor del 5, TV4 måndagen den 21 juli 2003

Information från nätet

Birnbaum, Norman. The Strange Silence of Günther Grass. I: The Nation 2006-08-18
Frohnert, Per. 2004. Opa war kein Nazi. I: Nyhetsbrev från svenska kommittén mot Antisemitism
Kraiker, Gerhard. Laudatio auf Christian Graf von Krockow. www.docserver.bis.uni-oldenburg.de/publikationen/bisverlag/unireden/ur80kap.
NE på nätet: Artiklar om: Det tredje riket, Gestapo, Röda armén, Tyskland.
Waffen SS av Häger, Bengt Åke.
www.dhm.de/lemo/html/wk2/kriegsverlauf/volkssturm
www.levandehistoria.nu
www. mazdaznan.info
www.shoa.se
www.susning,nu
www.wikipedia.org

Tryckta källor

Artiklar i pressen

Dürmeier, Silvia. Hemma i två länder. I. *Invandrare och minoriteter* nr 3 1992 s. 12-14
Forsgård, Nils Erik. 2003. Kennedy och visionen om en ny tid. I: *Svenska Dagbladet* 03-11-04
Frylestam, Mirjam. Tyskar vill till Borgholm. I: *Barometern* 06-06-10
Gisby, Catarina. Nya avslöjanden : sårade tyskar på svenska tåg. I: *Populär historia 1999:5*
Hall, Thomas. Det judiska i Berlin föds på nytt. I: *Dagens Nyheter 05-05-07*
Herholz, Ylva. Den rättfärdige förrädaren. I: *Svenska Dagbladet 08-08-12*
Jeppsson, Tina. En rödvit stuga värd att bevara. I: *Barometern 06-03-17*
Lagerholm, Martin. Ljusare tider spär på den tyska ångesten. I*: Svenska Dagbladet 07-06-19*
Landin, Per. Förföljda av historien. (Om en bok av Jan Selling. Ur det för flutnas skuggor - om vergangenheitsbewältigung) I : *Dagens Nyheter 2005- 01-13*
Lewenhagen, Jan. Grass stämmer förlag. I*: Dagens Nyheter 2007-11-24*
Lewenhagen, Jan. Tyskland minns en ödesdiger dag. I: *Dagens Nyheter 2008-10-26*
Levine, Paul A. Förföljelserna splittrade Sverige. I: *Populär historia 2009:2*
Linde, Skotte. Flyktingström till Kalmar / Skotte Linde och Kenneth Ottosson. I: *Barometern 1995-05-10*
Linde, Skotte. Flyttlass som väckt intresse. I: *Barometern* 2007-03-14
Lindeborg, Lisbeth. Himmlers dotter ger inte upp. I *: Aftonbladet 2002-05-05*
Tralau, Johan. Plikt och poesi inspirerade kupp mot Hitler. I: *Svenska Dagbladet 03-02-14*
Wiberg, Erik. Lidandet för Kristus – Igår, idag och imorgon. I*: Kyrka och Folk 2006-11-16*

Litteratur

ABU-LUGHOD, Lila. 1991. Writing against culture. I: Fox. Richard G. (ed) Recapturing anthropology. Working in the present. Santa Fe : School of American research press
ALSMARK, Gunnar. 1997. En svensk ugandaindier. I: Skjorta eller själ? Lund : Studentlitteratur
ALSMARK, Gunnar (red). 1997. Skjorta eller själ? Kulturella identiteter i tid och rum. 1997. Lund : Studentlitteratur
ANDERSON, Benedict. 1991. Den föreställda gemenskapen : reflexioner kring nationalismens ursprung. Göteborg : Daidalos
ARONSSON, Peter. 2001. Dygder som drivkraft och föredöme. Stockholm : EDSOK, City University Press
ARVIDSSON, Alf. (red). 1993. Muntligt berättande : om verklighetskonstruktion och samhällsspegel. Umeå : Etnologiska institutionen, Umeå universitet
ARVIDSSON, Alf. 1998. Livet som berättelse : studier i levnadshistoriska intervjuer. Lund : Studentlitteratur.
BACHRACH, Susan D. 2000. The Nazi Olympics Berlin 1936. Boston, New York, London : Little Brown Company
BARKER, Chris. 2000. Cultural studies : theory and practice. London : Sage publications
BARTOV, Omer. 1997. "Seit die Juden weg sind … " : Germany, history and representations of absence. I: A user's guide to German cultural studies. Ed. Scott Denham, Irene Kacandes and Jonathan Petropoulos. Ann Arbor : The University of Michigan Press
BAUER, Yehuda. 2000. Förintelsen i perspektiv. Stockholm : Natur och kul-tur
BAUMAN, Zygmunt. 1994. Auschwitz och det moderna samhället. Göteborg : Daidalos. 2. uppl.
BAUMAN, Zygmunt. 1997. Skärvor och fragment : essäer i postmodern moral. Göteborg : Daidalos.
BEDÜRFTIG. Friedemann. 2007. Tredje riket från uppgång till fall : en uppslagsbok. Stockholm : Ersatz
BEEVOR, Anthony. 2004. Berlin slutstriden 1945. Lund : Historiska media.
BERGER, Deidre. 1997. Learning to stop hating Germans : the challenge of journalistic objectivity. I: A user's guide to German cultural studies. Ed. by Scott Denham, Irene Kacandes and Jonathan Petropoulos. Ann Arbour : Univ. of Michigan Press
BERGER, Peter. 1966. The social construction of reality : a treatise in the sociology of knowledge / Peter Berger & Thomas Luckmann. New York : Doubleday

BLEHR, Barbro. 2000. En norsk besvärjelse : 17 maj firandet vid 1900-talets slut. Nora : Nya Doxa
BOA, Elizabeth. 2000. Heimat a German dream : regional loyalties and national identity in German culture 1890-1990 / Elizabeth Boa, Rachel Palfreyman. Oxford : University Press
BOCK, Gisela. 1994. Antinatalism, maternity and paternity in national socialist racism. I: Nazism and German society, 1933-1945. Ed. David F. Crew. London och New York : Routledge
BODE, Sabine. 2004. Die vergessene Generation : Die Kriegskinder brechen ihr Schweigen. Piper
BOURDIEU, Pierre. 1992. An invitation to reflexive sociology. / Pierre Bourdieu, Loïc Wacquant. Cambridge : Polity Press
BROADY, Daniel. 1991. Sociologi och epistemologi : om Pierre Bourdieus författarskap och den historiska epistemologin. Stockholm : HLS Förlag
BRUNER, Jerome. 1986. Actual minds possible worlds. Cambridge Mass. : Harvard university press
BRUSSIG, Thomas. 2001. På den kortare sidan av Sonnenallé. Stockholm : Natur och kultur
BULLOCK, Alan. 2004. Hitler – en studie i tyranni. Stockholm : Prisma.
Bäckebombomben - minnen av Hitlers raket / Lena Arén, Mats Burström, Anders Gustafsson & Håkan Karlsson. Alsterbro : Lena Arén Kulturkonsult, 2007
COHEN, Anthony P. 1994. Self Consciousness : an alternative anthropology of identity. London och New York : Routledge
CONNERTON, Paul. 1989. How societies remember. Cambridge : Cambridge university press
CORTAZZI, Martin. 1993. Narrative Analysis. London : Falmer Press.
CRAIG, Gordon. A. 1990. The Germans. London : Penguin
Crew, Edward, ed. NAZISM and German society, 1933-1945. 1994. London & New York : Routledge
DAUN, Åke. 1974. Upp till kamp i Båtskärsnäs : en etnologisk studie av ett samhälle inför industrinedläggelse. Stockholm : Verdandi
DAUN, Åke. 1994. Svensk mentalitet. Stockholm : Rabén Prisma
DENHAM, Scott, Kacandes, Irene and Petropoulos, Jonathan. 1997. A user's guide to German cultural studies. University of Michigan
DENZIN, Norman K. 1989. Interpretive biography. Sage : Newbury Park
DOUGLAS, Mary. 1967. Purity and danger. London : Routledge
DOUGLAS, Mary. 1991. The idea of a home : A kind of space. I: Social ressearch 58:1, s. 287-307
DÖNHOF, Marion. 1998. Mass und Masslossigkeit. Siedler

DÖRR, Margarete. 2007. Der Krieg hat uns geprägt : wie Kinder den zweiten Weltkrieg erlebten. Bd, 2. Frankfurt/New York : Campus
EHN, Billy. 1986. Det otydliga kulturmötet : Om invandrare och svenskar på ett daghem. Malmö : Liber
EHN, Billy. 2005. Vad konstigt : om undran och förståelse. Lund : Studentlitteratur
EISEMANN, Martin 1993. Barnuppfostran i Sverige och Tyskland / Martin Eisemann & Jörg Richter. I: Förtyskningen av Sverige. Kurt Genrup (red). Umeetnologi, 1103-6516 ; 24. Umeå : Etnologiska institutionen, Umeå universitet
ELIAS, Norbert. 1996. Tyskarna och civilisationens bräcklighet. Stockholm : Atlantis
ENGLUND, Peter. 1996 Brev från nollpunkten : historiska essäer. Stockholm : Atlantis
ERIKSEN, Anne. 1995. Det var noe annet under krigen : 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon. Oslo : Pax
ERIKSEN, Anne. 1999. Historie, minne og myte. Oslo : Pax
ERIKSEN, Thomas Hylland. 1993. Etnicitet och nationalism. Nora : Nya Doxa
ELIAS, Norbert. 1996. Tyskarna och civilisationens bräcklighet. Stockholm : Atlantis
Exile and displacement : survivors of the Nazi persecution remember the emigration experience. 2001. Ed. Lauren Levine Enzie. New York : Lang
FEATHERSTONE, Mike. 1994. Kultur, kropp och konsumtion : kultursociologiska texter. Stockholm : Stehag. B. Östlings bokförl. Symposion
FEST, Joachim. 2004. Undergången : Hitler och slutet på Tredje riket. Stockholm : Wahlström & Widstrand
FISCHER, Hans. 1995. Soldat i tredje riket. Stockholm : Ekerlind
FOUCAULT, Michel. 1993. Diskursens ordning. Stockholm/Stehag : Symposion
FOUCAULT, Michel. 1986. Övervakning och straff : fängelsets födelse. Lund : Arkiv
FROMM, Erich. 1994. Flykten från friheten. Stockholm : Natur och kultur.
FRYKMAN, Jonas. 1992. Biografi och kulturanalys. I: Självbiografi, kultur, liv : levnadshistoriska studier inom human- och samhällsvetenskap. Christoffer Tigerstedt, J. P Roos och Anni Vilkko (red). Stockholm : Symposion
FRYKMAN, Jonas. 1999. Hem till Europa : plaster för identitet och handling. I: Rig. 1999:2 s. 81-94. Lund
FRAENKEL, Ernst. 1984. Der Doppelstaat – Recht und Justiz im "Dritten Reich". Frankfurt am Main
FULBROOK, Mary. 1998. Tysklands historia. Lund : Historiska media.
FUNDER, Anna. 2003. Stasiland. Stockholm : Forum

”Förtyskningen” av Sverige som etnologiskt forskningsfält. : tvåretenskapligt symposium vid Etnologiska institutionen, Umeå universitet, den 26 oktober 1993. Kurt Genrup, red. Umeå : Etnologiska institutionen, Umeå universitetet
GARTON ASH, Timothy. 1998. Personakten. Stockholm : Norstedt
GELFAND, Vladmir. 2006. Tysk dagbok 1945-46 : en sovjetisk officers anteckningar / Vladimir Gelfand ; urval och kommentarer: Eleke Zjerstjanoj. Stockholm : Ersatz
GELLATELY, Robert. 1990. The Gestapo and German society : Enforcing racial policy, 1933-1945. Oxford : Clarendon
GENDER and Germanness : cultural productions of nation. 1997/ Ed. By Patricia Herminghouse and Magda Müller. Providence Oxford : Berghahn Books
GENRUP, Kurt. 1997. Germania och Moder Svea : kulturella möten och gränser. Umeå : Kulturgrnäs norr
GENRUP, Kurt. 2001. Mat och politik i östra Tyskland. I: Saga och sed, 2001 s. 74-94. Uppsala : Kungl. Gustav Adolfs Akademien
GIDDENS, Anthony. 1997. Modernitet och självidentitet. Göteborg : Daidalos
GOFFMAN, Erwin. 1986. Jaget och maskerna : en studie i vardagslivets dramatik. Stockholm : Prisma
GOFFMAN, Erwin. 1971. The presentation of Self in everyday life. Middlesex : Penguin books
GOFFMAN, Erwin. 1983. Totala institutioner : fyra essäer om anstaltens sociala villkor. Stockholm : Rabén & Sjögren
GOLDHAGEN, Daniel Jonah. 1996. Hitler’s willing executioners : ordinary Germans and the Holocaust. London : Abacus
GORSKI, Maxim. Gebrauchsanweisung für Deutschland. 2001. München Zürich : Piper (red). Lund : Nordic Academic Press
GUSTAFSSON, Lotten. 2002. Medeltidskartor och minnespolitik. I: Historien in på livet : diskussioner om kulturarv och minnespolitik / Anne Eriksen, Jan Garnert & Torunn Selberg (red.). Lund : Nordic Academic Press
HAFFNER, Sebastian. 2000/2002. En tysk mans historia : minnen 1914-1933. Stockholm : Norstedt
HALBWACHS, Maurice. 1999. On social memory. Chicago
HALL, Edward T. 1973, 1990. The silent language. New York : Anchor books
HANDELMAN, Don. 1990. Models and mirrors : towards an anthropology of public events. Cambridge : Cambridge university press
Hemma i främmande land : antologi / av Smålands akademi ; [redaktör: Ulla Hallström] ; [illustrationer: Elise Jarem]. Växjö : Svenska emigrantinstitutet, 2001. Växjö : Tryckpartner
HEIMAT a German dream : regional loyalities and national identity in German culture 1890-1990. 2000. Oxford : Oxford university press

HERBERT, Ulrich. 1994. Labor as spoils of conquest 1933-1945 / Ulrich Herbert. I: Nazism and German Society. London : Routledge
HERMAND, Jost. 2002. On the history of the "Deutschlandlied". I: Music & German National Identity. Chicago : University of Chicago Press
HIRSCHFELD BODENHEIMER, Brigitte. 2001. My life. I : Exile and displacement : survivors of the Nazi persecution remember the emigration experience. Ed. Lauren Levine Enzie. New York : Lang
Historien in på livet : diskussioner om kulturarv och minnespolitik. 2002. Anne Eriksen, Jan Garnert och Torunn Selberg (red.) Lund : Nordic academic press
HOLM, Hans Axel. 1969. Rapport från Neustadt, DDR Stockholm : Nordstedt
HORSDAL, Marianne. 1999. Livets fortaellinger : en bog om livshistorier og identitet. Köpenhamn : Borgen
HÜBINETTE, Tobias. 2002. Den svenska nationalsocialismen : medlemmar och sympatisörer 1931-1945. Stockholm : Carlsson.
IGNATIEFF, Michael. 1996. There's no place like home : the politics of belonging. I: Sara Dunant & Roy Porter, eds. The age of anxiety, s. 85-86. London : Virago
JOHANNISSON, Karin. 2001. Nostalgia : en känslas historia. Stockholm : Bonnier
JOHANSSON, Alf W. 1997. Den nazistiska utmaningen : aspekter på andr världskriget. 4:e utvidgade upplagan. Stockholm : Rabén Prisma
JOHANSSON, Anna. 2005. Narrativ teori och metod. Lund : Studentlitteratur
JOHNSSON, Barbro. 1996. Karen i krigets skugga : ett krusenstiernskt levnadsöde C-uppsats i etnologi, Umeå universitet
JOHNSSON, Barbro. 1997. Karen i folkhemmet Sverige : ett krusenstiernskt levnadsöde. D-uppsats i etnologi, Umeå universitet
JOHNSSON, Barbro. 1998. Någonstans i Sverige - minnesbilder från andra världskriget. I: Kalmar län 1998. Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvård Kalmar : Kalmar läns museum
JUNGE, Traudl. 2005. I Hitlers tjänst : Traudl Junge berättar om sitt liv / under medverkan av Melissa Müller ; översättning: Annika Gegenheimer ; [faktagranskning:Richard Areschoug]. Lund : Historiska media
KERSHAW, Ian. 1994. The Hitler myth : image and reality in the third Reich. I: Nazism and German society. Ed. David F. Crew. London och New York : Routledge
KLEIN, Barbro. 1990. Transkribering är en analytisk akt. I: Rig 2. Stockholm : Föreningen för svensk kulturhistoria
KROCKOW, Christian Graf von. 1991. Ett tyskt århundrade 1890-1990. Stockholm : Tiden

En kvinna i Berlin : en sann berättelse : dagboksanteckningar från den 20 april till den 22 juni 1945. 2005. / Anonym. Stockholm : Forum
LEHMANN, Albrecht. 1983. Erzählstruktur und Lebenslauf : Autobiographische Untersuchungen. Frankfurt am Main : Campus
LETT, James W. 1996. Emic and etic distinctions . D. Levinson. & M. Ember. Eds. (Encyclopedia of Cultural Anthropology). New York : Henry Holt and Co : London : Macmillian
LINDE, Charlotte. 2001. The acquisition of a speaker by a story : how history becomes memory and identity. I : Ethos (28)4
LINDE, Skotte. 1991. Det har stått i tidningen. Kalmar : Barometern
LINDQVIST, Beatriz. 1991. Drömmar och vardag i exil. Stockholm : Carlsson
LOMFORS, Ingrid. 1996. Förlorad barndom återvunnet liv : de judiska flyktingbarnen från Nazityskland. Göteborg : Göteborgs universitet
LOMFORS, Ingrid. 2005. Blind fläck : minne och glömska kring svenska Röda korsets hjälpinsats i Nazityskland 1945 / Ingrid Lomfors. Stockholm : Atlantis
LUKACS, John. 1999. Hitler i historien. Stockholm : Prisma
LUTHER, Martin. 1850. Andra delen av doctor Martini Lutheri kyrkopostilla eller de utläggningar öfwer de årliga sön- och högtidsdagars epistler / översättning: Olof Rönigk. Lund : Gleerup
LYNN, Richard. 1971. Personality and national character. Oxford : Pergamon press
LÖFGREN, Orvar 1997. Att ta plats : rummet och rörelsens pedagogik. I: Skjorta eller själ? / Gunnar Alsmark. Lund : Studentlitteratur
LÖÖW, Heléne. 2004. Nazismen i Sverige 1924-1979 : pionjärerna, partierna, propagandan. Stockholm : Ordfront
MACCOBY, Eleanor E. 1983. Socialization in the context of the family: Parent-child interaction. Eleanor E Maccoby & J A Martin. I: Handbook of child psychology. New York : Wiley
MALLMANN, Klaus-Michael. 1994. Omniscient, omnipotent, omnipresent? Gestapo, society and resistance / Klaus.Michael Mallmann & Gerhard Paul. I : Nazism and German society, 1933-1945. Ed. David F. Crew. London : Routledge
Medeltidens ABC. 2001. Red. Carin Orrling. Stockholm : Prisma, Statens historiska museum
MYERHOFF, Barbara. 1994. Number our days : culture and community among elderly Jews in an American Ghetto. New York : Meridian

MOORE, Sally. 1997. Introduction; Secular ritual : Forms and meanings. I: Moore, Sally F. och Barbara Myerhoff, Barbara G. Red. Secular ritual. Assen /Amsterdam : von Gorcum
MÜLLER, Dieter. 1998. Sveriges nya tyskar : myter och konflikter på den svenska landsbygden. I: Tyskland i Sverige & Sverige i Tyskland : rapport från ett tvärvetenskapligt symposium vid Etnologiska institutionen, Umeå universitet, den 10 november 1995. Dieter K. Müller. (red.) Umeå : Etnologiska institutionen, Umeå universitet
MÜLLER, Dieter K., 1999. German second home owners in the Swedish countryside : on the internationalization of the leisure space / Dieter K. Müller. Östersund : European Tourism Research Institute (ETOUR) ; Umeå : Dept. of Social and Economic Geography
MÖLLER, Göran. 2003. Moralens nycklar : en bok om dygder. Skellefteå : Norma
Nazism and German society, 1933-1945. 1994. / Ed. By David F. Crew. London : Routledge
NE (Bd) 2, 1990. Höganäs : Bra Böcker. Artikel om Baltutlämningen samt Artikel om Berlinmuren av Hans Albin Larsson
NE (Bd) 4, 1990. Höganäs : Bra Böcker. Artikel om DDR
NE (Bd) 7, 1992. Höganäs : Bra Böcker. Artikel om fria städer.
NE (Bd) 9, 1992. Höganäs : Bra Böcker. Artikel om Horst Wessel-sången
NE (Bd) 11, 1993. Höganäs : Bra Böcker. Artikel om kultur av Sven B Ek
NE (Bd) 13, 1994. Höganäs : Bra Böcker. Artikel om Medeltiden av Eva Österberg, Artikel om mensur
NE (Bd) 15, 1994. Höganäs : Bra Böcker. Artikel om Preussen
NE (Bd) 17, 1995. Höganäs : Bra Böcker. Artikel om Permittentavtal
NE (Bd) 18, 1995. Höganäs : Bra Böcker. Artikel om Tysklands historia
NE (Bd) 19, 1996. Höganäs : Bra Böcker. Artikel om Waffen-SS av Ulf Zander
NE (Bd) 20, 1996. Höganäs : Bra Böcker. Artikel om Östtyskland
NEFF, Dorothee. 1958. Der Heimatverlust bei den Flüchtlingen : ein Beitrag zum Phänomen der Heimat. Giessen.
NEUMAN, Bertil. 2000. En miljon bortglömda hjältar : berättelser om mod och goda gärningar under förintelsens tid. Stockholm : Carlsson
NILSSON, Karl N. Alvar. 1996. Svensk överklassnazism : 1930-1945. Stockholm : Carlsson
NURMINEN, Eija. 1992. En jämförelse mellan skriftliga och muntliga livshistorier. I: Självbiografi, kultur, liv : levnadshistoriska studier inom human- och samhällsvetenskap / Christoffer Tigerstedt, J. P. Roos och Anni Vilkko (red.) Stockholm : B. Östlings bokförl. Symposion

ONG, Walter. 1991. Muntlig och skriftlig kultur. Göteborg : Daidalos
PAGE, Alex. 2001. Under the Nazi shadow. I: Exile and displacement : survivors of the Nazipersecution remember the emigration experience. New York : Lang
PEUKERT, Detlev J. K. 1994. The Genesis of the Final Solution from the Spirit of Science. I: Nazism and German Society 1933-1945. Ed. David F. Crew. London and New York : Routledge
PIKE, Kenneth Lee. 1954. Language in relation to a unified theory of the structure of human behavior / by Kenneth L. Pike. Santa Ana, Calif. 1954-60
POLANYI, Livia. 1989. Telling the American story : a structural and cultural analysis of conversational storytelling. Cambridge : The MIT Press
PRINCE, Gerald. 1987. Dictionary of Narratologies. London : University of Nebraska Press
RICHARDSON, Gunnar. 1996. Beundran och fruktan : Sverige inför Tyskland 1940-1942 = Admiration and fear : Sweden facing Germany 1940-1942. Stockholm : Carlsson
RIEFENSTAHLl, Leni. 2000. Five lives. Köln : Taschen
RIEMER, Edith. 2001. The Holocaust experience. I: Exile and displacement : survivors of the Nazi persecution remember the emigration experience. Ed. Lauren Levine Enzie. New York : Lang
RICOUER, Paul. 1991.The human experience of time and narrative. I. M. J. Valdes (red.) The Ricouer reader : reflection and imagination. NewYork : Harvest
ROOS, J P. 1991. Life vs. story : a methodological Bermuda Triangle? I: Methods for the studies of changing forms of life. Ulla Björnberg, red. Vienna Center
RUNBLOM, Harald. 1995. Det öppna och det slutna Sverige. I: Från stormakt till småna tion : Sveriges plats i Europa från 1600-tal till 1900-tal : en antologi / utg. av S. Dahlgren m fl. Stockholm : Tiden
RUNBLOM, Harald. 2002. Migranterna och hemlandet. I: Hembygden & världen : festskrift till Ulf Beijbom. Red. Lars Olsson & Sune Åkerman.Växjö : Svenska Emigrantinsitutet
SALDERN, Adelheid von. 1994. Victims or perpetrators? Controversies about the role of women in the Nazi state. I: Nazism and German society, 1933-1945. Ed. David F. Crew. London och New York : Routledge
SCHACTER, Daniel. 1997. Sökandet efter minnet : hjärnan, psyket och det förflutna / Daniel L. Schacter. Jönköping : Brain books
SCHRÖM, Oliver. 2001. Stille Hilfe für braune Kameraden : das geheime Netzwerk der Alt- und Neonazis ; [ein Inside-Report] / Oliver Schröm. Unter Mitarb. von Andrea Röpke. Berlin : Links
SCHÖN, Bosse. 2001. Där järnkorsen växer : ett historiskt reportage / Bosse Schön. Stockholm : Bokförl. DN

SCHÖN, Bosse. 1999. Svenskarna som stred för Hitler : ett historiskt reportage / Bosse Schön.; [faktagranskare: Klaus Böhme] Stockholm : DN
SELBERG, Torunn. 2002. Tradisjon, kulturarv og minnepolitik. I: Historien in på livet : diskussioner om kulturarv och minnespolitik / Anne Eriksen, Jan Garnert & Torunn Selberg (red.) Lund : Nordic Academic Press
SELLING, Dagmar. 1982. Senmedeltidens Kalmar : miljö/människor/stadsplan. I: Kalmar stads historia. Bd. 2. Red. Ingrid Hammarström. Kalmar : Kalmar kommun
SENNERTEG, Niclas. 2001. Stalins hämnd : Röda armén i Tyskland 1944-1945. Lund : Historiska media
SERENY, Gitta. 2002. Tyskt trauma. Stockholm : Ordfront
SIGMUND, Anna Maria. 2001. Nazisternas kvinnor. Lund : Tiedlund
Självbiografi, kultur, liv : levnadshistoriska studier inom human- och samhällsvetenskap / Christoffer Tigerstedt, J. P. Roos och Anni Vilkko (red.) Stockholm : B. Östlings bokförl. Symposion
Skjorta eller själ? : kulturella identiteter i tid och rum. 1997 / Red. Gunnar Alsmark. Lund : Studentlitteratur
SOMERS, Margaret. 1994. Reclaiming the Epistemological Other : Narrative and the Social Constitution of Identity / Margaret Somers and Gloria Gibson. I. C. Calhoun (red. Social theory and the politics of identity. Oxford/Cambridge : Blackwell
Der Sprach-Brockhaus : Deutsches Bildwörterbuch für jedermann. 1959. Wiesbaden : F. A. Brockhaus
SPEER, Albert. 2003. Albert Speers memoarer : Tredje riket inifrån / översättning av Hans Dahlberg. Stockholm : Bonnier
STARGARDT, Nicholas. 2005. Witnesses of war : children's lives under the Nazis. New York : Vintage Books
STARK, Agneta. 1994. Mannen är norm i EU. Kvinnovetenskaplig tidskrift 2. Stockholm : Kvinnovetenskaplig tidskrift
Statisk årsbok. 2000. Kalmar : Kalmar kommun
STERN, Guy. 2001. The Americanization of Günther. I: Exile and displacement : Survivors of the nazi persecution remember the emigration experience. / ed. by Lauren Levine Enzie. New York : Lang
STOLTZFUS, Nathan. 2004. Rossenstrasse : civilt motstånd och blandäktenskap i Nazityskland. Stockholm : Leopard
STRÖMBERG, Alva. 2000. Nya stora synonymordboken. Stockholm : Strömberg

SVANBERG, Ingvar. 1997. Sverige och förintelsen : Debatt och diskussion om Europas judar 1933-1945 / Ingvar Svanberg & Mattias Tydén. Stockholm : Arena
SVANBERG, Ingvar. 2005. Tusen år av invandring : en svensk kulturhistoria / Ingvar Svanberg och Mattias Tydén. Stockholm : Dialogos
Svensk synonomordbok. 2005. Stockholm : Nordstedts akademiska förlag
SVENSSON, Birgitta. 1997. Livstid : Metodiska reflexioner över biografiskt särskiljande och modern identitetsformering. I: Skjorta eller själ? Kulturella identiteter i tid och rum. Lund : Studentlitteratur
SZABO, Mátyás. 1981. Vägen mot medborgarskap. I: *Fataburen*. Stockholm : Nordiska museet
Telling, remembering, interpreting, guessing : a festschrift for Prof. Annikki Kaivola-Bregenhøj on her 60th birthday 1st February 1999. 2000 /edited by Maria Vasenkari, Pasi Enges & Anna-Leena Siikala. Joensuu
THORSELL, Staffan. 2006. Mein lieber Reichskanzler! : Sveriges kontakter med Hitlers rikskansli. Stockholm : Bonnier fakta
TORNBORG, Rita. 1984. Flyktingskapets väsen, vånda och konsekvenser. I: Att ta emot flyktingar. Del 1. Norrköping : Statens invandrarverk
TURNER, Victor. 1967. The forest of symbols. Ithaca, New York : Cornell University Press
Tysk-svensk ORDBOK 1963. Stockholm : svenska bokförlaget.
UNGERER, Tomi. 1998. A childhood under the Nazis. Tomic
A User's guide to German Cultural Studies. / edited by Scott Denham, Irene Kacandes and Jonathan Petropoulos. Ann Arbor : Univ. of Michigan Press, 1997
WHITE, Hayden. 1973. Metahistory : the historical imagination in ninetenth century Europe. Baltimore : Johns Hopkins U. P
WHITE, Hayden. 1987. The Content of the Form : Narrativ Discourse and Historical Representation. Baltimore : John Hopkins University Press
WHITE, Osmar. 2006. Segrarnas väg. Stockholm : Prisma
WINTHER JÖRGENSEN, Marianne. 2000. Diskursanalys som praktik och teori / Marianne Winther Jörgensen, Louise Philipps. Lund : Studentlitteratur
WOLANIK BOSTRÖM, Katarzyna. 2005. Berättade liv : berättat Polen : en etnologisk studie av hur högutbildade polacker gestaltar identitet och samhälle. Umeå : Umeå Universitet, Institutionen för kultur och medier.
ÖBERG, Birgit. 1997. Olika syn på saken : om kulturmöten och kulturella skillnader. Stockholm : Natur och kultur

ETNOLOGISKA SKRIFTER
Institutionen för kultur- och medievetenskaper
Umeå universitet

1. Ehn, Billy (red.), Kultur och erfarenhet. Stockholm 1993.
2. Arvidsson, Alf (red.), Muntligt berättande: Verklighetskonstruktion och samhällsspegel. Umeå 1993.
3. Genrup, Kurt (red.), ”Förtyskningen” av Sverige. Umeå 1994.
4. Jacobson, Maja, Kläder som språk och handling: Om unga kvinnors användning av klädsel som kommunikations- och identitetsskapande medel. Stockholm 1994.
5. Lundgren, Britta, Den ofullkomliga vänskapen. Stockholm 1995.
6. Jacobsson, Roger, Boklig kultur i Umeå före 1850: Om tryckeriverksamhet och bokförmedling. Stockholm 1995.
7. Liliequist, Marianne, I skuggan av Inte utan min dotter: Exiliraniers identitetsarbete. Stockholm 1996.
8. Lundgren, Britta; Lövkrona, Inger & Martinsson, Lena, Åtskilja och för ena: Etnologisk forskning om betydelser av kön. Stockholm 1996.
9. Jacobsson, Roger & Lundgren, Britta (red.), Oväntat: Aspekter på etnologisk kulturforskning. Stockholm 1996.
10. Arvidsson, Alf, Livet som berättelse: Studier i levnadshistoriska intervjuer. Lund 1998.
11. Müller, Dieter K. (red.), Tyskland i Sverige och Sverige i Tyskland. Umeå 1998.
12. Jacobson, Maja, Gör kläderna mannen? Om maskulinitet och feminitet i unga mäns bruk av kläder, dofter och smycken. Stockholm 1998.
13. Berg, Magnus, Hudud: Ett resonemang om populärorientalismens bruksvärde och världsbild. Stockholm 1998.
14. Arvidsson, Alf (red.), Jazz i norr: Uppsatser i svensk jazzhistoria. Umeå 1998.
15. Jönsson, Lars-Eric, Det terapeutiska rummet: Rum och kropp i svensk sinnessjukvård 1850–1970. Stockholm 1998.
16. Arvidsson, Alf, Folklorens former. Lund 1999.
17. Jacobsson, Roger, På bokhistoriskt vis: Ouvertyrer & utblickar. Stockholm 1998.
18. Nehls, Eddy, Lastbil som livsstil: En etnologisk yrkeskulturstudie bland lastbilsförare i fjärrtrafik. Umeå 1998.
19. Nilsson, Bo, Maskulinitet: Representation, ideologi och retorik. Umeå 1999

20. Liliequist, Marianne, Våp, bitchor och moderliga män: Kvinnligt och manligt i såpoperansvärld. Umeå 2000.
21. Arvidsson, Alf, Från dansmusik till konstnärligt uttryck: Framväxten av ett jazzmusikaliskt fält i Umeå 1920–1960. Umeå 2001.
22. Häggström, Anders, Levda rum och beskrivna platser: Former för landskapsidentitet. Stockholm 2000.
23. Lundgren, Anna Sofia, Tre år i g: Perspektiv på kropp och kön i skolan. Stockholm/Stehag 2000.
24. Arvidsson, Alf, Etnologi: Perspektiv och forskningsfält. Lund 2001.
25. Jacobsson, Roger, Medierad kultur: Bokhistorisk kulturforskning– kommunikation och innebörder. Stockholm 2001.
26. Ehn, Billy, Universitetet som arbetsplats: Reflektioner kring ledarskap och kollegial professionalism. Lund 2001.
27. Lundgren, Britta (red.), Akademisk kultur: Vetenskapsmiljöer i kulturanalytisk belysning. Stockholm 2002.
28. Mason, Suzanne Almgren, Life in the Labyrinth: A Reflexive Exploration of Research and Politics. Umeå 2002.
29. Nehls, Eddy, Vägval: Lastbilsförare i fjärrtrafik – perspektiv på yrkeskulturer och genus. Umeå 2003.
30. Eivergård, Mikael, Frihetens milda disciplin: Normalisering och social styrning i svensk sinnessjukvård 1850–1970. Umeå 2003.
31. Nilsson, Bo, Brottsoffer: Offerskapets innebörder och villkor i (o)säkerhetens kultur. Umeå 2003.
32. Forskning mellan gås och Trabant: Kurt Genrups skrifter 1968–2004. En bibliografi. Redigerad av Roger Jacobsson. Umeå 2004.
33. Winroth, AnnCristin, Boteberättelser: En etnologisk studie av boteprocesser och det omprövade partnerskapet. Umeå 2004.
34. Wolanik Boström, Katarzyna, Berättande liv, berättat Polen: En etnologisk studie av hur högutbildade polacker gestaltar identitet och samhälle. Umeå 2005.
35. Lindström, Susanne, Kamp om rummet: En studie av heteronormativitet i Svenska kyrkan. Umeå 2005.
36. Lundgren, Anna Sofia, Genus på offentlig plats: Reflexer och transparenser. Umeå 2006.
37. Lundgren, Britta, Oväntad död – förväntad sorg. En etnologisk studie av sörjandets processer. Stockholm 2006.
38. Gunnarsson Payne, Jenny, Systerskapets logiker: En etnologisk studie av feministiska fanzines. Umeå 2006.

39. Danielsson, Jonas, Skräckskönt: Om kärleken till groteska filmer – en etnologisk studie. Umeå 2006.
40. Bergvall, Clas, Liv, lust och mening: Om krukväxters kulturella betydelser. Stockholm 2007.
41. Pettersson, Helena, Boundaries, Believers and Bodies: A Cultural Analysis of a Multidisciplinary Research Community. Umeå 2007.
42. Sjöström, Lars Olov, Modernitet i det traditionella: Kulturbyggen och gränser inom ett nordsvenskt område. Umeå 2007.
43. Berg, Linda, InterNacionalistas: Identifikation och främlingskap i svenska solidaritetsarbetares berättelser från Nicaragua. Umeå 2007.
44. Från Jerzy Kosinski till Carl Linnæus och andra aktstycken: Roger Jacobssons bibliografiska anteckningar 1979–2007. Redigerad av Kurt Genrup. Umeå 2007.
45. Arvidsson, Alf (red.), I rollen som spelman: Uppsatser om svensk folkmusik. (Under utgivning).
46. Arvidsson, Alf, Musik och politik hör ihop: Diskussioner, ställningstaganden och musikskapande 1965–1980. Umeå 2008.
47. Åhrén, Christina, Är jag en riktig same? En etnologisk studie av unga samers identitetsarbete. Umeå 2008.
48. Jacobsson, Roger, Typographic Man: Medielandskap i förändring – Studier i provinsens tryckkultur. Umeå 2009.
49. Johnsson, Barbro, Tyskar i Kalmartrakten: En etnologisk studie av berättelser om historia, identitet och tillhörighet. Kalmar 2009.